

Zbornik radova sa 9. Međunarodnog naučnog skupa

Nauka i praksa poslovnih studija

Univerzitet za poslovne studije
Zbornik radova sa 9. Međunarodnog naučnog skupa
„Nauka i praksa poslovnih studija“

Univerzitet za poslovne studije, među mnogobrojnim nastavno-naučnim aktivnostima, izdava i održavanje naučne konferencije na godišnjem nivou.

Konferencije se održavaju pod nazivom **Međunarodni naučni skup „Nauka i praksa poslovnih studija“** i interdisciplinarnog je tipa.

U organizaciji:

Univerzitet za poslovne studije Banja Luka

Izdavač i organizator:

Univerzitet za poslovne studije Banja Luka

Za izdavača:

Prof. dr Biljana Rađenović Kozić, rektor Univerziteta za poslovne studije Banja Luka

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr Biljana Rađenović Kozić, rektor Univerziteta za poslovne studije Banja Luka

Urednik i predsjednik organizacionog odbora:

Prof. dr Dijana Grahovac, dekan Fakulteta za ekologiju Univerziteta za poslovne studije

NAUČNI ODBOR SKUPA:

PREDSJEDNIK: Akademik prof. dr Miodrag Simović, Sudija Ustavnog suda BiH; Prof. dr Marinko Učur, Pravni fakultet Sveučilišta Rijeka, Republika Hrvatska; Prof. dr Mladen Mandić, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka; Prof. dr Božo Vukoja, Sveučilište/Univerzitet „Vitez“, Vitez; Prof. dr Slavko Vukša, Univerzitet za poslovne studije, Prof. dr Kristijan Ristić, Univerzitet za poslovne studije; Prof. dr Zoran Babić, Univerzitet za poslovne studije, Prof. dr Biljana Rađenović-Kozić, Univerzitet za poslovne studije; Prof. dr Valentina Duvnjak, Univerzitet za poslovne studije; Prof. dr Dijana Grahovac, Univerzitet za poslovne studije; Univerzitet za poslovne studije; doc. dr Mirjana Čeko, Univerzitet za poslovne studije.

ORGANIZACIONI ODBOR SKUPA:

prof. dr Dijana Grahovac, predsjednik, prof. dr Biljana Rađenović Kozić, Prof. dr Valentina Duvnjak, prof. dr Zoran Babić, prof. dr Mirjana Delić-Jović, prof. dr Goran Branković, prof. dr Mile Matijević, prof. dr Marija Knežević. Radnu grupu čine: doc. dr Mirjana Čeko, koordinator sekretarijata, Milana Petrović, tehnički sekretar, Saša Mitrović, član sekretarijata, Željka Berić, lektor; prof. mr Miodrag Manojlović, član sekretarijata - grafički dizajner, doc. dr Mirjana Čeko, član sekretarijata - formiranje marketing tima.

Zbornik radova sa 9. Međunarodnog naučnog skupa

Nauka i praksa poslovnih studija

Banja Luka

ZAKLJUČCI SA 9. MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA

Dana, 24. oktobra 2024. godine, na Univerzitetu za poslovne studije, održan je 9. Međunarodni naučni skup „Nauka i praksa poslovnih studija”. Učešće na ovom naučnom skupu uzeli su brojni renomirani stručnjaci, profesori i istraživači u svojstvu autora i koautora, kako iz Bosne i Hercegovine, tako i iz zemalja regiona i inostranstva, sa 28 prijavljena naučna i stručna rada, od kojih je 22 prošlo recenzije i objavljeno u ovom zborniku. Međunarodni naučni skup se održava jednom godišnje, te tu tradiciju Univerzitet za poslovne studije, kao organizator, njeguje već dugi niz godina. Pored rukovodstva Univerziteta i Organizacionog odbora, ovoj uspješnoj tradiciji, najvećim dijelom, doprinose upravo učesnici i autori izuzetno značajnih radova, u različitim naučnim i stručnim oblastima. 9. Međunarodni naučni skup pod nazivom „Nauka i praksa poslovnih studija“ otvorila je Univerziteta, prof. dr Biljana Rađenović-Kozić. Zaključci sa 9. Međunarodnog naučnog skupa „Nauka i praksa poslovnih studija“

1. Multidisciplinarna razmjena znanja i iskustava: Događaj je okupio istraživače, akademike i stručnjake iz različitih oblasti, uključujući poslovne studije, ekonomiju, pravne nauke, ekologiju i informacione tehnologije. Raznovrsnost učesnika omogućila je plodnu diskusiju o savremenim izazovima u poslovanju i nauci.
2. Širok spektar aktuelnih tema: Kroz prezentacije i diskusije pokrivene su teme poput digitalne transformacije poslovanja, etike u poslovanju, cyber sigurnosti, zaštite kriptovaluta, ekološke održivosti i krizne komunikacije, što je prisutnima pružilo uvid u najnovije trendove i izazove u ovim oblastima.
3. Povezivanje teorije i prakse: Konferencija je stvorila sinergiju između teorijskih istraživanja i praktičnih primjena, omogućavajući učesnicima iz akademske sfere, privatnog sektora i državnih institucija da razmijene ideje i iskustva.
4. Podsticanje saradnje između sektora: Diskusije su često rezultirale konkretnim prijedlozima i strategijama za unapređenje poslovanja, što doprinosi jačanju međusektorske saradnje i razvoju poslovne prakse u skladu sa naučnim saznanjima.
5. Podrška konkurentnosti i održivosti: Prof. dr Biljana Rađenović-Kozić, rektor Univerziteta za poslovne studije, naglasila je značaj naučnih skupova za razvoj inovativnih pristupa u privredi, čime se doprinosi stvaranju konkurentnijeg i održivijeg poslovnog okruženja.
6. Uticaj na društvo znanja: Ovaj skup podržava razvoj društva zasnovanog na znanju i inovacijama, omogućavajući učesnicima da usvoje nove prakse i unaprijede saradnju između akademske i poslovne zajednice.
7. Kontinuitet organizacije - Zaključeno je da će naredni 10. Međunarodni naučni skup „Nauka i praksa poslovnih studija” biti održan u oktobru 2025. godine.

CONCLUSIONS FROM THE NINTH INTERNATIONAL ACADEMIC CONFERENCE

On the 24 th October, 2024, at the University of Business Studies, was held the 9 th International Scientific Conference "Science and Practice of Business Studies". Numerous renowned experts, professors and researchers took part in this scientific gathering as authors and co-authors, both from Bosnia and Herzegovina and from the countries of the region Univerzitet za poslovne studije / University of Business Studies 9. Međunarodni naučni skup/The Eighth International Academic Conference and abroad, with 28 registered scientific and professional papers, of which 22 were reviewed and published in this collection of papers. The International Academic Conference is held once a year, and the University of Business Studies, as the organizer, has been cultivating this tradition for many years. In addition to the management of the University and the Organizing Committee, this successful tradition, for the most part, is contributed by the participants and authors of extremely important papers in various scientific and professional fields. The Ninth International Academic Conference entitled "Science and Practice of Business Studies" was opened by Rector of the University, Professor Biljana Radjenovic-Kozic, PhD.

Conclusions from the 9th International Scientific Conference "Science and Practice of Business Studies"

1. Multidisciplinary exchange of knowledge and experiences: The event brought together researchers, academics and experts from various fields, including business studies, economics, law, ecology and information technology. The diversity of participants enabled a fruitful discussion on contemporary challenges in business and science.
2. Wide range of current topics: Presentations and discussions covered topics such as digital business transformation, business ethics, cybersecurity, cryptocurrency protection, environmental sustainability and crisis communication, which provided attendees with insight into the latest trends and challenges in these areas.
3. Connecting theory and practice: The conference created a synergy between theoretical research and practical applications, allowing participants from academia, the private sector and government institutions to exchange ideas and experiences.
4. Encouraging cooperation between sectors: Discussions often resulted in concrete proposals and strategies for improving business, which contributes to strengthening cross-sectoral cooperation and developing business practices in line with scientific knowledge.
5. Supporting competitiveness and sustainability: Prof. Dr. Biljana Rađenović-Kozić, Rector of the University for Business Studies, emphasized the importance of scientific conferences for the development of innovative approaches in the economy, thereby contributing to the creation of a more competitive and sustainable business environment.
6. Impact on the knowledge society: This conference supports the development of a society based on knowledge and innovation, enabling participants to adopt new practices and improve cooperation between the academic and business communities.
7. Continuity of the organization - It was concluded that the next 10th International Scientific Conference "Science and Practice of Business Studies" will be held in October 2025.

SADRŽAJ

OBLAST EKONOMSKIH NAUKA/ECONOMIC SCIENCES

Originalni radovi:

ETIČKO PONAŠANJE PODUZEĆA KAO ČIMBENIK GLOBALNE KONKURENTNOSTI ETHICAL BEHAVIOR OF FIRMS AS A FACTOR OF GLOBAL COMPETITIVENESS Pupavac Drago	13
---	----

IZAZOVI INTERNET TRGOVINE IZ PERSPEKTIVE POTROŠAČA CHALLENGES OF INTERNET SHOPPING FROM THE PERSPECTIVE OF THE CONSUMER Biljana Radenović Kozic, Miljenko Strnad	25
---	----

Pregledni radovi:

ANALIZA I DOSTIGNUTI REZULTATI NARODNE REPUBLIKE KINE KROZ INICIJATIVU POJAS I PUT ANALYSIS AND ACHIEVED RESULTS OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA THROUGH THE BELT AND ROAD INITIATIVE Zoran Babić, Marko Vidnjević, Saša Mičić	33
---	----

IZAZOVI, PRILIKE I BUDUĆI PRAVCI ODRŽIVOG POSLOVANJA ZA RAČUNOVODSTVENU PROFESIJU CHALLENGES, OPPORTUNITIES AND FUTURE DIRECTIONS OF SUSTAINABLE BUSINESS FOR THE ACCOUNTING PROFESSION Grujić Miloš	49
---	----

PRIMENA CYBERSECURITY KONCEPTA U PAMETNIM GRADOVIMA – FINANSIJSKE IMPLIKACIJE APPLICATION OF THE CYBERSECURITY CONCEPT IN SMART CITIES - FINANCIAL IMPLICATIONS Branko Marković, Slavko Simić, Dejan Ilić, Mirko Bošnjak	65
--	----

UTICAJ RAZVOJA FINANSIJSKOG TRŽIŠTA I ZAŠTITE VLASNIČKIH PRAVA NA KVALITET KORPORATIVNOG UPRAVLJANJA THE IMPACT OF FINANCIAL MARKET DEVELOPMENT AND PROPERTY RIGHTS PROTECTION ON THE QUALITY OF CORPORATE GOVERNANCE Mirko Miličević	79
--	----

IMPLEMENTACIJA FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U OTKRIVANJU PREVARA U FINANSIJSKIM IZVJEŠTAJIMA IMPLEMENTATION OF FORENSIC ACCOUNTING IN THE DETECTION OF FRAUD IN FINANCIAL REPORTS Vuković Perduv Vedrana	93
--	----

LIQUIDITY OF ENTREPRENEURS IN THE REPUBLIC OF SERBIA Nikola Radosavljević, Cariša Bešić, Gordana Rendulić Davidović	105
---	-----

DIGITALNA TRANSFORMACIJA POSLOVANJA: NOVA ERA U POSLOVNOJ EKONOMIJI BUSINESS DIGITAL TRANSFORMATION: A NEW ERA IN BUSINESS ECONOMICS Mirjana Čeko	115
---	-----

KOMPARATIVNA ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKE POZICIJE BOSNE I HERCEGOVINE I ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FOREIGN TRADE POSITION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE WESTERN BALKAN COUNTRIES Dijana Grahovac, Saša Mičić, Borislav Bojić	125
---	-----

Naučne kritike:

SISTEMSKI RIZICI „STARI NOVI TRENDVI” U EKONOMIJI SYSTEMIC RISKS "OLD NEW TRENDS" IN THE ECONOMY Valentina Duvnjak	133
---	-----

Stručni radovi:

KULTUROLOŠKE VRIJEDNOSTI U MENADŽMENTU CULTURAL VALUES IN MANAGEMENT Lolić Sladana	141
---	-----

PRAVOVREMENO DONOŠENJE ODLUKA KAO POSLOVNA STRATEGIJA THE EFFECTS OF TIMELY DECISION-MAKING Jasminka Medić, Snježana Djokic, Marija Knežević	147
---	-----

OBLAST PRAVNIH NAUKA/LEGAL SCIENCES

Pregledni radovi:

PRIMJENA ZA RADNIKA POVOLJNIJEG PRAVA –FAVOR LABORATORIS U RADNOPRAVNIM ODNOSIMA APPLICATION OF A MORE FAVORABLE LAW FOR THE EMPLOYEE – FAVOR LABORATORIS IN LABOR RELATIONS Marinko Đ. Učur	157
---	-----

MODALITETI UGOVORA O OSIGURANJU ŽIVOTA ZA SLUČAJ SMRTI MODALITIES OF LIFE INSURANCE CONTRACTS IN CASE OF DEATH Danijela Glušac	167
---	-----

UPRAVNA, KRIVIČNA I PREKRŠAJNA ZAŠTITA PRAVA RADNIKA IZ RADNIH ODNOSA ADMINISTRATIVE, CRIMINAL AND OFFENSIVE PROTECTION OF EMPLOYEE RIGHTS FROM LABOR RELATIONS Sabahudin Kliko	175
--	-----

Kratko ili prethodno saopštenje:

KRIVIČNO DJELO SILOVANJA U UNSKO-SANSKOM KANTONU THE CRIMINAL OFFENSE OF RAPE IN THE UNA-SANA CANTON Milijan Vasić	187
---	-----

OBLAST TURIZMA I HOTELIJERSTVA/TOURISM AND HOTEL MANAGEMENT

Originalni radovi:

UPRAVLJANJE AGROTURIZMOM U BOSNI I HERCEGOVINI STANJE I PERSPEKTIVE
MANAGEMENT OF AGRITOURISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
CURRENT STATE AND PERSPECTIVES

Mirjana Delić-Jović, Aleksandra Vujko, Biljana Radenović Kozić 199

OBLAST EKOLOGIJE/ECOLOGY

Originalni radovi:

UPRAVLJANJE KONTROLOM PROIZVODNOSTI
STANJE I PERSPEKTIVE U REPUBLICI SRPSKOJ
MANAGEMENT OF PRODUCTION CONTROL:
STATUS AND PERSPECTIVES IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Mirjana Delić-Jović, Stojan Marinković, Aleksandar Marić, Miljan Erbez 211

Pregledni radovi:

EKOLOŠKI I PRAVNI ASPEKTI NACIONALNOG PARKA "UNA",
NA GRANICI BOSNE I HERCEGOVINE I HRVATSKE
ECOLOGICAL AND LEGAL ASPECTS OF NATIONAL PARK "UNA",
ON THE BORDER OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND CROATIA

Mile Matijević, Amarildo Mulić 221

INFORMATIČKA OBLAST/INFORMATION TECHNOLOGY

Pregledni radovi:

INFORMATIČKA PISMENOST LJUDI SREDNJE DOBI:
IZAZOVI I PRILIKE U DIGITALNOM DOBU
INFORMATION LITERACY OF MIDDLE-AGED PEOPLE: CHALLENGES
AND OPPORTUNITIES IN THE DIGITAL AGE

Nataša Buzadžija 231

Stručni radovi:

ZAŠTITA KRIPTOVALUTA
CRYPTOCURRENCY PROTECTION

Rajko Jelisavac 243

OBLAST EKONOMSKIH NAUKA / ECONOMIC SCIENCES

ETIČKO PONAŠANJE PODUZEĆA KAO ČIMBENIK GLOBALNE KONKURENTNOSTI

UDK 005.5:339.13

DOI: 10.7251/ZUPS2509013P

Originalni rad

Pupavac Drago

Veleučilište u Rijeci

e-mail: drago.pupavac@veleri.hr

Sažetak: Brojni korporativni skandali i globalna financijska kriza istaknuli su važnost etičkog ponašanja poduzeća. Etičko ponašanje poduzeća važno je za konkurentan i održiv razvoj gospodarstva. Predmet istraživanja ovoga rada jest međuodnos etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti narodnih gospodarstava. U radu se pomoću metoda deskriptivne i inferencijalne statistike dokazuju četiri postavljene znanstvene hipoteze. Rezultati istraživanja temelje se na podacima prikupljenim iz sekundarnih izvora podataka. Glavni nalaz ovoga rada upućuje na zaključak o pozitivnoj i statistički jakoj vezi između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti te statistički značajnim razlikama u etičkom ponašanju poduzeća u različitim razvojnim fazama narodnih gospodarstava.

Ključne riječi: poduzeća, etičko ponašanje, indeks globalne konkurentnosti, razvojna faza gospodarstva

ETHICAL BEHAVIOR OF FIRMS AS A FACTOR OF GLOBAL COMPETITIVENESS

Summary: Numerous corporate scandals and the global financial crisis have highlighted the importance of ethical business behavior. The ethical behavior of firms is important for the competitive and sustainable development of the economy. The research subject in this paper is the interrelationship between the ethical behavior of firms and the global competitiveness index of national economies. In the paper, four scientific hypotheses are proven using the methods of descriptive and inferential statistics. The research results are based on data collected from secondary data sources. The main finding of this paper points to the conclusion of a positive and statistically strong relationship between the ethical behavior of firms and the index of global competitiveness, as well as statistically significant differences in the ethical behavior of companies in different development stages of national economies.

Keywords: firms, ethical behavior, global competitiveness index, economic development stage.

1. Uvod

Ekonomsko ponašanje poduzeća u gospodarskom sustavu vođeno je donošenjem racionalnih odluka temeljem uspoređivanja koristi i troškova. *Cost-benefit* analiza temeljni je instrument ekonomske analize, koji omogućuje usporedbu izravnih i neizravnih troškova poduzeća s njihovim odgovarajućim koristima. Ekonomsko ponašanje poduzeća nužno ne isključuje etičko ponašanje, upravo suprotno. Naime, jedna od temeljnih značajki ekonomskog ponašanja jest da poduzeća samostalno i neovisno jedna o drugima teže optimizaciji svojih ciljeva, uz poštivanje postojećih ograničenja (ekonomskih, pravnih, ekoloških, institucionalnih, socijalnih, moralnih, i dr.). Vrlo često vanjski čimbenici (poslovno obrazovanje, borba protiv korupcije, političko i pravno okruženje) značajno određuju etičko ponašanje poduzeća. Tako poduzeća znaju biti dovedena u poziciju da usvoje etički manje ispravnu praksu (davanje mita) kako bi zaštitila vlastito poslovanje (Bota-Avram, et al., 2022).

Ekonomski sustav efikasno funkcionira samo ako postoje čvrsta pravila ponašanja (Galbraith, 1996). Neovisnost pravosuđa i etičko ponašanje poduzeća pozitivno su povezani s izravnim stranim ulaganjima (Khelil, et al., 2023). Brojna suvremena poduzeća shvaćaju značenje etičkog ponašanja te tako svoje ekološke i druge etičke programe oglašavaju u javnosti. Tako pokazuju da etičko ponašanje može biti u funkciji kreiranja konkurentne prednosti poduzeća. Rendeiro Vieira (2013) na primjeru 20 velikih građevinskih poduzeća u Portugalu dokazuje povezanost između financijskih pokazatelja i etičkog ponašanja poduzeća.

Svrha i cilj ovoga istraživanja jest pronaći odgovore na sljedeća pitanja:

- Postoji li pozitivna povezanost između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti?
- Postoje li statistički značajne razlike u indeksu globalne konkurentnosti država u različitim razvojnim fazama narodnih gospodarstava?
- U kojoj razvojnoj fazi narodnih gospodarstava postoji najveća pozitivna povezanost između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti?
- Postoje li statistički značajne razlike u etičkom ponašanju poduzeća u različitim razvojnim fazama narodnog gospodarstva?

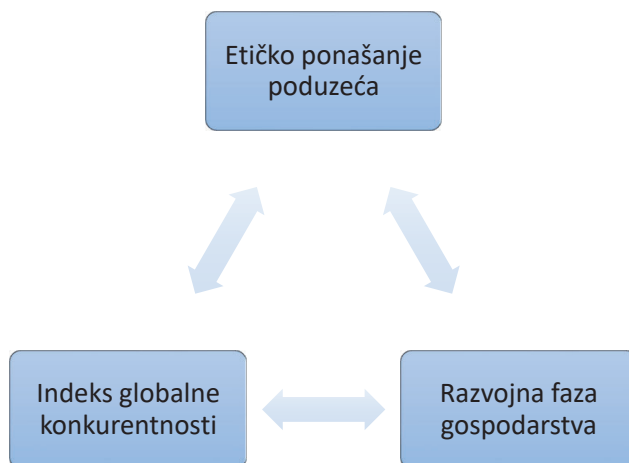
S ciljem pronalaženja odgovora na postavljena pitanja u radu će se primijeniti više znanstvenih metoda od kojih se ističu komparativna metoda, metoda analize i sinteze te metode deskriptivne statistike (prosječna vrijednost, standardna devijacija, medijan, kvartili) i metode inferencijalne statistike (korelacijska analiza i analiza varijance ANOVA).

2. Teorijski okvir i konceptualni model istraživanja

Poduzetničko društvo iskazuje se porastom proizvodnje, porastom prihoda i dobiti, porastom broja zaposlenih, brzom i radikalnom promjeni strukture poslovanja, potražnje, ponude i porastu životnog standarda. Za razvitak poduzetničkog društva i poduzetničke kulture malo je toga važno kao što je to poduzetnička etika. Ovdje se također opravdano nameće i pitanje, Uništava li konkurencija etičko ponašanje poduzeća (Shleifer, 2004)? Poduzetničko ponašanje dovodi poduzetnike u situacije koje dovode u pitanje postojeće moralne standarde (Vallaster, C., et al. (2019)). Često se ističe da su poduzetnici kada je to potrebno zarad poslovnog uspjeha spremni žrtvovati etiku (Fisscher, et al., 2005). Ako je poduzetnik bijednik, prevarant, uvijek spreman dati i primiti mito, sustav koji mu pruža „poslovni dom“, kontaminiran je (Pupavac, 2020). U tom slučaju neetičko ponašanje poduzeća posljedica je i „loših jabuka i loših bačvi“ (Roberts, 2020). Generacije poduzetnika zanemarivale su važnost primjene etike u poslovanju i za to su platili ogromnu cijenu, koja se mjeri ne samo gubitkom ugleda i povjerenja javnosti, već i gubitkom milijardi eura. Percepcija javnosti o niskoj razini etike u poslovanju, odnosno mit o

amoralnom *businessu* (DeGeorge, 2013) postao je zaprekom razvoju poduzetništva. Na makro razini poslovna etika bavi se pitanjima utemeljenja okvirnih uvjeta gospodarenja, koji imaju osigurati fer odnose u gospodarstvu koji svim sudionicima trebaju osigurati iste izgleda za uspjeh, koji ovise prije svega od konkurentnosti pojedinih sudionika. Stoga ne čudi da papa Benedikt XVI (2009) u svojoj enciklici *Caritas in veritate* (Ljubav u istini) promovira program „moralnog kapitalizma“ koji stavlja etička načela u središte poslovanja, a ne na periferiju. Svrha poslovanja jest kreiranje vrijednosti (Young, 2014). To potvrđuje da je etika u gospodarstvu postala sastavnim dijelom modernog poduzetničkog društva i važan čimbenik globalne konkurentnosti narodnih gospodarstava. Loša poslovna praksa obično se vezuje za poduzeća iz nerazvijenih država ili država u razvoju, ali i za korporacije iz razvijenih gospodarstava kada svoju djelatnost obavljaju u manje razvijenim dijelovima svijeta (Bakan, 2005; Perkins, 2017). Važnost etičkog ponašanja poduzeća ističe i donošenje međunarodne norme za društvenu odgovornost poduzeća, ISO 26000. To je jedna od najšire primjenjivanih i najpoznatijih ISO-normi. Od 2010. godine do danas prošla je put od vodiča za „postupi ispravno“ do načina na koji se procjenjuje opredijeljenost poduzeća za održivi razvoj koji uključuje i ljudska prava. Normu je prihvatilo više od 80 zemalja, većina u razvoju. Norma sadržava dragovoljne smjernice, a ne zahtjeve, pa stoga nije namijenjena certifikaciji (<https://iso26000sgn.org/iso-26000/free-iso26000-downloads>). Društvena odgovornost poduzeća koristi se kao pokazatelj etičkog ponašanja poduzeća. Preuzimajući društvenu odgovornost poduzeća ostvaruju brojne koristi (Kotler, Lee, 2011): 1) povećanje prodaje i udjela na tržištu, 2) jačanje pozicije branda, 3) jačanje korporativnog imidža i utjecaja, 4) jačanje sposobnosti za privlačenje, motiviranje i zadržavanje zaposlenika, 5) smanjenje troškova poslovanja, 6) povećanje privlačnosti za investitore i financijske analitičare. Temeljem proučene literature i postojećih znanstvenih spoznaja definiran je konceptualni model istraživanja (cf. sliku 1).

Slika 1. Konceptualni model

Izvor: autor

Postavljenim konceptualnim modelom analizira se međuodnos između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti te međuodnos između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti ovisno o razvojnoj fazi narodnog gospodarstva. Predmet analize temeljem postavljenog konceptualnog modela jest i ovisnost međuodnos indeksa globalne konkurentnosti o razvojnoj fazi narodnog gospodarstva.

Etičko ponašanje poduzeća (EP). Pojam moralnog poduzeća novijeg je datuma i svoje utemeljenje nalazi u činjenici da se poduzeća moraju suočiti sa zahtjevima moralne odgovornosti, premda njihove aktivnosti izvršavaju pojedinci koji djeluju u njihovo ime. *Friedman* (1992) smatra da samo ljudi posjeduju etiku, ne i poduzeća. Poduzeća po *Friedmanu* osim ekonomske odgovornosti za svoje preživljavanje na tržištu nemaju nikakve druge etičke zadaće. Takvo razmišljanje sve više postaje relikv prošlosti.

Poduzeća različito reagiraju na društvene zahtjeve. *Carroll* koncept društvene odgovornosti veže uz četiri vrste društvene odgovornosti: ekonomska, pravna, etička i dobrotvorna (cf. Sliku 2).

Slika 2. Piramida društvene odgovornosti

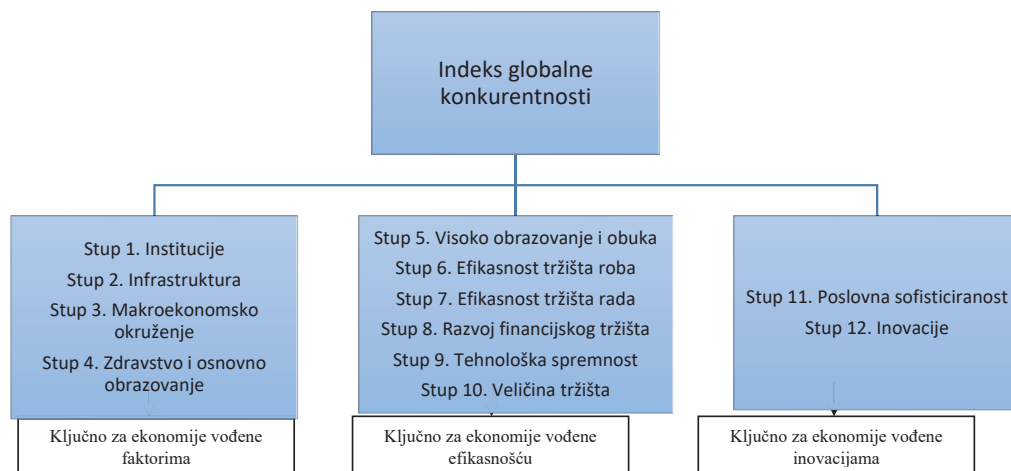

Izvor: priredio autor prema: Carroll, A. (1991). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders, *Business Horizons*, 34, pp.42.

Piramida društvene odgovornosti sugerira da poduzeća razvijajući se obično napreduju kroz četiri navedene razine. Dosadašnji pristup društvenoj odgovornosti poduzeća bio je fragmentiran i ne povezan s poslovnom strategijom poduzeća. To je rezultiralo propuštanjem brojnih mogućnosti da se kroz povećanje ukupne koristi za društvo unaprijedi vlastito poslovanje. Prevladavao je kozmetički, a ne operativni ili strateški pristup društvenoj odgovornosti poduzeća. Suvremena poduzeća otkrivaju da društvena odgovornost može biti puno više od troškova ili ograničenja poslovanju, da može biti izvorom mogućnosti, inovacija i konkurentne prednosti. Novi pristup društvenoj odgovornosti poduzeća ne vidi odnos između uspjeha poduzeća i dobrobiti društva kao igru s nultom sumom.

Indeks globalne konkurentnosti (IGK) mjeri nacionalnu konkurentnost i kreće se u rasponu od *min* 1 do *max* 7. Svjetski ekonomski forum definira konkurentnost kao skup institucija, politika i čimbenika koji određuju razinu produktivnosti gospodarstva, što pak određuje razinu prosperiteta koju ekonomija može postići. Indeks globalne konkurentnosti prati učinak gotovo 140 zemalja i kombinira 114 pokazatelja grupiranih u 12 stupova konkurentnosti (cf. sliku 3).

Slika 3. Okvir indeksa globalne konkurentnosti

Izvor: Priredio autor prema: The Global Competitiveness Reports of the World Economic Forum for and 2017–2018.

Temeljem slike 3 može se zaključiti da 12 stupova na različite načine utječu na gospodarstva u različitim fazama razvoja. Na primjer, za gospodarstva potaknuta faktorima, konkurentnost prvenstveno ovisi o funkcioniranju institucija, (1. stup), dobro razvijenoj infrastrukturi (2. stup), stabilnom makroekonomskom okruženju (3. stup) i zdravoj radnoj snazi koja je stekla najmanje osnovno obrazovanje (4. stup). Etičko ponašanje poduzeća jedan je od 21 pokazatelja prvog stupa (institucija).

Razvojna faza gospodarstva (RF). Uspješan gospodarski razvoj je proces koji se može opisati kao slijed tri faze. Prvu fazu označava faktorima vođena ekonomija (FVE), drugu fazu efikasnošću (investicijama) vođena ekonomija (EVE) i treću fazu inovacijama vođena ekonomija (IVE). U prvoj fazi konkurentska prednost temelji se isključivo na bogatstvu prirodnim resursima i radnoj snazi. Konkurentnost u ovoj fazi podupiru relativno niske plaće. U drugoj fazi učinkovitost u proizvodnji standardnih proizvoda i usluga postaje dominantan izvor konkurentske prednosti. U trećoj najvišoj fazi razvoja sposobnost proizvodnje inovativnih proizvoda i usluga korištenjem najnaprednijih tehnoloških metoda postaje dominantan izvor konkurentske prednosti (<https://www.isc.hbs.edu>). Za potrebe ovoga istraživanja u razmatranje su uzete i dvije prijelazne faze i to: faza tranzicije iz faktorima vođene ekonomije ka efikasnošću vođenoj ekonomiji (TFE) i faza tranzicije iz ekonomije vođene efikasnošću ka ekonomiji vođenoj inovacijama (TEI).

Prema Svjetskom ekonomskom forumu, ponderi za određivanje realtivne važnosti tri podindeksa indeksa globalne konkurentnosti i BDP po glavi stanovnika dati su u tablici 1.

Tablica 1. Ponderi i dohodovni pragovi za različite faze ekonomskog razvoja

	Faza 1 Faktorima vođena ekonomija	Tranzicija iz faze 1 u fazu 2	Faza 2 Efikasnošću vođena ekonomija	Tranzicija iz faze 2 u fazu 3	Faza 3 Inovacijama vođena ekonomija
BDP p.c. (US\$)	< 2000	2000-2999	3000-8999	9000-17000	>17000
Osnovni faktori	60%	40-60%	40%	20-40%	20%
Faktori ključni za efikasnost	35%	35-50%	50%	50%	50%
Faktori ključni za inovacije	5%	5-10%	10%	10-30%	30%
Broj država	35	15	31	20	36

Izvor: priredio autor prema: The Global Competitiveness Reports of the World Economic Forum for 2017–2018.

U skladu s postavljenim i elaboriranim konceptualnim modelom u radu se dokazuju sljedeće četiri hipoteze:

H1: Između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti postoji pozitivna i statistički jaka veza.

H2: Jakost statističke veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti izraženija je u gospodarstvima koja se nalaze u višim razvojnim fazama.

H3: Između gospodarstava u različitim razvojnim fazama postoje statistički značajne razlike u razini indeksa globalne konkurentnosti.

H4: Između poduzeća u različitim razvojnim fazama narodnih gospodarstva postoje statistički značajne razlike u razini etičkog ponašanja.

3. Podaci i metodologija istraživanja

Istraživanje se temelji na podacima predstavljenim u Izvješćima o globalnoj konkurentnosti Svjetskog ekonomskog foruma za 2017.–2018. Iz izvješća su odabrana dva pokazatelja za 137 gospodarstava, a to su Indeks globalne konkurentnosti i Etičko ponašanje poduzeća. Jačina veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti posebno će se utvrditi za nacionalna gospodarstva razvrstana u tri osnovne razvojne faze: ekonomije vođene faktorima, ekonomije vođene efikasnošću i ekonomije vođene inovacijama, te dvije prijelazne (tranzicijske) faze: od ekonomija vođenih faktorima ka ekonomijama vođenim efikasnošću i od ekonomija vođenih efikasnošću ka ekonomijama vođenim inovacijama.

Prikupljeni podaci obrađeni su pomoću programa za statističku obradu *Statistica*. Za potrebe istraživanja korištene su razne znanstvene metode. Indeks globalne konkurentnosti i etičko ponašanje poduzeća analizirani su prvo metodama deskriptivne statistike (aritmetička sredina, medijan, standardna devijacija). Hipoteze H1 i H2 testirane su korelacijskom analizom. Korelacijskom analizom utvrđen je smjer i jakost statističke povezanosti između etičkog ponašanja poduzeća s jedne strane i indeksa globalne konkurentnosti s druge strane za 137 država. Smjer i jakost ove veze potom je utvrđena za gospodarstva svrstana u tri različite razvojne faze i dvije prijelazne razvojne faze. Za utvrđivanje povezanosti indeksa globalne konkurentnosti i razvojne faze gospodarstva (H3) i etičkog ponašanja poduzeća i razvojne faze gospodarstva (H4) korištena je jednosmjerna analiza varijance (ANOVA).

4. Rezultati

Na temelju prikupljenih podataka iz Globalnog izvješća o konkurentnosti 2017-2018 napravljena je kratka deskriptivna analiza (cf. tablicu 2).

Tablica 2. Deskriptivna statistika indeksa globalne konkurentnosti i etičkog ponašanja poduzeća za 137 država

	IGK	EP
Srednja vrijednost	4,29	4,05
Vrijednost medijana	4,3	3,8
Standardna devijacija	0,70	0,93
Valjano N 1-137	137	137
Ukupan zbroj	588,4	555
Minimalna vrijednost	2,9	2,6
Maksimalna vrijednosti case	5,9	6,3
Prvi kvartil 25th%	3,9	3,4
Treći kvartil 75th%	4,7	4,6

Oba indeksa mogu poprimiti vrijednost od min 1 do max 7. Indeks globalne konkurentnosti pokazuje nešto veću srednju vrijednost ($M=4,29$) i manje odstupanje od srednje vrijednosti ($SD=0,70$). Medijalna vrijednost indeksa globalne konkurentnosti ($Me=4,3$) također je veća od medijalne vrijednosti etičkog ponašanja poduzeća ($Me=3,8$) što navodi na zaključak o zaostajanju etičkog ponašanja poduzeća za indeksom globalne konkurentnosti, odnosno da su globalno promatrano poduzeća radi konkurentnosti spremna žrtvovati etičko ponašanje. Maksimalna vrijednost indeksa etičkog ponašanja poduzeća ($Max=6,3$) nešto je viša od maksimalne vrijednosti indeksa globalne konkurentnosti ($Max=5,9$), ali je minimalna vrijednost etičkog ponašanja poduzeća ($Min=2,6$) niža od minimalne vrijednosti indeksa globalne konkurentnosti ($Min=2,9$) što također ukazuje na veća odstupanja u etičkom ponašanju poduzeća. U etičkom ponašanju predvode poduzeća sa Novog Zelanda ($EB=6,3$), Finske ($6,2$) i Singapura ($6,2$), dok su na začelju poduzeća iz Venezuele ($2,6$), Mauritanije ($2,6$) i Haitija ($2,6$). Zanimljivo je da se u donjem domu po etičnom ponašanju poduzeća nalazi i jedna europska država - Mađarska ($2,9$). Prvu četvrtinu (*kvartil*) čine države čije etično ponašanje poduzeća ima index od $3,4$, a posljednju četvrtinu države čije etično ponašanje poduzeća ima indeks veći od $4,6$. U preostalih 50 % država indeks etičnog ponašanja poduzeća kreće se između $3,4$ i $4,6$.

H1: Između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti postoji pozitivna i statistički jaka veza.

Provedena korelacijska analiza (cf. tablicu 3) potvrdila je postojanja pozitivne i statistički jake veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti ($r=0,82$; $p<0,05$).

Tablica 3. Korelacijska analiza između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti

Korelacija na razini značajnosti $p < ,05000$ $N=137$				
	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	IGK	EP
IGK	4,294891	0,700978	1,000000	0,826284
EP	4,051095	0,934794	0,826284	1,000000

U skladu s tim, može se zaključiti da se s povećanjem razine etičkog ponašanja poduzeća povećava i indeks globalne konkurentnosti. Vrijedi i obrnuto. Hipoteza H1 se prihvaća.

H2: Jakost statističke veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti izraženija je u gospodarstvima koja se nalaze u višim razvojnim fazama.

Države u nižim gospodarskim fazama razvoja trebaju paziti da ne podrede etičko ponašanje poduzeća gospodarskom rastu, odnosno mišljenju da je etičko ponašanje poduzeća rezervirano samo za poduzeća u visokorazvijenim državama. Naime, postoje situacije kada države u kojima posluju korporacije iz visokorazvijenih država nisu u stanju ili nisu voljne pozvati poduzeća na etičko ponašanje. Provedena korelacijska analiza (cf. tablicu 4) potvrdila je postojanja pozitivne veze između etičkog ponašanja i globalnog indeksa konkurentnosti neovisno o razvojnoj fazi u kojoj se narodno gospodarstvo nalazi.

Tablica 4. Korelacijska analiza između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti za gospodarstva u različitim razvojnim fazama

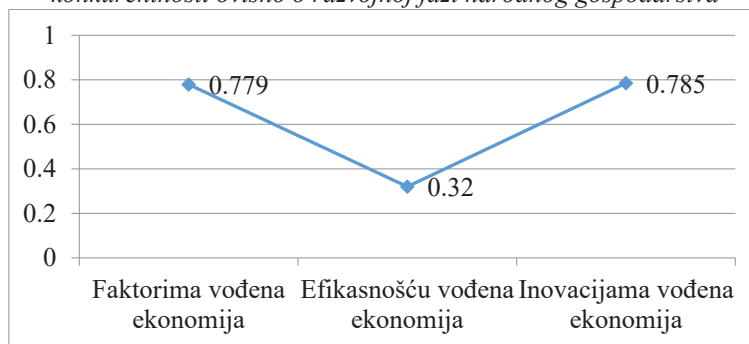
Razvojne faze	Pearsonov koeficijent korelacije (r)
Faza 1 Faktorima vođena ekonomija	0,779
Prijelazna faza: tranzicija iz faze 1 u fazu 2	0,75
Faza 2 Efikasnošću vođena ekonomija	0,32
Prijelazna faza: tranzicija iz faze 2 u fazu 3	0,65
Faza 3 Inovacijama vođena ekonomija	0,785

Izvor: vlastiti izračuni

Međutim, jačina veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti je značajno različita. Statistički značajnu i jaku vezu između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti bilježe gospodarstva koja se nalaze u najnižoj i najvišoj razvojnoj fazi. U gospodarstvima koja se nalaze u drugoj fazi najslabija je jačina veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti. Može se konstatirati da su poduzeća u ovim gospodarstvima radi rasta spremna žrtvovati etično ponašanje. Dobiveni nalaz upućuje na zaključak da je ponašanje poduzeća prožeto etikom svojstveno onim gospodarstvima koja su u pogledu tehničko-tehnološkog razvoja ekstremna – ili su na vrlo niskom ili vrlo visokom stupnju razvoja (Pupavac, 2006).

Jačina veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti u tri različite razvojne faze narodnih gospodarstava može se prikazati oblikom slova V (cf. sliku 4).

Slika 4. Jačina veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti ovisno o razvojnoj fazi narodnog gospodarstva

Sukladno dobivenim nalazima hipoteza H2 se odbacuje.

H3: Između gospodarstava u različitim razvojnim fazama postoje statistički značajne razlike u razini indeksa globalne konkurentnosti.

Hipoteza H3 testirana je metodom analize varijance. Provedena analiza varijance potvrdila je postojanje statistički značajnih razlika u razini indeksa globalne konkurentnosti (cf. tablicu 5) između država u različitim fazama gospodarskog razvoja.

Tablica 5. ANOVA – indeks globalne konkurentnosti

Učinak: $F(4, 132)=72,933$, $p=0,0000$						
	RF	IGK – srednja vrijednost	IGK – standardna pogreška	IGK - -95,00%	IGK - +95,00%	N
1	FVE	3,571429	0,067127	3,438646	3,704212	35
2	TFE	4,100000	0,102538	3,897171	4,302829	15
3	EVE	4,164516	0,071326	4,023426	4,305606	31
4	TEI	4,365000	0,088800	4,189345	4,540655	20
5	IVE	5,152778	0,066188	5,021852	5,283704	36

Temeljem podataka iz tablice 5 razvidno je da gospodarstva u višim razvojnim fazama ostvaruju veći indeks globalne konkurentnosti. Dobiveni nalaz je logičan i očekivan. Hipoteza H3 se prihvaća.

H4: Između poduzeća u različitim razvojnim fazama narodnih gospodarstva postoje statistički značajne razlike u razini etičkog ponašanja.

Analizom varijance utvrđeno je postojanje statistički značajnih razlika u etičkom ponašanju između poduzeća u različitim razvojnim fazama (cf. tablicu 6), čime je potvrđena hipoteza H4.

Tablica 6. ANOVA – etičko ponašanje poduzeća

Učinak: $F(4, 132)=34,226$, $p=0,0000$						
	RF	EP – srednja vrijednost	EP – standardna pogreška	EP - -95,00%	EP - +95,00%	N
1	FVE	3,528571	0,112371	3,306291	3,750852	35
2	TFE	3,713333	0,171649	3,373795	4,052872	15
3	EVE	3,645161	0,119401	3,408975	3,881347	31
4	TEI	3,870000	0,148652	3,575951	4,164049	20
5	IVE	5,150000	0,110799	4,930829	5,369171	36

Temeljem podataka iz tablice 6 razvidno je da najveću prosječnu ocjenu etičkog ponašanja ostvaruju poduzeća u inovacijama vođenoj ekonomiji ($M=5,15$; $SD=0,11$), a najmanju poduzeća u faktorima vođenoj ekonomiji ($M=3,52$; $SD=0,11$). Zanimljivo je da razlike u etičnom ponašanju poduzeća u prve dvije razvojne faze gospodarstva, kao ni u prijelaznim razvojnim fazama nisu statistički značajno izražene (cf. tablicu 7) temeljem čega bi se mogao izvući pogrešan zaključak da je etično ponašanje poduzeća rezervirano samo za gospodarstva u najvišoj razvojnoj fazi, odnosno inovacijama vođenim ekonomijama.

Tablica 7. Turkey HSD test – etičko ponašanje poduzeća

Približne vjerojatnosti za pogrešku post-hoc testova: Između MS = ,44195, df = 132,00						
	DS	{1} - 3,5286	{2} - 3,7133	{3} - 3,6452	{4} - 3,8700	{5} - 5,1500
1	FVE		0,896781	0,954055	0,354861	0,000017
2	TFE	0,896781		0,997564	0,958731	0,000017
3	EVE	0,954055	0,997564		0,763361	0,000017
4	TEI	0,354861	0,958731	0,763361		0,000017
5	IVE	0,000017	0,000017	0,000017	0,000017	

U tablici 8 dat je sažeti pregled rezultata testiranih hipoteza.

Tablica 8. Rezultati testiranja hipoteza

Hipoteze	Rezultati
H1: Između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti postoji pozitivna i statistički jaka veza.	Prihvaća se
H2: Jakost statističke veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti izraženija je u gospodarstvima koja se nalaze u višim razvojnim fazama.	Odbacuje se
H3: Između gospodarstava u različitim razvojnim fazama postoje statistički značajne razlike u razini indeksa globalne konkurentnosti.	Prihvaća se
H4: Između poduzeća u različitim razvojnim fazama narodnih gospodarstva postoje statistički značajne razlike u razini etičkog ponašanja.	Prihvaća se

5. Zaključak

Etičko ponašanje poduzeća jedan je od 114 pokazatelja pomoću kojih Svjetski ekonomski forum određuje indeks globalne konkurentnosti. Indeks globalne konkurentnosti kompozitni je pojam sačinjen od ukupno 12 stupova. Etičko ponašanje poduzeća nalazi se u prvom stupu. Tako je etičko ponašanje poduzeća jedan od preduvjeta za kreiranje institucionalnog ambijenta koji omogućava fer i pošteno tržišno natjecanje. Premda etičko ponašanje poduzeću može stvoriti određene troškove i usporiti gospodarski rast, racionalno iskorištavanja prirodnih resursa, dobri radni uvjeti, proizvodi sigurni za uporabu, nisu dobri samo za privlačenje kupaca, već i za niže troškove poslovanja, a time i podizanje razine konkurentnosti. Između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti postoji pozitivna i statistički jaka veza ($r=0,85$; $p<0,05$). Veza između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti izraženija je u gospodarstvima u najnižoj (ekonomija vođena faktorima) i najvišoj razvojnoj fazi (ekonomija vođena inovacijama). Jačina veze između etičkog ponašanja poduzeća i indeksa globalne konkurentnosti u tri različite razvojne faze narodnih gospodarstava može se prikazati u obliku slova V. To znači da su gospodarstva u drugoj razvojnoj fazi (ekonomije vođene efikasnošću) kao i u prijelaznoj fazi iz ekonomije vođene faktorima u ekonomiji vođenu efikasnošću spremna žrtvovati etično ponašanje poduzeća najčešće radi privlačenja stranih investicija i brzog gospodarskog rasta. Između gospodarstava u različitim razvojnim fazama utvrđene su statistički značajne razlike u indeksu globalne konkurentnosti. Naime, prijelaz iz niže u višu razvojnu fazu prati i veći indeks globalne konkurentnosti. Premda je utvrđena statistički značajna razlika u etičnom ponašanju poduzeća ovisno o razvojnoj fazi gospodarstva čini se primjerenim istaknuti da te razlike u prve dvije razvojne faze gospodarstava nisu statistički značajne. Zaključno, visoka razina etičnog ponašanja poduzeća imanentna je inovacijama vođenim ekonomijama koje ostvaruju i najveći indeks globalne konkurentnosti.

Literatura

1. Bakan, J. (2004). *The Corporation: The Pathological Pursuit of Profit and Power*, Free Press, New York, ISBN: 978-1845291747.
2. Bakumenko, M. A., Sigal, A. V., & Titarenko, D. V. (2020). Correlation Of Ranks Between Ethical Behaviour Of Firms And Competitiveness Of Economy. In A. S. Nechaev, V. I. Bunkovsky, G. M. Beregova, P. A. Lontsikh, & A. S. Bovkun (Eds.), *Trends and Innovations in Economic Studies, Science on Baikal Session*, vol 96. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences (pp. 50-57). European Publisher. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.12.8>.
3. BENEDIKT XVI. (2009). *Caritas in Veritate - Ljubav u istini*, Enciklika o cjelovitome ljudskom razvoju u ljubavi i istini, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
4. Bota-Avram, C., Vesselinov, R., Răchișan, P.R. *et al.* Determinant factors on ethical behavior of firms: evidence from a cross-country survey. *SN Bus Econ* 2, 107 (2022). <https://doi.org/10.1007/s43546-022-00288-1>
5. DeGeorge, R. (2013). *Business Ethics* (7th ed.). Pearson Education, New York.
6. Fisscher, O., et al. (2005). Stretching the Frontiers: Exploring the Relationships between Entrepreneurship and Ethics, *Journal of Business Ethics*, Vol. 60, No. 3, pp. 207-209.
7. Friedman, M. (1992). *Kapitalizam i sloboda*, Globus nakladni zavod, Školska knjiga, Zagreb.
8. Galbraith, J. (1996). *Good Society*, Houghton Mifflin Company, Boston.
9. <https://iso26000sgn.org/iso-26000/free-iso26000-downloads> (pristup:5.02.2024.)
10. Imen Khelil, I., Guidara, A., Khlif, H. (2023). Ethical Behavior of Firms and Foreign Direct Investments in African Settings: The Moderating Effect of Judicial Independence, *Journal of African Business*, 24:4, 546-561.
11. Kotler, Ph., Lee, N. (2014). *DOP Društveno odgovorno poslovanje*, drugo izdanje, M.E.P., d.o.o., Zagreb.
12. Rendeiro Vieira, E.M. (2013). The effects of ethical behavior on the profitability of firms – a study of the Portuguese construction industry, (doktorska disertacija), Escola Superior de Tecnologia e Gestão do Instituto Politécnico de Leiria, dostupno na: https://iconline.ipleiria.pt/bitstream/10400.8/1128/1/MNI_%20Ermelinda%20Vieira_%202013.pdf, pristup: 12.01.2024.
13. Pupavac, D. (2006). *Poslovna etika*, Veleučilište u Rijeci, Rijeka.
14. Pupavac, D. (2020). *Poduzetnička etika*, Veleučilište u Rijeci, Rijeka.
15. Perkins, J. (2017). *Nove ispovesti ubice ekonomije*, Izdavačka kuća Babun, Beograd.
16. Roberts, D. (2020). Bad Apples, Bad Barrels and Bad Barrel-Makers - Why Evil Exists, *International Bulletin of Political Psychology*, Vol. 20, No 2, Article 2. Available at: <https://commons.erau.edu/ibpp/vol20/iss2/2>
17. Shleifer, A. (2004). Does Competition Destroy Ethical Behavior?, *American Economic Review* 94(2), pp. 414-418.
18. Vallaster, C., et al. (2019). Ethics and entrepreneurship: A bibliometric study and literature review, *Journal of Business Research*, Vol. 99, pp 226-237.
19. World Economic Forum, The Global Competitiveness Reports for 2017–2018. dostupno na: <https://www.weforum.org/publications/the-global-competitiveness-report-2017-2018>, pristup: 15.01.2024.
20. Young, S. (2014). *Moralni kapitalizam II, načela društveno odgovornog poslovanja za 21. stoljeće*, Hrvatsko udruženje menadžera i poduzetnika CROMA, Zagreb.

IZAZOVI INTERNET TRGOVINE IZ PERSPEKTIVE POTROŠAČA

UDK 366.14:004.738.5

DOI: 10.7251/ZUPS2509025R

Originalni rad

Biljana Rađenović Kozić^{1*},

Miljenko Strnad²

^{1*}Univerzitet za poslovne studije, Fakultet za primjenjenu ekonomiju, Banja Luka, Republika Srpska, biljanarkozic@gmail.com;

²Ministarstvo Financija Carinska uprava, Područni carinski ured Osijek, Republika Hrvatska;

Apstrakt: Istraživanjem prikazanim u ovom radu pokušalo se doći do odgovora koji su najveći izazovi internet kupovine, ali ne iz perspektive kompanija niti teorije trgovinskog marketinga već iz perspektive potrošača. E trgovina posmatrano u kontekstu nauke o trgovinskom marketingu i menadžmentu, nije više toliko mlada disciplina. Koncepti i teorije primjenjivi su u praksi već određeno vrijeme, ali za potrošače sa područja obuhvaćenim ovim istraživanjem mnogi aspekti internet trgovine i dalje su nepoznanica. Strah od prevare, nepoznavanje korištenja novih tehnologija, prepreke u jeziku, napoznanice oko plaćanja i sl. sve su to izazovi sa kojima se potrošači sa ovih prostora susreću kada je u pitanju e trgovina. Kako sa druge strane učešće e trgovine raste u odnosu na tradicionalnu trgovinu veoma važno je znati, koje su to prepreke koje ograničavaju potrošače sa analiziranih prostora da se još više uključe na e tržište. Ovo je veoma važno za kompanije kako bi se prilagodile potrošačima i pomogle pri prevazilaženju prepreka. Sa druge strane, istraživanje ima za cilj i da ustanovi da li se te prepreke brže prevazilaze ukoliko se potrošač nađe u situaciji da zapravo nema izbora, kako je to bilo za vrijeme pandemije.

Ključne riječi: *Novi mediji, e trgovina, uloga potrošača, digitalni marketing*

CHALLENGES OF INTERNET SHOPPING FROM THE PERSPECTIVE OF THE CONSUMER

Abstract: The research presented in this paper tried to find answers to the biggest challenges of internet shopping, but not from the perspective of companies or trade marketing theory, but from the perspective of consumers. E-commerce, viewed in the context of the science of trade marketing and management, is no longer such a young discipline. Concepts and theories have been applicable in practice for some time, but for consumers from the area covered by this research, many aspects of online shopping are still unknown. Fear of fraud, ignorance of using new technologies, language barriers, familiarity with payment, etc. these are all challenges that consumers from these areas face when it comes to e-commerce. As it is a fact that the participation of e-commerce is growing compared to traditional commerce, it is very important to know what are the obstacles that limit consumers from the analyzed areas to get even more involved in the e-market. This is very important for companies to adapt to consumers and help overcome barriers. On the other hand, the research also aims to establish whether these obstacles are overcome more quickly if the consumer finds himself in a situation where he actually has no choice, as was the case during the pandemic.

Key words: *digital media, e-commerce, consumer influence, digital marketing*

UVOD

E- trgovina sve više zauzima mjesto u ukupnoj potrošnji. Ona više nije samo način kupovine mlađih generacija, ili potrošača razvijenih zapadnoevropskih tržišta. Sv više i češće na ovaj način kupuju srednje i starije generacije potrošača i na tržištu u regionu. Kada se govori o navikama potrošača u zapadnoevropskim zemljama, tada se može spomenuti da su se velike promjene desile nakon recesije 2008. godine, nakon čega je porasla on line trgovina što potvrđuje činjenica da je 60% potrošača ženskog pola prepoznalo jednostavnosti online trgovine (Wells et al. 2011, 41). U SAD istraživanja su pokazala da je profit ostvaren elektronskom trgovinom od 2007. do 2012. godine povećan na 521 milijardu USD (Kuah and Wang 2016, 7). Istina jeste da su potrošači na nekim tržištima sporije prihvatili promjene nastale u oblicima trgovine, ali je presudan bio period Panemije Korona virusa, kada su pod uticajem novonastale situacije bili prinuđeni da upoznaju i ovaj oblik trgovine.

Kada se potrošač našao u situaciji da su mu određeni proizvodi neophodni, a nije ih mogao kupiti na tradicionalan način jer je proizvod bio dostupan samo *on line* on je morao mijenjati ustaljene navike. Upravo zato istraživanje prikazano u ovom radu ima za cilj da pokaže koliko su se navike potrošača u ovom segmentu promijenile usljed pandemije. Jedno od pitanja na koje se želi dobiti odgovor u ovom istraživanju jeste da li je navike vezane za kupovinu brže i lakše mijenjao usljed nepredviđenih situacija na tržištu. Drugo pitanje je da li je te navike zadržao i nakon vraćanja tržišta u regularne tokove, tj. nakon pandemije. Zapravo ovim istraživanjem teži se u praksi provjeriti postavka Filipa Kotlera „Da se ukoliko se kompanije sa svojim marketing strategijama ne prilagođavaju tržištima, tržište će se pobrinuti za njih“. Isto se može odnositi i na potrošače i njihovo prilagođavanje novonastalim uvjetima tržišta.

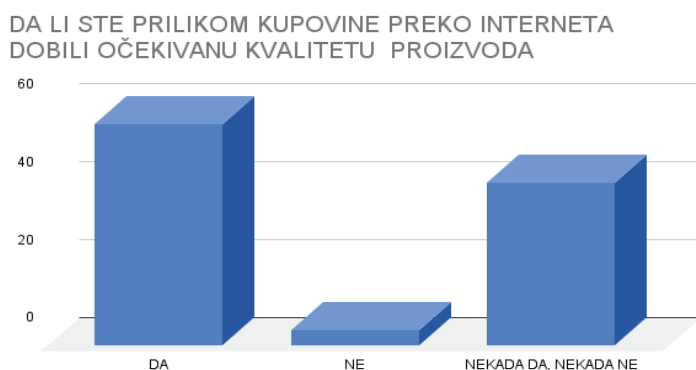
ISTRAŽIVANJE, REZULTATI I DISKUSIJA

Da bi se dokazala pozicija e trgovine kod potrošača i razumjeli izazovi sa kojima se potrošači susreću izvršeno je i primarno istraživanje. Metod je bio lično i dopisno ispitivanje, a korišten je upitnik. Uzorak ispitanika je bio namjerni i obuhvatio je 300 ispitanika. Istraživanje je provedeno na području Hrvatske, kao i djelomično na području Bosne i Hercegovine, Srbije i Slovenije. Ciljevi istraživanja bili su višesturki. Primarni cilj istraživanja bio je dobiti rezultate u kojoj mjeri potrošači ove regije prihvataju on line trgovinu, sa kakvim izazovima se susreću i kakvu poziciju u njihovoj svijesti i potrošnji zauzimaju novi oblici trgovine te sa kojim izazovima se susreću kao i šta su eventualne prepreke u prihvatanju ovih oblika trgovine. U istraživanju je sudjelovalo 54,4 % žena i 45,6 % muškaraca. Najveći broj, odnosno 36,9 % ispitanika je u dobnoj skupini od 46-55 godina starosti. Nadalje slijedi skupina od 36-45 godina starosti u kojoj se nalazi 26,2 % ispitanika, 13,6 % ispitanika je u dobnoj skupini od 26-35 godina starosti, 13,6 % ispitanika je u dobnoj skupini od 18-25 godina starosti, dok je 9,7 % ispitanika starije od 56 godina. Također je izuzetno važno analizirati i naobrazbu ispitanika, s obzirom da su ranija naučna istraživanja dokazala da potrošači sa višom naobrazbom u većoj mjeri koriste internet, te da puno brže i lakše prihvaćaju nove inovativne tehnologije. Najviše ispitanika, odnosno njih 36,9 % ima srednju stručnu spremu, 33 % ispitanika ima visoku stručnu spremu, 8,7 % ispitanika ima višu stručnu spremu, 14,6 % ispitanika su magistri, dok 6,8 % ispitanika ima doktorat. Naglasak je bio još i na visini mjesečnih primanja ispitanika s obzirom da je kupovna moć potrošača izuzetno važan faktor kod odabira modernih međunarodnih marketinških strategija i pristupa. U rasponu mjesečnih primanja između 1000 i 1500 eur-a nalazi se 30,1 % ispitanika, što je najzastupljenija skupina. Slijedi skupina ispitanika koja ima mjesečna primanja između 750 i 1000 eur-a, a njih je 21,4 %. Više od 1500 eura mjesečnih

primanja ima 16,5 % ispitanika, od 500 do 750 eur-a ima 14,6 % ispitanika, dok njih 13,6 % ima mjesečna primanja manja od 500 eur-a.

U daljem tekstu predstavljena je analiza ključnih odgovora.

Prvo pitanje "Da li ste prilikom on line kupovine dobili očekivanu kvalitetu proizvoda" imalo je za cilj da se utvrdi da li su potrošači prilikom on line kupovine bili zadovoljni onim što su dobili. Pitanje je namjerno postavljeno uopšteno jer je već kroz prethodni, drugi, dio istraživanja konstatovano da je kvalitet subjektivna kategorija i da potrošači pod kvalitetom podrazumijevaju različite kategorije. Te kategorije će biti provjerene kroz naredna pitanja. Na ovo prvo, opšte, pitanje njih 55,3% % je odgovorilo da su bili zadovoljni. Da nisu bili zadovoljni tj. sa ne je odgovorilo njih 3,9%, dok je njih 40,8% odgovorilo sa nekada da, nekada ne. Mali postotak onih koji su nezadovoljni dobijenom kvalitetom proizvoda kupljenih putem on line trgovine, na prvi pogled može se učiniti dobrim rezultatom. Ipak, to može da dovede do zablude. Ključno u ovom pitanju je veliki broj odgovora koji su dali ispitanici konstacijom da su nekada zadovoljni, a nekada ne. Upravo kroz naredna pitanja cilj je ove neodređene odgovore dovesti u kontekst razloga, odnosno saznati šta su razlozi zadovoljstva ili nezadovoljstva.

Grafikon: 1.1.

Naredno, dugo, pitanje je postavljeno kao otvoreno pitanje: "Ukoliko ste na prethodno pitanje niste odgovorili sa da, obrazložite" Ako se uzme u obzir da se otvorena pitanja analiziraju po principu grupisanja prema sličnosti, može se konstatovati da su se potrošači uglavnom opredjeljivali za kategorije:

- kvalitete,
- neispravnosti i
- nevjerodostojnosti.

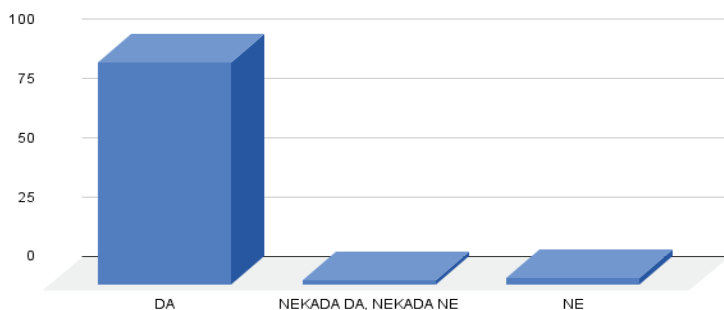
Dakle uglavnom su odgovarali da kvalitet nije zadovoljavajući, zatim da je proizvod bio neispravan te da proizvod nije odgovarao onome što su očekivali tj. onome kako je predstavljen.

Druge dvije grupe odgovora su vrlo konkretne i korisne za zaključivanje. Neispravnost proizvoda naravno da će rezultovati nezadovoljstvom. Naročito je za kompanije korisna ova treća grupa odgovora jer kompanije koje prodaju on line moraju biti svjesne da je predstava o proizvodu koju potrošač dobije putem on line kanala komunikacije jedina spoznaja o proizvodu i zapravo zamjena za proizvod jer ga potrošač ne može opipati, provjeriti, zamijeniti na polici i slično i upravo zato komunikacija u on line trgovini ne smije "iskočiti" ispred proizvoda. Mora ga vjerodostojno pratiti jer sve drugo je kontraefekat. Prva grupa odgovora, koji u fokus stavljaju kvalitet je zapravo najkompleksija za definiranje konkretnih pokazatelja zašto su potrošači nezadovoljni on line kupovinom jer je u marketingu općeprihvaćeno da je kvalitet u

očima potrošača te se može zapravo zaključiti da ovi potrošači vjerojatno nisu zadovoljni zato je im se nisu ispunila očekivanja tj. očekivanja od proizvoda su bila veća od doživljenih performansi proizvoda.

Treće pitanje „Da li ste prilikom internet trgovine zadovoljni brzinom isporuke” zapravo potvrđuje zadovoljstvo potrošača ovom kategorijom jer je njih 94,9% odgovorilo sa da, sa ne je odgovorilo svega 3,1%. Dok je sa nekada da nekada ne odgovorilo svega 2%. Ovo je veoma važan pokazatelj jer govori da su kompanije na ovim prostorima koje su uključene u on line trgovinu spremne da odgovore izazovima tržišta 21. stoljeća, njegovoj dinamici i promjenama. Suvremnom potrošaču je vrijeme kupovine kao situacioni uticajni faktor ponašanja potrošača izuzetno važno.

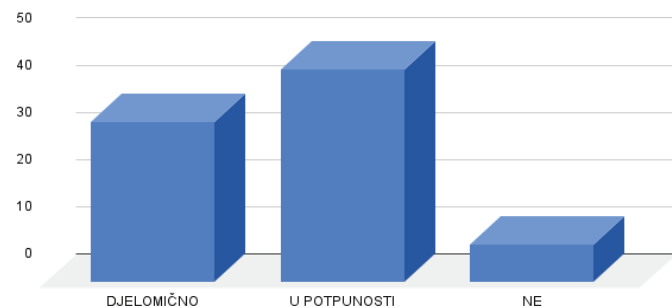
DA LI STE PRILIKOM KUPOVINE PREKO INTERNETA ZADOVOLJNI BRZINOM ISPORUKE KUPLJENE ROBE

Grafikon: 1.2.

Odgovori na četvrto pitanje „Da li je internet prodavatelj uvažio vaše primjedbe” govori da potrošači nisu u značajno većoj mjeri zadovoljni kako internet prodavci reaguju na eventualno nezadovoljstvo potrošača. Onih koji su odgovorili da su u potpunosti prodavci odgovorili na neki oblik nezadovoljstva je 51,7%, dok djelomično zadovoljnih na reakciju prдавca je 39,1%, a nezadovoljnih odgovorom prodavca na nezadovoljstvo je 9,2%. Ovakvi odgovori ukazuju da je svega polovina onih koji su zadovoljni. Ako se uzme u obzir da je u prethodnim pitanjima izuzetno visok postotak korisnika internet trgovine, pa i visok postotak onih koji su zadovoljni ovim oblikom kupovine, veoma važna informacija za kompanije jeste da potrošači u značajnom procentu nisu zadovoljni reakcijom kompanija u slučaju nezadovoljstva. Ovo će zasigurno biti važan parameter na kome će kompanije morati raditi ukoliko budu željele osigurati ssatisfakciju potrošačima, a sebi konkurentsku prednost.

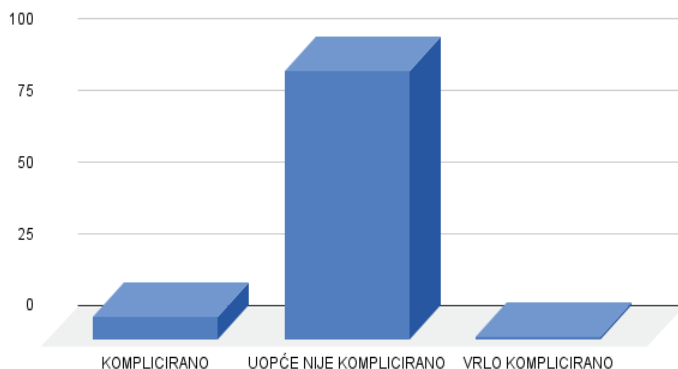
DA LI JE INTERNET PRODAVATELJ UVAŽIO VAŠE PRIMJEDBE

Grafikon: 1.3.

Odgovori na peto pitanje “U kojoj mjeri je komplicirano plaćati prilikom kupovine putem interneta” ukazuju da su potrošači sa ovih prostora ipak spremni prihvatiti izazove on line kupovine te da im više ne predstavlja problem niti ono na šta su u začecima internet trgovine bile najveće nedoumice, a to je plaćanje. Samo 1% je odgovorilo da je plaćanje veoma komplicirano, 8% da je komplicirano, a čak 91% da uopće nije komplicirano. Ovakve odgovore možda možemo obrazložiti strukturom uzorka jer su korisnici on line trgovine uglavnom mlađi ljudi, shodno tome oni su i davali odgovore. Svega 10% uzorka su ljudi stariji od 56 godina pa su ovakvi odgovori i očekivani jer se mlađi potrošači snalaze u on line svijetu. Naravno, treba naglasiti da je ovakav izbor uzorka logičan jer se radilo o namjernom uzorku kako bi se saznali stavovi onih koji su korisnici i dobri poznavaoici istraživane materije.

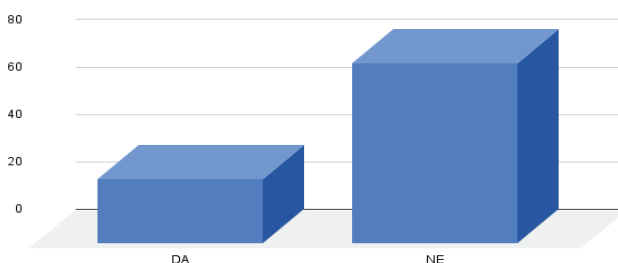
U KOJOJ MJERI VAM JE KOMPLICIRANO PLAĆATI
PROIZVODE KUPLJENE PREKO INTERNETA

Grafikon: 1.4.

Šesto pitanje „Da li ste se susreli sa nekim oblikom prevare“ kroz odgovore prati prethodne stavove potrošača jer ih je sa da odgovorilo 26,2%, dok ih je sa ne odgovorilo 73,8%. Detaljnije obrazloženje ovih odgovora, zapravo se dobija odgovorima na naredno otvoreno pitanje.

DA LI STE SE SUSRELI S NEKIM OBLIKOM PREVARE
PRILIKOM KUPOVINE PREKO INTERNETA

Grafikon: 1.5.

Sedmo otvoreno pitanje, glasilo je „Ukoliko ste na prethodno pitanje odgovorili sa da, navedite vrstu prevare“. Kako se na otvoreno pitanje moglo očekivati veliki broj različitih odgovora prema pravilima analize otvorenih pitanja, oni su grupisani u tri ključne grupe prema sličnosti i učestalosti. Tako se najviše njih odnosi na neki od oblika:

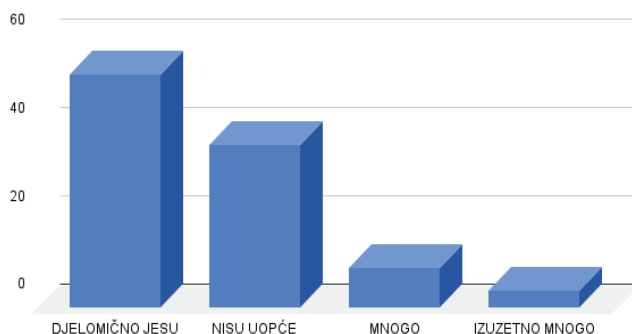
- Lažni oglas (nevjerodostojan, pretjeran...)
- Kvaliteta proizvoda nije zadovoljavajuća

- Pogrešan proizvod

Evidentno je da su odgovori gotovo identični onima iz drugog pitanja gdje su se ispitanici izjašnjavali o zadovoljstvu on line kupovinom. Dakle, za kompanije je veoma važno da shvate, kako je prethodno već rečeno, da obećano mora biti ispunjeno te da promocija mora samo da podržava i prati proizvod.

Odgovori na osmo pitanje “U kojoj mjeri su mogućnosti prevara utjecale na vašu dalju odluku o kupovini preko interneta” gdje je 51,5% odgovorilo da djelomično jesu, 35,9% da uopće nisu, 8,7% da jesu i 3,9% da su izuzetno uticale upućuju na značaj ovog pitanja i da kompanije koje žele ostati konkurente na on line tržištu moraju ovome posvetiti izuzetno mnogo pažnje. Takođe u kontekstu pandemije (COVID-19), treba napomenuti da se u fokus opredjeljujućeg elementa za izbor proizvoda i načina kupovine iz perspektive potrošača stavlja sigurnost. Sigurnost je u tome periodu pandemije postala dominirajući faktor ponašanja potrošača, a sasvim sigurno je to ostala i nakon pandemije. Potrošači sve više traže sigurnost u svakom smislu te riječi i kompanije im to moraju osigurati.

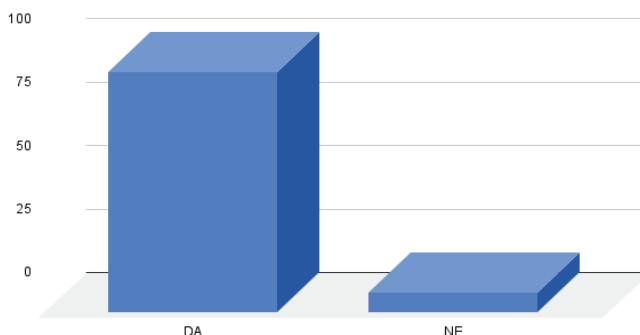
U KOJOJ SU MJERI MOGUĆNOSTI PREVARA UTJECALE NA VAŠU ODLUKU O KUPOVINI PREKO INTERNETA

Grafikon: 1.6.

Konačno, odgovori na deveto pitanje “Da li biste drugima preporučili kupovinu putem interneta” gdje potrošači u izuzetno visokom procentu od čak 92,2 kažu da bi preporučili. Dok samo njih 7,8% kažu da ne bi govorili o trajno prihvaćenim novim navikama što je potvrda hipoteze provedenog istraživanja.

DA LI BI STE PREPORUČILI DRUGIMA DA KUPUJU PREKO INTERNETA

Grafikon: 1.7.

Svi odgovori u ovom trećem dijelu istraživanja upućuju da će potrošači svoje navike koje su stekli za vrijeme trajanja pandemije zadržati i nakon pandemije. On line trgovina je postala poželjan način kupovine. Međutim dominantni izazovi iz perspektive potrošača su osjećaj sigurnosti i usklađenost promocije sa proizvodom te će kompanije morati osigurati ove

ZAKLJUČAK

Iz provedenog istraživanja može se zaključiti da potrošači nisu prestali kupovati uljed kriza, samo su u nekim segmentima postali drugačiji (Jiyoung 2021, 562). Nesporno je da su potrošači sa područja obuhvaćenog istraživanjem usljed poremećaja tržišta brže prihvatili nove trendove kupovine i uključili se na on line tržište. Izazove nastale usljed straha od nepoznatog su djelomično savladali u smislu plaćanja, jezika, razumijevanja procesa i sl. Najveća prepreka i još većem prihvatanju ovog oblika kupovine je strah od lažnog oglasa tj. pretjerane promocije ili „uljepšavanja proizvoda“ što dalje vuče sumnju u kvalitet i vjerodostojnost. Ovaj problem kompanije sa razvijenih tržišta su prevazišle mnogo ranije kada su se uključile na e tržište jer su e prostor za kupovinu shvatile kao e realnost u kojoj komuniciraju sa potrošačima jednako kao u fizičkim prostorima prilagođavajući komunikaciju novom obliku trgovine. Taj prostor podrazumijeva primjenu različitih strategija komuniciranja sa potrošačima i internacionalne kompanije su iskoristile na različite načine, a sa ciljem što lakšeg obraćanja svojoj ciljnoj grupi na tržištu (Hamari et al. 2015, 2049). U svojim komunikacijama najčešće šalju emotivne ili poruke nekog socijalnog karaktera. Cilj je podstaknuti potrošača na stvaranje drugačije, odnosno globalne potrošačke kulture i uticati na potrošače da prihvate potrošnju izvan domaćeg okruženja (Alden et al. 2006, 232). Ovakav pristup omogućuje i malim kompanijama sa naših prostora da izađu na globalno tržište, a našim potrošačima uliti veću sigurnost jer će postati dio globalne potrošnje sa jednakim uslovima kupovine kao bilo koji potrošač na Planeti. Pandemija kovida je, definitivno, učinila da ovakvi pristupi postanu opšteprihvaćeni i da se kompanije sa malih tržišta uključe u globalnu trku za potrošače, jednako kako su se i sami potrošači uključili u globalnu potrošnju i navike, koje ona nosi. Sada je izazov za kompanije da nađu i zadrže svoju poziciju na e tržištu, a tome će doprinijeti izgradnja povjerenja kod potrošača jer je novom potrošaču sigurnost sve važnija što je dokazano i istraživanjem.

LITERATURA

1. Alden, Dana and Steenkamp, Jan-Benedikt and Batra, Rajev. 2006. "Market globalization attitudes toward marketplace globalization: structure, antecedents and consequences." *International Journal of Research in Marketing*. 23(3): 227–239. Accessed 23.04. 2024.
2. Hamari, Juho and Sjoklint, Mimmi and Ukkonen, Antti. 2015. "Why people participate in collaborative consumption." *Journal of The Association for Information Science and Technology*. 7:2047-2059. doi: 10.1002/asi.23552.
3. [Jiyoung, Kim](#) and [Kiseol, Yang](#) and [Jihye, Min](#) and [Breachey White](#). 2021. " Hope, fear, and consumer behavioral change amid COVID-19: Application of protection motivation theory." *International journal of consumer studies*. 558 - 576. Accessed 25. 04. 2024.
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8237022/> doi: 10.1111/ijcs.12700
4. Kuah, Adrian and Wang, Pengji. 2016. "Fast-Expanding Online Markets in South Korea and China: Are They Worth Pursuing?" *Thunderbird International Business Review*. Accessed 24. 03. 2024. 1-33. doi:[10.1002/tie.21779](https://doi.org/10.1002/tie.21779)

5. Wells, D. John and Parboteeah, Veena and Valacich, S. Joseph. 2011. "Online Impulse Buying Understanding the Interplay between Consumer Impulsiveness and Website Quality." *Journal of the Association for Information Systems*. 12(1): 32-56. Accessed 27. 03. 2024.

https://web.archive.org/web/20180720084746id_/http://aisel.aisnet.org/cgi/viewcontent.cgi?article=1565&context=jais doi:[10.17705/1jais.00254](https://doi.org/10.17705/1jais.00254).

ANALIZA I DOSTIGNUTI REZULTATI NARODNE REPUBLIKE KINE KROZ INICIJATIVU POJAS I PUT

UDK 330.34:330.341 (510)
DOI: 10.7251/ZUPS2509033B

Pregledni rad

Zoran Babić^{1*},
Marko Vidnjević²,
Saša Mičić³

¹Fakultet za poslovne i finansijske studije,

Univerzitet za poslovne studije u Banja Luci, Bosna i Hercegovina

²China-CEEC Innovation Cooperation Research Center, Ningbo University of Technology,
PR China, Alma Mater Europaea – ECM, ERUDIO, Slovenia

³Fakultet za poslovne i finansijske studije, Univerzitet za poslovne studije u Banja Luci,
Bosna i Hercegovina

*Autor odgovoran za korespondenciju: zoran.babic@univerzitetps.com

Apstrakt: Predmet istraživanja ovog rada predstavlja analiza i postignuti rezultati Inicijative “Pojas i put” (Belt and Road Initiative – skraćeno BRI, u daljem tekstu: „Inicijativa”), kao novog modela uspostavljanja dubljih odnosa između Narodne Republike Kine (u daljem tekstu: NR Kina) i azijskog, evropskog i afričkog kontinenta. Autori su predstavili i istaknu važnost Inicijative, kao globalno sveobuhvatnog i najskupljeg projekta današnjice za zemlje u razvoju. Polazne hipoteze govore u prilog tome da Inicijativa doprinosi napretku regionalne ekonomske integracije sa obostranim benefitim, inicijatoru NR Kini i ostalim državama učesnicama. Cilj rada je da se ukaže na značaj Inicijative „Pojas i put” od čije implementacije imaju koristi sve članice, a ne samo njen inicijator i da se sagleda trenutno stanje po pitanju ove Inicijative, kao i perspektive i razvoj Inicijative u budućnosti. Radom je urađeno istraživanje polaznih postavki Inicijative i onoga šta je planirano, te postignuti rezultati i perspektive u budućnost. Ovim radom autori žele da ukažu i na neke probleme i rizike koje sa sobom nosi ova Inicijativa, koji se u prvom redu ogledaju u neadekvatnoj procjeni za finansiranje određenih infrastrukturnih projekata država učesnica, odnosno u premašivanju njihove solventnosti, koja posljedično dovodi do prezaduživanja države članice. Uočeno je da se Inicijativa “Pojas i put” zasniva na obostranoj koristi za sve članice, koja zajedničkim ulaganjima doprinosi razvoju savremene infrastrukture i ekonomskom rastu. Dokazano je da su postignuti bolji odnosi NR Kine sa ostatkom svijeta, koji su bazirani na principima ekonomske saradnje, obostrane koristi i jednakost. Zaključak istraživanja je da države članice Inicijative “Pojas i put” su različitog stepena ekonomskog razvoja te ostvareni napredak nije ujednačen i ima karakteristične regionalne razlike. Svaka zemlja članica treba da se uključi u Inicijativu onoliko koliko može da unaprijedi svoju privredu i infrastrukturu. Važan rezultat Inicijative je otvaranja procijenjenih 420.000 novih radnih mjesta i učešće više od 150 zemalja i preko 30 međunarodnih organizacija, čime su premašena sva očekivanja.

Drugi zaključak je da su zemlje Zapada na početku podržavale Inicijativu dok nisu uvidjele efekte Inicijative i činjenicu da NR Kina preuzima glavnu ulogu u svjetskoj ekonomiji. Nakon dobrih rezultata Inicijative za izvoz i privredu NR Kinu, zemlje Zapada su poduzele mnoge mjere da zaustave dalji rast i razvoj privrede NR Kine. U radu se koriste istorijsko-komparativna metoda, kontekstualni pristup, deskriptivna statistika, kao i metoda analize sadržaja dokumenata.

Ključne riječi: inicijativa, Kina, projekat, infrastruktura, rezultati

ANALYSIS AND ACHIEVED RESULTS OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA THROUGH THE BELT AND ROAD INITIATIVE

Abstract: The subject of this research is the analysis and achieved results of the Belt and Road Initiative (BRI), as a new model for establishing deeper relations between the People's Republic of China (PRC) and the Asian, European, and African continents. The authors have presented and emphasized the importance of the Initiative as a globally comprehensive and the most expensive project of the modern era for developing countries. The initial hypotheses support the claim that the Initiative contributes to the progress of regional economic integration with mutual benefits for both the initiator, the PRC, and other participating countries. The aim of the paper is to highlight the significance of the Belt and Road Initiative, from the implementation of which all members benefit, and not only its initiator, and to assess the current state of the Initiative, as well as its perspectives and development in the future. The paper conducted research on the initial assumptions of the Initiative and what was planned, as well as the achieved results and future perspectives. With this paper, the authors want to point out some of the problems and risks that this Initiative brings, which are primarily reflected in an inadequate assessment for financing certain infrastructure projects of participating countries, or in exceeding their solvency, which consequently leads to the over-indebtedness of the member state. It has been observed that the Belt and Road Initiative is based on mutual benefit for all members, which, through joint investments, contributes to the development of modern infrastructure and economic growth. It has been proven that better relations between the PRC and the rest of the world have been achieved, which are based on the principles of economic cooperation, mutual benefit, and equality. The conclusion of the research is that the member states of the Belt and Road Initiative are at different levels of economic development, and the progress made is not uniform and has characteristic regional differences. Each member country should be involved in the Initiative as much as it can to improve its economy and infrastructure. An important result of the Initiative is the opening of an estimated 420,000 new jobs and the participation of more than 150 countries and over 30 international organizations, thereby exceeding all expectations. Another conclusion is that Western countries initially supported the Initiative until they realized the effects of the Initiative and the fact that the PRC is taking the leading role in the world economy. After the good results of the Initiative for exports and the PRC's economy, Western countries have taken many measures to stop the further growth and development of the PRC's economy. The paper uses the historical-comparative method, contextual approach, descriptive statistics, as well as the method of content analysis of documents.

Key words: *initiative, China, project, infrastructure, results*

UVOD

Multinacionalne kompanije su pomogle razvoju NR Kine i odigrale značajnu ulogu u širenju međunarodne trgovine NR Kine. Kroz saradnju sa multinacionalnim kompanijama došlo je do velikog napretka u brzini i efikasnosti sa kojom se izvozi proizvedena roba iz NR Kine. Ono što je posebno značajno je činjenica da se proširio raspon proizvedenih dobara u procesima proizvodnje. NR Kina je uz pomoć multinacionalnih kompanija već od 2009. godine postala najveći svjetski izvoznik. Većina ekspanzije kineske trgovine u 1990-ima je podstaknuta od stranih firmi, a to se posebno odnosi na visoko tehnološku proizvodnju. Strane kompanije su postakle skoro 60 posto ukupnog kineskog izvoza i to je bio ključan faktor naglog povećanja izvoza iz NR Kine (Goldberg i sar, 2008:32).

Kako se kineska ekonomija postepeno otvarala prema svijetu ekonomski rast i životni standard su značajno porasli. Trgovina i investicije su porasle, poboljšana je korporativna autonomija i omogućena je veća sloboda tržišnih cijena. Industrijskom politikom koja promovise domaću proizvodnju učinilo je NR Kinu najvećim izvoznikom u svijetu i drugom najvećom

ekonomijom na svijetu u prema bruto društvenom proizvodu (BDP). Najveći BDP na svijetu i dalje imaju Sjedinjene Američke države (u daljem tekstu: "SAD") i on iznosi 28,783 hiljada milijardi američkih dolara, a BDP NR Kine iznosi 18,536 hiljada milijardi američkih dolara. Kolika je dominacija SAD i NR Kine pokazuje podatak da treća zemlja po BDP je Njemačka sa 4,590 hiljada milijardi američkih dolara. SAD održavaju svoj status glavne globalne ekonomije i najbogatije zemlje od 1960.godine. Njihova ekonomija se može pohvaliti izuzetnom raznolikošću koju pokreću važni sektori, uključujući usluge, proizvodnju, finansije i tehnologiju. SAD imaju veliko potrošačko tržište, njeguju inovacije i preduzetnički duh, posjeduju otpornu infrastrukturu i imaju povoljne uslove poslovanja, međutim sadašnji godišnji rast BDP je samo oko 2,6%. NR Kina ima godišnju stopu rasta BDP od oko 5% i dalje je u značajnom ekonomskom napretku. NR Kine se pomjerila sa četvrtog mjesta 1960. na drugo mjesto po BDP. Kineska privreda pretežno zavisi od proizvodnje, izvoza i investicija. Kina ima veliku radnu snagu, snažnu podršku vlade, infrastrukturni napredak i potrošačko tržište koje se brzo širi (Forbes India, 2024).

Inicijativa "Pojas i put" je razvojna strategija koju je predložila kineska vlada i fokusira se na povezanost i saradnju među evroazijskim zemljama. Ova Inicijativa je do 2016. bila poznata kao Inicijativa "Jedan pojas, jedan put" (One Belt, One Road, skraćeno: OBOR). U svojoj suštini Inicijativa "Pojas i put" podrazumijeva međunarodnu saradnju zasnovanu na obostranoj koristi za sve članice, koja bi trebala da zajedničkim ulaganjima doprinosi razvoju savremene infrastrukture i ekonomskom rastu. Pozicioniranje NR Kine u red vodećih svetskih sila umnogome je dobilo na značaju 2013. godine, usvajanjem Inicijative „Pojas i put”. Riječ je o globalnom projektu koji ima dva strateška cilja: povezivanje tri kontinenta – Azije, Afrike i Evrope, i olakšavanje trgovinske razmjene. Dublja interakcija i značajno bolji odnosi NR Kine sa ostatkom svijeta, koji su bazirani na principima ekonomske saradnje, obostrane koristi i jednakosti, najbolje su prikazani kroz Inicijativu „Pojas i put”.

Od pokretanja Inicijative prošlo je preko 10 godina i jedan od ciljeva našeg istraživanja je da na osnovu dostupnih podataka analiziramo dosadašnje efekte ove Inicijative i dalji razvoj Inicijative. U radu smo definisali Inicijativu "Pojas i put", zatim smo analizirali razloge za pokretanje Inicijative nakon toga su prikazani podaci o rezultatima i kineskim stranim direktnim investicijama, te data su zaključna razmatranja o Inicijativi i dostignutim rezultatima.

INICIJATIVA "POJAS I PUT"

Inicijativa je promovisan 2013. godine od strane aktuelnog predsednika NR Kine Si Đinpinga (Xi Jinping), prilikom zvanične posjete Republici Kazahstanu. Reč je o obnavljanju „Novog puta svile”, koji je prvobitno nazvan „Jedan pojas, jedan put”, a kasnije Inicijativa „Pojas i put”, kako se i danas naziva (Stanković i Topalović, 2022:52).

Inicijativa je pokrenuta u cilju integracije i razvoja azijskog, evropskog i afričkog kontinenta i njihovih susjednih mora, prvenstveno kroz razvoj infrastrukture, liberalizaciju trgovine i ekonomske saradnje (Arduino & Gong, 2018). Inicijativa izložena od strane kineskog predsjednika Si Đinpinga predstavlja najbolji pokazatelj strateških razmišljanja Kine. Inicijativa se realizuje duž puta kojim je išao drevni put svile, a sastoji se od inicijative za „Ekonomski pojas novog puta svile“ predstavljen u Astani - Kazahstan i inicijative za „Pomorski put svile 21. vijeka“ koji je predstavljen u Džakarti - Indonezija 2013. godine (Nolan, 2015:147). Inicijativa obuhvata dva posebna potprojekta: „Ekonomski pojas puta svile” (The Silk Road Economic Belt) – kopneni dio projekta podrazumijeva infrastrukturno povezivanje država duž rute starog Puta svile i pomorski dio projekta “Pomorski put svile 21. vijeka” (The 21st century Maritime Silk Belt), koji spaja NR Kinu sa Evropom preko Južnog kineskog mora, Pacifika, Mediterana i Indijskog okeana. Prvobitno očekivana ukupna vrijednost poduhvata planirana je preko 21 hiljade milijardi američkih dolara (Dimitrijević,

2017:67). U pitanju je transnacionalni projekat, globalno posmatrano najsvieobuhvatniji i najskuplji na svijetu, čiji je glavni cilj povezivanje tri kontinenta: Azije (u prvom redu NR Kine), Evrope i Afrike, koji donosi nove prilike za razvoj investicija i trgovine između NR Kine i država koje se nalaze duž ovog puta. NR Kina je 2015. godine izdala listu prioriteta u okviru Inicijative koja obuhvata izgradnju transportne infrastrukture, olakšavanje tokova investicija i trgovinske razmjene, pojednostavljenje carinskih procedura, izgradnju logističkih centara, finansijsku saradnju i proširenje kooperacije među narodima kroz inteziviranje razmjene u nauci, obrazovanju, kulturi, medijima i drugim oblastima (Dimitrijević i Jkanović, 2016:326).

Slika 1: Jedan pojas, jedan put, izvor: Maksim Pavlov, Alamy, Profimedia (2022)

Cijeli koncept Inicijative bio je inspirisan istorijskim Putem svile prije 2100 godina, koji je bio mreža sastavljena od više različitih ruta koje su povezivale Kinu (Istok) sa Rimskim, odnosno, kasnije, Vizantijskim carstvom (Zapadom) u Starom dobu i Srednjem vijeku.

Realizacijom Inicijative NR Kina želi da izvrši diversifikaciju puteva za prevoz proizvoda i energenata, koji su potrebni za njen dalji ekonomski razvoj. Inicijativa predstavlja dugoročnu viziju razvoja, koja kao dio kineske politike ima za cilj formiranje stabilnosti kroz ekonomski razvoj i saradnju. Ekonomske integracije i saradnja su ključni ciljevi kineske evroazijske orijentacije, posebno sa državama centralne Azije. Inicijativa obuhvata saradnju i usaglašavanje, partnerstvo sa više desetina država i nekoliko međunarodnih organizacija kao što su ASEAN i EU, ali i sa zemljama poput Rusije, Irana, zatim zemalja Afrike, Kariba, Južne Amerike. Kineski predstavnici su predlaganjem inicijative „Ekonomske pojas novog puta svile“ istakli težišne elemente razvoja evroazijske saradnje u punom obimu:

- prvo, inicijativa insistira na unapređenju političke komunikacije između državnih aktera, s ciljem usaglašavanja razvojnih strategija u zajedničkom interesu država regiona;
- drugo, neophodnost unapređenja transportne infrastrukture, koja bi omogućila razvoj svih država;

- treće, ekonomski pojas se zasniva na principima slobodne trgovine sa ciljem ukidanja prepreka trgovini, investiranju i unapređenju ekonomskih tokova na evroazijskom tržištu;
- četvrto, inicijativa predviđa uvođenje lokalnih valuta kao konvertibilnih u realizaciji transakcija između država i
- peto, inicijativa insistira na kulturološkim integracijama kroz unapređenje percepcije integracija na nivou predstavnika svih društava, s ciljem obezbjeđenja podrške evroazijskim integracionim procesima. (Todorović, 2019:141-142)

Finansiranje projekta odvija se preko Fonda puta svile (the Silk Road Fund), koji ima kapital od preko četrdeset milijardi dolara, namijenjen prevashodno za realizaciju infrastrukturnih, finansijskih i industrijskih projekata, i preko Azijske infrastrukturne investicione banke (The Asia Infrastructural Investment Bank) sa kapitalom od preko pedeset milijardi dolara (Zakić, 2020:46). Ogromna količina kapitala, koja je izdvojena za finansiranje različitih projekata u okviru Inicijative, svjedoči o ozbiljnom strateškom opredjeljenju NR Kine, koje posljedično utiče na produbljivanje njenih odnosa sa ostatkom svijeta (Stanković i Topalović, 2022:55).

Inicijativa "Pojas i put" nije samo velika strategija i inovativna mjera koju je Kina preduzela da bi poboljšala globalno upravljanje, već i „kinesko rješenje” koje podstiče saradnju kroz zajedničke koristi svih strana. Kina popunjava prazninu globalnih razvojnih fondova kroz osnivanje Azijske banke za infrastrukturna ulaganja (AIIB), Fonda za "Put svile" i Nove razvojne banke (NDB) i sopstvenim naporima podstiče finansijsko učešće širom svijeta. Nastojanja Kine u okviru Inicijative "Pojas i put" će najverovatnije dovesti do postepenog formiranja novog načina globalnog upravljanja, koji će se suštinski poklapati sa trendom globalizacije, zadovoljavati najpreče potrebe zemalja u razvoju, poštovati nacionalne uslove i izbore svih zemalja i biti usmjeren ka zajedničkoj koristi i ostvarivanju dobiti za sve strane (Youwen, 2018:6).

Cilj Inicijative "Pojas i put" (BRI) sa kineskog stanovišta je da ojača ekonomske veze sa zemljama Azije, Istočne Evrope i Istočne Afrike, odnosno, krupnim ulaganjima u njihovu saobraćajnu i energetska infrastrukturu olakša i stimuliše međusobnu trgovinsku razmjenu, uposli radnike i proizvodne kapacitete kineskih građevinskih kompanija, poveća prihode, ostvari stabilnije i efikasnije snabdijevanje sopstvene privrede i tržišta i istovremeno omogućiti kontinuirani i obimniji tok kineske robe u inostranstvo. Inicijativa "Pojas i put" je vremenom evoluirao i usložnio se, tako da na neki način više ne predstavlja jedan jedinstveni megaprojekt posvećen prosto jačanju saobraćajnih veza, već široki skup raznovrsnih projekata namijenjenih izgradnji nove i unapređenju postojeće transportne, energetske, poslovne, stambene, ali i digitalne i telekomunikacione infrastrukture. On više nije ni samo geografski ograničen na Aziju, istočnu Afriku i istočnu Evropu, već sada zahvata cijelu Afriku, Okeaniju i Srednju i Južnu Ameriku, što i objašnjava veliki broj od preko 150 zemalja koje su u njega uključene. U sklopu svoje strategije za Arktik, Kina sada planira i ulaganja u probijanje tzv. "Polarnog puta svile", pomorske rute duž sjevernih obala Rusije kojom će se drastično skratiti vrijeme potrebno za brodski transport između Kine i Starog kontinenta i smanjiti zavisnost najmnogoljudnije zemlje svijeta od "uskih grla", kao što su Suecki kanal ili moreuzi Bab el Mandeb i Malaka.

Slika 2: Rute Inicijative "Pojas i Put", izvor: PISjournal (2022)

Inicijativa prema strateškim ciljevima treba da se završi za petnaest godina, čime bi bila formirana nova geopolitička situacija zemalja centralne Azije, smanjena zavisnost od pomorskih puteva posebno prevoza energenata i proizvoda (Weibin, 2013).

Kineska namjera je jednostavna i pragmatična, to je omogućiti vlastiti razvoj u sinergiji sa drugim državama. Svaka saradnja koja bi podrazumijevala nešto više od ekonomske razmjene roba, usluga i ljudi nije nešto što Kina očekuje. Taj zvanični, više puta do sada ponavljani politički stav podrazumijeva da Kina nema interes da učestvuje u bilo kakvim regionalnim geopolitičkim nadmetanjima, već jedino da postigne saradnju u privredi i trgovini sa drugim zemljama koje imaju slične stavove ili interese (Zuokui, 2017:26).

Glavni rizici Inicijative vezani su za geopolitičke interese EU i njenih članica, zajedno sa SAD i NATO, s jedne, te Rusije i nekolicine manjih država sa Balkana sa druge strane. I dok glavne članice EU – Nemačka i Francuska, nastoje da razviju i obogate svoju bilateralnu saradnju sa Kinom, EU kao politička cjelina gaji skepticizam prema Inicijativi i njegovog operativnog ekonomsko-političkog formata „16+1“ (saradnja NR Kine i 17 država Centralne i Istočne Evrope. U tom smislu, stalno se insistira na regulacionim mehanizmima koji važe unutar evropskog tržišta, a koji mogu da zakoče kinesku ekonomsku ekspanziju. Podrazumijeva se da takva nastojanja imaju prečutnu (ponekad i otvorenu) podršku Vašingtona (Cvetković, 2018:42).

Sadašnji unipolarni svjetski poredak se mijenja, a međunarodni odnosi postaju multipolarni. Inicijativa je sila globalizacije jer eksternalizira kinesku unutrašnju ekonomiju snižavanjem trgovinskih barijera. Ima višestruku, globalnu ili veliku strategiju koja ima potencijal da drastično transformiše savremene međunarodne odnose. Inicijativa obuhvata mnoge nacije i područja, različite faze razvoja, različite istorijske tradicije, različite kulture i vjere, te različite navike i stilove života. Inicijativa brzo dobija na značaju kao platforma za uspostavljanje svjetske zajednice budućnosti. Podstiče međunarodnu trgovinu i međuljudske interakcije, poboljšava međunacionalno razumijevanje i uklanja kulturne prepreke za postizanje mira, jedinstva i uspjeha. Ona ima za cilj da transformiše globalnu reputaciju Kine kroz međunarodne veze i saradnju, naglašavajući promociju Kine kao dominantne države u Aziji. Plan uspostavlja okvir za ekonomski i društveni rast, sa ciljevima kao što su jačanje ekonomskog prosperiteta, podrška održivom razvoju, razvoj međunarodne saradnje i međusobnog razumijevanja, te promovisanje globalnog mira i stabilnosti. Uticaj na međunarodne odnose i razvoj može pomoći u brzom ekonomskom rastu zemalja u razvoju, kao što je pojačano olakšavanje

trgovine i smanjenje trgovačkih barijera kako bi se povećao prosječni prihod i povećala mobilnost radne snage. Pridržava se filozofije Puta svile, mira i saradnje, otvorenosti i inkluzije, međusobnog učenja i zajedničkog profita. Naglašava koordinaciju politike, infrastrukturno povezivanje, nesmetanu trgovinu, finansijsku integraciju i jače međuljudske veze (Anwer, 2022).

Cijevi koje je predstavio Si Đinping 2013. godine imali su konkretne ishode i vremenski okvir, što je još jedan važan element velikih strategija. Kina je trebala da postane vodeći izvoznik gotovih proizvoda do 2025. godine, a ona je to postala 2019. godine. Ostvarenje izuzetnosti bi trebalo da se dogodi do 2049. godine. Do 2050. godine Kina bi trebalo da postane prva zemlja svijeta, a to se može desiti mnogo prije planiranog roka (Kačiga, 2019:19).

DOSTIGNUTI REZULTATI NARODNE REPUBLIKE KINE

Projekt je do sada doveo do otvaranja procijenjenih 420.000 novih radnih mjesta i obuhvata više od 150 zemalja i preko 30 međunarodnih organizacija. Države članice Inicijative su različitog stepena ekonomskog razvoja i imaju jedinstvena kulturna i politička obilježja, stoga se na samom početku može zaključiti da ostvareni napredak nije ujednačen i ima karakteristične regionalne razlike. Inicijativa „Pojas i put” mijenja geopolitičku i geoekonomsku ravnotežu u korist evroazijskog kontinenta. Inicijativa „Pojas i put” se može nazvati geostrateškom revolucijom, jer ima potencijal da promijeni globalnu ravnotežu od dosadašnjeg jednopolarnog svijeta u kojem dominira jedna zemlja do multipolarnog svijeta u kome se odvija interakcija više sila (Stefanov, 2018:51). Kina posjeduje potencijal da promijeni geopolitičke odnose, čineći proces opadanja zapadne globalne dominacije bespovratnim. Činjenica je da obuhvaćene države nemaju jednake koristi učešćem u navedenoj Inicijativi i da će plodove ubirati uglavnom kreator projekta, koji, zahvaljujući ovom gigantskom projektu, jača svoju geopolitičku i ekonomsku moć. Za sve učesnike u Inicijativi ovo može biti “win-win” situacija ukoliko pažljivo odmjere kapacitete svojih država za učešće u Inicijativi i, shodno tome, razvijaju i produbljuju odnose sa NR Kinom (Stanković i Topalović, 2022:55). Jedan od značajnih pristupa u okviru Inicijative predstavlja povezivanje infrastrukture koje donosi najbolje ekonomske koristi. Strateško opredeljenje NR Kine za izgradnju infrastrukture širom svijeta omogućilo je kineskim kompanijama da zauzmu sedam od deset mjesta na listi najvećih građevinskih kompanija na svijetu (Kačiga, 2019:22). Povezana infrastruktura predstavlja okosnicu razvitka dalje ekonomske saradnje i razvoja od kojih svi imaju određene benefite. U okviru ove Inicijative planirana je izgradnja auto-puteva, željezničkih pruga, gasovoda i naftovoda, luka i elektrana (Lipovac, 2018:106). NR Kina povezuje gotovo čitav svijet preko ove Inicijative, s obzirom na to da su njene građevinske kompanije prisutne globalno, a posebno u zemljama u razvoju. Očigledan razlog za to je što je zemljama u razvoju neophodna razvijenija infrastruktura (Kačiga, 2019:22).

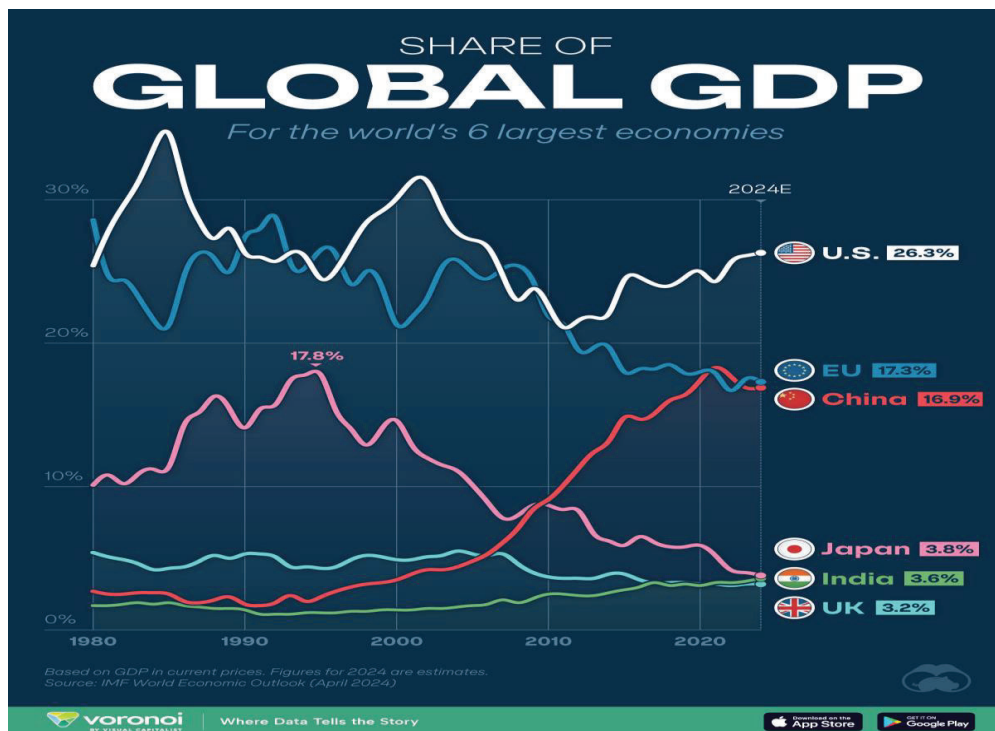
Pored infrastrukturnih ulaganja, Inicijativa obuhvata i saradnju u trgovini, finansijama, obrazovanju, nauci, ekologiji i zaštiti životne sredine i drugim oblastima. Na ovaj način, sve države koje su dio Inicijative dobijaju olakšan pristup velikim tržištima, pri čemu im se troškovi smanjuju. One države koje nemaju izlaz na more dobijaju pristup pomorskim lukama kako bi ubrzale svoj razvoj (Youwen, 2018:67). Predviđanja da će preko transportnih koridora u okviru Inicijative biti skraćen prevoz kineske robe iz NR Kine u Evropu sa sadašnjih 45–60, na 10–13 dana su ostvarena (Mladenović i Ponomoreva., 2018:123).

Nema sumnje da će NR Kina dominirati u svijetu tokom 21. vijeka. O tome govore brojni pokazatelji: brz ekonomski razvoj, ogromni strateški potencijali, veliko unutrašnje tržište, grandiozne investicije u infrastrukturu, obrazovanje, naučna istraživanja i dostignuća, kao i nezadrživo narastanje vojne moći. To praktično znači da, sa političkog i ekonomskog aspekta, polako ulazimo u vijek Istočne i Jugoistočne Azije. Dok se po mnogo čemu može govoriti o

„umoru“ zapadne civilizacije, Kina se, očigledno, nalazi na uzlaznoj putanji svoje geostrategijske moći. Taj uspon ne može u potpunosti da se izrazi kvantitativno, ali i osnovni pokazatelji ekonomskog i opšteg progresa govore da se dešavaju radikalne promjene na globalnoj slici svijeta (Mladenović i Ponomoreva, 2018:118).

Ekonomska razmjena Kine sa svih 154 članica Inicijative "Pojas i put", koja uglavnom okuplja zemlje Azije, Istočne Evrope, Latinske Amerike i Afrike iznosi 2,74 hiljada milijardi dolara. Kina je u 2023. godini izvezla robu u vrijednosti od čak 3,34 hiljada milijardi dolara (oko 800 milijardi više nego u 2019. pred pandemiju), odnosno 13,8% izvoza u svijetu. Kina ostaje najveći svjetski izvoznik uprkos nizu ograničenja i zabrana koji dolaze sa Zapada, koje se odnose na uvoz njene 5G mreže, solarnih panela ili lidar tehnologije, ili na isporuke najsavremenijih čipova i mašina i materijala za proizvodnju istih kineskim kompanijama.

Američki Forbes je nedavno objavio svoju godišnju listu koja rangira najveće svjetske ekonomije prema bruto domaćem proizvodu (BDP) za 2024. godinu. Sjedinjene Države su zadržale prvo mjesto s BDP-om od 28,78 hiljada milijardi dolara, vođene naprednom tehnologijom, snažnom potrošnjom potrošača i konkurentnim tržištem rada, uprkos zabrinutosti zbog rasta cijena, a Kina je odmah na drugom mjestu sa BDP-om od 18,54 hiljada milijardi dolara. Uprkos izazovima kao što su COVID-19 i trgovinske tenzije, prelazak Kine na domaću potrošnju pomogao je da se nadoknade neke poteškoće. Kina ima najveći nominalni BDP u smislu PPP (paritet kupovne moći) i drugi najveći nominalni BDP u dolarima u svijetu. Zbog ekspanzije njene ekonomije u posljednjih 20 godina, neki ekonomisti predviđaju da bi kineski BDP mogao u roku od par godina nadmašiti BDP Sjedinjenih Država i postati novi najveći na svijetu, ako ne dođe do neke nove pandemije ili vještački izazavane krize da se zaustavi napredak Kine.

Grafikon 1: šest najvećih ekonomija prema udjelu u globalnom BDP-u (1980-2024),
izvor: Visualcapitalist.com (2024)

Grafikon pokazuje kako se kroz vrijeme dinamično mijenjao globalni BDP-a među najvećim svjetskim ekonomijama, odražavajući promjene u ekonomskoj politici, tehnološkom napretku i demografskim trendovima šest najvećih svjetskih ekonomija prema njihovom udjelu u globalnom BDP-u od 1980. do 2024. godine. Sve brojke su od MMF-a (izdanje iz aprila 2024.) Nakon što je dostigla dno od 21,1% u 2011. godini, američka ekonomija je povećala učešće za nekoliko procentnih bodova, a MMF procjenjuje da će činiti 26,3% globalnog BDP-a 2024. godine. Ovaj grafikon također sugerira da su SAD uspjele u snažnijem oporavku od pandemije COVID-19, o čemu svjedoči njihov rastući udio u globalnom BDP-u od 2020. godine, a Kina, EU i Japan zabilježili su relativan pad u istom periodu. Tako da je pandemija prema ovome jedino pogodovala SAD i usporila nagli rast Kine. Ova činjenica je svakako veoma zanimljiva i u sebi možda krije uzroke nastanka pandemije u svijetu i njenog scenarija. Ovaj grafikon također pruža perspektivu o kineskom periodu brzog ekonomskog rasta, koji je počeo početkom 2000-ih. Zanimljivo je napomenuti da se Kina pridružila Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (WTO) tek 2001. godine, što je olakšalo integraciju Kine u globalnu ekonomiju (Lu, 2024).

Tokom deset godina, u Inicijativi "Pojas i put" učestvovalo je preko 150 zemalja koje čine tri četvrtine svjetske populacije, a Kina je u tom periodu uložila u više od 3.000 projekata. Kina je izgradila 100.000 kilometara puteva i 10.000 kilometara željeznice u Africi što doprinosi tome da Afrika ublaži infrastrukturne probleme, smanji nezaposlenost, smanji migratorne pritiske, što je benefit i za Evropu. Luka Pirej koja je dio "Pojasa i puta" je od jedne zastarele luke kakva je bila do 2010. postala vodeća luka na Mediteranu, jedna od pet vodećih u Evropi. Nisu sve države iskoristile inicijativu na isti način, ali su Srbija i Mađarska to učinile na veoma dobar način. Na proslavi desetogodišnjice kineske Inicijative "Pojas i put", Srbija je potpisala i Sporazum o slobodnoj trgovini između Srbije i Kine, što između ostalog podrazumijeva i ukidanje carine. Deset godina kasnije Inicijativa "Pojas i put" proširila se širom Azije, Afrike, Latinske Amerike i Europe, daleko premašujući razmjere drevnog "Puti svile". Inicijativa "Pojas i put" je premašila hiljadu milijardi dolara zajedničkih ulaganja. Inicijativa se transformirala od rane faze izgradnje infrastrukture do kontrole energije, a postala je i važna strateška vojna ispostava. Kina je objavila bijelu knjigu o dosadašnjim rezultatima, u kojoj se navodi da su od 2013. do 2022. direktna ulaganja u zemlje koje učestvuju u izgradnji premašila 240 milijardi dolara, a nijedna zemlja nije zapala u dužničku krizu zbog učestvovanja u Inicijativi "Pojas i put". U protekli deset godina Kina je postala najveći svjetski kreditor nerazvijenih zemalja, što je velikim dijelom rezultat infrastrukturnih projekata u sklopu Inicijative "Pojas i put". Kina je postala jedina svjetska sila koja nudi globalnu viziju i ima kapacitet da tu viziju realizuje. Kinesko rukovodstvo u tom smislu govori o tri globalne inicijative: razvojnoj, bezbjednosnoj i civilizacijskoj. Svijet se danas nalazi u haotičnom stanju usljed propadanja postojećeg svjetskog poretka što se najneposrednije ispoljava u ratovima koji prijete da prerastu u nuklearni sukob; opadanju značaja UN; sve češćem kršenju međunarodnog prava; ali i kroz trend opadanja stope ekonomskog rasta; povećanje unutrašnjih i međunarodnih nejednakosti, korištenje ekološke i agende ljudskih prava za realizaciju drugih interesa i polarizaciji po mnogim drugim pitanjima oko kojih je ne tako davno postojao globalni konsenzus. Način na koji trenutno razmišljaju ključne svjetske sile ne ostavlja prostor za optimizam. Rusija je prvenstveno zainteresovana za sopstvenu bezbjednost pozivajući se na presedane koje istovremeno osuđuje; EU se fokusira na pitanja očuvanja sopstvenog privilegovanog, ali sve više ugroženog ekonomskog mjesta u svijetu; sa indijskog potkontinenta za sada ne dolaze nikakve globalne inicijative; a SAD su iznutra podeljene između, s jedne strane, podrške širenju transnacionalnog (pretežno zapadnog) kapitala putem NATO intervencija i proksi ratova i, s druge strane, vizije okretanja isključivo sebi i sopstvenim interesima. Kina sopstveni ekonomski napredak stavlja u širi kontekst i vidi ga kao neodvojiv dio ukupnog globalnog razvoja (razvojna inicijativa). Da bi taj razvoj bio moguć osnovni

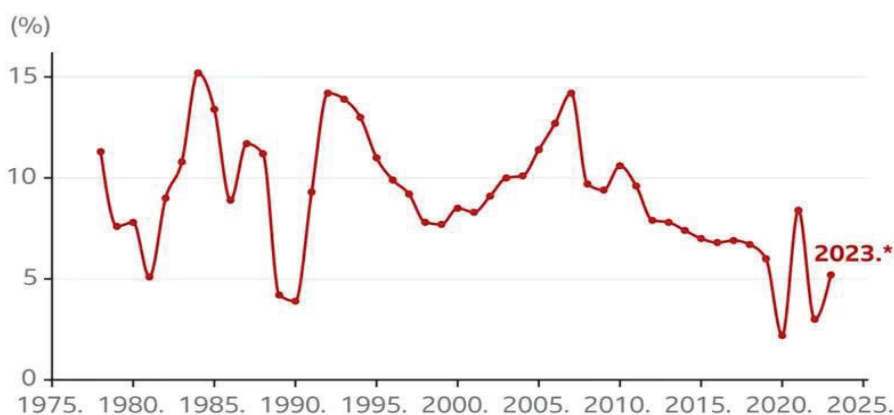
preduslov je globalna bezbjednost odnosno mir (bezbjednosna inicijativa), a da bi svijet živio u miru neophodno je međusobno poštovanje i uvažavanje kulturnih i civilizacijskih različitosti (civilizacija inicijativa). U situaciji kada je svijet duboko podijeljen i kada svako gleda isključivo sopstvene interese, što se najjasnije vidjelo tokom pandemije kovida 19, nije lako naći sagovornike i podršku za ovakve inicijative. Na tim osnovama su i sami rezultati Inicijative „Pojasa i puta“ omogućili da nove kineske inicijative: „Globalna razvojna inicijativa“, „Globalna bezbjednosna inicijativa“ i „Globalna civilizacijska inicijativa“ – u najvećem dijelu svijeta budu dočekane pozitivno i da relativno brzo dobiju širu podršku na bilateralnom i multilateralom planu (Mitić, 2023).

Oktobra 2023. godine u Pekingu je održan Treći međunarodni stateški forum „Pojas i put“, uz učešće zvaničnika iz oko 150 zemalja i 30-ak međunarodnih organizacija gdje su sumirani rezultati Inicijative i predstavljan novi srednjoročni plan. Prema navodima predsjednika NR Kine Si Đinping ukupna trgovinska razmjena Kine i zemalja okupljenih oko Inicijative premašila je 19 milijardi američkih dolara, a kumulativni iznos dvosmjernih investicija porastao je na 380 milijardi dolara, od kojih su 240 milijardi direktne kineske investicije. Prema njegovim navodima 40 miliona ljudi je izvučeno iz siromaštva kroz ovu Inicijativu. Kina i partneri uradili su mnogo na globalnoj povezanosti, i davanju zamaha svjetskom ekonomskom rastu. Si je naglasio da kroz Inicijativu „Pojas i put“ svi dobijaju i taj trend je nezaustavljiv, te je pozvao da se iskoristite mogućnost i da se radi zajedno. U dvije bijele knjige Peking je predstavio rezultate Inicijative. Za razliku od zapadnih saveznika, za Kinu nema nepoželjnih biznis planova, niti nepoželjnih partnera. Inicijativa „Pojas i put“ je postala konkurencija zapadnom modelu globalizacije i zbog toga zapadne zemlje izlaze sa svojim inicijativama koje liče na Inicijativu „Pojas i put“, ali je njihov obim manji. Kina je investirala do sada oko 1.000 milijardi dolara kroz Inicijativu. Kineska privreda je još uvijek u dobroj mjeri planska, a zapadne države se oslanjaju na privatni kapital koji prije svega gleda na profit, a kod ulaganja u infrastrukturu, na profit se mora duže čekati. Peking je osnivanjem partnerskih preduzeća za upravljanje projektima i investicijama ušao i u najjače svjetske ekonomije – od projekata koje realizuje u Evropskoj Uniji i Velikoj Britaniji, do Saudijske Arabije. Najveći broj partnera u Inicijativi dolazi iz zemalja takozvanog trećeg svijeta. Pomijeranje centara koncentracije kapitala na evroazijski region kroz Inicijativu, pozicioniralo je Kinu u grupu zemalja rastućeg ekonomskog i političkog uticaja.

Kina nije uspjela da internacionalizuje svoju valutu juan. Negativni efekti učešća u Inicijativi „Pojas i put“ se ogledaju u neadekvatnoj procjeni za finansiranje nekih infrastrukturnih projekata država učesnica, odnosno u premašivanju njihove solventnosti, koja posljedično dovodi do prezađivanja države. Projekti finansirani od strane NR Kine su najčešće u formi kredita, te veliko zaduživanje može dovesti male države u dužničku krizu. Umjesto da velikim infrastrukturnim projektima utiču na ekonomski rast, dugoročno male države mogu ugroziti finansijsku stabilnost i budući razvojni potencijal. Zaduhivanje kod kineskih banaka može stvoriti odnos zavisnosti u odnosu na zemlju povjerioca. Ukupno je deset država koje imaju rizik otplat kineskih kredita (Malezija, Maldivi, Mongolija, Džibuti, Šri Lanka, Laos, Kirgistan, Pakistan, Tadžikistan) (Panday, 2018). Postoji izvesna bojazan da će NR Kina, u slučaju nemogućnosti zaduženih država da servisiraju svoj dug, svoja potraživanja prema njima pretvoriti u kapital, odnosno da može postati (su)vlasnik značajnih strateških postrojenja zaduženih država (Stanković i Topalović, 2022:57). Do sada nije zabilježen ni jedan slučaj zaplene imovine u nekoj državi, od strane kineskih povjerilaca. Kineski krediti zemljama u razvoju čine oko 9 odsto svih kredita, a mnogo je veći udio privatnih finansijskih institucija sa Zapada, iz razvijenih zemalja.

Privredni rast Kine tokom vremena

Godišnji rast BDP-a, 1978-2023.

*Zvanični podaci kineske vlade

Izvor: Svetska banka

B B C

Grafikon 2: Godišnji procentualni rast BDP-a 1978-2023 izvor: Izvor: Svjetska banka (2024)

Otkako je Kina 1978. godine počela da otvara i reformiše privredu, procentualni rast njenog BDP-a je u prosjeku bio iznad devet odsto godišnje. Kad je pandemija kovida-19 poharala ono što je u međuvremenu postala globalna mašina rasta, zabilježila je najniži rast decenijama unazad i to svega 2,2 odsto 2020. godine i jedina je Kina zabilježiti pozitivan saldo. U 2021. godini rast je bio 8,2 procenta da bi u 2022. godine BDP Kine porastao samo tri odsto. Kina je u januaru 2024. saopštila da je 2023. godine njena privreda narasla za 5,2 odsto, što znači da je, kad je u pitanju stopa rasta, ispred nje samo Indija od vodećih svjetskih ekonomskih sila. Druga najveća svjetska ekonomija imala je buran put od kada je pandemija prvi put započela. Nakon ranog optimizma u vezi s njenim oporavkom 2020. godine, ponovljeni pritisci i udari na privatni sektor i stroga zaključavanja zbog politike nultog kovida, izazvali su kaos u lancima snabdijevanja i naštetili povjerenju ulagača. Ogromna radna snaga koja je pokretala kinesku jeftinu industrijsku bazu smanjuje se kako stanovništvo ubrzano stari. Pad broja stanovništva Kine je u 2022. uslijedio je nakon godina usporavanja nataliteta. Sljedećih deset godina sasvim je izvjesno da se neće ostvariti scenario uravnoteživanja strukture rasta kineske ekonomije i nastavak dugoročne stope rasta od minimalno 6%, koliko je iznosio zvanični cilj Kine iako takav potencijal rasta u Kini definitivno postoji. Predviđa se da će i u narednim godinama stopa ekonomskog rasta u najmnogoljudnijoj zemlji svijeta biti viša nego u ostatku svijeta, pa bi 2028. mogla da postane najveća privreda na svijetu.

Bruto domaći proizvod je u prvom kvartalu 2024. porastao 5,3 odsto u odnosu na prvi kvartal 2023, pokazuju zvanični podaci kineskog Nacionalnog statističkog zavoda (NBS). Ekonomski oporavak Kine je od ukidanja pandemijskih mjera bio neujednačen. Proizvodnja se drži zahvaljujući velikoj inostranoj tražnji i nastojanjima da se kod kuće razvija visoka tehnologija. Sa druge strane, kriza na tržištu nekretnina se odrazila na povjerenje investitora, a proizvođačke cijene bilježe deflaciju duže od godine, najviše zbog slabe domaće tražnje i viška zaliha. Kineske vlasti su kao cilj privrednog rasta za 2024. odredile pet odsto. Kako bi ostvarila ovaj cilj, vlada će morati da stabilizuje tržište nekretnina i stimuliše domaćinstva da više troše (Bloomberg News, 2024).

Generalno gledano Kina će i dalje biti najveći pokretač rasta svjetske ekonomije. Dugovima opterećena ulaganja u nekretnine i infrastrukturu koja su pokretala rast Kine takođe su dosegla vrhunac i ta ulaganja su donijela mali povrat investicija. Mnoge korporacije i lokalne vlasti u Kini imaju prekomjerna zaduženja, što dokazuje propast najvećeg graditelja nekretnina u zemlji, Evergrande, 2021. godine. Rashodi domaćinstava kao udio u ukupnom BDP-u iznosili su oko 38 posto do kraja 2021. što je daleko ispod globalnog prosjeka od 63 posto. Kina ima jedan od najslabijih nivoa potrošnje među najvećim svjetskim ekonomijama i to je svakako jedan od problema kineske ekonomije. Na prvi pogled impresivne brojke zamagljuju činjenicu da su stotine miliona građana i dalje veoma siromašne. Strateška odluke zvaničnog Pekinga su da napravi zaokret od izvoza kao motora ekonomskog razvoja ka domaćoj potrošnji i smanjenju kineskih investicija u svijetu.

ZAKLJUČAK

Prvi dio rada analizira značaj Inicijative „Pojas i put“ koji je prikazan kao strategija za saradnju NR Kine sa ostatkom svijeta. Analizom značaja Inicijative autori zaključuju da Inicijativa ima dvosmjernu relaciju, budući da razvitak NR Kine i produbljivanje Inicijative utiču na razvoj ostalih država učesnica, i obratno. Inicijativa predstavlja nedvosmislen pokazatelj silnog razvoja Kine koji traje u kontinuitetu već gotovo pola vijeka. Kineska privreda je već u mnogim aspektima izbila na čelo svjetske ekonomije, mjesto na kome se SAD nalaze većim dijelom prošlog i ovog vijeka.

Važnost Pojasa i puta je neupitna. Osim osjetnih investicija u prometnu infrastrukturu, tu je i obnovljiva energija, visoka tehnologija i digitalizacija, bankarstvo, industrija, poljoprivreda, građevinarstvo, obrazovanje i drugo. Inicijativa će imati veliku ulogu u svijetu bliske budućnosti. Prepoznatljivost i shvaćanje važnosti inicijative raste u Kini i izvan nje. Kina želi nametnuti svoju strategiju, čiji je cilj učiniti Kinu inovativnom silom koja posjeduje tehnologiju o kojoj će ostatak svijeta postati zavisna, dok će u isto vrijeme Kina smanjiti svoju zavisnost od drugih.

Prije finansijske krize je kineski BDP godinama rastao dvocifrenim stopama. Prvih deset godina nakon te krize, kineska ekonomija je rasla godišnjom stopom između šest i devet posto. A onda je došla korona, uza sve probleme vezane za pandemiju, Kina se morala suočiti i sa posljedicama sloma na tržištu nekretnina. Kineski sektor nekretnina je na vrhuncu moći bio zaslužan za oko trećine kineskog BDP-a. Nakon uvođenja restriktivnijih pravila po pitanju zaduživanja građevinskih firmi, mnoga su preduzeća od 2020. bankrotirala. Po nekim procjenama oko 20 miliona kuća i stanova ili nije završeno na vrijeme ili uopšte nisu bili izgrađeni, a one nekretnine koje su bile završene nisu bile prodane. Otprilike u isto vrijeme na kineski rast BDP-a se štetno odrazilo pogoršanje trgovinskih odnosa sa Zapadom. SAD, zemlja koja je dugo podržavala uspon Kine, od 2010. je promijenila strategiju i počela se suprotstavljati kineskim ekonomskim i vojnim ambicijama. Zapadni analitičari navode da je Kina već dosegla svoj privredni vrhunac i da neće preteći SAD. Po njima Kina ima previše strukturnih problema, veliku stopu zaduženja preduzeća i potrošača, stopu produktivnost koja opada, sve manju potrošnju i sve stariju populaciju. Tu su i tenzije sa Tajvanom, odnosno naporima Zapada da pronađu alternative Kini kao trgovinskom partneru i proizvodnoj lokaciji. Kineski analitičari navode da ako Peking uspije očuvati unutrašnju stabilnost i spoljašnji mir kineska privreda će uskoro preteći SAD.

Ukupna stopa zaduženja (vlade, preduzeća i kineskih domaćinstava) u međuvremenu je narasla na oko 300% BDP-a. Veliki dio tog duga otpada na kinesku lokalnu zajednicu, odnosno kineske pokrajine. Dok Peking puno novca ulaže u proizvodnju novih tehnologija, neki trgovinski partneri na Zapadu sve više ograničavaju uvoz iz Kine. Kina je enormno investirala u istraživanje i razvoj, u ljude i prvoklasnu infrastrukturu, ali te investicije se ne koristi na način

koji bio dao doprinos održivom ekonomskom razvoju. Kinesko državno rukovodstvo bi htjelo da novi talas rasta se zasniva na domaćoj potrošnji kako bi se Kinu učinilo nezavisnom od potražnje iz inostranstva.

Inicijativu "Pojas i put" usporila je pandemija koronavirusa koja je posebno teško pogodila kinesku privredu. Inicijativa "Pojas i put" je ugrožena i nakon niza otpisa dugova, Kina je odobrila 104 milijarde dolara zajmova za spašavanje zemljama u razvoju između 2019. i kraja 2021. godine. Iznos u te dvije godine gotovo je jednak onome u prethodne dvije decenije. Kineski novac je skuplji od kredita koje nudi Međunarodni monetarni fond (skraćeno: MMF). Tipični MMF-ov krediti ima kamatu od dva posto, a prosječna kamatna stopa vezana uz kineski zajam je oko pet posto. Analiza velikog broja kredita državama članicama Inicijative "Pojas i puta" otkrila je nedostatke te Inicijative.

Kina je spremna da razvija saradnju Inicijativu u cilju poboljšanja kvaliteta modernizacije svih zemalja i izgradnje otvorenog, inkluzivnog i međusobno povezanog svijeta za zajednički razvoj. Kina je u proteklih više od 10 godina dosljedno promovisala saradnju sa različitim stranama, omogućila je BRI-u da napreduje i isporučuje dobrobit narodima i zemljama širom sveta, čineći BRI međunarodno dobrodošlom, otvorenom, inkluzivnom, uzajamno-korisnom platformom za saradnju. Trgovina Kine sa partnerskim zemljama dostigla oko 2,74 hiljada miliona američkih dolara, što je povećanje od 2,8 odsto i što čini 46,6 odsto ukupnog obima uvoza i izvoza, postavljajući novi rekord i po veličini i po učešću od kada je predložen BRI. Kina je spremna da sarađuje sa svim stranama i pruža podršku jedni drugima u poboljšanju infrastrukture, unapređenju pravila i standarda i produbljivanju povezanosti među ljudima kroz više razmjena i uzajamnog učenja.

Već deceniju kroz Inicijativu "Pojas i put" svake godine se ulažu milijarde dolara u infrastrukturne projekte: asfaltiranje autoputeva od Papue Nove Gvineje do Kenije, izgradnju luka od Šri Lanke do Zapadne Afrike i objezbeđivanje električne i telekomunikacione infrastrukture za ljude od Latinske Amerike do Jugoistočne Azije. Nedostaci finansiranja i političko odbijanje zaustavili su određene projekte, dok su drugi bili poremećeni ekološkim problemima, korupcijom i kršenjem zakona. U nekim zemljama postoji i zabrinutost javnosti oko pitanja kao što su višak duga i uticaj Kine. Optužbe zapadnih analitičara su da je "Pojas i put" široka "dužnička zamka" osmišljena da preuzme kontrolu nad lokalnom infrastrukturom. Kina je restrukturirala BRI zajmove, produžila rokove i izdvojila oko 240 milijardi dolara kako bi pomogla zajmoprincipima da izvrše plaćanja na vrijeme, ali je odbila da poništi dug.

Inicijativa je ipak imala ograničen uspjeh u ispunjavanju nekih ciljeva, kao što je internacionalizacija juana i rješavanje problema prevelikih kapaciteta kineskih kompanija. Kina je svakako od Inicijative imala ogromnu ekonomsku korist u trgovini. Niz sporazuma je omogućio pristup većem broju resursa kao što su nafta, gas i minerali, posebno pošto se fokus BRI proširio na Afriku, Južnu Ameriku i Bliski istok. U protekloj deceniji između Kine i zemalja BRI trgovano je sa oko 19,1 milijardi dolara robe. Kineska državna preduzeća su otišla u inostranstvo i pomogla da se olakša protok resursa koji su potrebni Kini. Radi se i o širenju i razvoju izvoznih tržišta kao alternativa liberalnom razvijenom svijetu. Ova diversifikacija je postala ključna u trenutku kada se Kina suočava sa većim tenzijama sa Zapadom i njegovim saveznicima.

Kina je ispunila jedan od svojih najvećih ciljeva, proširila je svoj uticaj. Kina nije stvorila veze samo preko željeznica i autoputeva. Kina projektuje meku moć i pozicionira se kao lider na globalnom jugu, plaćajući hiljade kineskih univerzitetskih stipendija, programe kulturne razmjene i Konfucijeve institute. Proširenje trgovinskog bloka Briksa takođe je pripisano Kini. Mnoge zemlje sa srednjim dohotkom imaju sve povoljnije stavove prema Kini, uključujući Meksiko, Argentinu, Južnu Afriku, Keniju i Nigeriju. BRI je postao jedan od kineskih "glavnih instrumenata" u njenoj diplomatskoj izolaciji Tajvana.

Kina je takođe najavila novi “digitalni put svile“ fokusiran na telekomunikacije i digitalnu infrastrukturu. Novom strategijom Kina je smanjila finansiranje. Nametnula je ograničenja za spoljno kreditiranje kineskih banaka, a investicioni poslovi su sada skoro 50% manji nego prije pet godina. Kina se udaljila od toga da bude jedini kreditor u BRI i pokrenula platformu na kojoj druge zemlje i međunarodne banke mogu da pozajmljuju novac. Kina ima još veće planove za BRI, koji sada proglašava kao temelj “globalne zajednice zajedničke budućnosti“.

LITERATURA

1. Anwer, R., (2022), “The meaning of China's Belt and Road Initiative”, Daily Sabah, preuzeto 07.08.2024. sa: <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/the-meaning-of-chinas-belt-and-road-initiative>
2. Arduino, A., Gong, X. (2018), “Securing the Belt and Road Initiative, Risk Assessment, Private Security and Special Insurances Along the New Wave of Chinese Outbound”, Palgrave, Singapor, Investments.doi:10.1007/978-981-10-7116-4.
3. Bloomberg News, (2024), “Kineski BDP porastao je 5,3 posto, no upitno je može li tako nastaviti”. Preuzeto 16.08.2024. sa: <https://hr.bloombergdria.com/ekonomija/svijet/56671/kineski-bdp-porastao-53-posto/news/>
4. Cvetković, V., (2018), “Neizvesna budućnost i ograničeno vreme (o dugoročnoj ne/održivosti Novog puta svile)”, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, NOVI PUT SVILE: EVROPSKA PERSPEKTIVA, strana 42.
5. Dimitrijević, D. (2017) “Chinese Investments in Serbia – A Joint Pledge for the Future of the New Silk Road”, Baltic Journal of European Studies, Vol. 7, No. 1, 2017, strana 67.
6. Dimitrijević, D., i Jokanović, N. (2016) “Chinese Investments in Serbia and the New Silk Road” in: Duško Dimitrijević (ed.), Danube and the New Silk Road, Institut for International Politics and Economics, Belgrade, 2016, strana 326.
7. Forbes India. (2024). “The top 10 largest economies in the world in 2024”. Preuzeto 08.08.2024, sa: <https://www.forbesindia.com/article/explainers/top-10-largest-economies-in-the-world/86159/1>
8. Goldberg, I., Branstetter, L., Goddard, J., G. i Kuriakose, S. (2008.), “Globalization and Technology Absorption in Europe and Central Asia The Role of Trade, FDI, and Cross-Border Knowledge Flowspaper”, 1. izd., Washington D.C., World Bank Working Paper No. 150. DOI:10.1596/978-0-8213-7583-9. Corpus ID: 153809902
9. Kačiga, Ž., (2019) “Velika strategija Kine”. Pojas i put: realnost i očekivanja, iskustvo Srbije, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti., str. 19-22.
10. Lipovac, M. (2018) “Inicijativa ‘Pojas i put’ između tvrde i meke kineske moći (u teorijskom promišljanju Džozefa Naja)”. Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, str. 106.
11. Mladenović, M. i Ponomareva, J. (2018), “Rusko-kineski odnosi u svetlu koncepcije „Pojas i put””, Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, strana 118. i 119 i strana 123.
12. Nolan P., (2015), „The Silk Road by Land and Sea“, Horizons, CIRSD, No 4, strana 147. one Belt, one Road – The Balkan Perspective (Political and security aspects), Faculty of one Belt, one Road – The Balkan Perspective (Political and security aspects), Faculty of
13. Panday, J. (2018). “US officials warn China’s BRI could lead to debt trap, undermine sovereignty”. The Centre for Global Development. Preuzeto 08.08.2024. sa:

- <https://www.cgdev.org/article/us-officials-warn-china%E2%80%99s-bri-could-lead-debt-trap-undermine-sovereignty-himalayan-times>
14. Stanković, Đ., i Topalović, M. (2022). "Kineska inicijativa "Pojas i put" kao novi model uspostavljanja odnosa između NR Kine i Republike Srbije", *Međunarodne studije*, XVI(27):51-76. Preuzeto 08.08.2024., sa:
https://www.researchgate.net/publication/363633729_Kineska_inicijativa_Pojas_i_put_ka_o_novi_model_uspostavljanja_odnosa_izmedu_NR_Kine_i_Republike_Srbije
 15. Stefanov, N., (2018), "Projekat „Pojas i put” kao geostrateška revolucija i format „16+1” – problemi i perspektive”, Univerzitet u Beogradu – Fakultet bezbednosti, Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, strana 51.
 16. Todorović Z., (2019), "Geopolitičke perspektive integracija zapadnog Balkana – osvrt na Bosnu i Hercegovinu", *Nezavisni univerzitet Banjaluka*, str.141-142.
 17. Todorović Z., (2019), "Kina, Balkan, obnavljanje novog puta svile u XXI vijeku", *SVAROG naučno-stručni časopis*, str. 9-22.
 18. Weibin G.,(2013), "Chinese Experience of Development, Lecture, Seminar China's Issues", Beijing: Chinese Academy of Governance
 19. Youwen, Z. (2018). "Inicijativa 'Pojas i put': inovacije u međunarodnoj razvojnoj sinergiji i globalnom upravljanju". *Novi put svile: evropska perspektiva, bezbednosni izazovi/rizici unutar inicijative 16+1*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, str. 6. i 67.
 20. Zakić, K. (2020). "The Results and Risks of China's Belt and Road Investment Projects in Serbia". *The review of International Affairs*, Vol. LXXI, no. 1180, str. 46.
 21. Zuokui, L. (2017) "16+1 Cooperation" in the Context of "the Belt and Road Initiative", in: *The one Belt, one Road – The Balkan Perspective (Political and security aspects)*, Faculty of Security, University of Belgrade, strana 26.

IZAZOVI, PRILIKE I BUDUĆI PRAVCI ODRŽIVOG POSLOVANJA ZA RAČUNOVODSTVENU PROFESIJU

UDK 657:005.5

DOI: 10.7251/ZUPS2509049G

Pregledni rad

Grujić Miloš,

Univerzitet za poslovne studije

milos.grujic@mail.com

Rezime: Rad istražuje sve veću važnost ESG (Environmental, Social, Governance) faktora u poslovanju i ulogu računovodstva u njihovoj integraciji. Kroz analizu postojeće literature i studija slučaja, rad se fokusira na identifikaciju izazova u vezi s mjerenjem i vrednovanjem nefinansijskih pokazatelja, kao i nedostatka uporedivosti izvještaja različitih kompanija. Posebna pažnja posvećena je ulozi revizije u verifikaciji ESG izvještaja te uticaju nedostatka univerzalnih standarda na kvalitet i uporedivost podataka. Rad analizira različite motive kompanija za uključivanje ESG-a u svoje poslovanje. Na osnovu sprovedene analize, rad predlaže niz mjera za poboljšanje kvaliteta i uporedivosti nefinansijskih ESG izvještaja. To uključuje razvoj metodologija za procjenu materijalnosti ESG faktora, uspostavljanje zajedničkog okvira za izvještavanje, podsticanje međunarodne saradnje, obuku računovođa i revizora za specifične vještine, ohrabrivanje kompanija na veću transparentnost te korištenje naprednih alata za analizu podataka. Zaključak rada naglašava važnost računovodstva u procesu integracije ESG principa u poslovanje. Kroz prilagođavanje računovodstvenih metoda i tehnika za mjerenje i izvještavanje o nefinansijskim performansama, računovođe mogu osigurati integritet i pouzdanost ESG informacija te time doprinijeti održivom razvoju i stvaranju dugoročne vrijednosti za sve zainteresovane strane.

Ključne riječi: ESG, računovodstvo, revizija, održivost, izvještavanje

JEL klasifikacija: M41, M42, Q56, G38, M14

Abstract: This paper explores the growing significance of ESG (Environmental, Social, Governance) factors in business and the role of accounting in their integration. By analyzing existing literature and case studies, we identify challenges in measuring and evaluating non-financial indicators, ensuring data comparability, and verifying ESG reports. We also examine diverse corporate motivations for ESG adoption. Several measures are proposed to improve ESG reporting's quality and comparability. These include developing methodologies for assessing materiality, establishing a common reporting framework, fostering international cooperation, training accountants and auditors, encouraging corporate transparency, and utilizing advanced data analysis tools. Accounting plays a crucial role in integrating ESG principles into business practices. By adapting methods and techniques to measure and report non-financial performance, accountants can ensure the integrity and reliability of ESG information, contributing to sustainable development and long-term value creation for stakeholders.

Keywords: ESG, accounting, audit, sustainability, reporting

JEL classification: M41, M42, Q56, G38, M14

UVOD

ESG su tri slova koja su postala popularna kao sinonim za održivost, društvenu odgovornost i dobru praksu u upravljanju. Čujemo ih od preduzetnika, poslodavaca, političara i profesora. Koliko je želja za zelenim poslovanjem duboko ukorijenjena?

Iako je interes za ESG u porastu, postoje značajni izazovi u njegovoj implementaciji i mjerenju. Realnost navodi na istraživanje u pravcu da li je ESG zaista više od trenda ili je riječ o marketinškom triku. Da li je vrijeme da preispitamo što smatramo uspjehom? Može li firma biti uspješna ako škodi planeti i ljudima?

Finansijski rezultati više nisu jedini pokazatelj uspješnog poslovanja. U svijetu ubrzanih klimatskih promjena i društvenih nejednakosti, doprinos održivosti postaje nužan preduslov za dugoročni uspjeh. Kompanije koje su usvojile ESG principe ostvaruju bolje rezultate i oplemenjuju poslovanje. Dobijaju niže kamatne stope na kredite a povrat na investicije raste. Prije nekoliko godina, pojam održivosti je bio gotovo nepoznat u našim poslovnim krugovima. Danas svjedočimo rapidnoj promjeni. ESG je postao nezaobilazan dio poslovne strategije sve većeg broja kompanija, a svijest o važnosti održivosti se eksponencijalno povećava. Na primjer, Coca-Cola je kritikovana zbog prekomjerne upotrebe plastike. Ova globalna kompanija je shvatila ozbiljnost situacije i pokrenula ambiciozan plan smanjenja plastičnog otpada. Uložili su u razvoj inovativnih ambalažnih rješenja. Promovisali su recikliranje i edukovali potrošače. Rezultat je smanjen otpad i bolji imidž. Privukli su nove generacije potrošača i povećali vrijednost na tržištu. S druge strane, kompanije koje su ignorisale ESG su se suočile s ozbiljnim posljedicama. Skandali oko izvještavanja su doveli do pada vrijednosti akcija i gubitka povjerenja.

U skladu sa navedenim, predmet istraživanja je uloga računovodstva u integraciji ESG principa u poslovne modele kompanija, s posebnim fokusom na reviziju ESG izvještaja. Problem istraživanja je nedovoljna standardizacija i uporedivost ESG podataka, kao i nedostatak dubljeg razumijevanja uloge računovodstva u osiguravanju kvaliteta i pouzdanosti ESG izvještaja. S tim u vezi, ciljevi istraživanja su analizirati postojeće prakse računovodstva u integraciji ESG principa i identifikovati identifikirati glavne izazove i prepreke u procesu revizije ESG izvještaja.

Rad će dati preporuke za poboljšanje kvaliteta i uporedivosti ESG izvještaja. U skladu sa navedenim istraživačka pitanja su:

„Kako računovodstvo može doprinijeti većoj transparentnosti i uporedivosti ESG podataka?“

„Koje su glavne prepreke u implementaciji ESG standarda u različitim industrijama?“

„Kako revizori mogu osigurati veću pouzdanost i vjerodostojnost ESG izvještaja?“

„Kakva je uloga regulatornih tijela u promoviranju ESG izvještavanja?“

„Koji su budući trendovi u integraciji ESG principa u poslovne modele?“

Na kraju, hipoteza koje će se testirati u radu je: „Revizori igraju ključnu ulogu u osiguravanju kvaliteta i pouzdanosti ESG izvještaja, ali postoji potreba za daljnjim razvojem specifičnih standarda za reviziju ESG.“

ULOGA RAČUNOVODSTVA U OSIGURAVANJU ODRŽIVOSTI IZ PRAKSE

Naučne studije pokazuju značajnu pozitivnu povezanost sa zelenim investicijama. Na primjer, istraživanja potvrđuju sličnosti između zelenih i običnih municipalnih obveznica. Konkretno, istraživanja su pokazala da postoji velika sličnost između zelenih i običnih municipalnih obveznica kada je riječ o njihovom ponašanju na tržištu (Grujić, 2023: 425)

Štaviše, Larcker i Watts (2020) te Partridge i Medda (2020) i Janković i saradnici (2021) su potvrdili da opštine koje emituju zelene obveznice često imaju isti ili čak i manji prinos od municipalnih obveznica istog iznosa i perioda dospeljeća. Zelene obveznice imaju niži prinos

od običnih, ali razlika nije velika. Iznos emitovanih ESG obveznica samo prošle godine je prevazišao 940 milijardi dolara (Bloomberg, 2023). Međutim, nedostatak standardizacije i uporedivosti ESG informacija ostaje izazov (Zou, et al., 2023). Iako imamo mnogo podataka, često se gubimo u njima. Različite kompanije koriste raznolike metodologije za prikupljanje i izvještavanje podataka što otežava upoređivanje različitih kompanija i donošenje odluka. Takođe, postoji rizik od greenwashinga. Mnoge kompanije preuveličavaju svoje ESG performanse kako bi privukle investitore (Nielsen & Villadsen, 2023). Greenwashing zavarava potrošače i investitore preuveličavajući ESG performanse (de Freitas Netto et al., 2020). Drugo, greenwashing može odvratiti pažnju od stvarnih problema održivosti i usporiti napredak ka održivijem društvu. Treće, greenwashing može dovesti do nelojalne konkurencije, jer kompanije koje se istinski bave održivošću mogu biti na gubitku u odnosu na one koje samo simuliraju takve prakse.

Greenwashing se često manifestuje kroz marketinške kampanje koje naglašavaju površne ekološke aspekte proizvoda ili usluga, dok se istovremeno zanemaruju dublji i sistemski problemi povezani s poslovanjem kompanije. Na primjer, kompanija koja proizvodi plastične ambalaže može naglasiti da je dio ambalaže izrađen od recikliranog materijala, a pritom zatajiti činjenicu da većina njihovih proizvoda završava na odlagalištima (Yang, 2020). Osim direktnog uticaja na ekonomski razvoj, pranje novca takođe može imati značajne negativne posljedice za održivost životne sredine i društvenu nejednakost što potkopava ESG načela (Šikman & Grujić, 2021).

Brojni su razlozi za greenwashing. Primarni motiv je ekonomski – kompanije vjeruju da će se predstavljanjem kao ekološki odgovorne izdvojiti na tržištu, privući ekološki osviještene potrošače i povećati svoju profitabilnost. Istovremeno, greenwashing može poslužiti kao alat za upravljanje reputacijom, omogućavajući kompanijama da ublaže negativne posljedice svojih aktivnosti (Du, 2015). Neki od uobičajenih znakova uključuju (Adamkiewicz, 2020):

- nedostatak transparentnosti – slučaj kada kompanija ne pruža dovoljno informacija o svojim ESG praksama ili su te informacije nejasne i neprovjerljive;
- fokusiranje na pojedinačne aspekte - kompanija se fokusira na jedan ili dva aspekta održivosti, zanemarujući druge važne dimenzije;
- korištenje neodređenih ili zavaravajućih termina - kompanija koristi termine kao što su "prirodno", "eko", "zeleno" bez jasne definicije ili potkrepljujućih dokaza;
- nedostatak nezavisne verifikacije - ESG tvrdnje kompanije nisu potvrđene od strane nezavisnih trećih strana.

U borbi protiv greenwashinga je potrebno je kombinovati različite pristupe kao što su

- jačanje regulacije - uvođenje propisa koji bi obvezali kompanije da transparentno izvještavaju o svojim ESG performansama.
- razvoj standarda za izvještavanje o održivosti - usvajanje međunarodno priznatih standarda kao što su GRI ili SASB kako bi se osigurala uporedivost i pouzdanost ESG izvještaja.
- podsticanje nezavisne revizije - ohrabrivanje kompanija da podvrgnu svoje ESG izvještaje nezavisnoj reviziji kako bi se osigurala njihova tačnost.
- edukacija potrošača - podizanje svijesti potrošača o greenwashingu i pružanje alata za procjenu autentičnosti ESG tvrdnji kompanija.

PIONIRI ODRŽIVOSTI

ESG koncept se savršeno uklapa u širi okvir 17 ciljeva održivog razvoja UN-a (SDG). Ovi ciljevi, usvojeni 2015. godine, postavljaju ambiciozne ciljeve za rješavanje globalnih problema poput siromaštva, nejednakosti, klimatskih promjena i degradacije životne sredine. ESG, sa svojim fokusom na životnu sredinu, društvene i upravljačke aspekte poslovanja, predstavlja konkretan način na koji kompanije mogu doprinijeti ostvarenju ovih ciljeva (Barbier &

Burgess, 2017). Na primjer, ulaganja u obnovljive izvore energije i smanjenje ugljičnog otiska povezana su s ciljem borbe protiv klimatskih promjena, dok se promovisanje raznolikosti i inkluzivnosti na radnom mjestu usklađuje s ciljem postizanja rodne ravnopravnosti (Baratta, et al, 2023).

Sve veća društvena odgovornost kompanija ogleda se u njihovim naporima da smanje svoj negativan uticaj na životnu sredinu i društvo. Pregledom najpoznatijih indeksa kao što su Dow Jones Sustainability Index, FTSE4Good i MSCI ESG Leaders, zajedno sa izvještajima nevladinih agencija poput CDP -a i Greenpeaca, prepoznajemo istinske lidere u ESG izvještavanju (Pagano et al., 2018; Jain et al., 2019). Tehnološki divovi poput Applea, Microsofta i Googlea su postali sinonim za inovacije u oblasti održivosti, postavljajući visoke standarde za cijelu industriju. Ove kompanije postavile su ambiciozne ciljeve u oblasti obnovljive energije, smanjenja otpada i raznolikosti među zaposlenima. Njihovi naponi su globalno prepoznati i služe kao inspiracija za mnoge druge (Deming et al., 2023; Wong et al., 2021).

Automobilska industrija takođe napreduje, s Teslom kao pionirom u proizvodnji električnih automobila. Tradicionalni proizvođači poput Volvoa (Bergström & Edstrand, 2021) i BMW-a (Ching, 2020) takođe postavljaju ciljeve za smanjenje emisija i održivi razvoj. Finansijski sektor igra sve veću ulogu u promociji održivosti, pri čemu BlackRock, najveći svjetski upravljač imovinom, aktivno uključuje ESG faktore u svoje investicione odluke (Strampelli, 2020). Na taj način ne utiču samo na kompanije iz svog portfelja, već i oblikuju budućnost finansijskog tržišta.

U sektoru potrošačkih dobara, kompanije kao što su Unilever (Handayani & Nurzhavira, 2024) i Nestlé (Stewart, 2015) postavile su ambiciozne ciljeve u vezi s održivosti u svom lancu vrijednosti. Njihove inicijative, od smanjenja plastičnog otpada do promovisanja odgovorne proizvodnje hrane, pokazuju da profit i pozitivan uticaj na društvo i životnu sredinu mogu ići ruku pod ruku. Ove kompanije se ističu redovnim objavljivanjem ESG izvještaja i nezavisnom revizijom. Postavljaju konkretne i mjerljive ciljeve u vezi sa smanjenjem ekološkog i društvenog uticaja, ulažući u istraživanje i razvoj novih održivih rješenja. Osim toga, uključuju ključne zainteresovane strane poput zaposlenika, kupaca i investitora u svoje inicijative. Unilever je primjer kompanije koja održivost svjesno integriše u svoje poslovne prakse. Kroz „Unilever Sustainable Living Plan“ postavlja ambiciozne ciljeve za poboljšanje zdravlja potrošača, smanjenje ekološkog otiska i unapređenje ekonomskih prilika. Njihovi finansijski izvještaji obuhvataju ne samo klasične performanse, već i informacije o napretku u održivosti, omogućavajući investitorima da razumiju uticaj održivih praksi na finansijsko zdravlje kompanije.

Računovođe i revizori igraju ključnu ulogu u kvantifikaciji finansijskih implikacija održivih inicijativa, što omogućava kompanijama da donose pravilne odluke o ulaganjima u održivost. Njihova ekspertiza pomaže u identifikaciji troškova i koristi povezanih s održivim projektima. Revizori osiguravaju tačnost izvještaja o održivosti, što je ključno za izgradnju uzajamnog povjerenja između kompanije i investitora. Računovodstvo se takođe koristi kao alat za upravljanje rizikom povezanom s održivošću. Na primjer, kompanija Unilever analizira rizike, kao što su klimatske promjene i regulatorni pritisci, kako bi osigurao održivo poslovanje. Ovakav pristup omogućava povezivanje operativnih i finansijskih procesa s ciljevima održivosti, upravljajući rizicima koji mogu negativno uticati na poslovanje.

Patagonia je uzorno preduzeće koje održivost integriše u sve aspekte poslovanja. Njihov sistematičan pristup obuhvata jasno definisane ekološke i društvene ciljeve, prikazane kroz integrisano izvještavanje koje spaja finansijske i nefinansijske informacije (Dezi, et al., 2022). Ova praksa omogućava jasnu sliku njihovog napora, uključujući ambicije kao što su smanjenje emisija ugljen-dioksida i korišćenje obnovljivih sirovina.

Računovođe i revizori igraju ključnu ulogu u postavljanju i praćenju pokazatelja performansi (KPI) povezanih s održivošću. Njihovo znanje omogućava identifikaciju relevantnih indikatora, poput potrošnje vode i recikliranih materijala, koji su ključni za analizu održivih praksi. Revizijski procesi osiguravaju tačnost i istinitost podataka, omogućavajući prilagođavanje strategija. Transparentnost u izvještavanju o održivosti je još jedan važan aspekt poslovanja Patagonije. Kompanija redovno dijeli izvještaje o uticaju na životnu sredinu, koji obuhvataju informacije o snabdevanju i proizvodnim procesima. Ova transparentnost pomaže zainteresovanim stranama da razumeju uticaj Patagonije na održivost, kao i njene vrijednosti i posvećenost odgovornom poslovanju.

Novo Nordisk je prepoznat kao vodeća farmaceutska kompanija koja razvija inovativne lijekove i zalaže se za održivost. Njihova strategija uključuje integraciju ciljeva održivog razvoja u sve aspekte poslovanja, usmjeravajući resurse prema istraživanju lijekova koji smanjuju negativne uticaje na životnu sredinu. Finansijski izvještaji igraju ključnu ulogu u praćenju napretka u realizaciji ciljeva održivosti unutar Novo Nordiska, čime se obezbjeđuje transparentnost i odgovornost, a istovremeno se jača povjerenje među svim zainteresovanim stranama (Nielsen & Villadsen, 2023).

POZICIJA, PRILIKE I IZAZOVI ZA MALA I SREDNJA PREDUZEĆA

Iako su velike korporacije često u fokusu ESG diskusija, mala i srednja preduzeća (MSP) imaju važnu ulogu u promovisanju održivosti, posebno u lokalnim zajednicama. MSP igraju ključnu ulogu u ekonomijama širom svijeta, doprinoseći zapošljavanju, inovacijama i razvoju lokalnih zajednica. U kontekstu savremenih ekonomskih kretanja i digitalizacije, ova preduzeća suočavaju se s brojnim prilikama, ali i izazovima. Mala i srednja preduzeća su agilnija i mogu brže reagirati na promjene na tržištu, kao što je to bilo vidljivo tijekom pandemije COVID-19, kada su se mnoge od njih brzo prilagodile novim načinima rada i pružanja usluga. Njihova sposobnost da brzo reaguje na potrebe potrošača može biti velika prednost u poređenju s većim korporacijama (Shalhoob & Hussainey, 2022).

S druge strane, izazovi s kojima se MSP suočavaju su značajni. Ograničeni resursi, pristup finansijama i nedostatak tržišnih informacija mogu otežati njihov rast i razvoj. Međutim, digitalizacija nudi nove prilike za MSP da se povežu s kupcima, unaprijede svoje poslovne procese i prošire svoje poslovanje na nova tržišta (Ozkan et al, 2023). Korišćenje digitalnih alata omogućava manjoj firmi da postane konkurentnija, ostvarujući bolju vidljivost i dostupnost svojih proizvoda i usluga (Barbaglia et al., 2021). Takođe, MSP imaju priliku za saradnju s velikim kompanijama, koja može biti na obostranu korist – dok velika preduzeća mogu dobiti inovativne proizvode i usluge, MSP mogu ostvariti stabilne poslovne odnose i proširiti svoju mrežu. Uspostavljanje uspješne saradnje između MSP-a i velikih preduzeća zahtijeva pažljivo planiranje, razumijevanje različitih poslovnih kultura i sposobnost pregovaranja o povoljnim uslovima. Na primjer, velika preduzeća imaju više resursa i mogućnosti za implementaciju ESG inicijativa, ali su istovremeno pod većim pritiskom javnosti i investitora. Mala preduzeća imaju manje resurse, ali su često fleksibilnija i mogu brže reagovati na promjene (Tabela 1).

Tabela 1: Komparacija velikih i malih preduzeća u pogledu ESG-a

Karakteristika	Velika	Mala
Resursi	Veći budžet za ESG inicijative, posvećeni timovi, veća pregovaračka moć s dobavljačima	Ograničeni budžet, manje osoblja, manja pregovaračka moć
Javna percepcija	Veća izloženost medijima, veći pritisak javnosti i investitora	Manja izloženost medijima, manji pritisak javnosti i investitora
Regulacija	Podložnija strožim propisima i standardima izvještavanja	Manje regulacije, ali mogu biti obuhvaćena opštim standardima i propisima o zaštiti životne sredine i radnih prava
Pristup informacijama	Lakši pristup podacima, sofisticirani sistemi za upravljanje podacima	Teži pristup podacima, manje sofisticirani sistemi za upravljanje podacima
Strategija	Često imaju formalne ESG strategije i ciljeve	Možda nemaju formalne ESG strategije, ali se fokusiraju na lokalne inicijative
Izazovi	Složenije organizacione strukture, koordinacija različitih odjela, veliki uticaj na životnu sredinu i društvo	Ograničeni resursi, nedostatak stručnosti, manja svijest o ESG-u
Prilike	Mogućnost uticaja na cijele industrije, veća vidljivost, pristup inovativnim rješenjima	Veća fleksibilnost, mogućnost bržeg reagovanja na promjene, mogućnost stvaranja konkurentske prednosti

Izvor: Prikaz autora

Na kraju, kako bi se suočili s izazovima i iskoristili prilike, MSP trebaju da ulažu u obuku i razvoj svojih zaposlenih, kao i da budu otvorena za inovacije. Ova usmjerenost na kontinuirano unapređenje i prilagodljivost ključni su faktori za njihovu održivost i rast u dinamičnom poslovnom okruženju.

TRENTNE OBAVEZE RAČUNOVOĐA I REVIZORA

Održivi razvoj postaje sve važniji aspekt u poslovnom svijetu, a računovođe i revizori igraju ključnu ulogu u implementaciji i promociji tih principa. U današnjem poslovnom okruženju, gdje su ekološke, društvene i upravljačke vrednosti (ESG) postale prioritete, obaveze računovođa i revizora se značajno menjaju. Njihove uloge ne ograničavaju se više samo na tradicionalne funkcije, već obuhvataju širu perspektivu koja uključuje održivost kao ključni faktor uspjeha preduzeća.

Jedna od glavnih obaveza računovođa u vezi s održivim razvojem je integracija ESG faktora u finansijske izvještaje. Računovođe su odgovorni za prikupljanje, obradu i prenošenje informacija o ekološkim i društvenim performansama kompanije. Ova obaveza podrazumijeva

ne samo precizno evidentiranje troškova, već i ocjenu uticaja poslovnih odluka na životnu sredinu i lokalnu zajednicu. Očekuje se da računovođe osiguraju da su informacije o održivosti transparentne i lako dostupne investitorima, potrošačima i drugim zainteresovanim stranama (Raghavan, 2022).

Revizori, s druge strane, imaju obavezu da izvrše nezavisne provjere ovih informacija. Njihova uloga uključuje verifikaciju tačnosti i pouzdanosti podataka koji se odnose na održivost, kako bi se osigurala transparentnost izvještavanja i povjerenje u izvještavanje. Kroz reviziju izvještaja o održivosti, revizori mogu pomoći identifikaciji potencijalnih rizika i prilika koje proizlaze iz održivih poslovnih praksi (Asante-Appiah & Lambert, 2023).

Ove nove obaveze su proširile spektar zadataka računovođa i revizora, uključujući prikupljanje podataka o emisijama gasova, procjenu društvenog uticaja projekata, i razvoj novih metrika za mjerenje održivosti. Prvo, računovođe i revizori sada moraju steći interdisciplinarna znanja, uključujući ekologiju, sociologiju i pravo, kako bi mogli adekvatno procijeniti i izvještavati o ESG aspektima poslovanja (Cuadrado-Ballesteros, et al., 2017). Takođe, uvođenje novih indikatora održivosti i promjena u načinu izvještavanja može značiti i promjene u softverskim rješenjima i procesima koje koriste, što može izazvati dodatne troškove i resurse (Boiral, 2020). Osim toga, komunikacija postaje ključna. Računovođe moraju pravovremeno i jasno komunicirati sa svim zainteresovanim stranama o finansijskim rezultatima i uticajima na održivost, što može zahtijevati dodatne napore u izradi i prezentaciji izvještaja (Chua et al., 2022). Transparentnost je od esencijalnog značaja, a računovođe su često postavljeni kao glavni komunikatori između kompanije i njenih interesa.

Revizori, s druge strane, suočavaju se sa izazovima u razvoju metodologije i standarda za procjenu održivosti. Kako se standardi razvijaju i kako se praksa modernizuje, revizori će morati da ostanu u koraku s promjenama, što zahtijeva stalno usavršavanje i fleksibilnost. Uloga revizora postaje sve važnija, jer oni ne samo da provjeravaju usklađenost sa postojećim regulativama, već doprinose oblikovanju budućih praksi i politika u oblasti održivosti (Asante-Appiah & Lambert, 2023).

NAJBOLJE PRAKSE ZA RAČUNOVOĐE I REVIZORE

Izvještaji koji obuhvataju informacije o potrošnji resursa, emisijama CO₂ i društvenom uticaju nude sveobuhvatan pregled poslovanja i omogućavaju precizno mjerenje uspjeha preduzeća. S tim u vezi, unapređenje održivog izvještavanja predstavlja izazov koji računovođe i revizore sve više intrigira, posebno s obzirom na rastuće zahtjeve investitora, donosioca odluka i šire javnosti. Postoji niz najboljih praksi koje ovi profesionalci mogu primeniti kako bi osigurali transparentnost i efikasnost u izvještavanju o održivosti. Ključna strategija uključuje integraciju ekoloških, društvenih i upravljačkih (ESG) faktora u osnovne finansijske procese. Na taj način, računovođe i revizori mogu povezati ekonomsku uspješnost kompanija sa njihovim održivim praksama.

Pridržavanje međunarodnih standarda poput Global Reporting Initiative (GRI), Sustainability Accounting Standards Board (SASB) i Integrated Reporting Framework takođe igra ključnu ulogu u unapređenju održivog izvještavanja. Usvajanjem ovih normi organizacije mogu osigurati dosljednost i transparentnost u svojim praksima, što olakšava uporedivost sa konkurencijom (Ogata, et al., 2018). Takođe, kontinuirana obuka i profesionalni razvoj postali su neophodni za računovođe i revizore kako bi ostali u toku sa najnovijim trendovima, regulativama i alatima u oblasti održivosti. Ulaganje u edukaciju omogućava im da efikasnije upravljaju složenošću održivog izvještavanja, čime se unapređuje kvalitet informacija koje se prezentuju zainteresovanim stranama.

Još jedan važan element održivog izvještavanja je konsolidacija podataka iz različitih sektora unutar organizacije. Različita odjeljenja, kao što su ljudski resursi, nabavka ili proizvodnja,

moгу olakšati prikupljanje ključnih informacija koje su od značaja za izvještavanje. Usmjeravanje timskog rada na ovaj način omogućava prikupljanje tačnih podataka i osiguranje njihove relevantnosti (Asante-Appiah, Lambert, 2023). Na kraju, razvijanje jasnih strategija komunikacije ostaje od suštinske važnosti. Računovođe i revizori treba da koriste razne komunikacione kanale, uključujući izvještaje o održivosti, web stranice, društvene mreže i godišnje izvještaje, kako bi izgradili povjerenje i uspostavili pozitivne odnose sa zainteresovanim stranama.

Primjena nezavisne revizije ili verifikacije održivih izvještaja može dodatno povećati povjerenje u tačnost objavljenih informacija, dok praćenje i evaluacija performansi u oblasti održivosti omogućava stalno prilagođavanje strategija prema tržišnim uslovima (Raghavan, 2022). Ove najbolje prakse ne samo da doprinose unapređenju održivog izvještavanja, već i oblikuju odgovornije poslovne prakse koje uzimaju u obzir potrebe savremenog društva. U konačnici, jačanje održivih praksi može ne samo da pozitivno utiče na društvo i životnu sredinu, već i da poboljša reputaciju i konkurentnost organizacija na tržištu.

ULOGA REVIZIJE

Iako mnogo znamo o ESG-u, još imamo nesigurnost oko mjerenja podataka. Prvo, suočavamo se s „racionalnim mitom“ o vjerodostojnosti izvještaja. Naime, revizori teže objektivnosti, ali javnost često ima nerealna očekivanja. U stvarnosti, složenost ESG podataka nerijetko dovede do pogrešnih zaključaka. Revizija finansijskih i ESG izvještaja su dva različita područja. Obje imaju različite ciljeve, standarde i izazove. Revizori prikupljaju dokaze, procjenjuju rizike i provjeravaju usklađenost sa standardima. Dalje, obje revizije zahtijevaju visoki nivo integriteta i nepristrasnosti. Revizija ESG izvještaja je nova disciplina, ali se brzo razvija. Cilj obje vrste revizije je pružiti uvjerenje o pouzdanosti informacija. Međutim, razlike leže u prirodi informacija i potrebnim vještinama. Finansijski izvještaji se sastoje od brojeva o finansijskom stanju. ESG izvještaji uključuju kvantitativne i kvalitativne podatke o uticaju organizacije. Na primjer, trošak odvoza otpada je finansijski ali način upravljanja otpadom je kvalitativan podatak. Dalje, revizori finansijskih izvještaja su stručnjaci za računovodstvo, finansije i međunarodne standarde finansijskog izvještavanja (MSFI). Njihov posao se uglavnom fokusira na provjeru tačnosti finansijskih podataka, usklađenost s propisima i otkrivanje potencijalnih finansijskih nepravilnosti. ESG izvještaji se revidiraju prema različitim standardima, kao što su GRI, SASB i TCFD. Osim toga, revizori finansijskih izvještaja imaju duboko poznavanje računovodstva, finansija i standarda revizije. Revizori ESG izvještaja, osim finansijskog znanja, treba da imaju i poznavanje ekologije, društvenih nauka i korporativnog upravljanja. Dakle, revizija ESG izvještaja suočava se s nizom jedinstvenih izazova, uključujući subjektivnost, promjenjivost i uporedivost (

Tabela 2). Iako se od računovođa očekuje solidno poznavanje finansijskih aspekata ESG-a, očekivati od njih da budu eksperti za sve aspekte održivosti je nerealno. Zato je neminovna saradnja s drugim stručnjacima, poput ekologa, pravnika i inženjera.

Tabela 2: Ključne razlike revizije finansijskih izvještaja i ESG revizije

Kriterijum	Redovna revizija	Revizija ESG izvještaja
Integritet i nepristrasnost	Visoki standardi integriteta i nepristrasnosti	Visoki standardi integriteta i nepristrasnosti
Prikupljanje dokaza	Prikupljanje, provjera i analiza dokaza	Prikupljanje, provjera i analiza dokaza

Kriterijum	Redovna revizija	Revizija ESG izvještaja
Usklađenost s relevantnim standardima	Međunarodni standardi revizije (ISA)	Specifični standardi za ESG izvještaje (GRI, SASB, TCFD)
Objašnjenje	Detaljno prikupljanje dokaza kroz reviziju finansijskih transakcija i računa	Fokus na prikupljanju i verifikaciji nefinansijskih informacija o održivosti
Rizik i kontrola	Procjena rizika i adekvatnost kontrola	Procjena rizika i adekvatnost kontrola
Značajnost	Ključna za pokazatelje finansijskog zdravlja i transparentnost	Važna za procjenu održivosti, upravljanje rizicima i izvještavanje stakeholderima
Pravilnici i standardi	Dobro utvrđeni standardi (GAAP, IFRS)	Standardi u razvoju, variraju
Priroda podataka	Kvantitativni, numerički	Kvantitativni, kvalitativni, subjektivni
Raznolikost izvora informacija	Uglavnom interni finansijski podaci	Razni izvori, uključujući nefinansijske podatke
Benefiti	Pouzdana finansijska izvještavanja	Jačanje brenda, upravljanje reputacijom, prilagođavanje regulatornim zahtjevima
Izazovi u verifikaciji podataka	Standardizovani, istorijski podaci za poređenje. Potreba za kontinuiranom obukom i ažuriranjem znanja.	Nedostatak standardizacije, različite metodologije. Kompleksnost informacija, nedostatak standardizacije, potreba za specijalizovanim stručnjacima.
Specifične oblasti stručnosti	Računovodstvo, finansije	Ekološke nauke, društvene nauke, korporativno upravljanje
Regulatorni pritisak i nadzor	Rigidan i jasan regulatorni nadzor	U razvoju, varira po regijama

Izvor: Prikaz autora

BUDUĆNOST ESG-A KOD NAS

Održivo finansiranje sve više dobija na važnosti i u Bosni i Hercegovini. Mnoge kompanije prepoznaju da dugoročni uspjeh zavisi od brige za društvo. Poznate domaće kompanije u oblasti bankarstva, osiguranja, prehrambene industrije, energetskog sektora i turizma (Naša banka, Krajina, Vienna osiguranje i td.) već godinama pokazuju da je moguće istovremeno ostvarivati dobit i doprinositi rješavanju društvenih i ekoloških problema. Međutim, nedostaju sistematski podaci o broju kompanija koje usvajaju ESG principe i njihovim rezultatima.

Akadska zajednica treba nastaviti istraživanje ESG principa i usavršavanje metoda za njihovu procjenu. Postoji veliki prostor na polju istraživanja ključnih komponenti održivog razvoja (

Tabela 3). Takođe, potrebno je promijeniti zakonodavstvo kako bi se olakšalo poslovanje kompanija koje se bave održivim projektima. Neke banke već nude povoljnije kredite

kompanijama koje se pridržavaju ESG standarda. Nažalost, nema detaljnih međunarodnih studija koje precizno rangiraju zemlje u regiji po usvajanju ESG principa. Zemlje srednje i istočne Evrope, uključujući BiH, još su u procesu usvajanja ovih principa. U svjetlu globalnih ekonomskih izazova i prilika, Bosna i Hercegovina može napraviti iskorak. Transformacija investiranja ka održivosti ne samo da bi dala doprinos ekološkoj i društvenoj dobrobiti, već može povećati ekonomski rast i privući strane investicije (Li et al. 2021). ESG trend je evolucija u vrednovanju kompanija. Zato je poželjno da BiH razvije zakonodavne okvire za podršku održivim praksama. Vlade mogu ponuditi poreske olakšice firmama koje se bave održivim projektima a banke mogu razviti specijalizovane kredite za ESG inicijative. Ekonomija neće napredovati samo kroz usvajanje ESG principa. U suštini, pitanje nije hoćemo li usvojiti održive prakse, već koliko brzo možemo to učiniti. S obzirom na sve veću klimatsku krizu i društvene nepravde, ignorisanje ovih principa predstavlja rizik ne samo za poslovanje, već i za opstanak. Od nas zavisi da li ćemo stvoriti ekonomski model koji ne samo da donosi dobit, već i obezbjeđuje bolju budućnost za sve nas.

Tabela 3: Primjeri ključnih komponenti komponente održivog razvoja

Komponenta	Opis	Primjeri
Ekološka održivost	Očuvanje prirodnih resursa i biodiverziteta	Korišćenje obnovljivih izvora energije (solar, vjetar); reciklaža; investicije u obnovljive izvore energije, promocija lokalnih proizvoda ili razvoj cirkularne ekonomije
Ekonomska održivost	Razvoj ekonomskih sistema koji su otporni i pravedni	Podsticanje lokalne ekonomije; razvoj održivih poslovnih praksi
Socijalna pravda	Osiguranje jednakih mogućnosti za sve članove društva	Pravo na obrazovanje; pristup zdravstvenoj zaštiti
Kvalitet života (mentalno zdravlje, sigurnost, kulturnu baštinu i dostupnost prirodnih resursa)	Povećanje kvaliteta života ljudi kroz održive prakse	Razvoj javnih prostora; smanjenje zagađenja u urbanim sredinama
Inkluzivnost	Uključivanje različitih zajednica u proces donošenja odluka	Uključivanje manjinskih grupa u planiranje razvojnih projekata
Edukacija i svijest	Povećanje informisanosti o održivom razvoju	Programi obrazovanja o zaštiti životne sredine; kampanje podizanja svesti

Izvor: Prikaz autora

PREPORUKE ZA RAČUNOVOĐE I REVIZORE

Zainteresovane strane, uključujući investitore, kupce i regulatorne agencije, zahtijevaju od organizacija veću transparentnost u vezi sa njihovim društvenim i ekološkim uticajem. Računovođe su na prvom mjestu u pružanju informacija koje su potrebne za donošenje odluka, stoga se moraju prilagoditi novim očekivanjima za izvještavanje (Cunha et al., 2021). Praksa i standardi računovodstva se sve više prilagođavaju potrebama održivog razvoja i društvene

odgovornosti (CRS) kako bi se zadovoljili zahtjevi zainteresovanih strana i poboljšali svi aspekti poslovanja. Prilagođavanje prakse i standarda računovodstva potrebama održivog razvoja i društvene odgovornosti je evolucioniji proces koji zahtjeva strateški pristup. Uloga računovođa i revizora postaje sve značajnija, jer oni omogućavaju organizacijama da transparentno izvještavaju o svom uticaju na društvo i životnu sredinu. Kako se očekivanja od brenda i poslovanja budu razvijala, tako će i priprema izvještaja o održivosti i društvenoj odgovornosti postati ključni elementi u računovodstvenoj praksi. Kroz efikasno integrisanje ovih faktora, organizacije mogu dati doprinos održivijem i odgovornijem poslovanju.

Računovodstveni standardi se razvijaju kako bi uključili ESG aspekte. Ovi faktori se sve više integrišu u osnovne finansijske izvještaje kao deo sveobuhvatnog pristupa poslovanju. Organizacije danas izdaju analize koje uključuju ne samo finansijske, već i ESG performanse, kako bi pružili cjelovitu sliku svog poslovanja (Chen et al, 2021).

Računovodstvo za održivost podrazumijeva razvoj praksi koje omogućavaju mjerenje i izvještavanje o društvenim i ekološkim učincima. To može uključivati vrednovanje resursa kao što su voda i energija, kao i uticaj na lokalne zajednice i radnu snagu. Ove nove prakse omogućavaju organizacijama da bolje razumiju i upravljaju svojim uticajem na životnu sredinu i društvo.

Integracija načela održivog razvoja u praksu računovođa i revizora predstavlja značajan korak ka unapređenju odgovornosti i transparentnosti u poslovnom okruženju. Da bi se postigla ova integracija, ključno je usmjeriti se na kontinuirano obrazovanje i obuku. Preporučuje se da računovođe i revizori redovno pohađaju obuke o održivom razvoju kako bi se upoznali sa najnovijim standardima i trendovima, čime će osigurati da su njihova znanja i vještine u skladu sa savremenim potrebama tržišta.

Osnovni principi održivog razvoja trebali bi postati integralni deo etičkih smjernica i poslovnih strategija. Implementacija ovih principa može uključivati smanjenje ekološkog otiska, korišćenje obnovljivih izvora energije, kao i promociju društvene odgovornosti. Osim toga, važno je razviti ključne pokazatelje performansi (KPI) koji jasno mjere uspjeh u oblastima ekološke održivosti i društvenog uticaja (Tabela 4).

Tabela 4: Primjer pregleda ključnih pokazatelja performanse (KPI-jeva) za ESG

Dimenzija	Primjer KPI-ja	Opis	Kako se mjeri
Ekološka	Emisije CO ₂ po proizvodu	Količina emisija gasova po proizvodnoj jedinici	Mjerenje emisija u proizvodnom procesu
	Potrošnja vode po zaposlenom	Količina potrošene vode po zaposleniku	Mjerenje potrošnje vode u različitim procesima
	Udio obnovljivih izvora energije	Procenat energije dobijene iz obnovljivih izvora	Analiza potrošnje energije
Socijalna	Stopa fluktuacije zaposlenika	Postotak zaposlenih koji su napustili kompaniju u određenom periodu	Analiza podataka o zaposlenima
	Raznolikost zaposlenika	Postotak zaposlenih iz različitih demografskih grupa	Analiza podataka o zaposlenima

Dimenzija	Primjer KPI-ja	Opis	Kako se mjeri
	Angažman zaposlenika	Rezultati anketa o zadovoljstvu zaposlenika	Provođenje anketa među zaposlenima
Upravljačka	Procenat nezavisnih direktora u upravnom odboru	Broj nezavisnih direktora u odnosu na ukupan broj članova upravnog odbora	Analiza sastava upravnog odbora
	Broj prijava etičkih povreda	Broj prijava etičkih povreda u određenom periodu	Praćenje prijava putem etičkog kanala
	Iznos donacija za zajednicu	Ukupan iznos donacija u određenom periodu	Analiza podataka o donacijama

Izvor: Prikaz autora

Priložena tabela je ilustrativna ali nije detaljna. Postoji veliki broj drugih KPI-jeva koje se mogu koristiti za mjerenje ESG performansi što zavisi od specifičnosti industrije i organizacije. Naime, izbor KPI-jeva zavisi od strateških ciljeva organizacije. Nužno je da organizacija odabere one KPI-jeve koji su relevantni za postizanje postavljenih ciljeva. Mjerenje KPI-jeva zahtijeva prikupljanje i analizu relevantnih podataka. To može uključivati korištenje različitih izvora podataka, kao što su finansijski izvještaji, ankete zaposlenika, podaci o potrošnji energije i vode itd. Međutim, redovno praćenje i izvještavanje o KPI-jevima je ključno za uspješno upravljanje ESG performansama. Dodatne dimenzije koje se mogu uključiti su:

- klimatske promjene - emisije gasova, potrošnja energije iz obnovljivih izvora, otpornost na klimatske promjene.
- biološka raznolikost - efekat na bioraznolikost, korištenje biorazgradivih materijala.
- kružna ekonomija - stopa recikliranja, smanjenje otpada.
- ljudska prava - poštivanje radničkih prava, borba za 40 sati rada u sedmici i sl..
- korupcija i mito - politika tolerancije na korupciju, transparentnost u poslovanju.

Istovremeno, postoji mnogo izazova u primjeni ESG-a (Tabela 5).

Tabela 5: Primjer izazova u primjeni ESG-a

Izazov	Uzroci	Posljedice	Moguća rješenja
Nedostatak standardizacije	Različiti industrijski standardi, nedostatak globalnih normi	Poteškoće u uporedbi, nedostatak transparentnosti	Usvajanje globalno priznatih okvira (GRI, SASB), razvoj industrijskih specifičnih standarda
Nedostatak podataka	Nedovoljna digitalizacija, nedostatak internih procesa za prikupljanje podataka	Poteškoće u mjerenju i praćenju, ograničena mogućnost donošenja informiranih odluka	Ulaganje u tehnologiju za prikupljanje i analizu podataka, razvoj internih kapaciteta

Izazov	Uzroci	Posljedice	Moguća rješenja
Otpor prema promjenama	Strah od povećanja troškova, nedostatak svijesti o važnosti ESG-a	Spora implementacija, nedovoljna posvećenost zaposlenika	Edukacija zaposlenika, komunikacija o benefitima ESG-a, postupna implementacija
Nedostatak vještina	Nedostatak stručnjaka za ESG, nedostatak znanja o održivom poslovanju	Poteškoće u razvoju i implementaciji ESG strategije	Ulaganje u edukaciju zaposlenika, zapošljavanje stručnjaka za ESG
Kratkoročni finansijski pritisci	Fokus na kratkoročne rezultate, nedostatak dugoročne vizije	Odglašanje investicija u održive projekte, kompromitiranje dugoročne održivosti	Promjena kulture organizacije, usklađivanje kratkoročnih i dugoročnih ciljeva
Nedostatak transparentnosti	Strah od otkrivanja negativnih utjecaja, nedostatak povjerenja u izvještavanje	Gubitak reputacije, smanjenje povjerenja investitora	Povećanje transparentnosti, nezavisna revizija ESG izvještaja

Izvor: Prikaz autora

Navedeni prikaz predstavlja samo neke od najčešćih izazova s kojima se organizacije suočavaju prilikom implementacije ESG-a. Svaka organizacija ima svoje specifične izazove koje treba uzeti u obzir.

Praćenje i izvještavanje o održivosti su od suštinskog značaja za postizanje transparentnosti. Uvođenjem međunarodnih standarda izvještavanja, poput GRI ili SASB, računovođe i revizori mogu upotpuniti sliku uticaja kompanija na društvo i okolinu.

Poboljšanje kvaliteta i transparentnosti finansijskih izvještaja može se postići usvajanjem globalno priznatih standarda, kao što su međunarodni računovodstveni standardi (IFRS). Ovi standardi ne samo da poboljšavaju kvalitet izvještavanja, već omogućavaju i bolju integraciju finansijskih i nefinansijskih informacija, što pomaže korisnicima da dobiju kompletnu sliku o performansama kompanije.

Redovne revizije fokusirane na održivost dodatno povećavaju povjerenje u izvještaje. Revizori bi trebalo da procenjuju ne samo finansijske aspekte već i aspekte održivosti, omogućavajući tako sveobuhvatan pregled poslovanja. Transparentnost u izvještavanju o politikama održivog razvoja, ciljevima i postignutim rezultatima povećava otvorenu komunikaciju i stvara povjerenje među svim zainteresovanim stranama.

Na kraju, korišćenje savremenih analitičkih alata i softverskih rješenja za prikupljanje podataka o održivosti i finansijskim rezultatima može značajno poboljšati preciznost i pravovremenost informacija. Integracija svih ovih preporuka omogućava računovođama i revizorima da efikasnije doprinesu održivom razvoju, istovremeno poboljšavajući kvalitet i transparentnost finansijskih izvještaja, čime se stvara održivije i odgovornije poslovno okruženje.

ZAKLJUČAK

Cilj istraživanja je bio analizirati ulogu računovodstva u integraciji principa ESG u poslovne modele kompanija, s posebnim fokusom na reviziju ESG izvještaja. Rezultati istraživanja su pokazali da postoji značajan jaz između očekivanja investitora i drugih zainteresovanih strana te stvarnih praksi u području ESG izvještavanja. Iako su mnoge kompanije počele prikupljati i objavlјivati ESG podatke, nedostatak standardizacije i uporedivosti predstavlja značajnu prepreku za investitorske odluke. Osim toga, rezultati su potvrdili da revizori igraju ključnu ulogu u osiguravanju kvaliteta ESG izvještaja, ali da je potrebno daljnje razvijanje specifičnih standarda za reviziju ESG.

Na osnovu našeg istraživanja, može se zaključiti da postoji snažan konsenzus o važnosti revizije u obezbjeđenju kvaliteta ESG izvještaja. Međutim, da bismo s potpunom sigurnošću potvrdili hipotezu o potrebi za daljnjim razvojem standarda, potrebno je provesti dodatna istraživanja.

Integracija principa održivog razvoja u računovodstvenu i revizorsku praksu predstavlja ne samo izazov, već i odgovornost savremenog poslovanja. Ključ uspjeha leži u kontinuiranoj edukaciji, što omogućava računovođama i revizorima da razviju vještine i znanja neophodna za pravilno izvještavanje o održivosti. Ova edukacija treba da obuhvati relevantne standarde i trendove, kako bi se bolje razumjele veze između održivih praksi i finansijskog zdravlja organizacija. Osim usavršavanja, uspostavljanje ključnih pokazatelja performansi (KPI) koji se fokusiraju na ekološke i društvene aspekte predstavlja značajan korak ka efikasnijem praćenju i unapređenju održivih praksi. Transparentno izvještavanje prema međunarodnim standardima, kao što su GRI, SASB ili TCFD, doprinosi jačanju povjerenja među zainteresovanim stranama i omogućava organizacijama da jasno prikazuju svoj uticaj na životnu sredinu, društvo i ekonomiju.

Rad ukazuje na to da je potrebno preduzeti dodatne napore kako bi se poboljšala transparentnost i uporedivost ESG podataka. Buduća istraživanja treba fokusirati na razvoj novih metodologija za mjerenje i izvještavanje o ESG performansama, kao i na analizu uticaja različitih regulatornih okvira na implementaciju ESG principa.

LITERATURA

- Adamkiewicz, J., Kochańska, E., Adamkiewicz, I., & Łukasik, R. M. (2022). „Greenwashing and sustainable fashion industry“. *Current Opinion in Green and Sustainable Chemistry*, 38, 100710. doi: 10.1016/j.cogsc.2022.100710
- Asante-Appiah, B., & Lambert, T. A. (2023). „The role of the external auditor in managing environmental, social, and governance (ESG) reputation risk“. *Review of Accounting Studies*, 28(4), 2589-2641. doi: 10.1007/s11142-022-09706-z
- Baratta, A., Cimino, A., Longo, F., Solina, V., & Verteramo, S. (2023). The impact of ESG practices in industry with a focus on carbon emissions: Insights and future perspectives. *Sustainability*, 15(8), 6685. doi:10.3390/su15086685
- Barbaglia, M., Buttice, V., Giudici, G., Mendy, J., Sarker, T., Sharma, G. D., ... & Zutshi, A. (2021). „Supporting SMEs in sustainable strategy development post-Covid-19: Challenges and policy agenda for the G20“
- Barbier, E. B., & Burgess, J. C. (2017). „The Sustainable Development Goals and the systems approach to sustainability“. *Economics*, 11(1), 20170028. doi: 10.5018/economics-ejournal.ja.2017-28
- Bergström, B., & Edstrand, H. (2021). „Managing Sustainability in Strategic Decision-Making, Life cycle thinking for sustainable innovation,-A case study at Volvo Cars“. doi:10.1016/j.team.2024.06.004

- Bloomberg. (2023). *Green bonds reached new heights in 2023*. Preuzeto 11. septembra 2024., sa <https://www.bloomberg.com/professional/insights/trading/green-bonds-reached-new-heights-in-2023/>
- Boiral, O., Heras-Saizarbitoria, I., & Brotherton, M. C. (2020). „Professionalizing the assurance of sustainability reports: the auditors’ perspective“. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 33(2), 309-334. doi: 10.1108/AAAJ-03-2019-3918
- Caglio, A., & Quattrone, P. (2023). „Sustainability Reporting and the Digital Stakeholder“. *Strategic Finance*.
- Ching, H. Y. (2020). „Responsible Investment and the Disclosure of ESG Information in the Companies’ Integrated Reports“. U: *Universities and Sustainable Communities: Meeting the Goals of the Agenda 2030* (pp. 449-463). Springer International Publishing. doi:10.3390/su16083391
- Chua, W. F., James, R., King, A., Lee, E., & Soderstrom, N. (2022). „Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD) Implementation: An Overview and Insights from the Australian Accounting Standards Board Dialogue Series“. *Australian Accounting Review*, 32(3), 396-405. doi: 10.1111/auar.12388
- Cuadrado-Ballesteros, B., Martínez-Ferrero, J., & García-Sánchez, I. M. (2017). „Mitigating information asymmetry through sustainability assurance: The role of accountants and levels of assurance“. *International Business Review*, 26(6), 1141-1156. doi: 10.1016/j.ibusrev.2017.04.009
- Cunha, F. A. F. D. S., Meira, E., & Orsato, R. J. (2021). „Sustainable finance and investment: Review and research agenda“. *Business Strategy and the Environment*, 30(8), 3821-3838. DOI: 10.1002/bse.2842
- de Freitas Netto, S. V., Sobral, M. F. F., Ribeiro, A. R. B., & Soares, G. R. D. L. (2020). „Concepts and forms of greenwashing: A systematic review“. *Environmental Sciences Europe*, 32, 1-12. doi: 10.1186/s12302-020-0300-3
- Deming, C., Kothapalli, K. R. V., Mohammed, R., Pasam, P., Natakam, V. M., & Karanam, R. K. (2023). Sustainable Digitization: How US Tech Leaders are Shaping the Global Future. *Digitalization & Sustainability Review*, 3(1), 35-47.
- Dezi, L., Hysa, X., Calabrese, M., & Mercuri, F. (2022). „Open Total Quality Management in the Circular Economy age: a social enterprise perspective through the case of Patagonia“. *Total Quality Management & Business Excellence*, 1-15. DOI: 10.1080/14783363.2022.2051698
- Du, X. (2015). „How the market values greenwashing? Evidence from China“. *Journal of Business Ethics*, 128, 547-574. doi: 10.1007/s10551-014-2122-y
- Grujić, M. (2023). „Zelene obveznice lokalnih samouprava - karakteristike, trendovi i razlike u prinosisima“, „Izveštavanje o održivosti – svjetski trendovi i izazovi za male ekonomije“, (str. 423-440). Banja Vrućica, Teslić: Savez računovođa i revizora Republike Srpske.
- Handayani, M., & Nurzhavira, G. P. (2024). „Corporate Social Responsibility (CSR) as a Catalyst for ESG Integration in Marketing Strategies“. *International Journal of Economics, Business and Innovation Research*, 3(04), 198-211.
- Jain, M., Sharma, G. D., & Srivastava, M. (2019). „Can sustainable investment yield better financial returns: A comparative study of ESG indices and MSCI indices“. *Risks*, 7(1), 15. doi:10.3390/risks7010015
- Janković, I., Kovačević, V., & Ljumović, I. (2022). „Karakteristike prinosa zelenih obveznica lokalnih samouprava“. *Ekonomika preduzeća*, 70(3-4), 206-214. doi:10.5937/EKOPRE2204206J
- Larcker, D. F., & Watts, E. M. (2020). „Where's the greenium?“. *Journal of Accounting and Economics*, 69(2-3), 101312.
- Li, T. T., Wang, K., Sueyoshi, T., & Wang, D. D. (2021). ESG: Research progress and future prospects. *Sustainability*, 13(21), 11663. doi:10.3390/su132111663

- Nielsen, H., & Villadsen, K. (2023). „The ESG discourse is neither timeless nor stable: How Danish Companies ‘tactically’ embrace ESG concepts“. *Sustainability*, 15(3), 2766. doi: 10.3390/su15032766
- Ogata, K., Inoue, S., Ueda, A., & Yagi, H. (2018). „The functional differentiation between the International Integrated Reporting Council (IIRC) and the Global Reporting Initiative (GRI) in the sphere of sustainability reporting“. *Accounting for sustainability: Asia pacific perspectives*, 261-279. doi: 10.1007/978-3-319-70899-7_11
- Ozkan, S., Romagnoli, S., & Rossi, P. (2023). „A novel approach to rating SMEs’ environmental performance: Bridging the ESG gap“. *Ecological Indicators*, 157, 111151. doi: 10.1016/j.ecolind.2023.111151
- Pagano, M. S., Sinclair, G., & Yang, T. (2018). „Understanding ESG ratings and ESG indexes“. In *Research handbook of finance and sustainability* (pp. 339-371). Edward Elgar Publishing.
- Partridge, C., & Medda, F. R. (2020). „The evolution of pricing performance of green municipal bonds“. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 10(1), 44-64. doi: 10.1080/20430795.2019.1661187
- Raghavan, K. (2022). „ESG reporting impact on accounting, finance“. *Journal of Global Awareness*, 3(1), 9. doi: 10.24073/jga/3/01/09
- Shalhoob, H., & Hussainey, K. (2022). „Environmental, social and governance (ESG) disclosure and the small and medium enterprises (SMEs) sustainability performance“. *Sustainability*, 15(1), 200. doi: 10.3390/su15010200
- Stewart, L. S. (2015). „Growing demand for ESG information and standards: Understanding corporate opportunities as well as risks“. *Journal of Applied Corporate Finance*, 27(2). doi: 10.3390/su14031695
- Strampelli, G. (2020). „Can BlackRock save the planet? The institutional investors' role in stakeholder capitalism“. *Harv. Bus. L. Rev. Online*, 11, 1.
- Šikman, M. M., & Grujić M. (2021). „Relationship of Anti- Money Laundering Index with GDP, financial market development, and Human Development Index.“ *NBP. Nauka, bezbednost, policija*, 26(1), 21–33. doi:10.5937/nabepo26-29725
- Wong, C. W., Wong, C. Y., Boon-Itt, S., & Tang, A. K. (2021). „Strategies for building environmental transparency and accountability“. *Sustainability*, 13(16), 9116. doi.org/10.3390/su13169116
- Yang, Z., Nguyen, T. T. H., Nguyen, H. N., Nguyen, T. T. N., & Cao, T. T. (2020). „Greenwashing behaviours: Causes, taxonomy and consequences based on a systematic literature review“. *Journal of business economics and management*, 21(5), 1486-1507. doi: 10.3846/jbem.2020.13225
- Zou, J., Yan, J., & Deng, G. (2023). ESG rating confusion and bond spreads. *Economic Modelling*, 129, 106555

PRIMENA CYBERSECURITY KONCEPTA U PAMETNIM GRADOVIMA – FINANSIJSKE IMPLIKACIJE

UDK 004.4:711.417.4
DOI: 10.7251/ZUPS2509065M

Pregledni rad

Branko Marković, Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd, Srbija
e-mail: markovic:m_b@yahoo.com

Slavko Simić, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka,
e-mail: brossbih@gmail.com

Dejan Ilić, Fakultet za poslovne studije i pravo, Beograd, Srbija;
e-mail: dejan.ilic@fpp.edu.rs

Mirko Bošnjak, Investiciono-razvojna banka Republike Srpske, Banja Luka,
e-mail: mirko.bosnjak@irbrs.org,

Apstrakt: Ovaj rad istražuje izazove i rešenja cyber bezbednosti u pametnim gradovima, kao i finansijske implikacije primene bezbednosnih alata i troškove izazvane narušavanjem zaštite i IT sistema. Rad pokriva identifikovane bezbednosne probleme, stanje i mere zaštite, kao i klasifikaciju napada. Takođe, razmatra bezbednosne principe primenljive na IT i OT sisteme i specifičnosti za Balkansku regiju. Na kraju, autori nude preporuke za poboljšanje bezbednosti u kontekstu modela Pametnih gradova.

Ključne reči: Cybersecurity finansijski uticaj, Pametni Gradovi, IT, OT

APPLICATION OF THE CYBERSECURITY CONCEPT IN SMART CITIES - FINANCIAL IMPLICATIONS

Abstract: This paper work research the challenges and solutions of cyber security in smart cities, as well as the financial implications of the deployment of security tools and the costs caused by breaches of security and IT systems. The paper covers the identified security problems, the state and protection measures, as well as the classification of attacks. It also discusses security principles applicable to IT and OT systems and specifics for the Balkan region. Finally, the authors offer recommendations for improving security in the context of the Smart Cities model.

Key words: Cybersecurity finance influence, Smart City, IT, OT

UVOD - SAJBER BEZBEDNOST U PAMETNIM GRADOVIMA

Gradovi moraju da usvoje nove tehnologije i rešenja da bi postali pametni gradovi. Rast kompleksnosti IT i OT okruženja u pametnim gradovima posledica je povezivanja velikog broja senzora, aktuatora, upravljačkih mehanizama i metoda za daljinsku kontrolu i upravljanje. Kako se povećava broj pametnih usluga koje pružaju pametni gradovi tako se povećava i broj i raznovrsnost uređaja i mreža koje predstavljaju sloj infrastrukture za pružanje datih usluga. Samim tim primenom svake nove tehnologije ili urbanog sistema otvara se i nova prilika sajber napadačima.

Tako na primer, često sekommunikacija između sistema za kontrolu saobraćaja i semafora u inteligentnim sistemima za kontrolu saobraćaja odvijaju se bez ikakvog šifrovanja i/ili autentifikacije na nivou pristupa odgovarajućim servisima što omogućava potencijalnom napadaču da modifikuje ili falsifikuje podatke koje koristi ovaj sistem (Mohamed Tabaa, 2020). Jedan od najvažnijih napada na pametnu mrežu je uskraćivanje usluge putem zagušenja ili preopterećenja komunikacionog kanala ili opterećujući procesor OT opreme – krajnjih nodova sa malom računarskom snagom (kao što su na primer pametna brojlila), distribuirano uskraćivanje usluga upravljanja (izolacija SCADA sistema) ili odlaganje vremenski kritične poruke koja može uzrokovati materijalnim štetama usled otkaza senzora za otkrivanje zemljotresa i/ili poplava. Prisluškivanje podataka o potrošačima koje napadač koji je uspeo da se infiltrira na pametno brojilo neke pametne zgrade predstavlja veliki rizik za privatnost korisnika, kao i rizik po njegovu imovinu. Svi navedeni scenariji predstavljaju domen sajber bezbednosti u pametnim gradovima.

Bezbednost se u okviru pametnih gradova posmatra kao dinamičan koncept, a ne kao statična pasivna bezbednost. Ovaj koncept statičkog poimanja bezbednosti više je odgovarao gradovima pre digitalne transformacije jer su većina gradskih funkcija i usluga bile statične i izolovane pa se problem bezbednosti mogao parcelizovati na veći broj više ili manje kritičnih sistema koji su svi imali poznate granice sistema koje su se lako mogle braniti. U dinamičkom konceptu bezbednosti koji se primenjuje na pametne gradove kroz cyber bezbednost nastojimo da sprečimo štetu bilo u digitalnim i fizičkom svetu i sa njim povezanim objektima i sredstvima.

U pametnom gradu, bezbednost se posmatra kao opšta komponenta pokrivajući sve karakteristike grada, ali je takođe uključena u sve aspekte koji ga čine. Studije Gazizadeha et al. koriste proširenu verziju modela prihvatanja tehnologije da bi pokazali da je bezbednost ključni faktor u prihvatanju tehnologije (Ghazizadeh, 2012). Prema ovom autoru bezbednost obuhvata više od samo tehničkih faktora, koji imaju jak aspekt zavisian od čoveka, uključujući i subjektivne faktore koji se odnose na percepciju pojedinaca, odnosno njego sistem vrednosti i uverenja.

Sajber bezbednost igra ključnu ulogu u zaštiti kritične infrastrukture, koja uključuje sisteme i sredstva koja su neophodna za funkcionisanje društva i privrede, posebno u modelima Industrije 4.0 i pametnih gradova. Ovde se pod pojmom infrastrukture smatraju električne mreže, transportne mreže, postrojenja za prečišćavanje vode, komunikacione sistemi, platforme i drugo. Zaštita ovih vitalnih elemenata pametnih gradova od sajber pretnji je ključna za sprečavanje poremećaja u radu gradskih sistema i isporuci gradskih usluga, te takođe od neovlašćenog pristupa ili sabotaze koji mogu uticati na operacije širom grada.

Važno je primetiti da različito povezivanje kritične infrastrukture i različiti modeli vlasništva nad kritičnom infrastrukturom u pametnim gradovima imaju značajnu reperkusiju na pitanje sajber bezbednosti u pametnim gradovima. Tako na primer, gradovi u SAD, koji su po pravilu vlasnici, integratori i upravljači kritične infrastrukture na koju se oslanja grad predstavljaju vredniji cilj napada sa stanovišta napadača, pa su samim tim i više izloženi napadima raznih hakerskih grupa od gradova u EU gde je vlasništvo nad nekim delovima

kritične infrastrukture, te upravljanje istom drugačije definisano i gde delovi infrastrukture obično pripadaju različitim nacionalnim ili lokalnim provajderima kritičnih usluga. U ovom smislu možemo reći da stepen integracije i samostalnosti podiže verovatnoću napada u sajber okruženju za one gradove koji imaju integrisane sisteme u vlasništvu grada jer su napadi na ovakve mete principijalno isplativiji kriminalnim sindikatima (pod uslovom da napad uspe i preuzme se deo infrastrukture ili upravljanje nad istom).

Zaštita privatnosti podataka je još jedno važno pitanje u vezi sa bezbednošću u okruženjima pametnih gradova (Almeida F., 2023). Kako su pametni gradovi zasnovani na smanjenju informacione entropije i zahtevaju veliki broj senzora i povezanih sistema, oni u svom radu generišu ogromne količine podataka kako od senzora, tako od sistema za nadzor (CCTV), tako i drugih povezanih uređaja. Ovi podaci često sadrže osetljive informacije o pojedincima, uključujući njihovu lokaciju, ponašanje i lične preferencije. Zaštita ovih osetljivih ličnih podataka jedan je od osnovnih zadataka sajber bezbednosti u modelu pametnih gradova.

1. IDENTIFIKOVANI PROBLEMI CYBER BEZBEDNOSTI U PAMETNIM GRADOVIMA

Povećani nivo ekonomije znanja i ekonomije zasnovane na IT i OT tehnologijama doveo je do toga da su najznačajnija sredstva kompanija njihovi operativni modeli i metodi egzekucije poslovnih operacija koji često predstavljaju predmet poslovne tajne. Upravo usled toga raste i broj slučajeva industrijske špijunaže i krađe poslovnih tajni posebno zaštićene i nezaštićene intelektualne svojine u svim oblicima od projektne dokumentacije do osluškivanja metoda upravljanja industrijskim procesima. Kako je ovo najosetljivije pitanje bezbednosti sa stanovišta održivosti ekonomskog modela na kojem počivaju pametni gradovi jasno je da napadi koji za cilj imaju industrijsku špijunažu i/ili krađu intelektualne svojine imaju najdugoročnije i najveće efekte na ekonomsku a posledično i društvenu održivost pametnih gradova i njihove privrede. U ovom smislu domen u kojem posluje i privredni ambijent kompanija koje posluju u pametnim gradovima izrazito su izloženi riziku neprimećenog osluškivanja i krađe poslovnih tajni. Iako se u analizama često zanemaruje dugoročno gledano ovo je najveći rizik po pametne gradove jer on u sebi nosi ne samo rizik od gubitka profita i time ekonomske i društvene održivosti već je posledično sa njim vezan i rizik od preuzimanja ključen infrastrukture i poslovnih operacija za sve umrežene i pametne sisteme. Vlade SAD i UK relativno često ukazuju i optužuju Kineske haktivističke grupe za ovakve napade a smatra se da je ovo i razlog naglog i nesrazmernog privrednog rasta Kine (Tyler Moore, 2010).

Zaštita kritične infrastrukture i na njoj zasnovanih pametnih gradskih usluga je osnovni zadatak sajberbezbednosti. U ovom smislu neophodno je primeniti mere zaštite po dubini za svu infrastrukturu i operacije bilo da su one zasnovane na SCADA i IoT tehnologijama koje su karakteristične za upravljanje gradskim operacijama i infrastrukturu ili na nivo pružanja IT podržanih pametnih usluga koje se uglavnom oslanjaju na informacione tehnologije.

Mreže botova (sa farmama botova) koje se obično osnivaju i prilagođavaju nekoj specifičnoj svrsi do koje se može doći bilo oblikovanjem javnog mnjenja ili uticanjem na isto.

Važno je istaći da bezbednosni i izazovi privatnosti pametnih gradova nisu novi i da mnogi od njih već postoje u izolovanoj upotrebi svake od njihovih tehnologija, ali da sada preuzimaju veći uticaj u međusobno povezanom kontekstu pametnih gradova. Infrastruktura pametnog grada je sastavljena od hiljada uređaja i aplikacija koje imaju za cilj da unaprede procese i donesu korist građanima. Elliott i Soifer i Federspiel et al.

Ukazuju na ranjivosti do kojih dolazi usvajanjem novih operativnih i poslovnih modela te pametnih usluga i sistema, posebno onih zasnovanih na veštačkoj inteligenciji, jer oni ne samo da prikupljaju širok spektar, često osetljivih, informacija od ljudi i njihovih društvenih krugova, već i kontrolišu gradske objekte i utiču na živote građana (Almeida F., 2023).

Autor Mavetara smatra da do većeg broja incidenata koji za posledicu imaju narušavanje bezbednosti dolazi usled neusaglašenosti ponašanja zaposlenih sa definisanom bezbednosnom politikom organizacije (Mavetera, 2015).

U poznate rizike i ranjivosti IT i OT rešenja koja se primenjuju u okruženju pametnih gradova spadaju i sledeća (M. Y. Habib, 2023):

- Krađa informacija (eng. Information theft), kako smo već naglasili postala je primarni motiv naročito kadasu u pitanju napadi koje organizuju međunarodne hakerske grupe i grupe podržane od pojedinih vlada. Cilj je doći do informacija koje su ključne bilo sa razvojnog ili tržišnog aspekta.
- Prisluškivanje (eng. Eaves-dropping attack), ovaj vid napada često se primenjuje i za dobijanje seta podataka kako bi se mogli trenirati modeli veštačke inteligencije sa specifičnom namenom u okviru pametnih gradova. Primetan je porast napada kojima se uspostavljaju pasivni digitalni blizanci za pojedine gradske sisteme.
- Prekid usluge (eng. Denial of service), napad koji se primenjuje kako bi se kompromitovala neka usluga ili dobavljač te usluge i kako bi se promenila tržišna pozicija ili stav javnosti prema datom pružaocu pametnih usluga u pametnim gradovima. Primetna je i intencija da se na ovaj način, kroz kriminalnu radnju, otvaraju tržišta za pojedine pružaoce pametnih usluga tako što se postojeći provajderi i njihove usluge kompromituju u javnom prostoru.
- Blokiranje i otežavanje komunikacija (eng. Communication delays), je česta vrsta napada na pametnu infrastrukturu kada se pokušava prezasiti postojeća mreža i na taj način onemogućiti i/ili otežati prenos signala upravljanja nad nekom pametnom infrastrukturom ili na njoj zasnovanoj uslugom.
- Promena i manipulacija podacima (eng. Data manipulation), je tip napada koji se primenjuje kako bi se preuzela ili na pogrešnu akciju naterala pametna infrastruktura u pametnim gradovima. Manipulacija podacima primetna je i u slučajevima kada se želi promeniti log ili zapis u bazama podataka što za posledicu ima drugačije izveštaje koji su kompromitovani.
- Napad na bezbednosne nedostatke interenta stvari (eng. IoT security attacks), je relativno lak način da se preuzme kontrola nad pojedinim uređajima ili da se oni iskoriste kako polazna tačka za dalju penetraciju u mrežu i sistemem pametnih gradova. U ovom smislu Rob Tiffany smatra da u smislu bezbednosti pametnih gradova potrebno je definisati princip /regulatorno pravilo koje zabranjuje instalaciju bilo kojeg IoT uređaja na kritičnu mrežu po fabričkim podešavanjima (Mirko Ross, 2020).
- Presretanje komunikacija (eng. Communication interception), je metod napada dosta sličan prisluškivanju i sluči najčešće za prikupljanje podataka o validnoj komunikaciji koja se snima da bi se posle koristila u napadu na sistem tako što se preplavlivanjem mreža ovom komunikacijom želi postići prekid pružanja usluga ili obezbediti trenutna nedostupnost pojedinih nodova pametnih mreža.
- Ometanje (eng. Jamming), je tip napada koji je karakterističan za wi-fi mreže jer se ovi signali mogu ometati emitovanjem pozadinske buke na istoj frekvenciji na koju rade wi-fi mreže i time fizički sprečiti prijem signala na antenama wi-fi uređaja. Kako je veliki broj mreža i usluga zavistan upravo od wi-fi infrastrukture ovo može dovesti do nedostupnosti pojedinih mrežnih nodova i do prekida pružanja usluga.

- Injektovanje signala o neispravnosti senzora (eng. Sensor failure), ali i fizička neispravnost senzora može dovesti do pogrešnih očitavanja i samim tim i pogrešnih odluka zasnovanih na očitavanjima senzora. U visoko automatizovanim sistemima koji se oslanjaju na senzorske mreže kako bi se aktuatorima poslao signal upravljanja neophodno je da mreže imaju mogućnost prepoznavanja netačnog očitavanja senzora i eliminacije /odsecanja senzora koji je neispravan ili oštećen kako bi se mreže zaštitile od scenarija neadekvatnog upravljanja i pružanja usluga.
- Nesigurni API (eng. insecure API), je ranjivost koja se često koristi kako bi se eksplatisali nedostaci rešenja i isti koristili za napad na mrežu ili njene elemente i povezane sisteme. Često se upravo ovaj nedostatak koristi od strane hakera da se sa jednog sistema prelazi na drugi sistem ili računare (proliferacija napada).
- Daljinsko okidanje i/ili eksploatacija (eng. Remote exploitation) neke ranjivosti su metod napada kojim se omogućava da se daljinski pristupi i započne ili izvrši neka sekvenca napada ili postigne cilj napada. Mogućnost daljinskog pokretanja bilo kojeg koda ili akcije koja šteti sistemu je najviši nivo preuzimanja sistema i samim tim najviši nivo rizika po sistem.
- Malware (viruses, Trojans, ransom-ware, spyware, Adware, and Botnets),
- SQL injection,
- Phishing,
- Man-in-the-middle attack,
- Social engineering

Prema istraživaču Charlotte Wood osnovno pitanje koje se postavlja u smislu sajber bezbednosti u okruženju pametnih gradova jeste sledeće – šta se dešava kada neki sistem u okviru pametnih gradova postigne onaj nivo autonomnosti pri kojem sam sistem (veštačka inteligencija, namenski softver – OT, ili algoritam) počne da odlučuje kako će orkestrirati i/ili upravljati sa elementima sistema ili uslugama koje sistem pruža (Charlotte Wood, 2021). Takođe naglašava i da bi trebalo uvesti regulatornu obavezu za pametne gradove prema kojoj bi se obezbedilo da pri dizajniranju bezbednosnih sistema u pametnim gradovima, u smislu skalabilnosti i operativnosti bezbednosnih sistema, mora da bude uvažen projektni princip prema kojem sistem koji dostigne svoje operativne i/ili druge limite počinje sa usporenim radom i degradacijom performansi a da se spreči katastrofalna degradacija performansi bezbednosnog sistema jer ona vodi u dalju ranjivost svih gradskih sistema. Wood takođe smatra da je jasna slika specifičnih stvari koje treba uraditi da bi se obezbedile bezbedne operacije u pametnim gradovima osnova za izgradnju pouzdanog i smislenog sistema zaštite bezbednosti (kako sajber bezbednosti, tako i bilo kojeg drugog vida bezbednosti u okruženju pametnih gradova).

2. STANJE BEZBEDNOSTI I MERE CYBER BEZBEDNOSTI U PAMETNIM GRADOVIMA

Da bi ocenili stanje bezbednosti moramo se prvo upoznati sa okruženjem u kojem se pojavljuju i realizuju sigurnosne pretnje po pametne gradove i koje mere uobičajeno i na koji način primenjuju gradske uprave i specijalizovane agencije ili drugi organi kako bi sprečili da maliciozni napadi na urbane sisteme postignu svoj cilj. U ovom smislu prvo treba sagledati širi kontekst sajber bezbednosti u pametnim gradovima. U tabeli ispod dat je pregled osnovnih elementata sistema sajber bezbednosti kao i supersistema (pametni gradovi) koji kroz primenu mera sajber bezbednosti pokušavamo odbraniti.

Tabela 6: struktura ekosistema sajber bezbednosti u modelu pametnih gradova

Zainteresovane strane	Gradske funkcije	Tehnička rešenja i sistemi	Izazovi
Gradski CISO Tim za cyber security Pružaoци gradskih usluga (operateri) Građani Bezbednosne agencije i institucije na nacionalnom nivou	Javno osvetljenje Saobraćaj Upravljanje otpadom Vodosnabdevanje Komunalne usluge Parking Javne služne i servisi Usluge gradskih službi u vezi sa prebivalištem, imovinom i slično	Upravljanje saobraćajnom signalizacijom i raskrsnicama CCTV Aplikacije za upravljanje otpadom Aplikacije dostupnost parkinga Aplikacije koje koriste hitne službe Upravljanje vodosnabdevanjem Upravljanje kanalizacionim sistemom eGov sistem na nivou lokalne samouprave i/ili grada	Sistemi za praćenje gradskih funkcija i pružanje gradskih usluga prikupljaju, obrađuju i čuvaju osetljive podatke Po svojoj prirodi gradski IT i OT sistemi su visoko vredni ciljevi za napadače

Izvor: Autor, na osnovu The National Cyber Security Centre, Connected Places Cyber Security Principles, <https://www.ncsc.gov.uk/collection/connected-places-security-principles> (11.07.2024)

Kako je pitanje sajber bezbednosti za operativne tehnologije zajedničko za infrastrukturu, industriju i pametne gradove potrebno je i sagledati sličnosti i razlike između ovih sistema.

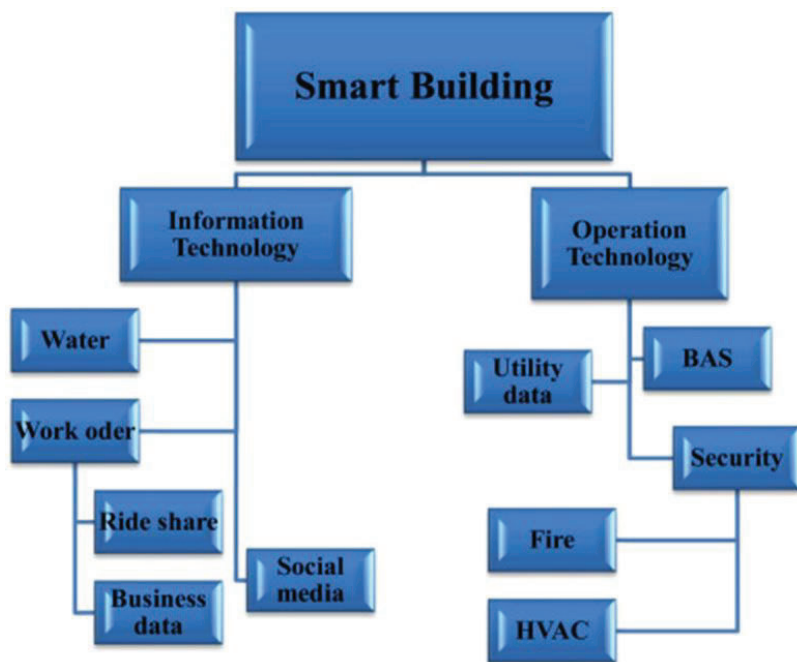
Tabela 7: Poređenje sajber bezbednosti za industrijska postrojenja, infrastrukturu i pametne gradove

	Industrijska postrojenja	Infrastruktura	Pametni gradovi
Karakteristike i zabrinutosti	• Privatna svojina • Poslovni kontinuitet, Zdravlje radnika, bezbednost na radu, bezbednost proizvoda, intelektualna svojina, lokalna zaštita životne sredine, reputacija	• Javna i privatna svojina • Kontinuitet pružanja usluga, usklađenost sa regulativom, zaštita zdravlja i bezbednost korisnika • finansijske štete	• Javna svojina • Kontinuitet pružanja usluga, usklađenost sa regulatornim zahtevima, zdravlje i bezbednost stanovnika, finansijski gubici i štete
Ciljevi napada	• Napad na intelektualnu svojinu, otkup	• Cayber ratovanje, haktivizam	• Cyber ratovanje, Haktivizam

	- zaključenih fajlova • Nezadovoljni radnik	• Nezadovoljni radnik	• Nezadovoljan radnik
Faktori uspeha	• Krajnji nodovi mreže unutar fizički zaštićene oblasti • Ograničeni pristup spoljnim mrežama	• Krajnji nodovi mreže na udaljenim i nekontrolisanim lokacijama • SCADA mreže podložne napadu	• Krajnji nodovi mreže (senzorska mreža) distribuirana po celom gradu • SCADA i IIoT mreže i uređaji podložni napadima
Faktori značaja napada	• Lokalizovano na prostoru postrojenja (unutar kruga postrojenja) • Kompanija i korisnici	• Nacionalni i regionalni uticaj • Javnost i ekonomija	• Regionalno, posebno pojačano u mestima sa većom gustinom naseljenosti • Javnost, ekonomija • Integrisana infrastruktura
Sposobnost odbrane od CyberSecurity pretnji	• IT i OT znanje • Ograničena podrška na lokaciji postrojanja • Velike kompanije možda imaju SOC • Podrška od strane dobavljača za IIoT i uređaje automatike	• IT i OT znanje • Nema podrške za udaljene lokacije (krajnji nodovi mreže) • Veliki provajderi možda imaju SOC • Podrška od strane dobavljača za IIoT i uređaje automatike	• IT znanje • Podrška kompanija odgovornih za upravljanje i održavanje infrastrukture • Veliki gradovi možda imaju SOC • Podrška od strane dobavljača za IIoT i uređaje automatike

Izvor: Larry O'Brien, Addressing the Smart City Cybersecurity Problem, 2024, <https://www.arcweb.com/industry-best-practices/addressing-smart-city-cybersecurity-problem> (08.07.2024)

Konačno na primeru jedne pametne zgrade, datom ispod, prikazan je mogući nivo izvora podataka, a samim tim i ciljeva i predmeta napada na neki element sistema koji ima karakteristike SMART sistema (sistemi nastali spajanjem fizičkog dela sistema sa odgovarajućom logikom i sistemom monitoringa).

Slika 1: Pametna zgrada posmatrana kroz elemente sistema, vertikalnu upravljajuću i obradu podataka i izvorima podataka koji se koriste u modelu pametnih gradova

Izvor: Chen Ma, 2021, Smart city and cyber-security; technologies used, leading challenges and future recommendations, Energy Reports, Volume 7, Pages 7999-8012, ISSN 2352-4847, <https://doi.org/10.1016/j.egy.2021.08.124>.

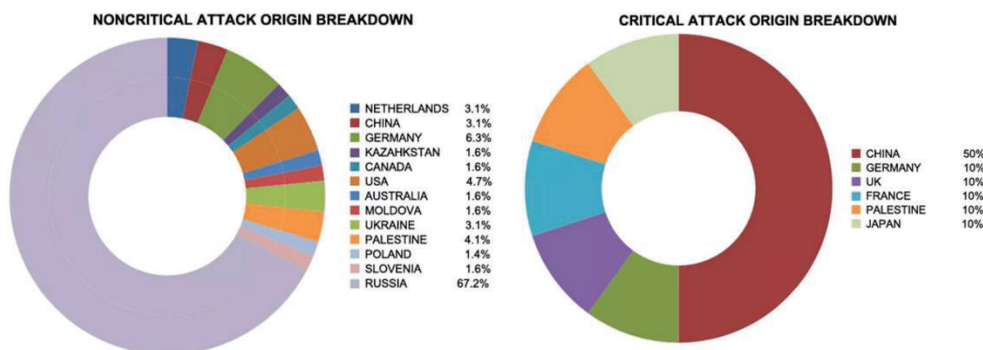
Sada kada razumemo prirodu i pojavne oblike napada na IT i OT sisteme i okruženja u modelu pametnih gradova potreba je uraditi analizu poznatih napada i izvršiti klasifikaciju i kategorizaciju istih kako bi se mogao definisati radni okvir za sajber bezbednost u pametnim gradovima.

3. KLASIFIKACIJA NAPADA

Da bi uradili klasifikaciju napada neophodno je da u obzir uzmemo najmanje sledeći skup osobina kojima se napadi mogu opisati (Vektor napada – izvor, destinacija, metod; Uspešnost napada; Težina napada – moguće posledice, uočene posledice). U ovom smislu već rani radovi Kyle Wilhoit pokazali su da je ranjivost SCADA i IoT sistema te uopšte kontrolnih sistema i automatike, jednom rečju operativnih tehnologija značajnija od ranjivosti kompanija koje su izložene hakerskim napadima na klasične IT sisteme. U svom čuvenom eksperimentu sa lažnom metom (eng. Honeypot¹) utvrđen je sledeći obrazac napada: „74 napada na lonce došla su iz 16 različitih zemalja. Većina nekritičnih napada, 67 odsto, potiče iz Rusije, a šačica je došla iz SAD. Otprilike polovina kritičnih napada potiče iz Kine, a ostatak iz Nemačke, Ujedinjenog Kraljevstva, Francuske, Palestine i Japana. Rezultati navode Vilhoita da zaključuje

¹ Honeypots su obično tačna kopija stvarnih uređaja ili dela mreža, koriste se za otkrivanje, ublažavanje ili suzbijanje pokušaja sajber-napada, iz tog razloga su obično izolovani i nadgledani od strane vlasnika. U konkretnom slučaju, honeipot reprodukuje internet interfejs za ICS/SCADA sistem koji koristi različite kritične infrastrukture kao što su postrojenja za struju i vodu.

da su vodovodna postrojenja, a verovatno i drugi objekti, širom sveta uspešno kompromitovani i preuzeli kontrolu od strane spoljnih napadača, čak i ako nije izveden nikakav veći napad. Takođe, ovi napadi se dešavaju i inženjeri verovatno ne znaju“, rekao je Wilhoit za MIT Tehnološku Reviju (Paganini, 2013). Nadalje Wilhoit za MIT Tehnološku Reviju navodi da nijedan od napada nije pokazao posebno visok nivo sofisticiranosti, za navedeni bezbednosni eksperiment navodi Wilhoit, ali je očigledno da su napadači bili dobro upućeni u rad industrijskih kontrolnih sistema koji se lako kompromituje. Četiri od napada su pokazala visok nivo znanja o industrijskim sistemima, koristeći tehnike za mešanje sa specifičnim komunikacionim protokolom koji se koristi za kontrolu industrijskog hardvera (Simonite, 2013). Rezultati bezbednosnog monitoringa nad napadima nad virtualnom lažnom infrastrukturom koja je poslužila kao Honeypot vidljivi su na slici ispod.

Slika 2: Rezultati bezbednosnog monitoringa nad napadima nad virtualnom lažnom infrastrukturom

Izvor: Kyle Wilhoit, The SCADA That Didn't Cry Wolf, Trend Micro Research paper, pp.13, <https://www.slideshare.net/slideshow/the-scada-that-didnt-cry-wolf-kyle-wilhoit/242381907#13>

4. BEZBEDNOSNI PRINCIPI PRIMENJIVI NA IT I OT SISTEME U PAMETNIM GRADOVIMA

U želji da se pametni radovi opreme odgovarajućim setom alata i metodoloških i radnih okvira kojima se može postupati u slučaju sajber napada napravljen je veći broj modela sajberbezbednosti koji se u različitim nacionalnim kontekstima primenjuju kao obavezni ili preporučeni za postupanje tokom napada ali i za definisanje mera kojima se sajber bezbednost gradova može unapred obezbediti (makar na onom nivou na kojem je finansijski i/ili tehnološki dostupna različitim pametnim gradovima i nacionalnim ekonomijama).

4.1. Problem naknadnog dodavanja bezbednosti

Osnovni princip bezbednosti jeste da je bezbednost inherentna osobina nekog sistema i da se naknadnim uticajem na sistem ne mogu prevazići problemi sistemskog dizajna, odnosno problem narušavanja bezbednosti i kompromitovanja sistema ukoliko do narušavanja bezbednosti ili kompromitacije sistema dođe pre nego su uspostavljeni mehanizmi i mere zaštite sistema. Ovo je posebno problematično kada se posmatraju gradovi i pametni gradovi jer su ovi sistemi značajno stariji od sistema koji bi trebalo da ih obezbeđuju i štite. Razmatranja sajber bezbednosti treba da budu integrisana u arhitekturu i dizajn kritičnih infrastrukturnih sistema od samog početka. Ovo uključuje praćenje najboljih bezbednosnih praksi, sprovođenje procene rizika i primenu odgovarajućih bezbednosnih kontrola te primenu principa bezbednost

kroz dizajn sistema (eng. Security by design) i privatnost kroz dizajn sistema (eng. Privacy by design).

4.2. Preporuke međunarodnih tela za Cyber bezbednost –principi primene Cyberbezbednosti u pametnim gradovima

Kako bi rasvetlili moderne inicijative za dostizanje bezbednosti u pametnim gradovima iznećemo preporuke više nacionalnih centara i organizacija posvećenih izučavanju pitanja cyberbezbednosti i pametnim gradovima i definisanju bezbednosnih metodologija i radnih okvira primenjivih na pametne gradove kako bi se obezbedila bezbednost građana i imovine i u digitalnom prostoru i u fizičkom svetu. U ovom smislu treba navesti da Nacionalni Cybersecurity centar u svojim vodiljama za sajberbezbednost u pametnim gradovima iznosi sledeće preporuke i principe (National Cyber Security Centre, 2019):

- Uspostavite kontekst u kojem se odvija zaštita gradskih IT i OTsistema. Ovo podrazumeva da se odrede svi elementi sistema bezbednosti, kako bi se obezbedilo da primenjene mere odbrane sistema nemaju slepe tačke.
- Balansirano pitanje kompromisa između funkcionalnosti produkcionih sistema i bezbednosnih mera i sistema. U ovom smislu potrebno je produkcione sisteme učiniti što težim za prodiranje, jer će napadači ciljati delove sistema do koji mogu doći.
- Obezbedite robusnost produkcionih sistema – uvedite neophodne redundantsnosti i mere brzog oporavka kako bi se sistem učinio otpornim na napade koji za cilj imaju uskraćivanje pružanja usluga. Takođe, definišite sistem tako da je brzo skalabilan i da ima neophodnu rezervu resursa za brzo skaliranje i elastično pružanje pametnih gradskih usluga.
- Gradovi trebaju dizajnirati svoje sisteme tako da mogu uočiti sumnjive aktivnosti dok se dešavaju i preduzeti neophodne mere. Ovo se postiže kroz neophodni monitoring sistema.
- Definišite sistem tako da ima unutrašnje brane za proširenje ekspoltacije sistema od strane napadača. Ovo podrazumeva segmentaciju između sistema i kontrolu interoperabilnosti sa mogućnošću odsecanja noda sistema za koji se zna ili se sumnja da je kompromitovan od strane napadača.

Sa druge strane međunarodna strategija SAD u polju cybr bezbednosti i digitalnih politika navodi sledeće vodeće principe (U.S. Department of State's, 2024):

- Potreba za afirmativnom vizijom za siguran i inkluzivan sajber prostor zasnovan na međunarodnom pravu, uključujući međunarodno pravo i ljudska prava;
- Integracija sajber-bezbednosti, održivog razvoja i tehnoloških inovacija;
- Sveobuhvatan pristup politici koji koristi odgovarajuće alate diplomatije i međunarodnog državnog upravljanja u čitavom digitalnom ekosistemu posebno u borbi protiv cyber kriminala.

U ovom smislu U.S. Department oslanja se na četiri oblasti delovanja:

- Promocija, izgradnja i održavanje otvorenog, inkluzivanog, bezbednog i otpornog digitalnog ekosistema;
- Usklađivanje prava pristupa digitalnom upravljanju i upravljanju podacima koji poštuju prava sa međunarodnim partnerima;
- Unaprediti odgovorno ponašanje države u sajber prostoru i suprotstaviti se pretnjama u sajber prostoru i kritičnoj infrastrukturi izgradnjom koalicija i angažovanjem partnera;
- Ojačati i izgraditi digitalne i sajber kapacitete međunarodnih partnera, uključujući kapacitete za borbu protiv sajber kriminala.

Konsultantska kuća PwC u definisanju bezbednosnog sistema pametnih gradova polazi od premise da je za razumevanje potreba za bezbednošću neophodno prethodno dobro razumeti okruženje u kojem se bezbednost ugrožava i njega prilagoditi bezbednosnim zahtevima. U tom smislu PwC polazi od dva principa (James Hunt, 2024):

- Neophodnosti da se prethodno razumeju gradovi u odnosu na glavne zainteresovane strane: stanovnike, posetioce, operatere, partnere, obrađivače podataka i lanac snabdevanja, za koje se potom definišu bezbednosne uloge.
- Kontinuirano identifikovati i procenjivati rizik za predloženo okruženje i omogućiti kontinuirano određivanje prioriteta resursa i investicija kako bi se očuvala bezbednost datog okruženja pametnih gradova.

Dr. Alana Maurusat, sa Western Sydney univerziteta smatra da bilo koji zakon, regulativa ili legislativna inicijativa nikada neće biti adekvatan odgovor na probleme sajber bezbednosti (Maurusha Alana, 2021). Ona takođe smatra da je sajber bezbednost uvek visoko politički povezana disciplina, jer se u realnosti ovaj vid bezbednosti u delu preklapa sa borbom protiv terorizma.

4.3. Posebne odlike sajber bezbednost u konetektu pametnih gradova na Baklanu

Ako posmatramo gradove na Balkanu ono što je osnovna karakteristika ovih gradova sa stanovišta šire primene IT i OT tehnologija je opšte zaostajanje za primenom i integracijom ovih tehnologija posebno u oblasti integrisanih OT rešenja zasnovanih na SCADA i IIoT tehnologijama, te nedostatak stručnog kadra za rad i upravljanje na urbanim sistemima zasnovanim na ovim tehnologijama.

4.4. Preporuke

Kako se okruženje pametnih gradova stalno i rapidno menja, te kako se uvode novi tehnički sistemi i na njima zasnovane operacije i usluge nije moguće dati konačnu listu preporuka za održivu sajber bezbednost u pametnim gradovima. Ipak, moguće je sastaviti jednu otvorenu listu preporuka kojih bi se za obezbeđenje sigurnosti gradova njihovih sistema i građana trebalo pridržavati tokom razvoja prema modelu pametnih gradova. Minimalni set preporuka sadrži sledeće:

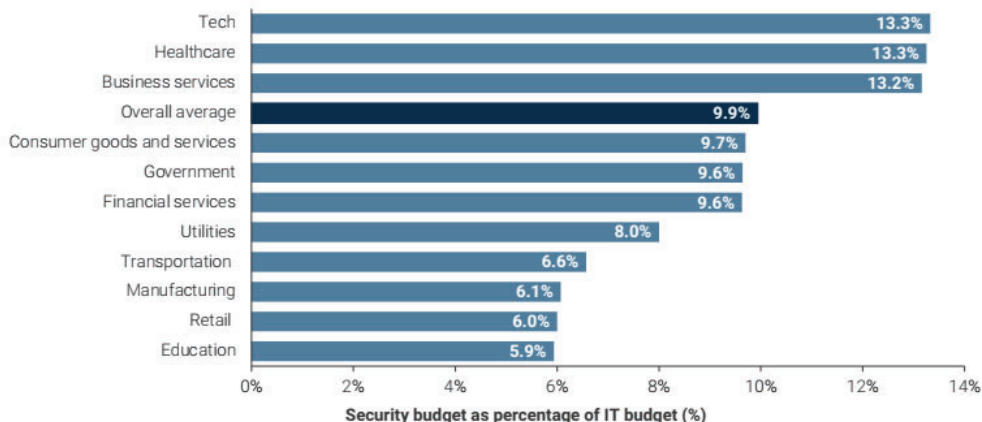
- Gradske uprave i kompanije moraju da izvrše inspekciju kvaliteta i redovno primenjuju penetracijske testove. Ovo važi za sve sisteme i tehnologije koje se koriste u okruženju pametnih gradova. Tehnologije i sistemi čija se nabavka planira moraju proći strogu inspekciju i testiranje pre bilo kakve implementacije širom grada. Ovaj korak omogućava integratoru sistema da uoči sve potencijalne bezbednosne probleme (npr.: moguće curenje podataka) ili zabrinutosti u vezi sa održavanjem (npr. kvarovi i servis) pre nego što bilo koji pametni uređaj, infrastruktura ili usluga budu dostupni javnosti. Takođe, pametni gradovi trebalo bi da uvedu prasku redovnog nezavisnog penetracijskog testiranja (Industrial Automation Asia, 2024).
- Primenjivati jasne kriterijume pružanja usluga za koje se definišu i potpisuju SLA i/ili OLA ugovori sa pružiocima usluga. U ovom smislu Service Level Agreements (SLAs) moraju da sadrže bezbednosne kriterijume i isključenja, kao i nivo usluge na koji se pružalac usluge obavezuje (dostupnost, brzina odgovora, garantovane količine rezervnih delova i privatnost svih podataka koje provajder koristi, kao i spremnost da nezavisni organ u ime grada u bilo kojem trenutku tokom perioda pružanja usluga može uraditi audit sistema kod pružaoca usluga).
- Ispratiti bezbednost kroz ceo lanac isporuke vrednosti za sve kritične sisteme i rešenja.

- Uraditi proveru pozadine za sve ponuđače, provajdere usluga ili dobavljače za softver i/ili hardver i oceniti bezbednost i rizike saradnjice sa svakim od potencijalnih partnera. Ova ocena mora biti deo kriterijuma za ocenu ponuda za sve dobavljače.
- Ako je moguće na nivou pametnog grada ili pametnog regiona ili unije pametnih gradova koji deli pojedine resurse ustavoviti CERT (eng. Computer Emergency Response Team) ili CSIRT (eng. Computer Security Incident Response Team).
- Osigurati redovan i konzistentan prihvati i instalaciju svih sigurnosnih zakrpa za softver i poboljšanih konfiguracija i operativnih sistema na svim uređajima koji se koriste u okviru okruženja pametnog grada.
- Sve izmene pa i one u vezi sa bezbenosnim karakteristikama i alatima planirati tako da se u obzir uzme celokupan životni vek proizvoda, sistema, softvera i/ili podataka.
- Obavezna je obrada podataka u skladu sa zahtevima GDPR kada su u pitanju podaci o ličnosti i pridržavanje svih regulatornih obaveza i preporuka najbolje prakse u oblasti sajber bezbednosti za gradove i opštine.
- Sva komunikacija, backup i stalno odloženi podaci moraju biti enkriptovani te moraju biti sprovedene sve druge mere zaštite kako bi se sprečilo curenje podataka.
- Svi uređaji i sistemi moraju imati mogućnost manuelnog reseta i vraćanja na fabrička podešavanja u bilo kojem trenutku. Procedura za vraćanja na fabrička podešavanja mora da se poštuje za sve utvrđene scenarije.
- Dizajn sistema mora da bude takav da je otporan na greške te takav da poseduje odgovarajuće redundantnosti i da bude sprečena pojava jedinstvenog mesta otkaza.
- Gradske službe za sve pametne gradske usluge i infrastrukturu moraju da imaju plan kontinuiteta i tehničko rešenje koje omogućava kontinuitet pružanja usluga za sve poznate scenarije napada, odnosno narušavanja zaštite, kompromitacije i tehničke ili prirodne katastrofe. Preporučeno je model virtualizacije svih uređaja i platformi i obezbeđenje DRC za sve usluge i sisteme.

5. FINANSIJSKE IMPLIKACIJE PROBLEMA ZAŠTITE IT I OT SISTEMA PAMETNIH GRADOVA - TROŠKOVI CYBERSECURITY

Prema 2024 Cybersecurity Statistics napadi ransomvera na gradove i opštine porasli su za 60% u 2019. Od tih opštinskih žrtava, zajednice sa manje od 50.000 stanovnika činile su 45% aktivnosti ransomvera, dok je 24% imalo manje od 15.000. 16% ciljanih opština imalo je više od 300.000 stanovnika. Otkup je platilo 17% državnih i lokalnih organa vlasti koji su pogođeni napadom iz Cyber prostora (purplesec.us, 2024). IBM je u svojoj studiji Cost of a Data Breach Report 2024 objavio svoj godišnji izveštaj o troškovima povrede podataka, koji pokazuje da je globalna prosečni trošak povrede podataka ili zaštite IT i OT sistema dostigla 4,45 miliona dolara u 2023. – što je rekord svih vremena za izveštaj i povećanje od 15% u odnosu na prethodne 3 godine (IBM, 2024). Troškovi otkrivanja i eskalacije skočili su za 42% u istom vremenskom periodu, što predstavlja najveći deo troškova kršenja i ukazuje na pomak ka složenijim istragama kršenja. Prema istom izveštaju IBM-a za 2023. gradska preduzeća su podeljena u pogledu načina na koji planiraju da se nose sa sve većim troškovima i učestalošću povreda podataka. Studija je otkrila da iako je 95% proučavanih organizacija doživelo više od jednog kršenja, organizacije koje su prekršile su verovatnije prešle troškove incidenta na potrošače (57%) nego da povećaju ulaganja u bezbednost (51%). Bez obzira na veličinu poslovanja, sajber bezbednost je neizbežno sredstvo za zaštitu klijenata i njihovih podataka od rastućih pretnji sajber bezbednosti. Dok tipično preduzeće ulaže oko 9,9% IT budžeta, SMB može potrošiti preko 20% na sajber bezbednost (Zuhair Elambilassery, 2024). Kako je izgradnja i održavanje adekvatnih cybersecurity sistema zahtevana i često finansijski nedostupna pametnim gradovima u zemljama sa nižim GDP, često se ovaj problem prevazilazi

kroz outsourcing usluga cyber bezbednosti. U ovom modelu gradvi mogu računati sa mesečnim troškom koji može da se kreće od 50 do 200 dolara po korisniku (broj zaposlenih u gradskoj upravi i gradskim kompanijama) (ealtech.com, 2024).

Slika 3: Udeo bezbednosti u ukupnom IT budžetu za pojedine sektore

Izvor: IANS Research, (2022), SECURITY BUDGET BENCHMARK SUMMARY REPORT, na mreži: <https://www.wattlecorp.com/cybersecurity-budget>

ZAKLJUČAK

Model pametnih gradova je osnovni model razvoja gradova u budućnosti i preporučeni alat u cilju dostizanja ciljeva održivog razvoja. U tom smislu prethodnih godina krenulo se u neselektivnu i često neopretnu implementaciju pojedinih pametnih gradskih usluga i sistema za koje se pokazalo da su neuporedivo efikasniji i efektivniji od klasičnih sistema upravljanja operacijama u pametnim gradovima. Ukrajinsko – Ruski rat sa druge strane pokazao je da su ovi sistemi i na njima zasnovane usluge prilično nebezbedni i da se u sukobima visokog inteziteta, kao i u uslovima globalne tržišne utakmice često koriste bezbednosni nedostaci sajber bezbednosnih sistema, te da su pametni gradovi, njiova infrastruktura, podaci, usluge i građani lako mogli biti predmet napada i pretrpeti štete upravo iz razloga neadekvatne i slabe sajber sigurnosne zaštite. U tom smislu govoreći možemo konstatovati da su iskustva iz prethodne tri godine rata u Ukrajini ali i drugih potvrđenih sajber incidenata u raznim pametnim gradovima širom sveta jasno pokazali da je sajber bezbednost postala osnovni ograničavajući faktor razvoja gradova po modelu pametnih gradova. Imajući ovo u vidu neophodno je izgraditi jasan radni okvir i strategiju sajber bezbednosti za sve gradove koji se žele transformisati po modeli pametnih gradova i/ili pružati pametne usluge svojom građanima, industriji, i drugim zainteresovanim stranama.

LITERATURA

- Almeida F. (2023). Prospects of Cybersecurity in Smart Cities. *Future Internet*, 15(9), 285. doi:<https://doi.org/10.3390/fi15090285>
- Charlotte Wood. (2021, 06 07). *Cyber Security and smart places*. . Preuzeto sa Cyber security NSW: <https://www.youtube.com/watch?v=sjihhF-B-Ns> ealtech.com. (2024, 09 09). *The Cost of Cybersecurity for Small Businesses*. Preuzeto sa <https://tealtech.com/blog/cost-of-cybersecurity-for-small-business/>
- Ghazizadeh, M. &. (2012). Augmenting the Technology Acceptance Model with Trust:Commercial Drivers' Attitudes towards Monitoring and Feedback. *Proceedings of the*

- Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*. 56.
doi:10.1177/1071181312561481
- IBM. (2024). Preuzeto sa Cost of a Data Breach Report 2024:
<https://www.ibm.com/reports/data-breach>
- Industrial Automation Asia. (2024). *10-Step Cyber Security Checklist For Smart Cities*.
Preuzeto 07 11, 2024 sa <https://www.iaasiaonline.com/ten-step-cybersecurity-checklist-smart-cities/>
- James Hunt. (2024, 07 11). *Cyber Security in Smart Cities*. Preuzeto sa
<https://www.pwc.co.uk/issues/cyber-security-services/insights/cyber-security-in-smart-cities.html>
- M. Y. Habib, H. A. (2023). Cybersecurity and Smart Cities: Current Status and Future. 2023 *IEEE International Conference on Emerging Trends in Engineering, Sciences and Technology (ICES&T)*, (str. 1-7). Bahawalpur, Pakistan.,
doi:10.1109/ICEST56843.2023.10138843
- Maurusha Alana. (2021, 06 17). *ACS Masterclass: Smart Places - Cyber Security in Smart Cities*. Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=sjihhF-B-Ns>
- Mavetera, N. &. (2015). An empirical study of staff compliance to information security policy in a South African municipality. *Corporate Ownership and Control*, 13.
doi:10.22495/cocv13i1c11p9
- Mirko Ross, R. T. (2020, 05 07). *Cybersecurity Expert Talk #3: Smart Cities, where we are, where we going?* Preuzeto sa <https://www.youtube.com/watch?v=a4NCFbXpgOU>
- Mohamed Tabaa, F. M. (2020). Green Industrial Internet of Things from a smart industry perspectives. *Energy Reports*, 6(6), 430-446. doi:<https://doi.org/10.1016/j.egy.2020.09.022>.
- National Cyber Security Centre. (2019, 05 19). *Secure design principles*. Preuzeto 07 11, 2024 sa <https://www.ncsc.gov.uk/>: <https://www.ncsc.gov.uk/collection/cyber-security-design-principles>
- Paganini, P. (2013, 19 13). *Comment Crew group of hackers has been identified during an attack....* (Cyber defense magazine) Preuzeto sa
<https://www.cyberdefensemagazine.com/comment-crew-group-of-hackers-has-been-identified-during-an-attack/purplesec.us>.
- (2024). *2024 Cybersecurity Statistics*. Preuzeto sa
<https://purplesec.us/resources/cybersecurity-statistics/>
- Simonite, T. (2013, 09 13). Chinese Hacking Team Caught Taking Over Decoy Water Plant. *MIT Technology Review*. Preuzeto sa
<https://www.technologyreview.com/2013/08/02/15525/chinese-hacking-team-caught-taking-over-decoy-water-plant/>
- Tyler Moore. (2010). *Introducing the Economics of Cybersecurity: Principles and Policy Options*. U P. o. Policy. National academies Press. Preuzeto sa
<https://nap.nationalacademies.org/read/12997/chapter/3>
- U.S. Department of State's. (2024, 05 06). *Release of United States' International Cyberspace and Digital Policy Strategy*. (Office of the Spokesperson) Preuzeto 07 11, 2024 sa <https://www.state.gov/release-of-united-states-international-cyberspace-and-digital-policy-strategy/>
- Zuhair Elambilassery. (2024). *Building a Cybersecurity Budget: How Much Should You Invest?* Preuzeto sa <https://www.wattlec corp.com/cybersecurity-budget/>

UTICAJ RAZVOJA FINANSIJSKOG TRŽIŠTA I ZAŠTITE VLASNIČKIH PRAVA NA KVALITET KORPORATIVNOG UPRAVLJANJA

UDK 336.76:005.5

DOI: 10.7251/ZUPS2509079M

Pregledni rad

Mirko Miličević

Poreska uprava Republike Srpske

Sažetak: Temelji finansija većine razvijenih i država u razvoju su dužni da obezbjede poboljšanje korporativnog upravljanja sa osnovnim ciljevima: povećanja investicija u sopstvenu privredu, gomilanja bogatstva akcionara i održavanje likvidnosti kapitala poslovnih subjekata. Odnos između vlasnika korporacija koji je zasnovan na agencijskoj teoriji, smanjuje sukobe između interesa vlasnika i menadžera. Pored ovih postoji pritajeni problem zaštite vlasničkih prava između internih i eksternih vlasnika, jer interni vlasnik u saradnji sa menadžmentom pokušava da ostvari dominantnu poziciju u korporaciji. U našim uslovima poboljšanje korporativnog upravljanja je potrebno svakako ne samo zbog novih stranih ulaganja, već i zbog proširenja domaćeg tržišta uključivanjem domaćih investitora (insajdera), kao i potrebe za poboljšanjem domaćeg poslovnog ambijenta. Polazeći od prethodno navedenih pretpostavki, ključna hipoteza je da kvalitet korporativnog upravljanja zavisi od nivoa zaštite vlasničkih prava vlasnika akcija i nivoa razvijenosti domaćeg finansijskog tržišta.

Ključne riječi: agencijska teorija, poslovni ambijent, domaći vlasnik (insajder).

Summary: The foundations of the finances of most developed and developing countries are obliged to ensure the improvement of corporate governance with the main goals: increasing investments in their own economy, accumulating shareholder wealth and maintaining the liquidity of the capital of business entities. The relationship between owners of corporations, which is based on agency theory, reduces conflicts between the interests of owners and managers. In addition to these, there is a latent problem of protection of ownership rights between internal and external owners, because the internal owner, in cooperation with the management, tries to achieve a dominant position in the corporation. In our conditions, the improvement of corporate governance is certainly necessary not only because of new foreign investments, but also because of the expansion of the domestic market by including domestic investors (insiders), as well as the need to improve the domestic business environment. Starting from the aforementioned assumptions, the key hypothesis is that the quality of corporate governance depends on the level of protection of the ownership rights of share owners and the level of development of the domestic financial market.

Key words: agency theory, business environment, domestic owner (insider).

1. Uvod

Korporativno upravljanje je prisutno od kada su kompanije dobile sadašnju formu¹ u svim državama u tranziciji, pitanjima unapređenja i sprovođenja principa dobrog korporativnog upravljanja stvaraju se odgovarajuća tijela formirana od najvišeg zakonodavnog organa (skupštine – odnosno parlamenta). Država treba da osmisli najbolju praksu korporativnog upravljanja na svojoj teritoriji. Takvih ili sličnih iskustava na ovim prostorima nema i zato bi se mogla koristiti iskustva u Velikoj Britaniji da se sa ovim pitanjima počelo sistematičnije baviti na ovim prostorima. U Evropskoj uniji se velika pažnja poklanja nivou normativnog regulisanja pri kome država u nastojanju da otkloni nedostatke tržišta, ulazi u zamku prenormativizovanosti iz svoje nadležnosti.

Ova i slična pitanja su danas od posebnog značaja u Republici Srpskoj, a pogotovo od 01.01.2009.godine, kada je usvojen novi Zakon o privrednim društvima, umjesto Zakona o preduzećima. Čini se razumnim istaknuti da čak i ako imamo najsavremenije tehnologije i sredstva rada, naše firme ne mogu konkurisati onima u razvijenim zemljama. I pored znatno nižih zarada zaposlenih bitka za tržište i efikasno poslovanje gubila se uglavnom zbog inferiornog korporativnog upravljanja, što je, opet, povezano sa vještinom i sposobnošću donošenja poslovnih odluka.

Visoka grupa eksperata EU, koja je tokom 2002. godine raspravljala o korporativnom upravljanju, utvrdila je da korporativno upravljanje je sistem koji ima svoje osnove dijelom u kompanijskom pravu u kojem se uređuju unutrašnji odnosi između različitih interesnih grupa u kompaniji, a dijelom u širem zakonskom okviru i praksi poslovanja kompanija u različitim zemljama.²

Ovdje treba spomenuti i definiciju OECD-ovih Principa korporativnog upravljanja (2004), koja naglašava da „korporativno upravljanje obuhvata skup odnosa između uprave kompanije, njihovog upravnog odbora, njenih akcionara i drugih zainteresovanih lica“.

Pošto savremeno preduzeće karakteriše decentralizacija odlučivanja i odgovornosti, ova teorija se bavi prevashodno ovim prvim agencijskim problemom. Naime, vlasnik kapitala (principal) nosilac je interesa na uloženom kapitalu u preduzeće i on određeni posao povjerava menadžeru. Menadžer je, dakle, agent vlasnika koji prihvata da obavi ugovoreni posao za principala, za što ugovara određenu naknadu. Karakteristično za ovaj odnos je da se njihovi interesi nerijetko sukobljavaju te nerijetko menadžment više djeluje u vlastitom interesu umjesto u interesu vlasnika kapitala.

Ovi i slični problemi u preduzeću traže potpuno novu praksu djelovanja preduzeća. Odgovarajući koncept korporativnog upravljanja sve više se ističe kao pretpostavka efikasnosti i efektivnosti poslovanja preduzeća. Osnovni cilj korporativnog upravljanja je, u stvari, promovisanje poštenja, transparentnosti i odgovornosti. Da bi se ovi ciljevi i ostvarili neophodno je obezbijediti ujedinjen pristup korporativnom upravljanju, korporativnom izvještavanju, reviziji i računovodstvu. Ovako strukturiran sistem ima više izgleda da postane efikasan od onih koji to ne uspijevaju.

Pored pomenutih problema Shleifer i Vishny ukazuju na seriju nalaza o kvalitetu korporativne kontrole i zaštiti prava vlasnika akcija. Pri tom oni umjesto agencijskog problema na relaciji principal – agent dokazuju da je sukob interesa lociran i na relaciji između eksternih i internih vlasnika (insajdera). Oni tvrde da su interni vlasnici nerijetko u koaliciji sa menadžmentom i nastoje imati dominantnu poziciju. Potrebno je istaknuti da agenti trebaju zaštititi prava akcionara u privatizovanim korporacijama u kojoj dominiraju insajderi, koji imaju interes da spriječe spoljne akcionare od uživanja istih prava na jednakoj osnovi.

¹ A. Cadbury: Corporate Governance and Chairmanship - A personal view, Oxford, 2002 p.p. 2-3.

² Report of the high Level Group of company Law Experts on modern Regulatory Framework for Company Law in Europe (Winter Report) Brisel, 2002. str. 43-44.

Međutim, odnos između kvaliteta korporativnog upravljanja i nivoa zaštite vlasničkih prava nije jednostavan problem jer postoji međuuslovljenost na relaciji: kvalitet korporativnog upravljanja – nivo zaštite prava vlasnika akcija – efikasnost finansijskog tržišta.

Naime, jedan od globalnih razloga zašto je korporativno upravljanje postalo dežurna tema reforme kompanijskih zakona kako razvijenih tako i zemalja u razvoju i tranzicionih zemalja jeste razvoj finansijskih tržišta i njegova globalizacija.³

Ako se ovome doda i činjenica da su kompanije sve više orijentisane na međunarodna tržišta, postoji objektivna potreba za unapređenjem zaštite interesa i prava akcionara. Ti interesi i prava bivaju sve ugroženija u disperziranom vlasništvu - te se opravdano postavlja pitanje kako te interese i prava zaštititi. Naravno, iako je riječ o višedimenzionalnom problemu, najmanji zajednički sadržilac tih mehanizama je kontrola menadžmenta. Ovaj mehanizam kontrole mora Usljed uticaja određenih faktora poslovne klime finansijskog tržišta i prisutnog problema zaštite vlasničkih prava, definisana je hipoteza ovog rada, koja glasi: „Kvalitet korporativnog upravljanja zavisi od razvijenosti poslovne klime finansijskog tržišta i zaštite vlasničkih prava u korporacijama“.

2. Evolucija korporativnog upravljanja

Istorijski razvoj korporacije počinje u drugoj polovini 16. vijeka i početkom 17. vijeka u Velikoj Britaniji za vrijeme kraljice Elizabete I. U tom vremenskom periodu su se stvarale organizacije koje danas smatramo prethodnicama moderne korporacije, kao što su: „The Muscovy Company“ iz 1555. godine, „Spanish Company“ iz 1557. godine, „East India Company“ iz 1601. godine i „Virginia Company“ of London iz 1606. godine, koje su imale osnovni zadatak unaprijediti partnerske ugovore koji su tipični za veće preduzetničke aktivnosti iz toga doba. (Colley, Doyle, Logan, Stetinius, 2003., str. 9.). Ovakve su organizacije su se osnovala u doba kolonijalizma afirmacijom Engleske i Nizozemske kao glavnih predstavnika jakih kolonijalnih sila (uz Portugal i Španjolsku), zbog omogućavanja kolonijalne trgovine. Pored navedenih korporacija, postojali su dodatni motivi za uspostavljanje takvih organizacija, a zbog izgradnje bolnica, univerziteta, željeznica, odnosno onoga što su vlade država smatrale javnim interesom. Ograničenje tadašnjih korporacija je bila usko i jasno definisana svrha njihovog postojanja, koju je garantovala država u povelji o osnivanju korporacije. Nešto kasnije, u 19. vijeku korporacije dobijaju izgled savremenih korporacija kakve poznajemo danas. Britanski parlament je 1844. godine donio zakon o korporacijama koji je omogućio da one same definišu svrhu svog postojanja, odnosno odobreno je osnivanje korporacija bez državne povelje ili dodatnog odobrenja parlamenta, zbog čega je 1854. godine donesen Zakon o ograničenoj odgovornosti akcionara. (Grant 2003., str. 923.)

Prvi pravi napredak korporacija se događa u 20. stoljeću, što je doprinjelo razvoju akcionarskih društava kao pravnog oblika, ali i potrebe za okrupnjivanjem kapitala radi finansiranja preduzetničkih poduhvata što se moglo najlakše realizovati putem korporacije, jer se njihove akcije listaju na finansijskom tržištu, zbog čega se bitno razlikuju od malih preduzeća s prepoznatljivim vlasništvom. (Colley, Doyle, Logan; Stetinius, 2003., str. 13.)

Evolucija i tehnološki napredak povećali su složenost korporacija. Jačanje i širenje trgovine, uspostavljanje, razvoj i sve veći značaj tržišta kapitala, državne deregulacije kao i drugi faktori, postepeno su mijenjali izgled preduzeća i davali temelj za stvaranje moderne korporacije, možda najvažnije društvene inovacije prošloga vijeka. (Chandler 1990., str. 7.)

Moderna korporacija je termin koji su skovali Adolf Berle i Gardiner Means, a odnosi se na oblik preduzeća u kojem vlasnici više nisu lično odgovorni za obaveze, niti za bilo kakve druge obligacije koje preduzeće visoke stabilnosti proizvoda, usluga i transakcija po najvišoj

³ Cheffins, B., *Company Law – Theory, Structure and Operation*, Oxford, 2004, p.p. 264-307 i 364-420.

mogućoj kvaliteti, da što efikasnije bude pokretač razvoja poslovanja same organizacije, stvara ili može stvoriti (ograničena odgovornost), kao i na odvajanje vlasničke funkcije od funkcije administriranja resursima preduzeća, jednu od najbitnijih pojava u ekonomskoj istoriji. (Berle i Means, 1932.)

Moderna korporacija, čije se akcije listaju na tržištima kapitala, fundamentalno se razlikuju od privatnog preduzeća, sa prepoznatljivim vlasništvom uglavnom malog broja suvlasnika. Korporacija postoji kao poseban pravni entitet u formi akcionarskog društva stvorenog u okviru zakonskih rješenja, odvojen od svojih vlasnika i menadžera – ima neograničeno trajanje, lak prenos vlasništva i ograničenu odgovornost akcionara. (Tipurić i suradnici 2008., str. 11.)

Američki ekonomist i teoretičar Chandler smatra kako je moderna korporacija jedna od najznačajnijih društvenih inovacija 20. vijeka. Korporacije su uvijek bile glavni zamajac za ekonomski rast, posebno iskorišćavanjem mogućnosti ekonomije obima, a s druge su se strane pokazale efikasnim u alokaciji resursa, stvaranjem novih tehnologija, proizvoda i usluga te svakako u povećanju produktivnosti (Chandler, 1990.).

Korporacija je, dakle, mehanizam koji dopušta različitim strankama da plaćaju porez na kapital, ekspertizu i rad, zbog maksimizacije koristi za svaku od njih. Investitori (vlasnici) imaju mogućnost participacije u profitima preduzeća bez preuzimanja odgovornosti za poslovanje. Menadžment ima šansu voditi preduzeće bez odgovornosti za davanje ličnih novčanih sredstava. Vlasnici, dakle imaju ograničenu odgovornost, kao i limitirano uključivanje u događaje preduzeća, ali imaju pravo da biraju upravu (direktno ili indirektno putem nadzornog odbora). (Tipurić i saradnici 2008., str. 20.)

Richard Eells je 1960. godine u članku objavljenom u Columbia University Press-u pod naslovom "The Meaning of Modern Business: An Introduction to the Philosophy of Large Corporate Enterprise" koristio pojam korporativno upravljanje (eng. Corporate Governance), što je prva dokumentovana upotreba pojma korporativno upravljanje. (Eells 1960., str. 108.)

Korporativno upravljanje svojevrsni je "menadžment menadžmenta", budući da uključuje skup odnosa i interakcija menadžmenta, odbora, akcionara i interesno-uticajnih grupa i definira okvir za postavljanje ciljeva i određivanje sredstava za postizanje tih ciljeva te praćenje izvedbi i djelotvornosti. (Tipurić i saradnici 2015., str. 9.)

Korporativno upravljanje uključuje upravljačke strukture i procese unutar poslovnog sistema i u svojoj najširoj definiciji opisuje sistem mehanizama nadzora pomoću kojih svi dobavljači kritičnih inputa osiguravaju povrat svojih ulaganja u preduzeće bez ugrožavanja dugoročnog opstanka istog. Korporativno upravljanje treba dati odgovore na pitanja tko nadzire korporaciju i zašto, kako se korporacijom upravlja i u čijem interesu (Tipurić, 2008., str. 3.-10.).

Kad govorimo o sistemima korporativnog upravljanja postoje dva osnovna sistema korporativnog upravljanja: otvoreni i zatvoreni sistem. Otvoreni sistem korporativnog upravljanja naziva se u literaturi različitim imenima. Spominju se nazivi: tržišni sistem ili outsiderski sistem, ali najčešće se koristi naziv angloamerički sistem korporativnog upravljanja, budući da njegova primjena ponajprije karakteristična za SAD i Veliku Britaniju. U otvorenom sistemu nadzor nad menadžmentom nije u rukama niti jedne interesno-uticajne grupe preduzeća. Glavnu kontrolnu ulogu imaju spoljni faktori: tržište kapitala i ponašanje investitora.

Jedan je od ciljeva korporativnog upravljanja osiguranje ravnopravne zastupljenosti svih interesno-uticajnih grupa (eng. stakeholders) i sprječavanje sukoba interesa. Interesno-uticajne grupe možemo podijeliti na unutrašnje i spoljne interesno-uticajne grupe. Unutrašnje interesno-uticajne grupe su: akcionari (cilj im je dividenda ili povećanje vrijednosti preduzeća kroz povećanje cijene akcije), menadžment (cilj im je povećanje svojih primanja i moći), radnici (cilj im je zadržavanje radnog mjesta, uslova rada i plaća), uprava i nadzorni odbor (vrhovna tijela preduzeća koja za cilj imaju maksimizaciju profita, svojih neformalnih odnosa koji se javljaju u korporacijama kao i posljedice tih odnosa za društvo u cjelini. (Keasy, Thompson, Wright, 1997., str. 2.)

3. Prednosti i nedostaci agencijske teorije

Agencijska teorija razvijena je 70-ih godina prošlog vijeka. Njezinim osnivačima smatraju se Jensen i Meckling koji su prepoznali tzv. agencijski problem koji se javlja kada subjekti u kooperativnom odnosu imaju različite ciljeve i podjelu rada (Ross, 1973. str 134.-139.). Jensen i Meckling (1976), začetnici agencijske teorije, sugeriraju kako sve veća vlasnička koncentracija smanjuje agencijski problem i pozitivno utiče na uspješnost poslovanja preduzeća. Vlasnička koncentracija ima potencijal ukloniti problem "slobodnog strijelca" (engl. free-riding problem) koji je karakterističan za raširene vlasničke strukture i smanjiti prostor za oportunističko djelovanje menadžera.

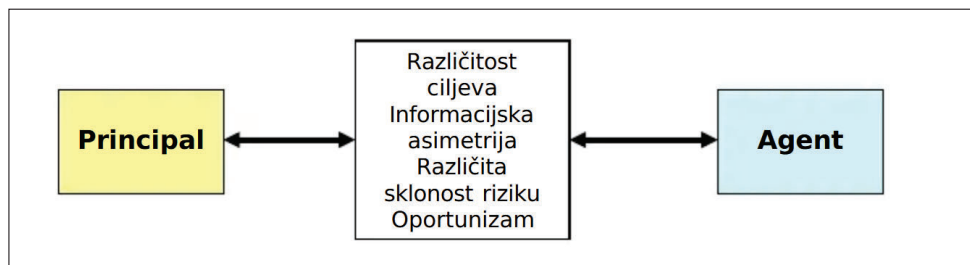
Agencijska teorija, razjašnjava i formalizuje odnos između principala i agenta, jer na relaciji principal-agent nastaje situacija kad jedna strana (principal) angažuje drugu stranu (agenta) da obavi određeni posao, uključivši i delegiranje određenih ovlasti odlučivanja (Jensen i Meckling, 1976., str. 308.).

Principal je strana koja agentu povjerava obavljanje zadatka. Principal raspolaže resursima za obavljanje zadataka, ali mu je potreban agent za izvršenje zadataka kako bi ostvario željene efekte. Principal angažuje agenta u situacijama: (1) kad nema potrebnih znanja i sposobnosti ili je posao previše složen pa mu nedostaje znanja za izvršenje pojedinih faza posla, (2) kad nema dovoljno snage i/ili raspoloživog vremena zato što je prevelik obim posla, prekratko vrijeme potrebno za izvedbe ili je jednostavno zauzet drugim poslovima (Goić, 1995., str. 84.). Nagrada agentu u načelu se dogovara i principal je istu obavezan isplatiti. Principal snosi rizik zbog mogućeg neuspjeha, ali i prisvaja efekte zadatka, umanjeње za dogovorenu isplatu agentu. Visina agentske naknade najčešće ovisi o interesu koji principal ima u realizaciji postavljenog zadatka. Dobit agenta u obliku nagrade trošak je principala, dok agentov trud donosi korist principalu (pri pretpostavci da je veći trud direktno vezan za bolje rezultate), ali je trošak agentu (Tipurić, 2008., str. 97.).

Agencijska teorija se u svojoj osnovi bavi rješavanjem problema koji proizlazi iz agencijskog odnosa. Prvi problem nastaje kada su interesi principala i agenta konfliktni te kada principal nije u mogućnosti kontrolisati rad agenta. Drugi problem nastaje kada principal i agent imaju različit stav prema riziku, a zbog različite sklonosti prema riziku principal i agent mogu preferirati različito djelovanje (Eisenhardt, 1989., str. 58.).

Temeljni problem korporativnog upravljanja, iz perspektive agencijske teorije, odnosi se na problem sebičnog djelovanja agenta koje je usmjereno maksimizaciji vlastite koristi, umjesto maksimizaciji koristi principala. Ovaj je problem univerzalan, a njegova je primjena mnogo šira od struktuisanja i formaliziranja odnosa agenta i principala u kontekstu korporativnog upravljanja (Eisenhardt, 1989; Letza, i Sun, 2002.).

Slika 1. Odnos principala i agenta

Izvor: Tipurić, D., (2008): Agencijska teorija i korporativno upravljanje, u Tipurić, D. (ur): Korporativno upravljanje, Sinergija, Zagreb, str. 117.

Oportunizam je sebično djelovanje agenta u skladu sa pretpostavkom da svi pojedinci teže maksimizaciji vlastite koristi. Agent će birati onaj nivo truda (napora) u obavljanju zadatka koja maksimira njegovu korist. Neskloni radu, agenti će alocirati svoj trud kako bi maksimalizirali vlastitu korist, čak i na štetu principala koji ga plaća (Tipurić, 2008., str. 118.).

Principal i agent ulaze u ugovorni odnos u uslovima nepoznavanja svih bitnih informacija o prirodi i potencijalnim rizicima i rezultatima predmetnog posla. Osim toga, po teorijskoj premisi, principal ne zna karakteristike agenta sve dok ovaj obavlja zadatke i dok se ne vide efekti njihova ugovorna odnosa (Tipurić, 2008., str. 118.).

Oportunizam agenta, informacijska asimetrija i informacijska nepotpunost, kao i nesigurnost okoline utiču na nastanak problema agencijskog odnosa. Arrow (1985) navodi da su dva osnovna izvora agencijskog problema skrivena informacija i skriveno djelovanje.

Problem skrivene informacije odnosi se na vrijeme kada agenti biraju i kada se javlja problem kako odabrati pravog agenta koji neće koristiti situaciju bolje informacijske pozicije u odnosu na principala, te ga još uz to i motivisati da efikasno radi. Problem skrivenog djelovanja odnosi se na činjenicu iznimno zahtjevne kontrole agentova rada jer agent izvodi i kontroliše zadatke (Papac, 2014., str. 57.).

Skriveno djelovanje (engl. hidden action; moral hazard)⁶ jest situacija u kojoj principal ne može provjeriti što agent stvarno radi.⁷ Principal ne može biti siguran trudi li se agent maksimalno jer vidi samo rezultat, dok samo agent zna koliko je uložio truda, a može vidjeti i uticaj okoline prije nego što odabere vlastito djelovanje. Moralni hazard je situacija u kojoj agent vara principala ne isporučujući kvalitetu specificiranu njihovim ugovornim odnosom (Tipurić, 2006., str. 121.).

Tokom prethodnih godina razvijanja agencijske teorije nametnula su se četiri problema vezana uz problematiku odnosa vlasnika i kontrole: (1) moralni rizik, (2) zadržavanje zarade, (3) averzija prema riziku i (4) vremenski horizont (McLogan, 2001., str. 7.).

Moralni rizik je ulaganje u projekte koji su od većeg značaja za menadžere, nego za samog vlasnika, bilo kroz smanjenje položaja kontrole vlasnika ili kroz ulaganje u projekte s neakvim ličnim interesom.

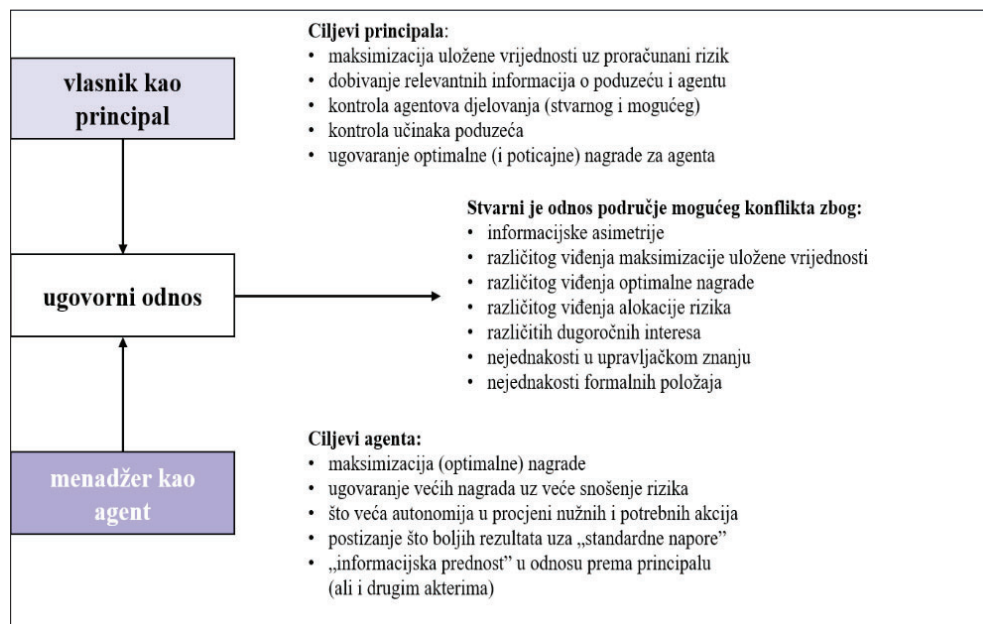
Problem zadržavanja zarade odnosi se na zadržavanje ostvarenih profita u korporaciji i većem preusmjeravanju u investicijske projekte, a manje u isplatu dividendi.

Averzija prema riziku može se roditi zbog čvrste veze menadžera s poslovanjem u korporaciji i samim time izbjegavanjem rizika zbog osiguranja vlastite pozicije i sigurnosti. Problem vremenskog horizonta odnosi se na nastojanje da se maksimiziraju novčana kretanja za vrijeme trajanja mandata.

Agencijski problem je također uzrokovan i nastankom agencijskih troškova: (1) troškovi izrade i struktuisanja ugovora između principala i agenta, (2) troškovi nadgledanja od strane principala, (3) troškovi vezanja od strane agenta i (4) rezidualnih gubitaka (Jensen i Meckling, 1976., str. 310.-311.).

Troškovi nadgledanja troškovi su vlasnika uslijed kontrolišenja menadžmenta (revizija, sastavljanje menadžerskih ugovora, trošak otpuštanja menadžera). Trošak vezanja predstavlja trošak uspostavljanja i održavanja sistema, jer postoji mogućnost da će intenzivan nadzor uticati na ograničenje menadžerske inicijative. Budući da agenti u konačnici snose troškove nadgledanja motivisani su da uspostave sistem koji će osigurati tok poslovanja u interesu akcionara. Trošak nadgledanja od strane vlasnika i troškovi vezanja od strane menadžera zajedno čine troškove izvršenja (engl. enforcement costs) koji su nužni u ispunjenju ugovora između principala i agenta. Ulaganje resursa u osiguranje izvršenja ugovora isplati se do jedne tačke u kojoj je smanjenje gubitka do nepridržavanja ugovora jednako povećanju troškova izvršenja. Dakle, do nivoa kada granični troškovi tih aktivnosti dostignu graničnu dobit od smanjivanja rezidualnog gubitka. Rezidualni gubitak je oportunitetni gubitak koji ostaje nakon što se ugovori optimalno ispune (Tipurić, 2006., str. 127.).

Slika 2. Odnos vlasnika i menadžera iz perspektive agencijske teorije

Izvor: Agencijska teorija i korporativno upravljanje, u Tipurić, D. (ur): Korporativno upravljanje, Sinergija, Zagreb, str. 124.

4. Ravnopravan tretman akcionara

Okvir korporativnog upravljanja treba da obezbijedi ravnopravan tretman svih akcionara, uključujući i manjinske i strane akcionare. Važan faktor na tržištu kapitala je poverenje akcionara da će kapital koji oni obezbeđuju biti zaštićen od nenamjenskog korišćenja ili pronevjere od strane rukovodstva, članova odbora ili akcionara kompanije koji imaju kontrolu. Odbori, menadžment i akcionari kompanije koji imaju kontrolu, mogu imati priliku da učestvuju u aktivnostima koje mogu koristiti njihovim vlastitim interesima na štetu akcionara koji nemaju kontrolu. Pri obezbeđenju zaštite investitora, treba praviti razliku između ex-ante i ex-post prava akcionara. Ex-ante prava su, recimo, prava preče kupovine i kvalifikovana većina za određene odluke. Ex-post prava omogućavaju pravnu zaštitu u slučaju njihovog kršenja.

U jurisdikcijama gde je primjena pravnog i regulatornog okvira slaba, pojedine zemlje su ojačale ex-ante prava akcionara, postavljanjem niskog praga vlasništva nad akcijama koje su potrebne za stavljanje tema na dnevni red skupštine akcionara i zahtjevanjem veoma velike većine akcionara za donošenje određenih odluka. Principima se zagovara jednak tretman stranih i domaćih akcionara u korporativnom upravljanju. Principi se ne bave politikama vlada u pogledu regulisanja stranih direktnih investicija. Jedan od načina na koji akcionari mogu sprovesti svoja prava jeste da budu u mogućnosti da pokrenu zakonske i administrativne postupke protiv rukovodstva i članova odbora. Iskustvo je pokazalo da je važna determinanta stepena zaštite prava akcionara da li postoji efikasan način za dobijanje pravne zaštite uz razumne troškove i bez pretjeranog odlaganja. Povjerenje manjinskih investitora je dodatno ojačano kada pravni sistem predviđa mehanizme za manjinske akcionare za pokretanje tužbi kada imaju osnovanog razloga da veruju da su prekršena njihova prava.

Postoji određen rizik da se u pravnom sistemu koji omogućava bilo kom investitoru da na sudu osporava aktivnosti korporacije može previše pokretati nove parnice. Stoga su mnogi pravni sistemi uveli odredbe za zaštitu rukovodstva i članova odbora od zloupotrebe parnice u formi provere dovoljnosti žalbe akcionara, takozvanog utočišta za akcije menadžmenta i članova odbora (kao što je pravilo donošenja poslovnog suda), kao i utočišta vezano za objelodanjivanje informacija. Na kraju, mora se postići ravnoteža između dopuštanja investitorima da traže pravni lek za kršenje njihovih prava vlasništva i izbegavanja preteranog parničenja.

Mnoge zemlje su utvrdile da alternativne procedure presuđivanja, poput administrativnih ročišta ili arbitražnih postupaka, koje organizuje nadzorni organ za hartije od vrednosti ili drugo nadzorno telo, predstavljaju efikasan način rešavanja sporova, barem u prvoj instanci. Mnoge kompanije čijim se akcijama trguje na tržištu imaju velikog akcionara koji ima većinu akcija. Dok prisustvo akcionara sa većinskim akcijama može smanjiti problem posrednika boljom kontrolom upravljanja, slabost pravnog i regulatornog okvira može dovesti do zloupotrebe na štetu drugih akcionara u kompaniji.

Mogućnost zloupotrebe je izražena tamo gde pravni sistem dozvoljava a tržište prihvata da akcionari sa većinskim akcijama primenjuju onaj stepen kontrole koji ne odgovara stepenu rizika koji su preuzeli kao vlasnici korišćenjem pravnih sredstava da odvoje vlasništvo od kontrole, kao što su piramidalne strukture ili višestruka glasačka prava. Takve zloupotrebe se mogu izvršiti na razne načine kao što je izvlačenje direktne privatne koristi putem visokih plata i bonusa za zaposlene članove porodice i saradnike, neprimjerene transakcije povezanih lica, sistematska pristrasnost pri donošenju poslovnih odluka i promene u strukturi kapitala kroz posebne emisije akcija koje idu u korist akcionara sa većinom akcija.

Pored objelodanjivanja, ključ za zaštitu manjinskih akcionara predstavlja jasno artikulisana obaveza lojalnosti članova odbora prema kompaniji i svim akcionarima. I zaista, zloupotreba manjinskih akcionara je najveća u onim zemljama gde je po ovom pitanju pravni i regulatorni okvir slab. Poseban problem se postavlja u nekim jurisdikcijama gde ima mnogo grupa kompanija i gde obaveza lojalnosti člana odbora može biti neodređena i čak protumačena kao lojalnost prema grupi. U takvim slučajevima, neke se zemlje sada kreću u pravcu kontrole negativnog efekta tako što određuju da se transakcija u korist neke kompanije iz grupe mora kompenzovati tako što će se dobiti odgovarajuća korist od drugih kompanija grupe.

Ostale opšte odredbe za zaštitu manjinskih akcionara, a koje su se pokazale kao efikasne, obuhvataju prava preče kupovine u odnosu na emisije akcija, kvalifikovanu većinu za određene odluke akcionara i mogućnost primjene kumulativnog glasanja pri izboru članova odbora. U određenim okolnostima neke jurisdikcije zahtevaju od akcionara sa većinom akcija ili im dozvoljavaju da isplate preostale akcionare po ceni akcije utvrđene nezavisnom procenom. Ovo je posebno važno kada akcionari sa većinom akcija odluče da skinu preduzeće sa listinga berze. Ostala sredstva za poboljšanje prava manjinskih akcionara, obuhvataju parnice koje pokreću manjinski akcionari u ime kompanije i zajedničke tužbe. Uz opšti cilj poboljšanja kredibiliteta tržišta, izbor i krajnji izgled različitih odredbi za zaštitu manjinskih akcionara nužno zavisi od celokupnog regulatornog okvira i nacionalnog pravnog sistema. U nekim zemljama OECD-a bilo je uobičajeno da finansijske institucije koje su obavljale depo poslove za investitora glasaju po osnovu tih akcija. Od depozitara, poput banaka i brokerskih firmi koje su držale hartije od vrednosti kao zastupnici klijenata, ponekad je zahtevano da glasaju podržavajući rukovodstvo, osim kada im akcionar da izričito uputstvo u suprotnom.

Trend je u zemljama OECD-a da se uklone odredbe koje automatski omogućavaju kastodi institucijama da glasaju za akcionare. Propisi u nekim zemljama su revidirani tako da se sada zahtjeva od kastodi institucija da akcionarima obezbjede informacije vezano za opcije koje su im na raspolaganju u korišćenju prava glasa. Akcionari mogu da odaberu da sva prava glasa prenesu na depozitara. Kao alternativu tome, akcionari mogu da odaberu da budu informisani o svim predstojećim glasanjima akcionara i mogu neke glasove sami dati a neka prava glasa

preneti na kastodi instituciju. Neophodno je uspostaviti razumnu ravnotežu između obezbeđivanja da kastodi institucije ne glasaju glasovima akcionara bez poštovanja njihovih želja i nenametanja preteranog opterećenja depozitarima da pribave odobrenje akcionara pre nego što glasaju. Dovoljno je objaviti akcionarima da će kastodi institucija glasati po osnovu akcija na način koji smatra usklađenim sa interesima akcionara.

Ovde je potrebno napomenuti da se ova stavka ne odnosi na ostvarivanje prava glasa od strane povjerenika ili drugih osoba koje deluju po osnovu posebnog zakonskog ovlašćenja (kao što su, na primer, stečajni upravnici i izvršitelji testamenta). Vlasnici naplativih potvrda o vlasništvu nad akcijama kompanije treba da imaju ista ona krajnja prava i mogućnosti da učestvuju u korporativnom upravljanju koja imaju i vlasnici osnovnih akcija. Tamo gde direktni vlasnici akcija mogu koristiti punomoćnike, depozitar, povjereničko ili neko drugo telo, prema tome, treba pravovremeno da izda ovlašćenja vlasnicima potvrda. Vlasnicima potvrda treba omogućiti da izdaju obavezujuća uputstva za glasanje u pogledu akcija koje depozitar ili povjereničko društvo drži u njihovo ime.

Strani investitori često drže svoje akcije kroz lanac posrednika. Akcije se obično drže na računima posrednika za hartije od vrednosti, koji opet imaju račune kod drugih posrednika i centralnih depoa hartija od vrednosti u drugim jurisdikcijama, dok kotirana kompanija ima sjedište u trećoj zemlji. Takvi prekogranični lanci prouzrokuju mnoge posebne probleme u pogledu utvrđivanja prava stranih investitora da koriste svoje glasačko pravo i procesa komuniciranja sa takvim investitorima.

U kombinaciji sa poslovnom praksom u kojoj se ostavlja samo vrlo kratak rok, akcionarima je često dato veoma ograničeno vrijeme da reaguju na obaveštenje kompanije o sazivanju skupštine i da donesu pravilne odluke po pitanjima o kojima se odlučuje. Ovo otežava prekogranično glasanje. Pravni i regulatorni okvir treba da razjasni ko ima pravo da kontroliše glasačka prava u prekograničnim slučajevima, i ako je to potrebno, da pojednostavi depozitarni lanac. Osim toga, rokovi treba da obezbijede da strani investitori suštinski imaju slične uslove za vršenje svojih vlasničkih funkcija kao i domaći investitori. U cilju daljeg olakšavanja glasanja stranim investitorima, zakoni, propisi i korporativna praksa treba da pruže mogućnost participacije putem sredstava moderne tehnologije. Pravo učešća na generalnoj skupštini akcionara predstavlja osnovno pravo akcionara.

Menadžment i investitori koji imaju većinu akcija su u određenim trenucima nastojali obeshrabrili investitore koji nemaju većinu akcija ili strane investitore u pokušajima da ostvare uticaj na vođenje kompanije. Neke kompanije su naplaćivale naknade za glasanje. Druge su prepreke obuhvatale zabrane glasanja po punomoćju i zahtjev za ličnim prisustvom na generalnoj skupštini akcionara da bi se moglo glasati. I druge procedure mogu učiniti praktično nemogućim ostvarivanje vlasničkih prava. Materijali za punomoćnike mogu biti poslani prije datuma održavanja generalne skupštine akcionara u roku koji je suviše kratak da bi investitori imali dovoljno vremena za razmišljanje i konsultacije. Mnoge kompanije u zemljama OECD-a nastoje da razviju bolje kanale komunikacije i odlučivanja sa akcionarima. Ohrabruju se naponi kompanija da se uklone veštačke prepreke za učešće na generalnoj skupštini, a okvir korporativnog upravljanja treba da omogućiti korišćenje elektronskog glasanja u odsustvu.

Zloupotreba u smislu poslovanja sa samim sobom nastaje kada osoba koja ima bliske odnose sa kompanijom, uključujući i akcionare sa većinom akcija, koristi te odnose na štetu kompanije i investitora. Pošto protivzakonito trgovanje akcijama na osnovu poverljivih informacija podrazumeva manipulaciju tržištima kapitala, u većini zemalja OECD-a ono je zabranjeno propisima o hartijama od vrednosti, zakonom o preduzećima odnosno krivičnim zakonom. Međutim, ne zabranjuju sva zakonodavstva ovakvu praksu, i u nekim slučajevima sprovođenje propisa nije toliko rigorozno. Može se smatrati da ovakva praksa čini povredu dobrog korporativnog upravljanja pošto narušava princip ravnopravnog tretmana akcionara.

Principi potvrđuju da je razumno očekivanje investitora da će zloupotreba položaja korišćenjem povjerljivih informacija biti zabranjena. U slučajevima gde takve zabrane nisu izričito zabranjene zakonom ili kada sprovođenje zakona nije efikasno, važno je da vlade preduzmu mere kojima će otkloniti ovakve praznine. Članovi odbora i ključni rukovodioci su obavezni da obavijeste odbor kada imaju poslovni, porodični ili neki drugi poseban odnos izvan kompanije koji bi mogao da utiče na njihov sud u pogledu neke konkretne transakcije ili pitanja od uticaja na kompaniju. Takvi posebni odnosi obuhvataju situacije u kojima rukovodioci i članovi odbora imaju odnos sa nekom kompanijom preko veza sa akcionarom koji je u poziciji da vrši kontrolu. Tamo gde je materijalni interes saopšten, dobra praksa preporučuje da se takva osoba ne uključuje u nikakvo odlučivanje koje se tiče te transakcije ili pitanja.

Američki istraživači Paul Gompres, Joy Ishii i Andrew Metrick su, 2001. godine, pokušali da rasvetle vezu između kvaliteta korporativnog upravljanja i cijene akcijskog kapitala.⁴ Njihovo istraživanje je bilo fokusirano na teme o mehanizmima korporativnog upravljanja i odnos mehanizama sa pokazateljima poslovanja korporacija. Ovim istraživanjem otkrili su da postoji jaka veza između korporativnog upravljanja i prinosa po akciji.

Masovna pojava neprijateljskih preuzimanja firmi (takeover), tokom osamdesetih godina prošlog vijeka, doprinjela je usvajanju brojnih odredbi radi odbrane od neprijateljskog preuzimanja u mnogim firmama.⁵ Pokazalo se da su korporacije, čiji su akcionari imali slabija prava, ostvarivale znatno niže prinose, imale nižu vrednost na tržištu kapitala, slabije operativne performanse, više troškove kapitala i češće su bile na udaru neprijateljskog preuzimanja.

Korporativno upravljanje opisuje agencijski problem koji nastaje odvajanjem vlasništva od kontrole u modernoj korporaciji, a koje predstavlja veliki trošak za akcionare. Ove regulative, zakoni i odredbe zapravo definišu raspodjelu moći između akcionara i menadžera. Takve tehnike odbrane od preuzimanja mogu biti korisne za dioničare ako ih menadžeri koriste za poboljšanje pregovaračke moći i povećanje prodajne cijene kompanije.

5. Studija slučaja - Reformska aktivnost registracije poslovanja u Republici Srpskoj

Uzimajući u obzir da je Vlada Republike Srpske pokrenula reformske aktivnosti imenovanjem projektnog tima, a u vezi sa poboljšanjem uslova registracije poslovanja u Republici Srpskoj, u koju se pristupilo zbog poboljšanja poslovne klime u Republici Srpskoj, osnovni razlozi za pokretanje ove reforme su bili: smanjenje potrebnog vremena registracije, smanjenje broja potrebnih procedura, uspostavljanje jedinstvenog registra svih poslovnih subjekata, smanjenje troškova otpočinjanja poslovanja na što je moguće manju mjeru, kao i osiguranje principa pravne sigurnosti. Reforma podrazumjeva uvođenje „jednošalterskog sistema“ (one stop), od prijema zahtjeva kod Agencije za posredničke, informatičke i finansijske usluge (APIF), te informaciono uvezivanje učesnika jednošalterskog sistema, to jest, APIF-e sa nadležnim registracionim sudovima u Republici Srpskoj, Poreskom upravom Republike Srpske, Republičkim zavodom za statistiku Republike Srpske i ukoliko to bude bilo moguće sa Upravom za indirektno oporezivanje. U početku reformske, nisu uključena fizička lica preduzetnici, već samo pravna lica za čiji su upis nadležni okružni privredni sudovi u Republici Srpskoj.

Poslovni subjekti (privredna društva i druga pravna lica za čiji su upis nadležni okružni privredni sudovi u RS) bi se na ovaj način, nakon notarske obrade osnivačkog akta, obraćali samo APIF-u, koji bi po službenoj dužnosti upućivao zahtjeve ostalim institucijama. Isto tako

⁴ Gompers A. Paul, Joy L. Ishii, Andrew Metrick, Corporate Governance and Equity Prices, National Bureau of Economic Research, Working Paper 8449, Cambridge, August, 2001.

⁵ Prihvatanje odredbi je zapravo predstavljalo odgovor firmi na talase preuzimanja. Odredbe odbrane od neprijateljskog preuzimanja i druge korporativne odredbe koje su bile usvajane, smanjivale su prava akcionara.

predviđeno je informatičko uvezivanje učesnika jednošalterskog sistema, na osnovu čega bi se po službenoj dužnosti pribavljao potrebne dokumente i podatke (sudsko rješenje, JIB, MB i po mogućnosti PIB). Praktično, to znači da APIF služi kao tehnički servis za prikupljanje i distribuciju podataka, te obavljanje svih potrebnih radnji, umjesto podnosioca zahtjeva registrovanje poslovnog subjekta. Sam proces registracije pravnih lica, se i dalje zadržao u nadležnim okružnim privrednim sudovima. Iz svega prethodno navedenog, može se zaključiti da prilikom izrade projekta, nije formirana nijedna nova institucija, već su iskorišteni kapaciteti postojećih institucija.

U zemljama u razvoju e-uprava predstavlja moćno oruđe u pospješivanju neprestanog privrednog razvoja i ekonomskih strategija, među kojima su najvažnije stvaranje boljeg poslovnog okruženja, pospješivanja privredne aktivnosti i IKT sektora.⁶

Pošto je od 02.12.2013. godine, započeo sa radom jednošalterski sistem registracije poslovanja u Republici Srpskoj, može se konstatovati da su uspješno započeli postupci registracije poslovanja poslovnih subjekata.

Sa početkom rada jednošalterskog sistema u Republici Srpskoj, u stvari je započela nova faza reforme, a koja se odnosi na aktivnosti koje će biti sigurno još više informatički podržane u ovoj reformi, jer će se desiti planirano uvođenje Jedinstvenog informacionog sistema, a koji treba da automatizuje dijelove postupaka registracije svih učesnika u jednošalterskom sistemu: nadležne okružne privredne sudove, Poresku upravu Republike Srpske, Republički zavod za statistiku Republike Srpske, APIF i po mogućnosti i neke druge organizacije. Ovaj sistem će omogućiti i da se uspostavi jedinstven registar svih poslovnih subjekata Republike Srpske, te će se u narednom vremenskom periodu usaglašavati registerske evidencije učesnika jednošalterskog sistema.

U ovom momentu podaci koji vode učesnici jednošalterskog sistema, međusobno se u određenoj mjeri razlikuju, jer su se u prethodnom periodu podaci koje su vodili okružni privredni sudovi, Republički zavod za statistiku i Poreska uprava, pojedinačno vodili kroz njihove registre, a za svoje potrebe, i u skladu sa starim zakonima koji su regulisali ovu oblast registracije odvojeno. Da bi se nastavio pozitivan smjer pokrenute reforme jednošalterskog sistema, potrebno je u budućem vremenskom periodu u navedeni sistem, uključiti i druge subjekte registracije, a koji se registruju kod drugih nadležnih organa (grad/ opština, osnovi sud, organi uprave, strukovne komore i drugi).⁷

6. Rezultati i diskusija

Na osnovu izložene studije slučaja, tokom 2013. godine u Republici Srpskoj je došlo do poboljšanja poslovne klime koja je svakako pomogla javnoj administraciji da uskladi evidencije i pojednostavi postupak registracije osnivačima u smislu da se prijave o registraciji podnose u pismenoj formi na jednom mjestu (AFIF - „jednošalterski sistem registracije“), umjesto na više mjesta (nadležni sud, Poreska uprava Republike Srpske i Republički zavod za statistiku Republike Srpske). U našim uslovima unapređenje korporativnog upravljanja trebalo bi da bude podsticaj za iskazivanje potrebe da naša preduzeća poboljšaju pristup domaćim i stranim finansijskim resursima. Naša preduzeća koja putem evropskih integracija pretenduju da nastupe na svjetskim finansijskim tržištima moraju biti dobro vođena i moraju poslovati na način koji je uobičajen i prepoznatljiv potencijalnim investitorima. Međutim, kvalitetno korporativno upravljanje je vezano ne samo za strance već i za proširenje domaćeg tržišta

⁶ Preuzeto sa sajta Privredne komore Srbije: <http://pks.komora.net/Eposlovanje/euprava/Ciljevirazvoja/tabid/815/Default.aspx>.

⁷ Dobro je pokretati reforme i učestvovati u njima, a s tim u vezi citiram popularnu rečenicu koju je Winston Churchill često savjetovao svojim kolegama: „Nema ništa loše u promjenama ako su u pravom smjeru“. Za poboljšanje - mijenjajte se, a za savršenstvo - mijenjajte često!“.

kapitala i za privlačenje domaćih investitora za što je potreban odgovarajući ambijent poslovanja. Neke od karakteristika postojećeg poslovnog ambijenta Bosne i Hercegovine se mogu sagledati u narednoj uporednoj tabeli po nekoliko odabranih pokazatelja – podataka Svjetske banke.

Tabela 1: Stanje poslovnog ambijenta u Bosni i Hercegovini

Rang po godini	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	Prosječna vrijednost ranga
Osnivanje preduzeća	160	162	162	142	147	175	174	175	183	184	166
Građevinske dozvole	139	159	163	180	182	168	170	166	167	173	166
Registracija imovine	103	100	93	89	88	97	99	97	99	96	96
Izvršenje ugovora	124	117	120	95	95	63	64	71	75	93	92
Poslovni ambijent	110	127	126	104	107	79	81	86	89	90	100

Izvor: Analiza autora na osnovu podataka World Bank Group, Comparing Business Regulation in 190 Economies, Doing Business 2011-2020.

Naime, podaci prethodne tabele pokazuju da stanje poslovnog ambijenta u Bosni i Hercegovini nije zadovoljavajuće, iako je rang nešto bolji u drugoj polovini prošle decenije. Posmatrajući stanje prema pojedinim kriterijumima u zaglavlju ove tabele, može se konstatovati da su pojedini pokazatelji u odnosu na prosječne vrijednosti sledeće:

- osnivanje preduzeća, je imalo trend poboljšanja tokom 2014. i 2015. godine,
- građevinske dozvole, su od 2014. godine su ispod prosjeka,
- registracija imovine, je od 2013. do 2015 bilo iznad prosjeka,
- izvršenje ugovora, je bilo nešto bolje u drugoj polovini decenije.

Na bazi podataka baze Svjetske banke za Bosnu i Hercegovinu osnovano se može konstatovati da odabrane karakteristike pokazuju da u poslednjoj deceniji nije bilo dovoljno kontinuiranih promjena koje bi pozitivno uticale na poboljšanje korporativnog upravljanja. U Republici Srpskoj je došlo do reforme u registraciji poslovanja u 2013-toj godini, sa određenim poboljšanjima koja daju doprinos osnivanju firmi i poslovnoj klimi jer su usklađena važeća pravila i zakoni sa ciljem pojednostavljena postupka registracije. Takođe je to iskorak za institucije, što zajedno obezbeđuje konkurentni ambijent poslovanja gdje se putem raznih mehanizama disciplinuju osnivači, ali nije došlo do iskoraka kod antimonopolske regulacije, pravne zaštite vlasničkih prava, bolje uređenog finansijskog sistema i antikorupcijske politike.

ZAKLJUČAK

Osnovni cilj uvođenja jednošalterskog sistema registracije u Republici Srpskoj bio je poboljšanje uslova poslovanja i privlačenje stranih investitora, jer je bilo potrebno poslati poruku da će svi privredni subjekti u sistemu jednog šaltera registrovati svoju djelatnost na jednostavniji, sigurniji i jeftiniji način. U narednom periodu je uvedena aplikacija „Jedinstveni informacioni sistem za registraciju poslovnih subjekata“, koji je pojednostavio i tehnički podržao jedinstveni registar svih privrednih subjekata u Republici Srpskoj.

Ipak, sve dosadašnje promjene nisu bile dovoljne za poboljšanje stanja finansijskog tržišta u Bosni i Hercegovini, jer prema analiziranim podacima Svjetske banke u poslednjoj deceniji nije bilo značajnijeg napretka poslovnog ambijenta i zaštite vlasničkih prava.

Na bazi izvršenog istraživanja može se zaključiti da u posmatranom periodu nije bilo dovoljno kontinuiranih promjena koje bi pozitivno uticale na poboljšanje kvaliteta korporativnog upravljanja u Bosni i Hercegovini.

Bez obzira na postojeće stacionarno stanje poslovne klime finansijskog tržišta i zaštite vlasničkih prava, naša korporacije trebaju poboljšati vođenje i svoje poslovanje, na način koji je uobičajen i prepoznatljiv potencijalnim stranim i domaćim investitorima, ukoliko žele pored domaćeg da nastupe na svjetskom finansijskom tržištu.

LITERATURA

1. Arrow, K.J.: The Economics of Agency. In: Pratt, J.W. and Zeckhauser, R.J., Eds., Principals and Agents: The Structure of Business, Harvard Business School Press, Boston, 1985.
2. Berle, A. and Means, G.: The Modern Corporation and Private Property. Commerce Clearing House, New York, 1932.
3. Cadbury A.: Corporate Governance and Chairmanship - A personal view, Oxford, 2002.
4. Chandler, A. D. Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press, 1990.
5. Cheffins, B., Company Law – Theory, Structure and Operation, Oxford, 2004.
6. Colley, J.L., Doyle, J.L., Logan, G.W. and Stettinius, W.: Corporate Governance. McGraw-Hill, New York, 2003.
7. Eells, R.: The Meaning of Modern Business: An Introduction to the Philosophy of Large Corporate Enterprise. Pp. xi, 427. New York : Columbia University Press, 1960.
8. Goić, S.: Komparativna analiza stajališta o tržišnom gospodarstvu i poduzetništvu, Split, 1995.
9. Gompers A. Paul, Joy L. Ishii, Andrevv Metrick, Corporate Governance and Equity Prices, National Bureau of Economic Research, Working Paper 8449, Cambridge, 2001.
10. Grant, R.M.: Strategic Planning in a Turbulent Environment: Evidence from the Oil Majors. Strategic Management Journal, 24, 2003.
11. Eisenhardt, K. M.: Building theories from case study research. Academy of Management Review, 14, 1989.
12. Jensen, M.C. and Meckling, W.H. Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure. Journal of Financial Economics, 3, 1976,
13. Keasey, K., Thompson, S. and Wright, M.: Corporate Governance: Economic and Financial Issues. Oxford University Press, Norfolk, 1997.
14. Letza S., Sun X., "Corporate Governance: Towards a Theory of Regulatory Shift, 2005.
15. Report of the high Level Group of company Law Experts on modern Regulatory Framework for Company Law in Europe (Winter Report) Brisel, 2002.
16. Ross, S.: The Economic Theory of Agency: The Principal's Problem. American Economic Review, 63, 1973.
17. Tipurić, D.: Nadzorni odbor i korporativno upravljanje. Zagreb: Sinergija, 2006.
18. Tipurić, D.: Agencijska teorija i korporativno upravljanje, Sinergija, Zagreb, 2008.
19. Tipurić i saradnici: Korporativno upravljanje, Sinergija, Zagreb, 2008.

IMPLEMENTACIJA FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA U OTKRIVANJU PREVARA U FINANSIJSKIM IZVJEŠTAJIMA

UDK 657.632:343.983

DOI: 10.7251/ZUPS2509093V

Pregledni rad

Doc. dr **Vuković Perduv Vedrana**^{1*}

Fakultet za poslovne i finansijske studije, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka,
Bosna i Hercegovina, vedrana-vukovic@hotmail.com

Apstrakt: Računovodstvene prevare, malverzacije i finansijski kriminal predstavljaju sve ozbiljniji globalni problem. Netačni finansijski izveštaji pružaju pogrešnu sliku o prinosima i finansijskoj situaciji preduzeća. Odluke koje investitori i drugi korisnici finansijskih izveštaja donose na osnovu pogrešnih finansijskih informacija nanose ogromne štete korisnicima informacija, ali i široj javnosti. U cilju uspjehnog suprostavljanja prevarama i povrata povjerenja u finansijske izvještaje razvoj forenzičkog računovodstva kao nove discipline u računovodstvu podrazumijeva ispitivanje i interpretiranje dokaza i činjenica i davanje određenog mišljenja. Finansijska kriza i trendovi u korporativnom upravljanju doveli su do naglog porasta broja finansijskih prevara, što je ugrozilo povjerenje velikog broja korisnika u finansijske informacije iskazane u finansijskim izvještajima. Zbog toga je veliki broj zemalja širom svijeta bio prinuđen da pronađe odgovor na pomenute afere, tj. prevare, primjenjujući nove modalitete i jačajući regulatorni okvir s ciljem podsticanja kompanija da osnaže vlastite kontrole. Cilj rada je ukazati na primjenu novih tehnika i modaliteta u borbi protiv finansijskih prevara i korupcije. Predmet istraživanja je prikaz implementacije forenzičkog računovodstva u otkrivanju prevara u finansijskim izvještajima, u cilju povećanja pouzdanosti i vjerodostojnosti prezentovanih računovodstvenih informacija i omogućavanja korisnicima, menadžerima, vlasnicima preduzeća i potencijalnim investorima efikasnije poslovno odlučivanje. S obzirom na fleksibilan računovodstveni regulatorni okvir, dovodi se u pitanje kvalitet prezentovanih računovodstvenih informacija u finansijskim izvještajima i kvalitet donošenja poslovnih odluka.

Ključne riječi: forenzičko računovodstvo, prevara, finansijski izvještaji

IMPLEMENTATION OF FORENSIC ACCOUNTING IN THE DETECTION OF FRAUD IN FINANCIAL REPORTS

Abstract: Accounting fraud, embezzlement and financial crime are an increasingly serious global problem. Inaccurate financial statements provide a misleading picture of a company's returns and financial situation. Decisions made by investors and other users of financial statements on the basis of incorrect financial information cause enormous damage to the users of the information, but also to the general public. In order to successfully combat fraud and restore trust in financial statements, the development of forensic accounting as a new discipline in accounting entails the examination and interpretation of evidence and fact and giving a certain opinion. The financial crisis and trends in corporate governance led to a sudden increase in the number of financial frauds, which threatened the trust of a large number of users in the financial information presented in financial statements. Because of this, a large number of countries around the world were forced to find an answer to the aforementioned affairs, which are the basis of the aforementioned affairs, i.e. criminal activities, enacting new regulations and strengthening the regulatory framework with the aim of encouraging companies to strengthen their own controls. The modern concept of corporate governance clearly emphasizes and separates the responsibilities of each of the key factors that make up financial reporting. The key responsibility lies with the corporation's board of directors and its management, and

accountants play a very important role. The subject of the research is the presentation of the implementation of forensic accounting in the detection of fraud in financial statements, with the aim of increasing the reliability and credibility of the presented accounting information and enabling users, managers, business owners and potential investors to make more efficient business decisions. Considering the flexible accounting regulatory framework, the quality of presented accounting information in financial statements and the quality of business decision-making are called into question.

Keywords: *forensic accounting, fraud, financial statements*

UVOD

Realno finansijsko izvještavanje podrazumijeva da su finansijski izvještaji sastavljeni u skladu sa propisanim pravno-normativnim okvirom za finansijsko izvještavanje, u duhu principa urednog knjigovodstva i u skladu sa računovodstvenim propisima i standardima, da ne sadrže materijalno značajne greške i nepravilnosti, odnosno da daju istinit i objektivan prikaz uspješnosti poslovanja preduzeća. Korisnici finansijskih izvještaja očekuju da u finansijskim izvještajima pronađu razumljive, relevantne, vjerodostojne i fer informacije o likvidnosti, renatabilnosti i efikasnosti upravljanja sredstvima u preduzeću, na osnovu čega će donositi odluke o investiranju sredstava.

Investitori sredstava moraju imati finansijske izvještaje koji na fer način prikazuju finansijski položaj, finansijsku uspješnost i tokove gotovine posmatranog privrednog subjekta, odnosno one finansijske izvještaje koji na pošten (fer) način prikazuju efekte transakcija i ostalih događaja u skladu sa definicijama i kriterijumima za priznavanje sredstava, obaveza, prihoda i rashoda, definisanih Okvirom za pripremanje i prikazivanje finansijskih izvještaja. Oni su im potrebni u procesu poslovnog odlučivanja, zato je razumljiva želja preduzeća, da pri eksternom izvještavanju pokuša zadovoljiti različite korisnike: vlasnike, kreditore, dobavljače, kupce, zaposlene, šire društveno okruženje, te na kraju i državu. Sa razvojem svjetskog tržišta dolazi do naglog rasta finansijskih prevara, što umanjuje objektivnost i pouzdanost finansijskog izvještavanja. U nastojanju da se smanji broj prevara i ako vrati povjerenje u finansijske izvještaje, došlo je do nastanka novog pravca u računovodstvu koji se naziva forenzičko računovodstvo. Forenzičko računovodstvo je nauka novijeg datuma, ali ona postoji od kada su počele malverzacije i prevare i onaj koji vrši forenzičko računovodstvo, naziva se forenzički stručnjak ili forenzički računovođa forenzičar. Svako preduzeće mora imati odgovarajući sistem vođenja i upravljanja, koji sprečava i/ili otkriva nastajanje preduzetničkog kriminala. Cilj istraživanja je da se na osnovu teorijskih postavki i empirijskih istraživanja primjene forenzičkog računovodstva u sastavljanju finansijskih izvještaja doprinese kvalitetnijem prikazivanju računovodstvenih informacija privrednih subjekata i pomogne vlasnicima preduzeća, menadžerima i ostalim zainteresovanim korisnicima u efikasnijem donošenju poslovnih, finansijskih i investicionih odluka.

CILJEVI I ZADACI FORENZIČKOG RAČUNOVODSTVA

Forenzičko računovodstvo predstavlja primjenu računovodstvenih principa, teorija i disciplina na činjenicama ili hipotezama u pravnom sporu, i obuhvata svaku granu računovodstvenog znanja. Forenzičko računovodstvo se sastoji od dvije glavne komponente:

- usluge parnične podrške u sudskim sporovima koji priznaju ulogu forenzičara kao eksperta ili konsultanta i
- istražne usluge koje mogu ili ne mogu da dovedu do svedočenja u sudnici.

Kao primarni cilj forenzičkog računovodstva izdvaja se objektivna verifikacija finansijskih događaja. Često se se forenzičke računovođe pozivaju na sudove kao svjedoci, eksperti na sudovima, kako na stran tužioca, tako i na strani odbrane. Sa druge strane u krivičnim

parnicama od forenzičkog računovođe se može tražiti da prezentuje činjenične podatke o počinjenoj prevari, da identifikuje prevaru, pranje novca i slično.

Forenzičko računovodstvo podrazumijeva poznavanje propisa i primjenu posebnih vještina iz oblasti računovodstva, revizije, finansija, kvantitativnih metoda i istražnih vještina za prikupljanje, analizu i evaluaciju dokaznih materijala, tumačenje istih, i saopštavanje nalaza u vidu izveštaja. Forenzičko računovodstvo predstavlja posebnu vrstu finansijskog znanja čiji je cilj otkriti i sprečiti.

Forenzičko računovodstvo podrazumijeva postupke, metode i tehnike sa ciljem da se utvrdi šta se u poslovanju:

- pogrešno radi,
- pogrešno prikazuje i izveštava,
- ima li podmićivanja i korupcije,
- postoji li prevara ili namera prevare,
- ima li krađe,
- ima li pranja novca,
- ima li iskrivljenja informacija,
- ima li iznuđivanja,
- ima li krivotvorenja i slično (Belak 2011: 41-42).

Cilj forenzičkog računovodstva je da unaprijedi proces finansijskog izveštavanja u dijelu objektivnosti i pouzdanosti. Ono treba da ukloni sve nedostatke dosadašnjih vidova nadzora koji nisu dali svoj doprinos u dijelu otkrivanja prevara, pronevjera i ostalih kriminalnih radnji, kao i u sudskom procesuiranju počinilaca ovih djela. (Aleksić, Gligorić-Vujnović i Uremović, 2015: 231).

Zadatak forenzičkog računovodstva je da, na temelju vjerodostojnih dokaza daje nezavisno i nepristrasno mišljenje o uzrocima nastalih prevara, da analizira uzroke i posljedice prevare na finansijsko izveštavanje, da otkrije i analizira neistinito i nepošteno finansijsko izveštavanje, da preporučuje poboljšanje sistema za otkrivanje prevare i sl.

Stoga, forenzičko računovodstvo predstavlja najviši stepen osiguranja u otkrivanju finansijskih prevara.

OSNOVNE ODREDNICE PREVARA U FINANSIJSKIM IZVJEŠTAJIMA

Termin prevare se koristi za opisivanje postupaka kao što su obmana, podmićivanje, krivotvorenje, iznuda, korupcija, krađa, kovanje zavjere, pronevjera, nezakonito prisvajanje, davanje netačnih podataka, skrivanje materijalnih činjenica. Prevara je namjerna obmana učinjena radi ostvarenja određenog cilja, ili kako bi se nanela šteta drugom licu. Međunarodni revizorski standardi prevaru definišu kao „namjernu radnju sticanja nepravedne ili nezakonite prednosti varanjem, koju čine jedno ili više lica iz menadžmenta, nadzornog odbora, zaposleni ili treća strana (Međunarodni revizorski standard 240 – Revizorove odgovornosti u vezi sa prevarama u reviziji finansijskih izveštaja).

Prevara je niz nezakonitih, nepoštenih, svjesno izvršenih djelatnosti, koje vode određenom cilju (krađa, podmićivanje, pronevjera i sl.). One se sastoje u osmišljenom i namjernom pripremanju dokumenata, činjenica, informacija i situacija da bi se stvorili preduslovi da se neko na bazi pogrešnog predstavljanja činjenica u osmišljenim situacijama i okolnostima, podstakne da povjeruje u neistinu i u skladu sa njom da se ponaša.

Do jedinstvenog definisanja pojma prevare, i pored mnogih pokušaja domaće i strane literature, nije se došlo pri čemu uzroke treba tražiti prije svega u tri osnovna problema:

- prvi problem, raznolikost određivanja neke radnje kao prevare ili društveno prihvatljive u različitim nacionalnim krivičnim zakonodavstvima. To podrazumijeva da jedna

država može neku radnju u svom krivičnom zakonodavstvu i drugim aktima da odredi kao prevaru, dok za drugo nacionalno zakonodavstvo takvi akti predstavljaju društveno prihvatljivu pojavu;

- drugi problem, u određivanju pojma prevare predstavlja upotreba raznih sinonima i srodnih izraza kako bi se odredile iste ili slične pojave; i
- treći problem, nepostojanje jedinstvene klasifikacije vrsta i oblika prevara u privrednim procesima.

Otkrivanje prevara je interaktivni proces koji uključuje:

- uspostavljanje sistema korporativne kontrole,
- istragu i rešavanje problema,
- ispitivanje procesa i transakcija i
- transakcioni nivo kontrole (Mitrić i Stanković i Lakićević, 2012: 44).

Nezavisno od pojavnog oblika, prevare po pravilu karakterišu nekoliko bitnih elemenata:

1. netačno iskazivanje činjenica bitnih za donošenje poslovnih odluka;
2. postojanje svijesti pojedinaca o tome da su prezentovani podaci lažni;
3. lice koje prima informacije tretira ih kao pouzdane i relevante za poslovno odlučivanje;
4. nastanak štete u poslovanju kao posljedica svega prethodno navedenog.

Računovodstvene prevare u korporativnim „finansijskim izveštajima“ su višegodišnje; dešavali su se u svim epohama, u svim zemljama i uticalo je na milione korporacija (Madan 2016: 22-45).

Ekonomske, finansijske prevare postaju sve češće ozbiljan problem i efikasno otkrivanje računovodstvenih prevara uvijek je bio važan ali složen zadatak za računovođe (Sharma and Panigrahi 2012: 37).

Ključni cilj finansijskih izveštaja koji su pripremljeni na smislen način jeste da finansijski izveštaji budu uporedivi sa finansijskim izveštajima drugih kompanija. Ovo je još važnije za solidno i korektno poređenje preduzeća u istoj industriji. Smisleno poređenje kompanija u različitim industrijama zahtijeva da se finansijski izveštaji pripremaju u skladu sa lokalnim opšteprihvaćenim računovodstvenim principima (Papik and Papikova, 2020: 64).

Lične potrebe, socijalne potrebe, ekonomske potrebe i potreba za ispunjavanjem ciljeva zasnovanih na kompenzaciji pružaju određeni podsticaj za izvršenje prevara.

RAZLOZI I MOTIVI NASTANAKA PREVARA U FINANSIJSKIM IZVJEŠTAJIMA

Priprema finansijskih izvještaja, te objavljivanje računovodstvenih informacija su uobičajene aktivnosti menadžmenta koje, u cilju zaštite investitora, podliježu eksternoj reviziji. Između manipulacija menadžmenta putem primjene odabranih alternativnih računovodstvenih politika (legalne računovodstvene manipulacije) i manipulacije kojima se nastoje prevariti investitori (ilegalne računovodstvene manipulacije) tanka je linija razgraničenja. Glavni motivi primjene kreativnog računovodstva su sljedeći:

1. Korištenje fleksibilnosti unutar računovodstvenih regulatornih okvira za kreiranje istinitog i fer prikaza o izvještajnom subjektu;
2. Korištenje fleksibilnosti unutar računovodstvenih regulatornih okvira za kreiranje prikaza koji odgovaraju izvještajnom subjektu;
3. Korištenje fleksibilnosti unutar, a često i na granici regulatornih računovodstvenih okvira za stvaranje što povoljnije slike o izvještajnom subjektu;
4. Prekoračenje regulatornih računovodstvenih okvira radi stvaranja lažne slike o izvještajnom subjektu.

Kreiranje istinitog i fer prikaza u finansijskim izvještajima je osnovna namjena kreativnog računovodstva te se kao takva potiče (pozitivna strana kreativnog računovodstva). Navedeni

motivi pod 1. i 2. mogu biti upitni, često i na granici regulatornih računovodstvenih okvira u odnosu na teorijsku i praktičnu primjenu istinitog i fer prikaza, ali se ne mogu osporiti jer su u zakonski dopuštenim granicama gdje su propisi dvojbeni, nejasni, fleksibilni u procjenama te se mogu različito tumačiti. Primjer toga može biti korištenje različitih metoda procjene koje mogu bitno uticati na računovodstvene prikaze u finansijskim izvještajima. Kreativno računovodstvo se ovdje često koristi u pogledu priznavanja prihoda, rezerviranja, vremenskih razgraničenja, otpisa potraživanja i zaliha, revalorizaciji dugotrajne imovine i slično. Posljednji motiv prelazi granicu regulatornih računovodstvenih okvira jer služi stvaranju lažne slike o subjektu te pripada kriminalnom području primjene kreativnog računovodstva. U tome području ima naivnih računovodstvenih postupaka koji se lako otkriju, ali i vrlo komplikovanih postupaka koje je teško otkriti i dokazati, a najčešće se otkrivaju tek kada dođe do potpunog sloma u poslovanju. Stvaranje što povoljnije slike o izvještajnom subjektu ima jake motive kod menadžmenta, te menadžment radi brojnih razloga nastoji prikazati dobro i stabilno poslovanje sa uzlaznim trendovima poslovnih rezultata. Najčešći razlozi za manipulacije s finansijskim izvještajima su sljedeći:

1. Smanjenje fiskalnih i regulatornih opterećenja – kompanije imaju za cilj smanjenje izvještajnog rezultata zbog manjih poreza, te koriste one računovodstvene politike kojima će kratkoročno postići taj cilj;
2. Težnja za što jeftinijim povećanjem kapitala – nastoji se prezentirati što bolja finansijska situacija tako da se iskaže što niža zaduženost zbog: zaduživanja kod banaka uz povoljnije uslove podizanja kredita (niže kamatne stope, duži rok otplate i sl.) i emisije obveznica, te uspješnije emisije akcija;
3. Izbjegavanje kršenja ugovora s povjeriocima – zbog zaštite svojih interesa povjerioci nameću dužnicima finansijske restrikcije (npr. banke nameću maksimalnu vrijednost pokazatelja zaduženosti, minimalnu vrijednost pokazatelja pokrića kamata, minimalne vrijednosti stopa rentabilnosti, i ostalo). Ako dužnik promaši u održavanju ugovorenih limita može doći do ponovnih pregovora o uslovima kreditnih ugovora i to vjerovatno na štetu dužnika. Temeljem toga kod dužnika se javlja potreba za manipulacijama npr. u bilansima ili drugim izvještajima da bi održao ugovorene limite;
4. Povećanje bogatstva menadžmenta – plate, naknade i diskrecione investicije menadžmenta (donošenje nekih investicijskih odluka bez sazivanja skupštine akcionara) direktno su povezane s tekućim i zadržanim dobicima kompanije. Radi toga, menadžment uvijek ima potrebu objavljivati veću dobit. To je posebno važno ako menadžment može participirati u neto dobit prema bonus planu kada je ona iznad utvrđenog minimalnog nivoa. Takođe, menadžment može biti stimulisan da u jednoj godini iskaže što manju dobit kako bi sljedeće godine ostvario minimalnu neto dobit koja mu prema bonus planu omogućava participaciju. Ako je imenovana nova Uprava u interesu im je da kratkoročno iskažu što manju dobit kako bi u budućnosti jednostavnije, bez većeg napora, iskazali veći rezultat i time stekli visoku reputaciju.

Na primer, utvrđeno je da su kompenzacijski pritisci i podsticaji značajno povezani sa preduzećima koja imaju istoriju prevara. Identifikovali su višeg menadžmenta neetičnog stava, korištenje sistema podsticaja i nepoštenih komunikacija kao važne indikatori vjerovatnoće izvršenja prevare ili rizik od prevare (Peterson 2015: 64).

Veliki pritisak menadžmenta od strane investitora i okoline navodi menadžere na primjenu kreativnog računovodstva.

Koncept kreativnog računovodstva se obično koristi za opisivanje procesa kojim računovodstveni profesionalci koriste svoje znanje da manipulišu uključenim brojevima u godišnjim računima (Safta and Achim, and Borlea, 2020: 92).

Mnoga istraživanja o motivima menadžmenta za sastavljanje lažnih finansijskih izvještaja su pokazala da su najčešći razlozi za ostvarivanje prevara:

1. Lični motivi
 - povećanje zarada;
 - ostvarivanje bonusa na zarade;
 - povećanje cijene akcija;
 - osiguranje posla;
 - lična satisfakcija.
2. Očekivanje tržišta kapitala:
 - usaglašavanje sa očekivanjima analitičara;
 - ostvarivanje ujednačenog (ravnomjernog) rezultata;
 - ostvarivanje zadate norme prihoda i rezultata.
3. Specifične okolnosti:
 - upravljanje kreditima i zaduženošću kompanije;
 - emitovanje akcija ili drugih hartija od vrijednosti;
 - pripajanje sa drugim kompanijama;
 - formiranje novog menadžmenta;
 - „iščekivanje boljih vremena“.

Lični motivi – služe za ostvarivanje ličnih ciljeva pojedinca usled finansijskih poteškoća ili pak čiste želje za što više novca. Povećanje zarada – u mnogim slučajevima menadžeri dobijaju uvećanje svojih primanja ako ispune određene ciljeve, bilo da su to nivo prodaje ili određeni nivo profita. Upravo je to jedan od značajnih motiva za sastavljanje lažnih finansijskih izvještaja i ostvarivanje prevara.

Ostvarivanje bonusa na zarade – kao i prethodni motiv, i kod ovog motiva ostvarivanje bonusa zavisi od rezultata, što nagoni mnoge menadžere da „uljepšavaju“ finansijske izvještaje koristeći razne manipulacije.

Očekivanje tržišta kapitala – ostvarivanje profita je u rukama menadžera. Međutim, tržišno pozicioniranje i vrijednost kompanije kroz cijenu akcija je u rukama analitičara na tržištu kapitala. Ostvarivanje profita koje nije praćeno povećanjem cijene akcija predstavlja veliko razočarenje i gubitak velike količine novca za akcionare.

Usaglašavanje sa očekivanjima analitičara – u zemljama u kojima postoji razvijeno finansijsko tržište (SAD, Velika Britanija) od kompanija čije se akcije kotiraju na berzi se očekuje da godišnje, polugodišnje a ponekad i kvartalno objavljuju finansijske izvještaje. Na osnovu podataka dobijenih iz finansijskih izvještaja analitičari procjenjuju budući razvoj i profit kompanija na osnovu čega se ona pozicionira na finansijskom tržištu i formira cijena akcija. Zbog toga je menadžerima bitno da ispune očekivanja analitičara, što ponekad primorava menadžere kompanija da primijene manipulacije u finansijskim izvještajima kako bi ostvarili nivo profita koji se od njih i očekuje.

Ostvarivanje ujednačenog (ravnomjernog) rezultata – i pored pritiska da kompanije ostvaruju što veći profit iz godine u godinu, menadžment firme mora biti svjestan da nagli porast ili pad rezultata poslovanja može da izazove negativnu reakciju tržišta i da dovede do pada vrijednosti akcija. Upravo zbog toga, mnogi menadžeri koriste manipulacije u finansijskim izvještajima kako bi kroz periode prikazali stabilan rast rezultata poslovanja, koji bi ukazao na stabilnost poslovanja firme, što bi se odrazilo i na cijenu akcija i vrijednost kompanije.

Specifične okolnosti – određene okolnosti u poslovanju, na tržištu kapitala ili specifične političko-društvene okolnosti mogu da primoraju menadžere da koriste manipulacije u finansijskim izvještajima. Upravljanje kreditima i zaduženošću kompanije – mnoge kompanije danas posluju zadužujući se kod poslovnih banaka, države, drugih finansijskih institucija i na finansijskom tržištu. Svako zaduživanje nosi sa sobom i određene obaveze. Ukoliko kompanija tokom perioda za koji se zadužila počne slabije da posluje, što se manifestuje manjim

prihodima i profitom, kreditori da bi zaštitili svoj kapital i svoje interese povećavaju kamatnu stopu na buduća pozajmljena sredstva. U takvim situacijama menadžeri, vrlo često, manipulišu podacima u finansijskim izvještajima kako bi prikazali uspješno poslovanje i izbjegli dodatne troškove kamata i druge finansijske rashode.

Emitovanje akcija ili drugih hartija od vrijednosti – u situacijama u kojima kompanija prvi put emituje svoje akcije na berzi ili kada emituje druge vrste hartija od vrijednosti (obveznice) kako bi došla do dodatnog kapitala, menadžeri pribjegavaju manipulacijama kako bi prikazali što bolje rezultate poslovanja. Pripajanje sa drugim kompanijama – jedna od faza razvoja firme jeste pripajanje sa drugim kompanijama. Razlozi pripajanja mogu da budu različiti, od sprečavanja bankrotstva, otklanjanja konkurencije, do stvaranja monopola na tržištu.

Međutim, u pregovorima oko preuzimanja ili pripajanja od izuzetne važnosti jeste finansijska pozicija preduzeća. Neće se isto tretirati likvidno preduzeće koje nije opterećeno dugovima, čija potraživanja dospijevaju u najkraćem roku i čije akcije se vrlo dobro kotiraju na berzi i preduzeće sa potpuno suprotnom finansijskom slikom poslovanja. Upravo zbog toga manipulacije sa finansijskim izvještajima su jedna od metoda koju koriste menadžeri kompanija kako bi prikazali što bolju finansijsku situaciju u kompaniji i time sebi obezbijedili sigurnu poziciju u pregovorima oko preuzimanja ili pripajanja sa drugim kompanijama.

Formiranje novog menadžmenta – kada dođe do promjene menadžerskog tima u kompaniji novi tim želi da sebi obezbijedi što bolju početnu poziciju. Jedan od načina jeste da prikaže prethodno rukovodstvo što lošijim. Ovo može biti korisno za novi menadžment iz dva razloga: prvi je da sebi obezbijedi što više prostora usljed loših rezultata prethodne strukture menadžmenta, a drugi je da sebi na taj način obezbijedi što manju stopu profita sa kojom će se kasnije njihovo poslovanje upoređivati;

„Iščekivanje boljih vremena“ – ukoliko je kompanija u problemima menadžment često pribjegava prevarama u finansijskim izvještajima kako bi prikazao stabilno poslovanje i sačuvao kompaniju za neka bolja vremena za koji je procijenio da dolaze. Na taj način menadžment stvara sebi određenu rezervu u poslovanju kako bi izdržao trenutne poteškoće, nadajući se da će buduće vrijeme donijeti nove šanse u poslovanju a samim tim i veći profit.

PROCEDURE RADA U FORENZIČKOM RAČUNOVODSTVU

Forenzičko računovodstvo je fokusirano na dokaze o ekonomskim transakcijama i na izvještavanje, kao sastavni deo računovodstvenog sistema i zakonskog sistema. Na razvoj discipline forenzičkog računovodstva više su uticala empirijska znanja dobijena kroz poslovnu praksu, a manje teorijska znanja. Za forenziku se kaže da je to „dubinsko“ snimanje i istraživanje događaja, koji izazivaju sumnju da se nešto krivo radi ili da je prevara moguća.

Razvoj forenzičkog računovodstva u Republici Srpskoj je neminovan iz više razloga, a među njima posebno se ističe nedostatak specijalnih znanja i iskustava eksternih i internih revizora, poreskih revizora, inspektora i računovođa pri istragama kažnjivih i drugih nedozvoljenih djela, te davanju mišljenja vještaka u vezi sa pravnim, poslovnim i drugim potrebama.

Značaj forenzičkog računovodstva se ogleda i kod krivičnih pitanja, jer ukoliko dođe do kriminalnih radnji to podrazumijeva da se računovođe i revizore nalaze u tom sporu jer oni klasifikuju i procenjuju finansijske transakcije koje se u tom trenutku čine nepravilnim, kao što je nelegalno stečena dobit kriminalne radnje od strane dobavljača i kupaca, i sl.

Doprinos razvoja forenzičkog računovodstva se ogleda i kod potraživanja po osnovu osiguranja i u državnom sektoru jer forenzičke računovođe mogu da pruže pomoć jer poštuju zakonske propise.

U procesu obavljanja svog zadatka, računovođa forenzičar primjenjuje različite procedure, kako bi utvrdio područja počinjenih prevara. Analitičke procedure su one koje razlažu problem do detalja i komparativno analiziraju uzajamno povezane segmente poslovanja, a ti odnosi na

kraju, mogu, implicirati mogućnost prevare. Analitičke procedure u forenzici imaju tri primarna cilja: (Vukoja, 2016: 662)

- preliminarne (pripremne) analitičke procedure se koriste za otkrivanje područja visokog rizika od prevare, njihove prirode, vremena i stepena sprovođenja potrebnih forenzičkih procedura,
- nezavisne analitičke procedure se koriste za pribavljanje dokaza na temelju poređenja i usklađivanja podataka, te utvrđivanja vjerodostojnosti dokumentacije, knjiženja i obračuna,
- konačne analitičke procedure služe za donošenje zaključaka o uticaju problematičnih transakcija na finansijske izvještaje.

Forenzičar u svom poslu koristi i analitičke tehnike za analizu odnosa između stavki u finansijskim izvještajima, odnosno analizu poslovnih transakcija. Istražiteljske tehnike forenzičkog računovodstva su:

- horizontalna analiza – koja upoređuje stavke iz tekućeg perioda sa istim stavkama iz prethodnog perioda,
- vertikalna analiza – koja upoređuje postotne udjele pojedinih stavki u finansijskim izvještajima, npr. postotni udjel rashoda u prihodu, dobiti u prihodu i slično,
- upoređivanje detaljnih stavki u finansijskim izvještajima – sa istim ili sličnim stavkama iz prethodnih perioda,
- analiza odnosa (ratio analysis) – u finansijskim izvještajima u područjima profitabilnosti, likvidnosti, solventnosti, aktivnosti i stvaranja vrijednosti.

Podaci o poslovanju će, kako internim, tako i eksternim korisnicima informacija poslužiti kao dobra osnova za donošenje ekonomskih odluka, odnosno preduzimanje odgovarajućih akcija (Vuković Perduv i Čeklić i Čeklić 2018: 110).

Forenzičko računovodstva ne pronalazi samo neslaganja, nego otkriva čitav lanac prevare i nalazi odgovore na pitanja: ko – šta – gdje – zašto – kada – kako, pitanja koja čine lanac prevare. Osnovno načelo pri istrazi jeste ocjena činjenica.

REZULTATI EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

Cilj istraživanja ovog rada je prikupljanje informacija o implementaciji forenzičkog računovodstva u finansijskim izvještajima, a u cilju podizanje finansijskih performansi preduzeća, odbacivanjem nepouzdatih, netačnih i neatestiranih računovodstvenih informacija, te jačanjem interdisciplinarnih kompetencija i prosuđivanja zasnovanog na objektivnim činjenicama.

Informacije do kojih se došlo kao rezultat empirijskog istraživanja dobijene su anketnim upitnikom. Pitanja anketnog upitnika su formulisana zatvorenog tipa, direktna pitanja i pitanja sa ponuđenim odgovorima nabranja. U anketnom upitniku nije bilo tačnih ni pogrešnih odgovora, jedino je bilo važno iskreno mišljenje ispitanika o važnosti razvoja forenzičke revizije u cilju kvalitetnijeg i efikasnijeg finansijskog izvještavanja i unapređenja poslovne efikasnosti.

U okviru anketnog upitnika dat je prikaz rezultata istraživanja, koji ukazuju na poznavanje, primjenjivost i zastupljenost primjene forenzičkog računovodstva u praksi.

Na pitanje: „Da li je u Vašoj organizaciji uspostavljen sistem forenzičkog računovodstva“, došli smo do podataka koji su prikazani u sljedećoj tabeli:

Tabela 1. Primjena sistema forenzičkog računovodstva

Odgovor	Broj ispitanika	% ispitanika
DA	2	4,25%
NE, INCIJALNO SE UVODI	7	14,90%
NE	38	80,85%
Ukupno:	47	100,00 %

Izvor: autor

Da sistem forenzičkog računovodstva nije uspostavljen u kompanijama potvrđuju podaci koji su prikazani. Samo 4,25% ispitanika je potvrdilo da ima uspostavljen sistem forenzičkog računovodstva, dok je 14,90% ispitanika zaposleno u kompanijama u kojima su započete aktivnosti na uvođenju forenzičkog računovodstva. Najveći broj ispitanika, 80,85% nije preduzeo nikakve aktivnosti na uspostavljanju sistema forenzičkog računovodstva.

Odgovori ispitanika anketnog upitnika na pitanje: „Da li je rukovodstvo kompanije upoznato sa principima forenzičkog računovodstva“ su prikazani u tabeli broj 2.

Tabela 2. Poznavanje rukovodstva kompanije sa principa forenzičkog računovodstva

Odgovor	Broj ispitanika	% ispitanika
DA	10	21,28%
DJELIMIČNO	25	53,19%
NE	12	25,53%
Ukupno:	47	100,00 %

Izvor: autor

Prema prikazanim podacima rezultata istraživanja, samo 21,28% ispitanika smatra da je rukovodstvo kompanije upoznato sa principima forenzičkog računovodstva, dok je 53,19% ispitanika mišljenja da je rukovodstvo kompanije djelimično upoznato sa navedenim principima, što ukazuje na nedoljnu edukaciju iz oblasti forenzičkog računovodstva.

Nije zanemariv ni rezultat istraživanja od 25,53% koji ukazuje da rukovodstvo kompanije uopšte nije upoznato sa principima razvoja i primjenom forenzičkog računovodstva u finansijskim izvještajima.

Da li organizacijama u kojima su angažovani ispitanici postoji potreba za sprovođenjem forenzičkog računovodstva, rezultati istraživanja dati su u tabeli broj 3.

Tabela 3. Pregled rezultata istraživanja – potreba sprovođenja forenzičkog računovodstva u kompanijama

Pitanje	Ne slažem se	Nisam siguran/a	Slažem se	Potpuno se slažem
Da li smatrate da u Vašoj organizaciji postoji potreba za sprovođenjem forenzičkog računovodstva	26,30%	37,40%	30,80%	5,5%

Izvor: autor

Najveći broj ispitanika, 37,40 nije siguran/a da li postoji potreba za sprovođenjem forenzičkog računovodstva u kompanijama u kojima su angažovani. Znatno broj ispitanika, njih 30,80% se slaže da postoji potreba sprovođenja forenzičkog računovodstva u kompanijama dok se 26,30%

ispitanika ne slaže da postoji potreba za sprovođenjem forenzičkog računovodstva u kompanijama.

Ispitanici anketnog upitnika, su na pitanje: „Da li bi se trebala povećati odgovornost računovodstvene profesije za sastavljanje finansijskih izvještaja?“ Odgovori ispitanika su prikazani u sljedećoj tabeli:

Tabela 4. Pregled rezultata istraživanja, na pitanje povećanja odgovornosti računovodstvene profesije za sastavljanje finansijskih izvještaja

Odgovor	Broj ispitanika	% ispitanika
DA	37	78,72%
NE	2	4,25%
NISAM SIGURAN/A	8	17,02%
Ukupno:	47	100,00 %

Izvor: autor

Najveći broj ispitanika, 78,72% je stava da bi se trebala povećati odgovornost računovodstvene profesije prilikom sastavljanja finansijskih izvještaja, dok 17,02% ispitanika smatra nije sigurno/a da bi se trebala povećati odgovornost prilikom sastavljanja finansijskih izvještaja, Na pitanje: „Da li bi se sa implementacijom forenzičkog računovodstva u kompanijama povećao kvalitet finansijskog izvještavanja?“ Rezultati potvrde ili negiranja mišljenja ispitanika, kao i postojanja nesigurnosti u svoje mišljenje, prikazani su u sljedećoj tabeli:

Tabela 5. Mišljenje ispitanika o implementaciji forenzičkog računovodstva na kvalitet finansijskog izvještavanja

Odgovor	Broj ispitanika	% ispitanika
DA	23	48,94%
NE	7	14,89%
NISAM SIGURAN/A	17	36,17%
Ukupno:	47	100,00 %

Izvor: autor

Rezultati istraživanja pokazuju da 48,94% ispitanika anketnog upitnika je mišljenja da bi implementacija forenzičkog računovodstva mogla uticati na kvalitet finansijskog izvještavanja. Znatno broj ispitanika, 36,17% nije siguran da bi primjena forenzičkog računovodstva dovela do kvalitetnijeg finansijskog izvještavanja.

ZAKLJUČAK

Korišćenje finansijskih izvještaja za izvršenje prevara je praksa koja se može sresti u svim preduzećima nezavisno od njihove djelatnosti ili veličine. Riziku prevara su više izložena preduzeća sa lošim korporativnim upravljanjem i niskom korporativnom kulturom.

Revizija finansijskih izvještaja ne može dati adekvatan odgovor u borbi protiv finansijskih manipulacija, kako zbog ograničenog djelovanja, tako i zbog vrlo složenih finansijskih manipulacija koje je sve teže otkriti blagovremeno. Upravo zbog toga se javila potreba za forenzičkim računovodstvom koje može detaljnije i dublje ispitati prevaru, a i preventivno djelovati u njenom otkrivanju. Njegove primarne uloge su otkriti prevaru, spriječiti prevaru, pronaći dokaze o nastaloj prevari kao i procjena stvarnog stanja i rezultata izvještajnog subjekta s aspekta interesa menadžmenta, potencijalnog partnera ili investitora koji su naručioci i korisnici rezultata forenzičkog računovodstva.

Doprinos empirijskog istraživanja ogleda se, da se na naučno utemeljen način utvrditi postojanje korelacije između forenzičkog računovodstva i finansijskog izvještavanja u cilju postizanja efikasnijeg poslovnog odlučivanja.

Neki od razloga koje su naveli ispitanici da treba forenzičko računovodstvo sprovesti u organizacijama su:

- „objektivnosti, transparentnost i tačnost podataka,
- institucije troše javni novac (građana),
- veća odgovornost i profesionalnost,
- bolje razumjevanje prethodnih knjiženja,
- da se vlasnik upozna sa eventualnim nepravilnostima,
- ne prihvata sugestije,
- kvalitetnije donošenje odluka,
- povećanje kvaliteta u računovodstveno-finansijskom dijelu poslova.

Ulaganja u razvoj forenzičkog računovodstva, kao i organizovanje edukacije u okviru nove grane računovodstva, trebalo bi da smanji mogućnost nastanka prevara i drugih destruktivnih aktivnosti koje negativno djeluju na privredne tokove. U razvoju i opravdanosti uvođenja forenzičkog računovodstva najvažniju ulogu imaju ljudski resursi. Asistiranjem u postupcima, forenzičke računovođe svojim stručnim mišljenjem mogu da doprinesu uspostavljanje adekvatnog regulatornog okvira koji bi bio primjenljiv u finansijskom izvještavanju, a što bi uticalo na objektivno i fer prezentovanje računovodstvenih informacija i imalo važnu ulogu u privlačenju kapitala što bi doprinijelo i efikasnijem funkcionisanju cjelokupnog sistema države.

LITERATURA

1. Aleksić, Milanka, Gligorić-Vujnović, Bogdana i Uremović, Nina. (2015). “Uloga i značaj forenzičkog računovodstva u otkrivanju finansijskih prevara”. *EMC Review- Časopis za ekonomiju*, Vol. 10., br. 2: 229-236.
2. Belak, Vinko. (2011). *Poslovna forenzika i forenzično računovodstvo - borba protiv prijevare*. Zagreb: Belak Excellens d.o.o.
3. Madan, Lal Bhasin. (2016). “Accounting Manipulations in Corporate Financial Reports: Study of an Asian Market.” *International Journal of Management Sciences and Business Research*. ISSN (2226-8235) Vol-5, Issue 11: 22-45.
4. Mitrić, Miloš, Stanković, Aleksandra i Lakićević, Andrija. (2012). Forenzičko računovodstvo – karika koja nedostaje u obrazovanju i praksi. Beograd: Fakultet organizacionih nauka. *Časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, Management, 2012/65.
5. Papik, Mario and Papikova Lenka. 2020. “Detection models for unintentional financial restatements.” *Journal of Business Economics and Management*. 21(1): 64-86. ISSN 1611-1699/eISSN 2029-4433. doi: <https://doi.org/10.3846/jbem.2019.10179>.
6. Peterson, K. Ozili. (2015). “Forensic accounting and fraud A review of literature and policy implications”. *International Journal of Accounting and Economics Studies*, 3 (1): 63-68 home page: www.sciencepubco.com/index.php/IJAES doi: 10.14419/ijaes.v3i1.4541 (pristupljeno 25. avgusta 2024. godine).

7. Safta, Ioana-Lavinia and Achim, Monica Violeta and Borlea, Sorin Nicolae. (2020). „Manipulation of financial statements through the use of creative accounting. Case of romanian companies.” *Studia Universitatis “Vasile Goldis” Arad. Economics Series* (30): 3/2020, ISSN: 1584-2339: 90-107.
8. Sharma, Anuj and Panigrahi, Prabin Kumar. 2012. “A Review of Financial Accounting Fraud Detection based on Data Mining Techniques.” *International Journal of Computer Applications* (0975 – 8887), (39)1: 37-47.
9. Vukoja, Božo. (2016). *Korporativno izvješćivanje, revizija i analiza*. Grude: Revident d.o.o. Grude.
10. Vuković Perduv, Vedrana and Ćeklic, Jelena and Ćeklic, Blaz. (2018). “The role of forensic accounting in corporate governance”. *Business studies*. 10 (19-20): 105-117.

LIQUIDITY OF ENTREPRENEURS IN THE REPUBLIC OF SERBIA

UDK 005.915:005.5 (497.11)
DOI: 10.7251/ZUPS2509105R

Pregledni rad

Nikola Radosavljević^{1*}, Cariša Bešić¹, Gordana Rendulić Davidović¹

Corresponding author: nikola.radosavljevic@ftn.kg.ac.rs

¹University of Kragujevac, Faculty of Technical Sciences Čačak, Serbia

Abstract: The purpose of the conducted research is to examine the level and trends of liquidity ratio of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period from 2014 to 2023. The research was conducted on the basis of the aggregate data of entrepreneur operations in the Republic of Serbia, published by the Business Registers Agency within the Financial Statements Annual Bulletin. For the paper purposes, liquidity was measured by the current ratio, quick ratio, cash ratio and net working capital. The research showed that during the observed ten-year period, the liquidity ratio values were below reference values, with a growing trend. It was also found that during this period the net working capital value increased, being positive in all these years.

Key words: *liquidity, entrepreneurs, ratios, net working capital, the Republic of Serbia.*

INTRODUCTION

According to the economic growth models developed so far, innovations, new technologies and entrepreneurial capital are key factors for an improvement of economic performances at the national, regional and local levels (Josipović et al., 2019, p. 868). As these authors state, the theoretical explanation for linking entrepreneurship with the economic growth and development implies that entrepreneurship has been recognized as an instrument for transforming knowledge, skills and creativity of individuals into economic knowledge that can be successfully commercialized within new business organisations (Josipović et al., 2019, p. 868). It has impact on the reduction of inequality in income distribution and consequently, through poverty reduction, it performs an important social function by creating jobs for different groups of people, and efficient allocation of resources (Paunović, 2017).

The state is obliged to provide all conditions for entrepreneurship development, because with their support unemployment will decrease (Šormaz, 2021). In the past years in our country there has been growing awareness of the considerable contribution that entrepreneurship and entrepreneurs make in the transition of our social and economic system, being a significant lever for the economic recovery and growth (Ilić, 2018). However, nevertheless, entrepreneurship in the Republic of Serbia has not reached the necessary development level (Aničić, et al., 2017). As the authors state, the results of SME and entrepreneurs are below the expected ones, followed by illiquidity, high indebtedness and unfavourable financing resources in which too expensive bank loans dominate.

The subject of this paper is the liquidity of entrepreneurs in the Republic of Serbia. The aim of the paper research is to present the levels and trends of liquidity ratio of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period from 2014 to 2023. The current ratio, quick ratio, cash ratio and net working capital have been used for measuring liquidity of entrepreneurs.

RESEARCH METHODOLOGY

Liquidity is ability of a company to settle its obligations at any time within their maturity (Knežević, et al., 2019). In the professional literature, a liquidity analysis of a company is usually equated with the analysis of short-term financial safety or analysis of short-term investment risk (investing) into one company (Malinić et al., 2019, p. 85). Liquidity ratios show the ability of the company to meet its short-term obligations, and/or they can show current solvency of the company, as well as its ability to remain solvent in the case of any financial problems (Van Horne, 2020). The most significant and widely used liquidity ratios are the current ratio, quick ratio, cash ratio and net working capital.

The Current Ratio is the ratio between current assets and short-term liabilities. Thus, it measures a company's ability to respond to its short-term obligations by using the whole current assets. It is usually stated that a company is financially strong if the value of this ratio is 2 or above, while when it is below 2 it implies a higher risk of illiquidity. The threshold is stated to be 1, when current assets comprise cash and assets easily converted into cash at the market. A company may encounter a situation that apart from the high value of this ratio it cannot pay for its short-term liabilities. The reason can be in the fact that this liquidity ratio puts total current assets and short-term obligations into ratio, i.e. it does not differentiate between certain types of current assets.

The Quick Ratio is the ratio between liquid assets and short-term liabilities, thus being much stricter liquidity ratio than current ratio. Namely, this liquidity ratio excludes inventories from current assets, which present in full or in majority, despite relative fast turnover, permanent investments of the company which is rather similar to investment into fixed assets (Malinić et al., 2019). In other words, this liquidity ratio measures the company's current ability to settle obligations, because the numerator includes receivables, cash and securities, while less liquid current assets, such as inventories, are excluded (Knežević et al., 2019). In the situation when the value of quick ratio is 1 and above, we may say that the company is safe, meaning that liquid assets are at least equal to its short-term liabilities.

The Cash Ratio is the ratio between cash and cash equivalents on the one hand, and short-term liabilities on the other hand. It is the strictest liquidity ratio because it puts into ratio the most liquid assets – cash and/or its equivalents to short-term liabilities. If the cash ratio is 1 or higher, the company may settle its short-term liabilities from available cash assets.

The Net Working Capital is very often used as a liquidity ratio. This liquidity ratio is difference between current assets and short-term liabilities (Knežević, 2009). A higher value of net working capital implies higher liquidity of a company. In other words, if a company has negative net working capital, then it is not able to pay for its business expenses (Knežević et al., 2019).

Table 1 shows the manner of determining the above-mentioned liquidity ratios.

Table 1: Liquidity ratios and the method of their calculation

Liquidity ratio	Calculation method
Current ratio	Current assets/Short-term liabilities
Quick ratio	(Current assets-Inventories)/Short-term liabilities
Cash ratio	Cash and cash equivalents/Short-term liabilities
Net working capital	Current assets-Short-term liabilities

Source: The authors, from the available literature

As a source of data for the purpose of this research, the data from Financial Statements Annual Bulletin published since 2014 by the Republic of Serbia Business Registers Agency were used.

Actually, it is a report which includes aggregate balance sheets and income statements for two years in a row for companies, entrepreneurs from the real sector, financial institutions and non-profit organisations. In this paper, for the purpose of research, only data from the balance sheet for the period from 2014 to 2023 shall be used.

RESEARCH RESULTS

During the observed ten-year period, there were oscillation in the number of entrepreneurs operating in the Republic of Serbia (Table 2). Namely, during 2015 and 2016 their number decreased compared to 2014, and from 2017 they started growing. The most considerable increase occurred during 2019. Milašinović et al., (2021) state as a reason for this sudden increase in the number of entrepreneurs “that after enacting the Law on Amendments to the Law on Personal Income Tax the number of entrepreneurs increased, which during 2019 became obligors for double-entry bookkeeping, as well as for the production of and reporting of financial statements to the Business Registers Agency (p. 8). Therefore, at the end of 2002, there were 6 times more entrepreneurs in the Republic of Serbia than at the end of 2014. Regarding the number of employees in entrepreneur entities, there was a growing trend throughout this period. At the end of 2020, there were 5 times more employees in entrepreneur entities than at the end of 2014. The number of entrepreneurs has grown steadily but more slowly over the last three years. The number of employees stayed the same in 2022 but grew more in 2023. The entrepreneurial sector is developing positively. However, employee growth does not always match this trend. This may show the need to explore factors like productivity, economic cycles, or market demand.

Table 2: The number of entrepreneurs and their employees in the Republic of Serbia in the period from 2014 to 2023

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Number of entrepreneurs	18.204	17.109	17.098	17.382	18.407	108.557	112.703	115.241	116.427	117.115
Number of employees	43.025	45.545	47.906	50.955	56.675	210.455	225.404	230.260	230.325	233.094

Source: The Republic of Serbia Business Registers Agency, *Financial Statements Annual Bulletin from 2014 to 2023*

In the period from 2014 to 2023, the average share of current assets in total business assets of entrepreneurs was approximately 72%. In the structure of current assets, inventories had the highest share during all 10 observed years. The average share of inventories in current assets was approximately 47%. The reason for such high share of inventories in the structure of current assets may be in the fact that entrepreneurs purchased the same for cash (due to certain lack of confidence in suppliers), as well as due to the fact that entrepreneurs tried to achieve some economic benefit by purchasing large quantities (in the form of discount on quantities). Apart from inventories, receivables against sale has a significant share in current assets of entrepreneurs in the Republic of Serbia. Therefore, in the period from 2014 to 2023 their average participation in current assets was somewhat below 28%. It may imply their bad collection policy, as well as problems of buyers' illiquidity.

The dramatic increase in total assets, current assets, inventories, receivables, and cash between 2018 and 2019, continuing into 2020, could be attributed to an economic boom, increased investments, or specific policies or market conditions in Serbia that supported business growth. The spike in cash holdings from 2020 could reflect a strategic shift towards maintaining liquidity during uncertain times (likely a result of the COVID-19 pandemic). Businesses may have started holding more cash to weather potential downturns or disruptions in operations.

Table 3: Total and current assets of entrepreneurs and the structure of current assets

	Total assets (000 dinars)	Current assets (000 dinars)	Inventories (000 dinars)	Receivables under sale (000 dinars)	Cash and cash equivalents (000 dinars)
2014	93.012.888	68.250.878	33.475.163	20.446.573	7.845.932
2015	98.489.330	71.078.438	34.368.339	21.260.702	9.000.044
2016	107.440.255	76.892.580	36.285.151	22.417.449	10.312.934
2017	117.803.926	83.912.668	39.845.167	23.305.979	11.960.089
2018	133.006.476	93.690.294	42.956.264	26.209.015	14.650.109
2019	406.570.115	297.705.350	140.877.674	75.299.692	51.898.387
2020	473.132.934	346.192.660	157.748.138	84.707.542	67.470.853
2021	552.300.421	402.153.345	182.293.250	99.224.725	80.117.685
2022	631.725.868	462.615.434	209.526.779	116.723.698	87.991.930
2023	691.596.809	501.796.229	215.636.459	126.636.881	104.789.362

Source: The Republic of Serbia Business Registers Agency, *Financial Statements Annual Bulletin from 2014 to 2023*

The growing cash balances are positive, but entrepreneurs might consider investing some of that excess cash into higher-yield opportunities, especially once economic uncertainties decline.

During the observed period, most of the entrepreneurs' assets originate from short-term borrowed sources. Over the 10-year period, short-term liabilities grew by 453.73%, indicating a significant increase in the use of short-term borrowed funds. The most important part of short-term liabilities accounted for liabilities from operations (obligations towards suppliers). Their average share in short-term liabilities of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014-2023 was around 53%. Short-term financial liabilities (with average 25.65% share) were also a significant form of short-term liabilities of entrepreneurs. In 10-year, period it grew by 319.22%. This is slower than the growth in both total short-term liabilities and liabilities from operations, suggesting that entrepreneurs are less reliant on financial institutions for short-term credit than on suppliers. The share of short-term financial liabilities started at around 27-29% between 2014 and 2018, but declined to 21-26% from 2019 to 2023. This indicates a gradual reduction in reliance on financial institutions for short-term debt in recent years. The sharp increases in short-term liabilities in 2019 can likely be attributed to a combination of more factors (such as changes in lending policies, supplier terms, or market conditions), rather than a single event. Analyzing specific economic reports and industry trends from that time would provide more detailed insights into the precise drivers of this behavior.

The structure of short-term liabilities in the Republic of Serbia during the period from 2014 to 2023 is shown in Table 4.

Table 4: The structure of short-term liabilities of entrepreneurs

	Short-term liabilities (000 dinars)	Liabilities from operations (000 dinars)	Short-term financial liabilities (000 dinars)
2014	63.780.837	34.524.923	17.680.553
2015	64.641.868	35.109.274	17.487.323
2016	69.337.052	37.394.472	19.074.329
2017	74.044.434	38.601.585	21.539.442
2018	80.675.027	41.593.208	23.298.878
2019	230.813.575	121.790.620	60.184.697
2020	263.142.565	132.341.165	67.847.152
2021	298.949.465	154.218.172	71.270.979
2022	335.240.240	178.105.086	72.324.318
2023	353.121.154	191.340.366	74.153.246

Source: The Republic of Serbia Business Registers Agency, *Financial Statements Annual Bulletin from 2014 to 2023*

The Table 5 below shows the values of current assets, short-term liabilities and current ratio of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014 - 2023.

Table 5: Current ratio of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014-2023

	Current assets (000 dinars)	Short-term liabilities (000 dinars)	General ratio
2014	68.250.878	63.780.837	1,07
2015	71.078.438	64.641.868	1,10
2016	76.892.580	69.337.052	1,11
2017	83.912.668	74.044.434	1,13
2018	93.690.294	80.675.027	1,16
2019	297.705.350	230.813.575	1,29
2020	346.192.660	263.142.565	1,32
2021	402.153.345	298.949.465	1,35
2022	462.615.434	335.240.240	1,38
2023	501.796.229	353.121.154	1,42

Source: The authors on the basis of data of the Republic of Serbia Business Registers Agency, *Financial Statements Annual Bulletin from 2014 to 2023*

In the period 2014 – 2023 there was a growing trend of the values of current assets and short-term liabilities of entrepreneurs in the Republic of Serbia. Thus, current assets were by around 407% higher at the end of 2023 than at the end of 2014, while short-term liabilities were higher by around 312%. However, as the growth of current assets was higher than short-term liabilities growth over time, it resulted in the growth of the current ratio. During all ten observed years, the current ratio was below the bottom reference value of 1. In other words, each dinar of short-term liabilities was covered with more than 1 dinar of current assets. The lowest value of this liquidity ratio was marked in the first observed year, and the highest level was in the last observed year. The analysis of current assets and short-term liabilities from 2014 to 2023 reveals a positive trajectory in the financial health of entrepreneurs in the Republic of Serbia. With a growing current ratio, businesses are better positioned to manage short-term obligations, but attention must be given to maintaining a balance between liquidity and growth. Understanding the broader economic context, along with strategic financial management, will be essential for long-term success in an evolving market landscape.

Table 6: The quick ratio of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period from 2014 to 2023

	Current assets (000 dinars)	Inventories (000 dinars)	Short-term liabilities (000 dinars)	Quick ratio
2014	68.250.878	33.475.163	63.780.837	0,55
2015	71.078.438	34.368.339	64.641.868	0,57
2016	76.892.580	36.285.151	69.337.052	0,59
2017	83.912.668	39.845.167	74.044.434	0,60
2018	93.690.294	42.956.264	80.675.027	0,63

2019	297.705.350	140.877.674	230.813.575	0,68
2020	346.192.660	157.748.138	263.142.565	0,72
2021	402.153.345	182.293.250	298.949.465	0,72
2022	462.615.434	209.526.779	335.240.240	0,74
2023	501.796.229	215.636.459	353.121.154	0,75

Source: The authors on the basis of data of the Republic of Serbia Business Registers Agency, *Financial Statements Annual Bulletin from 2014 to 2023*

Apart from the above-mentioned growth in the value of current assets and short-term liabilities of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014-2023, there was a growing trend in the value of inventories (Table 6). Thus, at the end of the last observed year inventories were higher by around 543.2% compared to the end of the first observed year. As with the general ratio, during the observed period there was a growing trend of quick ratio. As this was expected (due to low value of general ratio and significant share of inventories in current assets), the value of quick ratio was below reference value 1 during all four observed years. It implies that, if we consider entrepreneurs aggregately, each dinar of short-term liabilities was covered with less than one dinar of liquid assets.

The first observed year marks the lowest liquidity of entrepreneurs measured by the quick ratio, while the last observed year marks the highest liquidity level. A high inventory level may indicate overstocking or a proactive approach to meeting market demand. However, businesses should monitor their inventory turnover rates to avoid tying up excessive capital in unsold goods, which can affect liquidity. Entrepreneurs may consider adopting strategies to enhance liquidity, such as optimizing inventory levels, improving receivables collection processes, and exploring financing options that balance short-term and long-term capital needs. Proactive financial management will be essential in navigating potential market fluctuations and ensuring sustainable growth.

The Table 7 presents the value of cash and cash equivalents, short-term liabilities, as well as the value of cash ratio of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014 – 2023.

Table 7: Cash ratio of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014 – 2023.

	Cash and cash equivalents (000 dinars)	Short-term liabilities (000 dinars)	Cash ratio
2014	7.845.932	63.780.837	0,12
2015	9.000.044	64.641.868	0,14
2016	10.312.934	69.337.052	0,15
2017	11.960.089	74.044.434	0,16
2018	14.650.109	80.675.027	0,18
2019	51.898.387	230.813.575	0,22
2020	67.470.853	263.142.565	0,26
2021	80.117.685	298.949.465	0,27
2022	87.991.930	335.240.240	0,26
2023	104.789.362	353.121.154	0,30

Source: The authors on the basis of data of the Republic of Serbia Business Registers Agency, *Financial Statements Annual Bulletin from 2014 to 2023*.

During the observed period, there was a growing trend in the value of cash and cash equivalents alongside the increasing value of short-term liabilities. By the end of 2023, cash and cash equivalents had grown by approximately 1,236.6% compared to the end of 2014. However, despite the significant increase in cash and cash equivalents relative to the growth in short-term liabilities, the cash ratio remained below the reference value of 1 throughout the ten-year period. Similar to the previous liquidity ratios, the highest value of the cash ratio was observed in the last year, while the lowest was recorded in the first observed year. Entrepreneurs should focus on enhancing cash flow management, potentially by improving collections on receivables or optimizing payment terms with suppliers. These strategies can help ensure that cash resources are available to meet short-term liabilities. The value of net working capital of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014-2023 is presented in Table 8. The value of net working capital exhibited a growing trend and maintained a positive value throughout all ten observed years (Table 8). This implies that entrepreneurs were able to cover their operating costs, such as salaries for employees and obligations towards suppliers. The lowest value of net working capital was recorded in the first observed year, while the highest value was achieved in the last observed year. Maintaining a healthy net working capital is crucial for operational efficiency. Entrepreneurs should continue to monitor their working capital levels to ensure they can manage unexpected expenses or fluctuations in revenue.

Table 8: Net working capital of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period 2014 - 2020

	Current assets (000 dinars)	Short-term liabilities (000 dinars)	Net working capital (000 dinars)
2014	68.250.878	63.780.837	4.470.041
2015	71.078.438	64.641.868	6.436.570
2016	76.892.580	69.337.052	7.555.528
2017	83.912.668	74.044.434	9.868.234
2018	93.690.294	80.675.027	13.015.267
2019	297.705.350	230.813.575	66.891.775
2020	346.192.660	263.142.565	83.050.095
2021	402.153.345	298.949.465	103.203.880
2022	462.615.434	335.240.240	127.375.194
2023	501.796.229	353.121.154	148.675.075

Source: The authors on the basis of data of the Republic of Serbia Business Registers Agency, *Financial Statements Annual Bulletin from 2014 to 2023*

CONCLUSION

The business of entrepreneurs is of great importance for all economies in the world. This paper examined the liquidity of entrepreneurs in the Republic of Serbia in the period from 2014 to 2023, on the basis of the aggregate financial data published by the Republic of Serbia Business Registers Agency. Liquidity was measured by the current ratio, quick ratio, cash ratio and net working capital.

Apart from the growing trend, it was found that during the observed period the liquidity ratios (general, quick and cash) of entrepreneurs in the Republic of Serbia were below the prescribed

reference values. This implies that the liquidity of entrepreneurs in the Republic of Serbia, aggregately observed, was jeopardized. Furthermore, it was found by the research that the net working capital value was positive during all ten observed years.

Theoretical contribution to the research means supplementing the existing, similar research in this field (such as Milašinović et al., 2021 and Bogićević et al., 2021). Also, the research results can be of significance for the owners of entrepreneur entities, so that they can compare their own liquidity with the average liquidity of entrepreneurs in the Republic of Serbia.

The conducted research has several limitations:

- First, as the aggregate data on entrepreneur operations in the Republic of Serbia were observed, the following researches should analyse their individual liquidity.
- The following researches should analyse if there is difference between entrepreneurs in different industries, as well as those in different areas of the Republic of Serbia.
- Since the paper focuses only on the liquidity analysis, the following researches should also analyse the efficiency, solvency and profitability of entrepreneurs in the Republic of Serbia.
- Since the research is focused only on entrepreneurs in the Republic of Serbia, it needs to be expanded to include an analysis of entrepreneurs from neighboring countries.

LITERATURE

Aničić, J., Aničić, D., & Vasić, N. (2017). Entrepreneurship Development and Financial Performance in the SMEs Sector in Serbia. *Ekonomika*, 63(4), 29-39.

Bogićević, J., Mitrović, A., & Knežević, S. (2021). Agriculture, Forestry and Fishing Sector Liquidity in the Republic of Serbia. *Fresenisu Environmental Bulletin*, 30(6A), 6865-6873.

Business Registers Agency, *Financial Statement Annual Bulletin*, available on <https://www.apr.gov.rs/registri/finansijski-izvestaji/publikacije/godisnji--bilten-finansijskih-izvestaja.2127.html> (date of visit 10.9.2024)

Ilić, Đ. (2018). Razvoj i mesto preduzetništva u privredi Republike Srbije. *Trendovi u poslovanju*, 6(1), 1-10.

Josipović, N. S., Spasojević Brkić, K.V., & Dondur, J. N. (2019). Značaj preduzetništva i analiza faktora koji doprinose unapređenju preduzetničkih aktivnosti. *Tehnika – Menadžment*, 69(6), 868-876.

Knežević, G. (2009). *Analiza finansijskih izveštaja*. Beograd: Univerzitet Singidunum.

Knežević, S., Mitrović, A., Vujić, M., & Grgur, A. (2019). *Analiza finansijskih izveštaja*. Beograd: Samostalno izdanje autora.

Malinić, D., Milićević, V., & Stevanović, N. (2019). *Upravljačko računovodstvo*. sedmo izdanje, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Milašinović, M., Knežević, S., & Mitrović, A. (2021). Likvidnost privrednih društava i preduzetnika Sektora I-Usluge smeštaja i ishrane. *Turističko poslovanje*, 28, 5-14.

Paunović, G. (2017). Uloga malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u razvoju nacionalnih ekonomija. *Ekonomija-teorija i praksa*, 10(1), 44-63.

Šormaz, G. (2021). Značaj preduzetništva i inovativnosti za ekonomski razvoj Republike Srbije. *Trendovi u poslovanju*, 18(2), 30-39.

Van Horne, J.C. (2002). *Financial management and policy*. 12th edition. Prentice-Hall.

DIGITALNA TRANSFORMACIJA POSLOVANJA: NOVA ERA U POSLOVNOJ EKONOMIJI

UDK 330.34:004.42

DOI: 10.7251/ZUPS2509115C

Pregledni rad

Mirjana Čeko

Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, BiH

miraceko@gmail.com

APSTRAKT

Ovaj rad istražuje digitalnu transformaciju poslovanja, fokusirajući se na ključne elemente kao što su razvoj digitalne strategije, promjene u organizacionoj kulturi, nove poslovne prilike i izazovi, upotreba vještačke inteligencije u poslovanju i uticaj transformacije na upravljanje ljudskim resursima. Kroz analizu relevantne literature, rad identifikuje najznačajnije faktore uspjeha u digitalnoj transformaciji i ističe izazove sa kojima se preduzeća suočavaju u ovom procesu. Rezultati pokazuju da je razvoj digitalne strategije neophodne za uspješnu transformaciju, dok promjene u organizacionoj kulturi i upravljanju ljudskim resursima igraju značajnu ulogu u omogućavanju efikasnih procesa i brzog prilagođavanja promjenama. Takođe, digitalizacija se pokazala kao katalizator za nove poslovne prilike, donoseći nove načine poslovanja i komunikacije. Zaključuje se da digitalna transformacija poslovanja donosi brojne prednosti, ali i izazove, te zahtjeva sveobuhvatne promjene u organizacionoj kulturi, upravljanju ljudskim resursima i razvoju digitalne strategije.

Ključne riječi: digitalna transformacija; organizaciona kultura; poslovne prilike; vještačka inteligencija; upravljanje ljudskim resursima

BUSINESS DIGITAL TRANSFORMATION: A NEW ERA IN BUSINESS ECONOMICS

ABSTRACT

This paper explores business digital transformation, focusing on key elements such as the development of digital strategy, changes in organizational culture, new business opportunities and challenges, the use of artificial intelligence in business, and the impact of transformation on human resource management. Through an analysis of relevant literature, the paper identifies critical success factors in digital transformation and highlights the challenges that companies face in this process. The results demonstrate that comprehensive digital strategy development is crucial for successful transformation. Additionally, changes in organizational culture and human resource management play a significant role in enabling efficient processes and rapid adaptation to changes. Furthermore, digitalization acts as a catalyst for new business opportunities, introducing novel ways of conducting business and communication. In conclusion, business digital transformation offers numerous advantages but also presents challenges. It necessitates comprehensive changes in organizational culture, human resource management, and the development of digital strategies.

Keywords: digital transformation; organizational culture; business opportunities; artificial intelligence; human resource management.

UVOD

Digitalna transformacija poslovanja predstavlja proces korištenja digitalne tehnologije i podataka u svrhu optimizacije poslovnih procesa, poboljšanja efikasnosti, inovacija i stvaranja novih vrijednosti za korisnike. Ovaj proces je izuzetno važan u savremenom poslovnom svijetu, gdje se tehnološke promjene odvijaju brzo i predstavljaju veliki izazov za preduzeća koja ne mogu da se prilagode novim uslovima (Kahrović, 2021; Strize, 2021). Posebno, vještačka inteligencija (AI) se pokazala kao veoma korisna tehnologija koja omogućava preduzećima da ostvare značajne dobiti u smislu dodane poslovne vrijednosti, kao što su povećanje prihoda, smanjenje troškova i poboljšanje efikasnosti poslovanja (Bharadiya et. al, 2023; Ruiz-Real, 2021). Preduzeća koja pravilno razumiju digitalnu transformaciju poslovanja i njene mogućnosti mogu ostvariti značajne dobiti. Kroz efikasnost i inovacije, moguće je poboljšati iskustvo korisnika i povećati konkurentnost u savremenom dinamičnom poslovnom okruženju. Digitalna transformacija, kao intenzivan proces, zahtijeva strateško planiranje i upravljanje, ali može rezultirati optimizacijom poslovnih performansi i bržim prilagođavanjem na promjene (Adamczewski, 2019). Organizaciona kultura igra ključnu ulogu u ovom procesu, jer se mora prilagoditi novim uslovima i podsticati inovacije (Trushkina et al., 2020). Takođe, održivost digitalne transformacije je od velikog značaja, što podrazumijeva stalno praćenje i prilagođavanje kako bi se održala relevantnost i efikasnost (Bican & Brem, 2020).

Digitalna transformacija poslovanja predstavlja veoma značajan trend u savremenoj globalnoj ekonomiji, koji se reflektuje kroz promjene u poslovnim praksama i organizacionim strukturama. Da bi se uspješno implementirala, potrebno je uspostaviti dugoročno uravnotežen menadžment pristup koji osigurava adekvatne resurse, znanje i podstiče kreativno okruženje. Ova transformacija zahtijeva reviziju ključnih poslovnih procesa, obuhvatajući sve aspekte organizacije, uključujući proizvode, procese, strukture i koncepte menadžmenta (Sofronijević i drugi, 2017).

Digitalna transformacija je proces primjene digitalnih tehnologija i inovacija u poslovnom okruženju, što dovodi do promjena u organizaciji poslovnih procesa, proizvodnji, upravljanju znanjem, razvoju proizvoda i usluga, odnosima sa kupcima, ali i u upravljanju ljudskim resursima i komunikaciji unutar same organizacije (Gil-Gomez et al., 2020). Ove promjene su neophodne za održavanje konkurentne prednosti u današnjem brzo mijenjajućem poslovnom okruženju (Van Looy, 2021). Međutim, proces digitalizacije inovacija donosi i određene izazove, ali i prilike iz perspektive menadžmenta (Agostini, Galati, & Gastaldi, 2020).

Digitalizacija poslovanja se ne odnosi samo na uvođenje novih tehnologija u procese, već i na potpunu transformaciju načina razmišljanja o poslovanju, sa ciljem da se omogući veća fleksibilnost i što brže prilagođavanje promjenama u okruženju (Caputo et al., 2021). U savremenoj poslovnoj ekonomiji, digitalna transformacija je postala neophodnost, ne samo radi efikasnijeg i efektivnijeg poslovanja, već i zbog velike konkurencije na tržištu (Sestino et al., 2020). Uspostavljanje digitalne transformacije zahtijeva od kompanija odnosno preduzeća da se fokusiraju na razvijanje sposobnosti da brzo i lako prikupljaju, analiziraju i koriste velike količine podataka, što će im omogućiti da predvide trendove i ponude bolje proizvode i usluge svojim klijentima (Gil-Gomez et al., 2020). Kroz digitalnu transformaciju, kompanije se mogu učiniti konkurentnijima, povećati svoju produktivnost, uštediti vrijeme i novac, poboljšati kvalitet proizvoda i usluga, unaprijediti odnos sa korisnicima, te razviti inovativna rješenja koja će ih razlikovati od konkurencije (Van Looy, 2021). Međutim, kako bi digitalna transformacija bila uspješno implementirana, neophodno je izvršiti promjene u organizacionoj kulturi i procesima, kao i osigurati obuku zaposlenih za razvoj novih vještina i sposobnosti koje su potrebne za rad u digitalnom okruženju (Trushkina, Abazov, Rynkevych, & Bakhautdinova, 2020). Digitalna transformacija poslovanja donosi sa sobom mnoge prednosti, uključujući bolju povezanost sa klijentima, unapređenje procesa proizvodnje i distribucije, optimizaciju

poslovnih performansi, kao i stvaranje novih proizvoda i usluga (Bican & Brem, 2020). Međutim, ova transformacija takođe nosi sa sobom i određene rizike. To uključuje povećanu konkurenciju, jer digitalizacija omogućava brži ulazak novih igrača na tržište. Takođe, postoji potreba za brзом promjenom i inovacijama, jer tehnologija se brzo razvija i preduzeća moraju da se prilagode kako bi ostala konkurentna. Konačno, sa povećanom upotrebom digitalnih tehnologija dolazi i potreba za zaštitom podataka, što može biti izazov za mnoge organizacije. Ovi rizici zahtijevaju pažljivo planiranje i upravljanje kako bi se minimizirali i kako bi preduzeća mogla da iskoriste sve prednosti koje digitalna transformacija nudi (Adamczewski, 2019).

UNAPREĐENJE POSLOVANJA KROZ DIGITALIZACIJU I PROMJENE ORGANIZACIONE KULTURE U DIGITALNOM OKRUŽENJU

U današnjem poslovnom svijetu, značaj unapređenja poslovanja putem digitalizacije i transformacije organizacione kulture u digitalnom kontekstu postaje sve izraženiji. Digitalizacija poslovanja ne ograničava se samo na implementaciju novih tehnoloških alata u poslovne procese, već zahtijeva fundamentalnu promjenu paradigme poslovanja. Cilj je omogućiti veću fleksibilnost i bržu adaptaciju na promjene u okruženju (Caputo, Pizzi, Pellegrini, & Dabić, 2021). U savremenoj ekonomiji, digitalna transformacija nije više luksuz, već nužnost. Konkurencija na tržištu zahtijeva od organizacija ne samo efikasnije i efektivnije poslovanje, već i kontinuirano prilagođavanje novim tehnološkim trendovima (Sestino, Prete, Piper, & Guido, 2020). Implementacija digitalne transformacije zahtijeva od organizacija da razvijaju sposobnosti brzog prikupljanja, analize i korištenja velikih količina podataka kako bi predvidjele trendove i ponudile proizvode i usluge prilagođene zahtjevima tržišta (Gil-Gomez et al., 2020). Kroz digitalnu transformaciju, organizacije postaju konkurentnije, povećavaju produktivnost, ostvaruju uštede u vremenu i novcu, unapređuju kvalitet proizvoda i usluga, jačaju odnos sa korisnicima, te razvijaju inovativna rješenja koja ih izdvajaju iz konkurencije (Van Looy, 2021). Ipak, uspješna implementacija digitalne transformacije zahtijeva promjene u organizacionoj kulturi i procesima, kao i osiguranje obuke zaposlenima kako bi stekli nove vještine i sposobnosti potrebne za rad u digitalnom okruženju (Trushkina et al., 2020). Digitalna transformacija poslovanja, kao što ističu Bican & Brem (2020), nesporno donosi značajne prednosti, uključujući poboljšanu povezanost sa klijentima, optimizaciju procesa proizvodnje i distribucije, unapređenje poslovnih performansi te stimulise stvaranje novih proizvoda i usluga. Ova transformacija omogućava kompanijama da dublje razumiju potrebe i želje svojih klijenata, što rezultira prilagođenijim proizvodima i uslugama, a time i snažnijim odnosima sa klijentima. Međutim, kao što je naglašeno, uz prednosti dolaze i određeni rizici. Povećana konkurencija, kao jedan od tih rizika, proizlazi iz činjenice da digitalna transformacija omogućava brz ulazak novih igrača na tržište, čime se povećava pritisak na postojeće kompanije da budu inovativnije i brže reaguju na promjene. Nadalje, sa sve većom upotrebom digitalnih tehnologija, zaštita podataka postaje izazov koji zahtijeva pažljivo planiranje i upravljanje. Bez adekvatne zaštite podataka, kompanije su izložene riziku od gubitka povjerenja klijenata, pravnih problema i finansijskih gubitaka. Stoga, kako bi se maksimizirale prednosti digitalne transformacije i istovremeno minimizirali rizici, organizacije moraju pažljivo planirati i upravljati ovim procesom. To uključuje implementaciju jasnih politika zaštite podataka, stalno praćenje konkurentne sredine i tržišnih trendova te kontinuirano ulaganje u inovacije i obuku zaposlenih kako bi se osigurala konkurentnost i agilnost na tržištu (Adamczewski, 2019). Ovakav pristup omogućava organizacijama da iskoriste sve prednosti koje digitalna transformacija nudi, dok istovremeno minimiziraju potencijalne rizike.

U kontekstu organizacione kulture, digitalna transformacija zahtijeva fundamentalne promjene na svim nivoima organizacije kako bi se osigurala uspješna integracija novih tehnologija i prilagođavanje novim zahtjevima digitalnog doba (Strize, 2021). Ovaj proces uključuje reviziju i transformaciju procesa donošenja odluka kako bi se omogućila brža reakcija na promjene u okruženju te promovisala veća transparentnost i participacija u donošenju odluka. Nadalje, neophodno je prilagoditi način komunikacije unutar organizacije kako bi se osigurala efikasna razmjena informacija i ideja među zaposlenima, te kako bi se podržala otvorena i konstruktivna komunikacija koja doprinosi inovativnosti i agilnosti organizacije. Takođe, potrebno je revidirati procese vrednovanja rada kako bi se naglasak stavio na rezultate, saradnju i doprinos timskom radu u digitalnom okruženju, umjesto tradicionalnih metrika koje se možda ne poklapaju sa zahtjevima digitalne transformacije (Kahrović, 2021). Dodatno, motivacija zaposlenih postaje ključna komponenta, jer digitalna transformacija može zahtijevati promjene u načinu rada i ponašanja, te je neophodno osigurati podršku i podsticaje za usvajanje novih pristupa i tehnologija. Ove promjene su neophodne za stvaranje organizacione kulture koja podržava digitalnu transformaciju i omogućava organizaciji da se prilagodi i uspije u dinamičnom digitalnom okruženju. Snažna organizaciona kultura koja promovise inovacije, otvorenu komunikaciju, timski rad i kontinuirano učenje postaje temeljni resurs u digitalnoj transformaciji, omogućavajući organizacijama da iskoriste sve prednosti koje digitalizacija donosi (Strize, 2021; Kahrović, 2021).

Digitalna transformacija i promjene u organizacionoj kulturi su ključni faktori za unapređenje poslovanja u digitalnom okruženju. Kroz ovaj proces, organizacije postaju agilnije, efikasnije i konkurentnije, sposobne da se brzo prilagode promjenama i iskoriste nove prilike koje donosi digitalna era (Sofronijević, Milićević, i Ilić, 2017).

DIGITALIZACIJA KAO KATALIZATOR NOVIH POSLOVNIH PRILIKA I IZAZOVA ZA KUPCE I PARTNERE

Digitalizacija predstavlja suštinski alat za transformaciju savremenog poslovnog pejzaža, jer omogućava preduzećima da se prilagode brzim promjenama u tehnološkom i tržišnom okruženju. Implementacija digitalnih tehnologija osigurava temelj za razvoj inovativnih strategija i otvara nove poslovne prilike. Kroz primjenu digitalnih alata, posebno mala i srednja preduzeća, koja često nemaju resurse kao velike korporacije, mogu optimizirati svoje operativne procese. Time postaju efikasnija i fleksibilnija, što im omogućava da se lakše prilagode promjenama i iskoriste nove prilike na tržištu. Takođe, digitalizacija omogućava preduzećima da uspostave dinamičniju interakciju sa svojim ekosistemom, što uključuje kupce, dobavljače i partnerske organizacije. Ova interakcija postaje ključna u stvaranju održive konkurentске prednosti i unapređenju poslovnih rezultata (Thrassou, Uzunboyly, Vrontis, & Christofi, 2020).

Digitalna transformacija, kao centralni element digitalizacije, predstavlja evolutivni korak koji zahtijeva integrisani pristup primjeni digitalnih tehnologija u sve aspekte poslovanja. Ovaj proces obuhvata upotrebu naprednih alata poput vještačke inteligencije, blockchain tehnologije (Wang & Cheng, 2022) i kvantnog računarstva kako bi se stvorile inovativne poslovne prakse koje donose konkurentsku prednost (Lang & Lang, 2021). Konkretno, vještačka inteligencija omogućava automatsko analiziranje velikih količina podataka radi donošenja bržih i preciznijih odluka, dok blockchain tehnologija osigurava transparentnost i sigurnost u transakcijama, a kvantno računarstvo nudi potencijal za rješavanje kompleksnih problema s kojima se susreću organizacije.

Međutim, dok digitalizacija otvara vrata brojnim prilikama, ne može se zanemariti niz izazova koji se javljaju tokom ovog procesa, posebno u kontekstu globalne pandemije koja je zahvatila svijet 2019. godine. Sposobnost preduzeća da se brzo prilagode novonastalim uslovima postaje

imperativ, što zahtijeva temeljne promjene u načinu poslovanja. Ovi izazovi uključuju ne samo tehnološke aspekte već i kulturološke i organizacijske promjene, poput prilagođavanja poslovnih modela, procesa i strategija, te konstantnu potrebu za inovacijama kako bi se održala konkurentnost (Ngoc-Vinh, Tien-Dung & Das, 2022). Pandemija je dodatno naglasila važnost agilnosti i prilagodljivosti organizacija, te ih prisilila da ubrzaju procese digitalne transformacije kako bi opstale u nepredvidivom poslovnom okruženju. Osim toga, ova kriza je naglasila i važnost digitalnih alata u omogućavanju daljinskog rada i održavanju kontinuiteta poslovanja u izazovnim vremenima. Uprkos ovim izazovima, digitalizacija donosi niz koristi. Kroz poboljšane interakcije sa kupcima i partnerima, optimizaciju procesa i otvaranje novih kanala prodaje, preduzeća mogu izgraditi održivu konkurentsku prednost. Takođe, dublje razumijevanje potreba klijenata omogućava kreiranje proizvoda i usluga prilagođenih njihovim potrebama, što dodatno jača tržišnu poziciju. Digitalizacija poslovanja nije samo trend, već esencijalni mehanizam za stvaranje novih poslovnih mogućnosti. Međutim, kako bi se maksimalno iskoristile prednosti ovog procesa, preduzeća moraju usvojiti proaktivni pristup, fokusiran na strateško planiranje, jasnu viziju i kontinuirano prilagođavanje promjenama u poslovnom okruženju.

OD ANALOGNOG DO DIGITALNOG: KAKO TRANSFORMACIJA POSLOVANJA UTIČE NA UPRAVLJANJE LJUDSKIM RESURSIMA

Prelazak sa analognog na digitalno u poslovanju nije samo promjena tehnološkog okruženja, već kompleksan proces koji zahtijeva temeljne transformacije u upravljanju ljudskim resursima. Kao što naglašavaju Zehir, Karaboğa i Başar (2020), ova transformacija obuhvata duboke promjene u pristupu organizacija prema upravljanju ljudskim resursima. S obzirom na to da su veliki podaci i vještačka inteligencija postali ključni elementi u modernim praksama upravljanja, neophodno je istražiti njihov uticaj na performanse poslovanja (Zehir, Karaboğa, & Başar, 2020). Ovaj proces transformacije ne ograničava se samo na tehničke aspekte, već utiče na organizacionu kulturu i dinamiku zaposlenih. Digitalizacija mijenja način na koji se zapošljavaju, obučavaju i motivišu radnici. Uz to, upotreba algoritama za analizu velikih podataka i vještačke inteligencije omogućava organizacijama bolje razumijevanje potreba i preferencija zaposlenih, što dovodi do efikasnijeg upravljanja ljudskim resursima. Ova transformacija može imati duboke društvene implikacije, mijenjajući način na koji se ljudi percipiraju i integrišu unutar organizacija. Stoga je važno da se prilikom prelaska na digitalno poslovanje, organizacije pažljivo bave prilagođavanjem svog sistema upravljanja ljudskim resursima kako bi osigurale usklađenost sa novim tehnološkim trendovima i očekivanjima radne snage. Kroz sveobuhvatnije korištenje velikih količina podataka i primjenu vještačke inteligencije, organizacije mogu dublje proniknuti u obrasce i tendencije ponašanja svojih zaposlenih. Ovaj proces omogućava stvaranje povoljnog okruženja za unapređenje upravljanja ljudskim resursima i optimizaciju procesa donošenja odluka, što u konačnici dovodi do poboljšanja performansi kompanije (Zehir, Karaboğa & Başar, 2020). Međutim, sa ovim napretkom dolaze i određeni izazovi. Zahtijeva se kontinuirano usavršavanje stručnjaka za ljudske resurse kako bi bili u mogućnosti efikasno koristiti tehnološke alate i interpretirati kompleksne podatke. Osim toga, nužno je osigurati da primjena tehnologije u procesima upravljanja ljudskim resursima ne naruši važnost ljudskog faktora i emocionalne inteligencije u organizaciji. Balansiranje između tehnoloških inovacija i ljudskog angažmana postaje ključni element za uspješnu integraciju digitalnih alata u ljudske resurse i upravljanje talentima. Dodatno, važno je istaći da digitalna transformacija ne samo da mijenja tehnološke procese u poslovanju, već ima i dublje sociološke implikacije koje utiču na kulturu radne organizacije. Na primjer, uvođenje vještačke inteligencije u procese donošenja odluka može značajno promijeniti tradicionalne obrasce organizacione dinamike (Rajagopal et al., 2022). Ova promjena zahtijeva od organizacija da budu fleksibilne i otvorene prema novim načinima

rada kako bi se osiguralo da tehnološke inovacije doprinose ukupnoj produktivnosti i efikasnosti. Ova transformacija može uticati na hijerarhijske strukture, međuljudske odnose i identitete unutar organizacija. Primjena vještačke inteligencije u procesima donošenja odluka može dovesti do decentralizacije autoriteta i povećanja horizontalne komunikacije među zaposlenima. Ovo obično utiče na tradicionalne obrasce moći i autoriteta unutar organizacije, što zahtijeva adaptabilnost i otvorenost za promjene.

Ukupno gledano, digitalna transformacija nije samo tehnološki fenomen, već i sociološki proces koji zahtijeva promjene u kulturi i dinamici poslovanja. Stoga je važno da organizacije budu svjesne ovih socioloških aspekata i da se prilagode novim zahtjevima kako bi iskoristile sve potencijale tehnoloških inovacija.

U tom kontekstu, prakse upravljanja ljudskim resursima imaju ključnu ulogu u uspješnoj implementaciji digitalne transformacije (Nicolás-Agustín, Jiménez-Jiménez & Maeso-Fernandez, 2022). Stručnjaci za ljudske resurse moraju biti vođeni razumijevanjem kako tehnološke inovacije mogu uticati na radnu snagu i organizacionu kulturu. Njihova uloga je ne samo u implementaciji tehnoloških rješenja, već i u vođenju promjena i podršci zaposlenima u prilagođavanju novim radnim metodama. Posebno mala i srednja preduzeća (MSP) se suočavaju s jedinstvenim izazovima i prilikama u procesu digitalizacije. Za njih, digitalizacija ne samo da predstavlja mogućnost za stvaranje nove vrijednosti i poboljšanje konkurentnosti, već često nosi i priliku za brži rast i prilagođavanje promjenjivim tržišnim uslovima (Thrassou, Uzunboyulu, Vrontis, & Christofi, 2020).

S obzirom na sve navedeno, digitalizacija nije samo pitanje tehnološke evolucije, već i jedan od najznačajnijih faktora inovacija u poslovnim modelima i strategijama. Kroz digitalnu transformaciju, organizacije imaju priliku da preispitaju i redefinišu svoje osnovne procese i pristupe, čime se otvaraju nove mogućnosti za stvaranje i pružanje vrijednosti klijentima (Van Looy, 2021).

U skladu s tim, ključno je da organizacije prepoznaju sveobuhvatan uticaj digitalne transformacije na upravljanje ljudskim resursima. Od velikih podataka i vještačke inteligencije do promjena u kulturi poslovanja i praksi upravljanja ljudskim resursima, digitalna era donosi brojne izazove i prilike. Da bi ostale konkurentne, organizacije moraju biti spremne da se prilagode i iskoriste ove nove tehnologije. U tom procesu, uloga menadžera ljudskih resursa je od suštinskog značaja kako bi se osiguralo uspješno upravljanje ovim promjenama i iskoristile sve prilike koje digitalna transformacija nosi sa sobom. Osim toga, neophodno je da menadžeri ljudskih resursa budu agilni i da kontinuirano razvijaju svoje vještine kako bi efikasno upravljali promjenama koje donosi digitalizacija poslovanja. Takođe, važno je osigurati transparentnost i inkluzivnost u procesima donošenja odluka vezanih za digitalnu transformaciju kako bi se osigurala podrška zaposlenih i izbjegao otpor prema promjenama. Na kraju, kontinuirana edukacija i podrška zaposlenima u usvajanju novih tehnoloških alata i procesa od velikog su značaja za uspješnu implementaciju digitalne transformacije u organizaciji.

VJEŠTAČKA INTELIGENCIJA I NJENA PRIMJENA U SAVREMENOM POSLOVANJU

U kontekstu savremenog poslovanja, koncept vještačke inteligencije (AI) predstavlja izuzetno potentno sredstvo koje organizacijama nudi brojne mogućnosti za optimizaciju poslovnih procesa i stvaranje dodane vrijednosti. Kroz analizu podataka i kompleksnih algoritama, AI se profilise kao ključni faktor u donošenju odluka, često čineći to na način koji oponaša ljudsku sposobnost rasuđivanja, što otvara nove horizonte u poslovnom okruženju (Bharadiya, Thomas, & Ahmed, 2023). Razvoj AI-a omogućava stvaranje inteligentnih sistema koji su u stanju samostalno koristiti podatke, izvoditi analize i izvršavati zadatke bez potrebe za eksplicitnim programiranjem (Ruiz-Real, Uribe-Toril, Torres, & De Pablo, 2021). Ova autonomija u

odlučivanju i djelovanju predstavlja temeljnu karakteristiku AI-a, koja ujedno omogućava automatsko izvođenje složenih zadataka na način koji je sličan ljudskom procesu razmišljanja. Iako postoji veliki interes za primjenu vještačke inteligencije (AI), mnoge organizacije nailaze na izazove u ostvarivanju stvarne koristi od ovih tehnologija (Rajagopal et al., 2022). Često se dešava da ulaganje u AI ne donosi očekivane benefite, čak i uz značajna ulaganja u vrijeme, trud i resurse (Kitsios & Kamariotou, 2021). Stoga je od suštinske važnosti dublje razumijevanje implementacije AI na najefikasniji način kako bi se maksimizirale koristi za poslovanje. Ova situacija reflektuje dinamiku između tehnologije i organizacione strukture. Iako tehnološke inovacije poput vještačke inteligencije obećavaju revolucionarne promjene, stvarna integracija i usvajanje ovih tehnologija u organizacijama često nailaze na prepreke koje proizilaze iz kompleksnosti društvenih i organizacionih sistema. Jedan od ključnih faktora koji utiču na efikasnost primjene vještačke inteligencije je njeno usklađivanje sa organizacionom kulturom, procesima i ciljevima. Osim toga, potrebno je osigurati adekvatnu obuku zaposlenih, transparentnost u procesu implementacije, kao i prilagodljivost sistema kako bi se odgovorilo na dinamično poslovno okruženje. Ovo podsjeća na sociološki koncept "tehnološke determinacije", koji naglašava interakciju između tehnologije i društvenog konteksta. Dakle, uspješna integracija vještačke inteligencije u organizacije zahtijeva ne samo tehničke vještine, već i sociološko razumijevanje dinamike organizacija i njihovih interakcija sa tehnologijom. Digitalizacija, kao nezaustavljivi trend, transformiše sve aspekte industrije i društva, stvarajući nove mogućnosti i izazove za organizacije (Lang & Lang, 2021). U ovom kontekstu, AI predstavlja hibrid kapitala i rada, sposoban za kontinuirano učenje i poboljšavanje, što omogućava brzo prilagođavanje promjenama i skaliranje poslovanja (Sestino & De Mauro, 2022). Kao što je istaknuto, AI postavlja temelje za podršku u odlučivanju putem vrijednih uvida iz kompleksnih setova podataka, olakšavajući upravljanje informacijama na praktičan način (O'Leary). Tehnički napredak u području AI-a vodi ka razvoju sistema koji su sve sličniji ljudskom kognitivnom procesu, sposobni za autonomno djelovanje i oponašanje ljudskih aktivnosti (Reim, Åström, & Eriksson, 2020). U ovom kontekstu, kombinacija vještačke inteligencije i tehnologije blockchain predstavlja ključnu inovaciju za budućnost poslovanja, otvarajući nove perspektive u smislu efikasnog upravljanja podacima i transakcijama (Wang, Li, Lu, & Cheng, 2022). Shodno navedenom, vještačka inteligencija nosi sa sobom ogroman potencijal za transformaciju poslovanja i stvaranje dodatne vrijednosti. Međutim, kako bi se iskoristile sve mogućnosti AI-a, neophodno je provesti dalja istraživanja i razviti strategije koje će omogućiti najefikasniju implementaciju i korištenje ove tehnologije u poslovnim operacijama. Ovo istraživanje će omogućiti organizacijama da bolje razumiju dinamiku AI-a i kako je optimalno iskoristiti radi postizanja konkurentne prednosti u savremenom poslovnom okruženju.

ZAKLJUČAK

Kroz analizu literature, rad je identifikovao najznačajnije elemente uspjeha u digitalnoj transformaciji poslovanja. Digitalna transformacija nije samo tehnološki fenomen, već zahtijeva korjenite promjene u organizacionoj kulturi, upravljanju ljudskim resursima i poslovnim praksama. Ključni faktori uspjeha u ovom procesu uključuju integraciju novih tehnologija u sve aspekte poslovanja, promjene u organizacionoj kulturi koje podržavaju inovacije i agilnost, kao i kontinuirano usavršavanje zaposlenih radi uspješnog korištenja tehnoloških alata. Osim toga, za uspjeh digitalne transformacije ključno je pravilno upravljanje rizicima, poput povećane konkurencije i zaštite podataka. Implementacija digitalne transformacije zahtijeva proaktivni pristup, jasnu viziju i kontinuirano prilagođavanje promjenama u poslovnom okruženju. Samo organizacije koje su spremne prilagoditi se novim zahtjevima digitalne ere mogu maksimalno iskoristiti potencijal tehnoloških inovacija i ostvariti održivu konkurentsku prednost.

LITERATURA

- Sofronijević, A., Milićević, V., & Ilić, B. (2017). Strategijski pristup digitalnoj transformaciji poslovanja. *Tehnika*, 72(2), 273-279.
- Kahrović, E. (2021). Uticaj digitalne transformacije poslovanja na formulisanje novih korporativnih strategijskih pravaca. *Naučne publikacije Državnog univerziteta u Novom Pazaru*, 141-153.
- Strize, S. (2021). *Digitalna transformacija u poduzetništvu* (Doctoral dissertation, University of Split. University Department of Professional Studies. Department of Business Trade).
- Bharadiya, J. P., Thomas, R. K., & Ahmed, F. (2023). Rise of Artificial Intelligence in Business and Industry. *Journal of Engineering Research and Reports*, 25(3), 85-103.
- Ruiz-Real, J. L., Uribe-Toril, J., Torres, J. A., & De Pablo, J. (2021). Artificial intelligence in business and economics research: Trends and future. *Journal of Business Economics and Management*, 22(1), 98-117.
- Adamczewski, P. (2019). Digital transformation of business entities in competitive environment. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 58, 105-116.
- Trushkina, N., Abazov, R., Rynkevych, N., & Bakhautdinova, G. (2020). Digital transformation of organizational culture under conditions of the information economy. *Virtual Economics*, 3(1), 7-38.
- Bican, P. M., & Brem, A. (2020). Digital business model, digital transformation, digital entrepreneurship: Is there a sustainable “digital”? *Sustainability*, 12(13), 5239.
- Gil-Gomez, H., Guerola-Navarro, V., Oltra-Badenes, R., & Lozano-Quilis, J. A. (2020). Customer relationship management: digital transformation and sustainable business model innovation. *Economic research-Ekonomska istraživanja*, 33(1), 2733-2750.
- Van Looy, A. (2021). A quantitative and qualitative study of the link between business process management and digital innovation. *Information & Management*, 58(2), 103413.
- Agostini, L., Galati, F., & Gastaldi, L. (2020). The digitalization of the innovation process: Challenges and opportunities from a management perspective. *European journal of innovation management*, 23(1), 1-12.
- Caputo, A., Pizzi, S., Pellegrini, M. M., & Dabić, M. (2021). Digitalization and business models: Where are we going? A science map of the field. *Journal of business research*, 123, 489-501.
- Sestino, A., Prete, M. I., Piper, L., & Guido, G. (2020). Internet of Things and Big Data as enablers for business digitalization strategies. *Technovation*, 98, 102173.
- Zehir, C., Karaboğa, T., & Başar, D. (2020). The transformation of human resource management and its impact on overall business performance: big data analytics and AI technologies in strategic HRM. *Digital Business Strategies in Blockchain Ecosystems: Transformational Design and Future of Global Business*, 265-279.
- Rajagopal, N. K., Qureshi, N. I., Durga, S., Ramirez Asis, E. H., Huerta Soto, R. M., Gupta, S. K., & Deepak, S. (2022). Future of business culture: an artificial intelligence-driven digital framework for organization decision-making process. *Complexity*, 2022, 1-14.
- Kitsios, F., & Kamariotou, M. (2021). Artificial intelligence and business strategy towards digital transformation: A research agenda. *Sustainability*, 13(4), 2025.
- Zhang, J., & Chen, Z. (2023). Exploring human resource management digital transformation in the digital age. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-17.
- Nicolás-Agustín, Á., Jiménez-Jiménez, D., & Maeso-Fernandez, F. (2022). The role of human resource practices in the implementation of digital transformation. *International Journal of Manpower*, 43(2), 395-410.

- Zapata-Cantu, L., Sanguino, R., Barroso, A., & Nicola-Gavrilă, L. (2023). Family business adapting a new digital-based economy: Opportunities and challenges for future research. *Journal of the Knowledge Economy*, 14(1), 408-425.
- Volberda, H. W., Khanagha, S., Baden-Fuller, C., Mihalache, O. R., & Birkinshaw, J. (2021). Strategizing in a digital world: Overcoming cognitive barriers, reconfiguring routines and introducing new organizational forms. *Long Range Planning*, 54(5), 102110.
- Thrassou, A., Uzunboyulu, N., Vrontis, D., & Christofi, M. (2020). Digitalization of SMEs: A review of opportunities and challenges. *The Changing Role of SMEs in Global Business: Volume II: Contextual Evolution Across Markets, Disciplines and Sectors*, 179-200.
- Lang, V., & Lang, V. (2021). Digitalization and digital transformation. *Digital Fluency: Understanding the Basics of Artificial Intelligence, Blockchain Technology, Quantum Computing, and Their Applications for Digital Transformation*, 1-50.
- Ngoc-Vinh, N., Tien-Dung, P., & Das, S. (2022). Digitization of business; need for recombination during COVID-19. In *Sustainable development and innovation of digital enterprises for living with COVID-19* (pp. 1-17). Singapore: Springer Nature Singapore.
- Lumi, A. (2020). The impact of digitalisation on human resources development. *Prizren Social Science Journal*, 4(3), 39-46.
- Kuzior, A., Kettler, K., & Rąb, Ł. (2021). Digitalization of work and human resources processes as a way to create a sustainable and ethical organization. *Energies*, 15(1), 172.
- Baykal, E. (2020). Digitalization of human resources: E-HR. In *Tools and techniques for*
- Sestino, A., & De Mauro, A. (2022). Leveraging artificial intelligence in business: Implications, applications and methods. *Technology Analysis & Strategic Management*, 34(1), 16-29.
- Enholm, I. M., Papagiannidis, E., Mikalef, P., & Krogstie, J. (2022). Artificial intelligence and business value: A literature review. *Information Systems Frontiers*, 24(5), 1709-1734.
- Kitsios, F., & Kamariotou, M. (2021). Artificial intelligence and business strategy towards digital transformation: A research agenda. *Sustainability*, 13(4), 2025.
- Reim, W., Åström, J., & Eriksson, O. (2020). Implementation of artificial intelligence (AI): a roadmap for business model innovation. *Ai*, 1(2), 11.
- Wang, Z., Li, M., Lu, J., & Cheng, X. (2022). Business Innovation based on artificial intelligence and Blockchain technology. *Information Processing & Management*, 59(1), 102759.

KOMPARATIVNA ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKE POZICIJE BOSNE I HERCEGOVINE I ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

UDK 339.9:330.34 (497.6)
DOI: 10.7251/ZUPS2509125G

Pregledni rad

Dijana Grahovac*, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka
Saša Mičić, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka
Borislav Bojić, Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa, Sarajevo
*dijana.grahovac@univerzitetps.com

Apstrakt: U savremenim globalnim ekonomskim odnosima spoljna trgovina predstavlja značajan faktor ekonomskog razvoja. Osvajanje što bolje pozicije na svjetskom tržištu i ostvarivanje što većeg profita na njemu, postalo je strateško opredjeljenje svake savremene nacionalne ekonomije i njenih tržišnih aktera. U radu je dat detaljan prikaz spoljnotrgovinske pozicije Bosne i Hercegovine i komparativna analiza sa ostalim zemljama regiona Zapadnog Balkana. Sve posmatrane zemlje su procesu integracije u Evropsku uniju. Međutim svi relevantni ekonomski pokazatelji su kod većine zemalja daleko ispod prosječnog nivoa EU.

Ključne riječi: spoljna trgovina, Bosna i Hercegovina, zemlje Zapadnog Balkana

Abstract: In modern global economic relations, foreign trade is a significant factor in economic development. Winning the best possible position on the world market and achieving the greatest possible profit on it has become the strategic commitment of every modern national economy and its market actors. The paper provides a detailed description of the foreign trade position of Bosnia and Herzegovina and a comparative analysis with other countries of the Western Balkan region. All observed countries are in the process of integration into the European Union. However, all relevant economic indicators are far below the EU average level in most countries.

Keywords: foreign trade, Bosnia and Herzegovina, countries of the Western Balkans

UVOD

Trgovina je oduvijek povezivala ljude i privrede, od prvobitne zajednice pa do današnjeg dana, ljudi su razmjenjivali svoj višak dobara i usluga za dobra i usluge koje ne posjeduju. Mijenjali su se načini razmjene, od direktne razmjene roba i usluga, preko uvođenja sredstava razmjene (zlatu, novac...) do formiranja berzi i sadašnjeg globalnog tržišta. Međunarodna razmjena se razvijala sa teritorijalnim osvajanjima, preko kolonizacije do integrisanja u međunarodno tržište. Ova integracija se još više pojačala kroz proces koji je naročito postao vidljiv krajem XX vijeka, a koji je dobio odrednicu - globalizacija. Savremeni neoliberalni koncept globalnih ekonomskih odnosa se zasniva na procesima globalizacije i liberalizacije tokova robe, usluga i kapitala uz značajan katalizatorski efekat savremenih tehnologija, naročito u digitalnoj oblasti.

1. PREGLED LITERATURE

Rastu otvorenih ekonomija je u velikoj mjeri doprinijela intenzifikacija ekonomske globalizacije. Ekonomska globalizacija je proces veće međuzavisnosti zemalja koja se odražava u sve većoj količini prekogranične trgovine robom i uslugama, sve većim obimom međunarodnih finansijskih tokova i povećanjem mobilnosti radne snage (Fischer, 2003). Kroz ekonomsku globalizaciju se povećao uticaj međunarodnih ekonomskih odnosa na ekonomski rast, što daje na značaju analizi međunarodnih ekonomskih odnosa, sa ciljem da se, koordinisanim djelovanjem, svedu na minimum nepovoljni efekti globalizacije i iskoriste oni pozitivni (Staničić, 2000).

Na temelju brojnih empirijskih analiza, prihvaćeno mišljenje je da otvorene ekonomije rastu brže u odnosu na zatvorene. Naime, faktori kao što su transfer tehnologije, efikasnija raspodjela resursa, veća konkurentnost i pristup stranom kapitalu podstiču ekonomski rast što se odražava na rast blagostanja i standarda. Nadalje, povećana inostrana konkurencija prisiljava preduzeća na stalno inoviranje i produktivnost, podstičući ulaganja i ekonomski rast (Legrain, 2002). Makroekonomska literatura pokazuje da otvorene ekonomije ostvaruju brži ekonomski rast, a sa mikroekonomskog aspekta se pokazuje da otvarajući se svjetskom tržištu preduzeća isto tako ostvaruju brži rast. Naime, poboljšavajući tehnologiju proces proizvodnje je učinkovitiji i produktivniji (Pigka-Balanika, 2013). Prema mnogim empirijskim istraživanjima, stopa rasta BDP-a je pozitivno korelirana sa stopom rasta otvorenosti trgovine Edwards (1992, u Pigka-Balanika, 2013), Wacziarg (2001, u Pigka-Balanika, 2013). Međutim, postoje i istraživanja koje to opovrgavaju tvrdeći da liberalizacija trgovine postavlja ograničenja za ekonomski rast povećavajući fluktuacije na međunarodnom tržištu što je naročito štetno za mlade zemlje (De Matteis, 2004, u Pigka-Balanika, 2013). Prema Rodrik (1992) otvorenost stvara makroekonomsku nestabilnost povećanjem inflacije, depresijacijom deviznog kursa te u konačnici dovodi do poremećaja u platnom bilansu.

Institucije poput Svjetske banke, MMF-a i OECD-a objavljuju publikacije temeljene na stavu da otvorenost stvara pozitivne učinke na rast.

Otvorene zemlje nadmašuju zemlje s restriktivnim trgovinskim režimima (OECD, 1998, u Rodriguez i Rodrik, 1999). Politike orijentisane prema vanjskoj trgovini su među najvažnijim faktorima koji podstiču ekonomski rast i konvergenciju zemalja u razvoju (IMF, 1997, Rodriguez i Rodrik, 1999). Integracija je najbolji način za zemlje da podstaknu rast (Fischer, 2000, u Rodriguez i Rodrik, 1999). Prema Legrain (2002), zemlje koje su liberalizovale svoje trgovinske režime ostvarile su, u prosjeku, povećanje godišnjih stopa rasta od 1,5 postotnih bodova između 1950. i 1998. godine, u odnosu na vrijeme prije liberalizacije. Liberalizacija trgovine donosi dugoročne koristi svim zemljama, međutim potrebno je stvoriti konkurentnu ekonomsku strukturu, odnosno povećati ulaganja, tehnološke inovacije, uključivanje u međunarodnu podjelu rada, itd. sa ciljem iskorištavanja prednosti koje donosi trgovinska integracija (Derado, 2006).

2. ULOGA MEĐUNARODNE TRGOVINE U SAVREMENIM GLOBALNIM EKONOMSKIM ODNOSIMA

Globalnu ekonomiju, u savremenim vremenskim okvirima, karakteriše rastuća međuzavisnost nacionalnih privreda (Jaćimović, Bjelić, 2013). Međunarodni ekonomski odnosi obuhvataju sveukupnost ekonomskih odnosa između nacionalnih privreda u svijetu, i osim trgovinske saradnje uključuju i razmjenu kapitala, obavljanje plaćanja i plasiranje kapitala, razmjenu tehnologije i više oblike privredne saradnje i povezivanja. Međunarodni ekonomski odnosi imaju dva toka, robni i finansijski, tako da postoje dvije glavne oblasti međunarodnih

ekonomskih odnosa - međunarodni trgovinski odnosi i međunarodni finansijski odnosi. Međunarodni trgovinski odnosi se definišu kao odnosi koje jedna država uspostavlja sa drugim državama u oblasti međunarodne trgovine robom, uslugama i proizvodima ljudskog kapitala (intelektualna svojina).

Trgovina kao ekonomska djelatnost nastaje još u prvobitnoj zajednici, momentom nastanka prvog viška proizvoda, koji predstavlja osnovni preduslov da bi se odvijala trgovina (npr. lovci imaju višak mesa, kože, krzna; preteče zanatlija prave lukove i strijele i dolazi do razmjene). Vremenom, sa otkrićima tokom industrijske revolucije i nastankom serijske proizvodnje, međunarodna trgovina dobija podsticaj za rast i veći značaj u međunarodnim ekonomskim odnosima. Dalje, procesom globalizacije, savremenom tehničko-tehnološkom revolucijom, procesima liberalizacije tokova roba, usluga i kapitala, međunarodna trgovina postaje dominantna oblast u ekonomiji sa ekspanzivnim rastom. U savremenim globalnim ekonomskim uslovima uključivanje u međunarodne trgovinske tokove postaje dominantno za ekonomski razvoj zemalja.

3. PROCES LIBERALIZACIJE TOKOVA ROBE I USLUGA

Trgovina je postala međunarodna još od kamenog doba i prve razmjene u vrijeme neandertalaca, pa se, shodno tome, može reći da već od tada globalizacija u nekom smislu postaje dio ljudske istorije. Naravno sa razmjenom, razvijaju se i odnosi među učesnicima u poslu i postaju sve sofisticiraniji i komplikovaniji, u težnji da roba nađe svog kupca u udaljenijim zemljama (na primjer, Put svile koji počinje u Kini i preko Persijskog carstva se širi sve do krajnjih granica Rimske imperije). Primjera je bezbroj i u vremenu koje poznaje moderna istorija, smjenjuju se po zemljama nosiocima osvajanja, od Rimskog carstva preko Otomanske imperije i dalje, u prekomorskim osvajanjima portugalskih i španskih moreplovaca. Uspostavljaju se principi međunarodne razmjene, najprije kao Pax Romana, zatim kao Pax Otoman, da bi se ta pravila u XIX vijeku upotpunila sa Pax Britanica (osvajanjem Indije i dijelova Kine kao i nekih afričkih zemalja uz SAD i Kanadu, Britanija preuzima vodeću ulogu u međunarodnoj trgovini). Sa industrijskom revolucijom proces globalizacije se ubrzava jer je i proizvodnja od ručne manufakture prešla na serijsku.

U periodu poslije Drugog svjetskog rata uočena je potreba za stvaranjem novog međunarodnog ekonomskog okvira (Petrović-Popović, 2004). Njega su trebali činiti (Jovanović Gavrilović, 2008): Međunarodni monetarni fond, Međunarodna banka za obnovu i razvoj, i međunarodna organizacija koja bi djelovala u oblasti trgovine. Bilo je predviđeno da to bude Međunarodna trgovinska organizacija (ITO) - International Trade Organization (ITO), kao treća međunarodna ekonomska organizacija koja bi regulisala međunarodnu trgovinu, za razliku od prve dvije koje su prvenstveno finansijskog karaktera.

U periodu nakon teških ratnih godina trebalo je dati podstrek razvoju trgovine, što se na najbolji način moglo uraditi ostvarenjem liberalizacije trgovine i zaustavljanjem protekcionističkih mjera, koje su ostale na snazi još od 30-ih godina prošlog vijeka. Stoga je u Havani sazvana Konferencija Razgovori na tu temu su rezultirali u Havanskoj povelji iz 1948. godine (Lanjouw, 1995:6), kojom je trebalo stvoriti osnove jedne takve međunarodne organizacije, kao i privremenu komisiju čiji bi zadatak bio sazivanje prve konferencije ove organizacije. Ipak, ova Organizacija nikada nije osnovana kako je tada osmišljena, uslijed odbijanja ratifikacije od strane američkog Kongresa (Popović, 1996:9).

Sa ciljem izrade nacrtu povelje buduće međunarodne trgovinske organizacije, februara 1946. godine, u Ujedinjenim nacijama usvojena je rezolucija o osnivanju Pripremnog komiteta za Konferenciju Ujedinjenih nacija o trgovini i zaposlenosti. Na drugom zasjedanju Pripremnog komiteta, aprila 1947. godine u Ženevi, vođeni su bilateralni pregovori o carinskim koncesijama. Pregovori su završeni uspjehom, a rezultat je konkretizovan u okviru Opšteg

sporazuma o carinama i trgovini (GATT) - (General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)). Pomenuti Sporazum je predviđeno je da predstavlja samo privremeno, prelazno rješenje za regulisanje međunarodne trgovine na multilateralnom nivou, sve do osnivanja Međunarodne trgovinske organizacije. U prvoj rundi pregovora, u procesu formiranja GATT-a, ostvareno je 45.000 carinskih koncesija, koje su obuhvatale 10 milijardi dolara, odnosno vrijednost od oko jedne petine tadašnje svjetske trgovine (Popović, 1996:9). Zamišljen kao privremeni trgovinski sporazum, GATT u samom početku nije imao institucionalnu strukturu. Ona se razvijala postepeno.

Do osnivanja Svjetske trgovinske organizacije (STO) - World Trade Organization (WTO) 1994.-1995. godine, Opšti Sporazum o carinama i trgovini je ostao jedini multilateralni instrument koji je regulisao oblast međunarodne trgovine, odnosno GATT je međudržavni ugovor koji je regulisao oblast međudržavne trgovinske saradnje (Bjelić, 2002:12).

Nakon osnivanja Svjetske trgovinske organizacije, Gatt je inkorporiran u STO, a STO je nastavila da sprovodi politiku liberalizacije trgovine robom i uslugama.

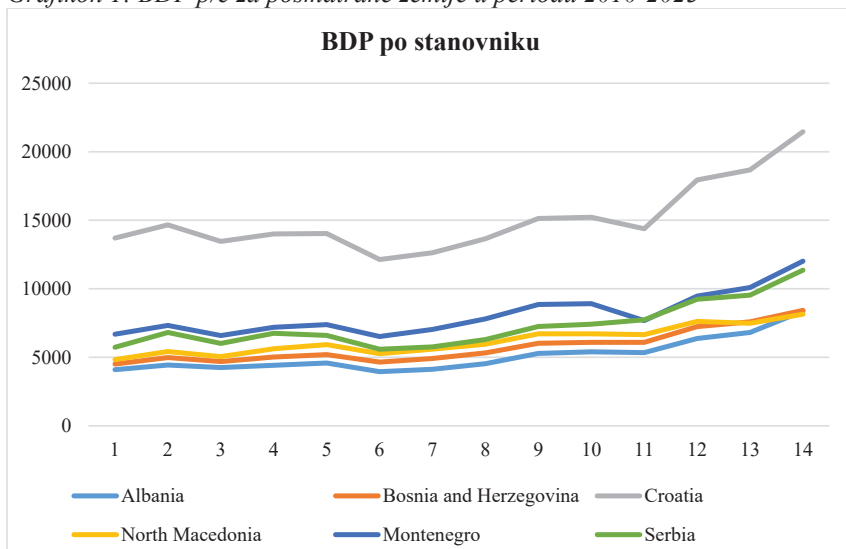
Pojam *neoliberalizam* se koristi za pozivanje na tržišno orijentisane reformske politike kao što su "ukidanje kontrole cijena, deregulacija tržišta kapitala, smanjenje trgovinskih barijera" " i smanjenje uticaja države u ekonomskoj sferi.

4. KOMPARATIVNA ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKIH POKAZATELJA ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

U narednom dijelu je dat prikaz spoljnotrgovinskih pokazatelja zemalja Zapadnog Balkana. Hrvatska je članica Evropske unije, a podaci za Hrvatsku su uključeni radi svojevrsnog putokaza za ostale posmatrane zemlje i kvalitativne analize.

Na grafikonu 1 je dat prikaz BDP po glavi stanovnika za posmatrane zemlje, u periodu 2010-2023. Uočava se značajno pozitivno odstupanje u slučaju Hrvatske u odnosu na ostale posmatrane zemlje. Duži vremenski period je na drugoj poziciji bila Crna Gora, koju je od 2020-te sustigla Srbija. Zatim slijede Makedonija, Bosna i Hercegovina i Albanija koje su 2023-e godine bile na pozicijama sa minimalnim razlikama.

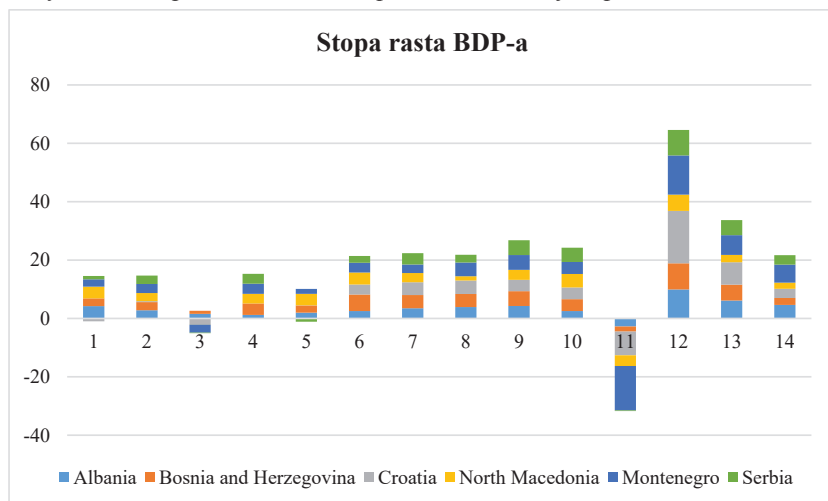
Grafikon 1: BDP p/c za posmatrane zemlje u periodu 2010-2023

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka Svjetske banke

Grafikon 2 prikazuje stope rasta za posmatrane zemlje, u periodu 2010-2023. Poredak tokom posmatranog perioda je bio oscilirajući: Hrvatska je 2010-e zabilježila negativan rast uslijed globalne ekonomske krize, što se na ostale zemlje prenijelo u 2012-oj godini, a sve zemlje su bilježile negativan rast BDP-a u 2020-oj godini u periodu pandemije COVID-19. Albanija bilježi veće stope rasta od Srbije i Bosne i Hercegovine tokom posljednje 3 posmatrane godine dok Crna Gora zauzima prvu poziciju u 2023-oj godini.

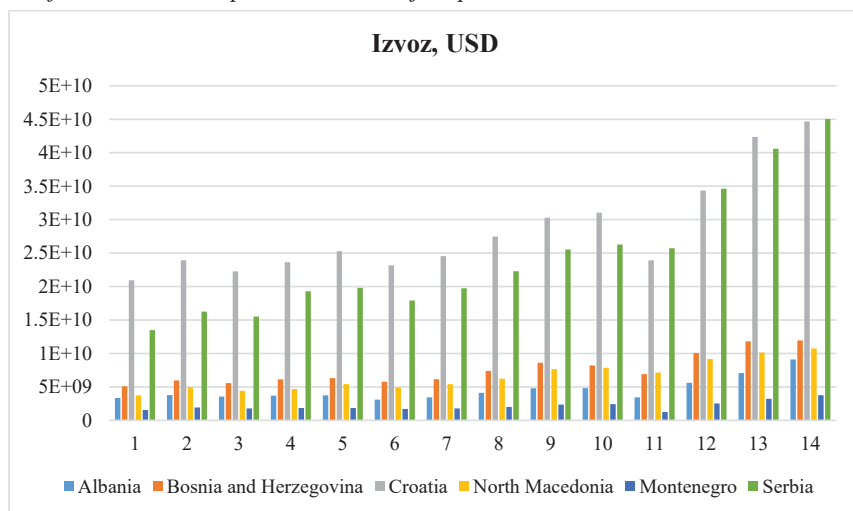
Grafikon 2: Stope rasta BDP-a za posmatrane zemlje u periodu 2010-2023

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka Svjetske banke

Na grafikonu 3 je prikazano kretanje izvoza za posmatrane zemlje, u periodu 2010-2023. Uočava se dominacija Hrvatske i Srbije u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju, dok Crna Gora zauzima poslednju poziciju tokom cijelog perioda.

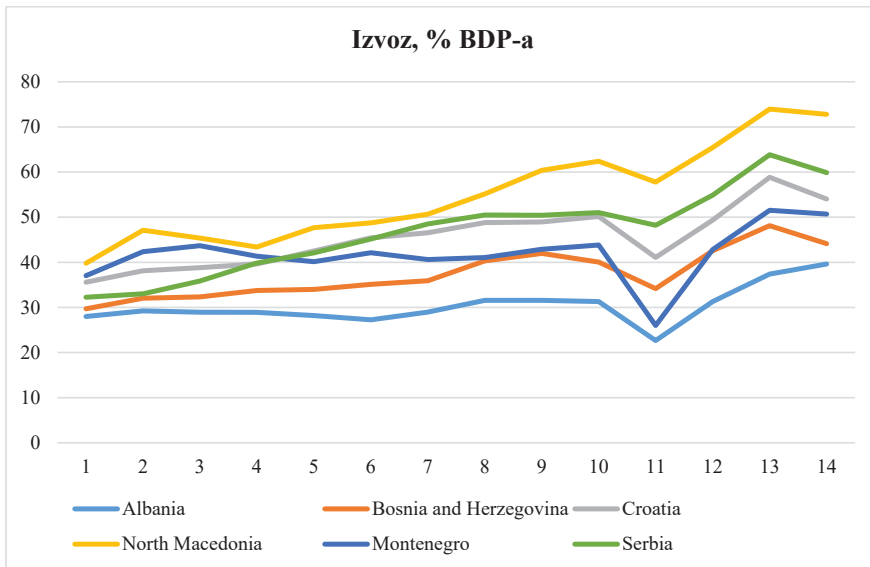
Grafikon 3: Izvoz za posmatrane zemlje u periodu 2010-2023

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka Svjetske banke

Ukoliko se izvoz posmatra kao procenat BDP-a (grafikon 4) na prvoj poziciji tokm cijelog perioda je Makedonija, a slijede Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Bosna i Hercegovina pa Albanija.

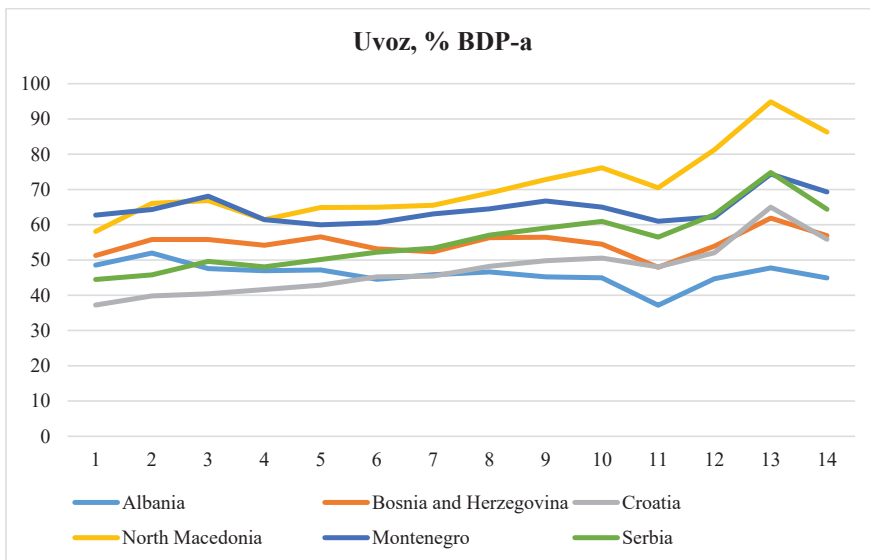
Grafikon 4: Izvoz kao procenat BDP-a za posmatrane zemlje u periodu 2010-2023

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka Svjetske banke

Kada je riječ o uvozu kao procentu BDP-a (grafikon 5) značajno viši nivo je u slučaju Makedonije, zatim slijede Srbija i Crna Gora, pa Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Albanija. Uopšteno, visok nivo učešća uvoza u BDP-u nije poželjan, osim u slučaju uvoza tehnologije i oskudnih sirovina.

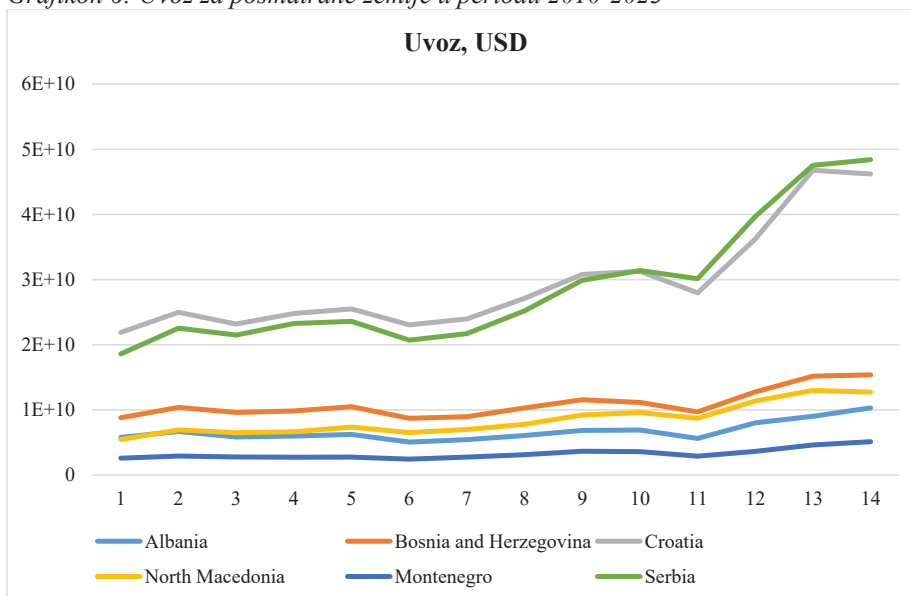
Grafikon 5: Uvoz kao procenat BDP-a za posmatrane zemlje u periodu 2010-2023

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka Svjetske banke

Ukoliko se uvoz posmatra u apsolutnom iznosu Srbija i Hrvatska su na značajno višem nivou, zatim slijede Bosna i Hercegovina, Makedonija, Albanija i Crna Gora.

Grafikon 6: Uvoz za posmatrane zemlje u periodu 2010-2023

Izvor: kalkulacija autora na osnovu podataka Svjetske banke

Pojam otvorenosti se često koristi kao sinonim za nivo liberalizacije spoljnotrgovinske razmjene zemlje, iako je on znatno širi od toga. U tom su kontekstu stvoreni različiti indikatori otvorenosti, a mogu se ugrubo podijeliti na mjere otvorenosti koje se zasnivaju na udjelima izvoza i uvoza u bruto domaćem proizvodu, mjere koje se zasnivaju na razlici u domaćim i svjetskim cijenama, i naposljetku mjere koje se zasnivaju na različitim indeksima restriktivnosti trgovinske politike.

Sachs i Warner (1995.) u svojoj studiji definišu zemlju kao zatvorenu, ako ispunjava barem jedan od dalje navedenih kriterija: izvancarinska zaštita pokriva najmanje 40% trgovinske razmjene, prosječna je uvozna carina najmanje 40%, devizni kurs na crnom deviznom tržištu razlikuje se od službenoga za najmanje 20%, postoji socijalistički ekonomski sistem (definicija Kornai) ili država ima monopol nad izvozom. Otvorena je ona ekonomija koja ne ispunjava nijedan od gore pobrajanih pet kriterija.

Makroekonomska literatura pokazuje da otvorene ekonomije ostvaruju brži ekonomski rast, a sa mikroekonomskog aspekta se pokazuje da otvarajući se svjetskom tržištu preduzeća isto tako ostvaruju brži rast. Naime, poboljšavajući tehnologiju proces proizvodnje je učinkovitiji i produktivniji (Pigka-Balanika, 2013)

Najzastupljenija mjera trgovinske otvorenosti u makroekonomskim istraživanjima je udio vrijednosti izvoza i uvoza u BDP-u budući da su ti podaci dostupni za većinu zemalja kroz relativno dugi period.

ZAKLJUČAK

Spoljna trgovina je značajna za svaku zemlju u svijetu, ali za manje i niže razvijene ekonomije (kao što su sve posmatrane zemlje) je još značajnija (Krugman, Obstfeld, 2009). Međutim, prevelika otvorenost ekonomije i izloženost jakoj inostranoj konkurenciji na niskom nivou razvoja u pravilu rezultira visokim deficitom spoljno-trgovinskog bilansa. Uz to, slaba domaća industrija teško se nosi sa jakim inostranim kompanijama na domaćem tržištu, pa se često uvoze i one robe koje mogu biti proizvedene u zemlji, za čiju proizvodnju postoje resursi, a

nije neophodna visoka sofisticirana tehnologija. Sve posmatrane zemlje trebaju ulagati napore u cilju povećanja izvoza kako bi se osigurao dugoročni rast. Održivi viši izvoz pomoći će održavanju makroekonomske stabilnosti, doprinijeti rastu i smanjiti nivo siromaštva.

LITERATURA:

1. Fischer, S. 2003. Globalization and Its Challenges. *American Economic Review*, 93(2), pp.1-30
2. Staničić, M., 2000. Globalno gospodarstvo i globalizacija. *Ekonomski pregled*, 51, pp. 918-927.
3. Legrain, P., 2002. Open World: The Truth about Globalisation. *World Trade Review*, Vol.2, pp. 119-120
4. Pigka-Balanika, V., 2013. The impact of trade openness on economic growth. Erasmus Universiteit Rotterdam. Dostupno na: <https://thesis.eur.nl/pub/15905> (pristupljeno: 2.5.2019)
5. Edwards, Sebastian: "Trade Orientation, Distortions and Growth in Developing Countries", *Journal of Development Economics*, 39, 1992., str. 31- 57.
6. Krugman, P., Obstfeld, M. (2009): *Međunarodna ekonomija*, Beograd: Data status
7. Rodrik, D., 1992. The Limits of Trade Policy Reform in Developing Countries. *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 6, pp. 87-105.
8. Rodriguez, F. i Rodrik, D., 1999. Trade policy and economic growth: A sceptic s guide to the cross-national evidence. Working papers, No. 7081. Dostupno na: <https://www.nber.org/papers/w7081> (pristupljeno 25.2.2019.)
9. Derado, D., 2006. The Effects Of Trade Liberalisation Among The South Eastern European Countries. *Tourism and Hospitality Management*, Vol. 12, pp. 1-17.
10. Bjelić, P., *Ekonomika međunarodnih odnosa*, Prometej, Beograd, 2003
11. Taylor C. Boas, Jordan Gans-Morse. Lipanj 2009. *Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. Studies in Comparative International Development*. str. 137–61
12. Sachs, Jeffrey i Warner Andrew: "Natural Resource Abundance and Economic Growth", NBER Working Paper, No. 5398, Cambridge, Mass, NBER, 1995.
13. Jaćimović, D., Bjelić, P. Uticaj svetske ekonomske krize na međunarodne investicione i trgovinske tokove u regionu Zapadnog Balkana, *Ekonomске teme* 51(1): 1-20, 2013

SISTEMSKI RIZICI „STARI NOVI TRENDovi” U EKONOMIJI

UDK 005.591.6:330.34
DOI: 10.7251/ZUPS2509133D

Naučna kritika

Valentina Duvnjak*

Univerzitet za poslovne studije Banja Luka
e-mail: valentina.duvnjak@univerzitetps.com

Apstrakt: Komparacija prošlosti i sadašnjosti govori o ranjivosti društva na sistemske rizike i kontrolu uspona i padova. Komparacija prošlosti i sadašnjosti polazi na pretpostavkama i uključuje neizbježno uspostavljanje "makroteorija" velikih razmjera o kontrolisanim usponima i padovima civilizacija, po sličnim obrascima što nije popularno za istraživanje u akademskoj zajednici. Sistemski rizici su uvijek imali efekte rasta cijena hrane na svjetskom tržištu i produbljivanju siromaštva među građanstvom s jedne strane, a s druge strane, dovodili do maksimizacije profita elite koja na bazi individualne percepcije svijeta, a na osnovama svoje moći djeluje u pravcu izazivanja i kontrole tih sistemskih rizika (ratova, bolesti, klimatskih promjena). Elita će definisati teorije, a akademska zajednica će se i dalje baviti analizama sa projekcijama oporavka, ekonomskog rasta, zaustavljanja inflacije, zaštite životne sredine, suzbijanja potencijalnih bolesti, dok se ne definišu novi porivi, usponi i padovi civilizacije.

Ključne riječi: sistemski rizici, kontrola, usponi, padovi, ekonomija.

SYSTEMIC RISKS "OLD NEW TRENDS" IN THE ECONOMY

Abstract: A comparison of the past and the present speaks of society's vulnerability to systemic risks and the control of ups and downs. Comparing the past and the present is presumptive and involves the inevitable establishment of large-scale "macrotheories" about the controlled rise and fall of civilizations, following similar patterns that are not popular for research in the academic community. Systemic risks have always had the effects of rising food prices on the world market and the deepening of poverty among citizens on the one hand, and on the other hand, led to the maximization of the profits of the elite who, on the basis of their individual perception of the world, and on the basis of their power, act in the direction of causing and controlling these systemic risks. risks (wars, diseases, climate change). The elite will define theories, and the academic community will continue to deal with analyzes with projections of recovery, economic growth, stopping inflation, protecting the environment, suppressing potential diseases, until new urges, ups and downs of civilization are defined.

Key words: systemic risks, control, ups and downs, economy.

UVOD

U ovom radu data je komparacija uticaja sistemskih rizika na privredu svijeta kroz istoriju i danas. Analiza srednjovjekovnog razdoblja sa ekonomskog aspekta je različita u različitim trenucima vremena, ali pomaže kritičkom osvrtu prema kontekstima u kojima naučnici primjenjuju različite okvire objašnjenja. Kao rezultat toga, postoji razlog za brigu da „trendovi“ u ekonomiji XXI vijeka dijele mnoga obilježja sa srednjovjekovnim „trendovima“ uoči XIV vijeka.

1. SISTEMSKI RIZICI U EKONOMIJI KROZ ISTORIJU - kontrola uspona i padova

Da bi se razumjela sadašnjost i sistemski rizici koji utiču na privredni rast širom svijeta, neki autori su istraživali sistemske rizike kroz istoriju. Značajne klimatske promjene, zatim slom velikih finansijskih institucija, rasprostranjena degradacija tla, krčenje šuma, migracija stanovništva i rast, institucije koje posjeduju ogromno bogatstvo i imaju sjedišta širom svijeta i veliki trgovački putevi koji omogućuju da se hrana uvozili i izvozili na velike udaljenosti opisuje period krajem XIII vijeka neposredno prije pogubnog XIV vijeka kada su glad, rat i bolest ubili oko 50% stanovništva Evrope (Fraser 2011: 1271). Sigurnost hrane i društva bili su potkopani tokom vremena. Najraniji primjer interakcije društvenih i klimatskih čimbenika bila je neolitska revolucija. Kretanje čovječanstva u pravcu napretka dovelo je do međusobnog nadmetanja u resursima.

Postoje brojni primjeri neuspjeha složenih društava kada su se klimatski i politički uslovi promijenili. Tako Fraser navodi za primjer, drevnu Mikenu u Grčkoj, koja se najviše pamti po tome što je prikazana u Ilijadi i Odiseji. Razlog pada arheološke kulture bronzanog doba negdje oko 1100. pr. kr. je u opsežnim raspravama, ali uključuje i vojnu invaziju, iscrpljenost tla i klimatske promjene (Rutter, 1975; Vermeule, 1964). Arheolozi pretpostavljaju da se urušavanje mikenske kulture dogodilo zahvaljujući prevelikoj zavisnosti o trgovini (Bintliff, 1997) gdje je urbana elita preživljavala na resursima sa eksploatisane periferije koja je bila ranjiva na poremećaje uzrokovane političkim i klimatskim promjenama.

Zatim, osvrtnjem na Francusku revoluciju, frustracija srednje klase u usponu, koja je bila isključena iz političke moći bila je izazvana ekonomskim, socijalnim i klimatskim čimbenicima koji su doprinijeli povećanju cijene hrane (Goldstone, 1991.)

Ekspanzija srednjovjekovnog razdoblja u određenoj mjeri bila je dovedena u pitanje iskorištavanjem prirodnog kapitala. Krčenje šuma i erozija tla uzrokovali su rast cijene drvenog ugljena i drveta, cijene brašna su fluktuirale, a plate su opadale. Rast stanovništva stavio je pritisak na resurse i propadanje tla, tako da je došlo do pada prinosa. Mnoge obradive površine prešla su u rubne pašnjake koji su brzo postali neproduktivni (Fraser, 2011: 1273). Ekologija Evrope je postajala sve osjetljivija na vremenske uslove i bolesti. Rast stanovništva i trgovački putevi stvarali su konkurentske odnose (Fraser, 2011: 1273). Usljed nepovoljnih klimatskih uslova prehrambeni sistem srednjovjekovne Evrope se nije mogao prilagoditi što je kulminiralo valom inflacije koja je trajala 200 godina (Fraser, 2011: 1273). Analiza srednjovjekovnog razdoblja sa ekonomskog aspekta je različita u različitim trenucima vremena, ali pomaže kritičkom osvrtu prema kontekstima u kojima naučnici primjenjuju različite okvire objašnjenja. U Britanskom Carstvu tokom industrijske revolucije, rast stanovništva i kolonijalna politika doveli su do specijalizacije korištenja zemljišta i ekonomske marginalizacija širom periferije Britanskog Carstva. Od irskih polja krompira do plantaža čaja u Šri Lanki, pokazali su se krhki u odnosu na klimatske i ekonomske promjene. Kao rezultat toga, kišne 1840-e u Irskoj (Fraser, 2003.) i El Niño suše u južnoj Aziji 1870-ih i 1890-ih (Fraser, 2006) uzrokovale su gladi od kojih se ova društva nikada nisu stvarno oporavio (Davis, 2001; O'Grada, 1989).

Baš kao u srednjovjekovnom razdoblju, danas dinamika rasta stvorila je visoko produktivnu prehrambenu industriju gdje su regije usko povezane trgovačkim putevima i proizvode mali broj ključnih roba (Fraser, 2006). Kao rezultat toga, postoji razlog za brigu da sistem prehrambene industrije XXI vijeka dijeli mnoga obilježja sa srednjovjekovnim prehrambenim sistemom uoči XIV vijeka.

Komparacija prošlosti i sadašnjosti polazi na pretpostavkama i uključuje neizbježno uspostavljanje "makroteorija" velikih razmjera o usponima i padovima civilizacija, što nije popularno u društvenim naukama. Komparacija prošlosti i sadašnjosti govori o ranjivosti društva na sistemske rizike i kontrolu uspona i padova.

Postmoderna učenja nemjerljivo su ojačala razumijevanje o tome kako individualne percepcije svijeta oblikovane njihovim pozadinama i njihovim moćima djeluju i utiču na teoriju koju gradi akademska nauka. Iz navedenog proizilazi "teorija zavisnosti" i "eko-kolonijalizam" (Fraser 2011: 1271-1279; Franka, 2004; Crosby, 1986) koje opisuju neuravnoteženost središnjih ekonomija i periferije regija gdje stanovništvo se koncentriše u gradove, a napuštenu periferiju otkupljuje elita koja svojim monopolističkim djelovanjem kontroliše uspone i padove civilizacije kroz sistemske rizike (ratove, bolesti, klimatske promjene). Agroindustrijske kompanije bogate se iskorištavanjem perifernih područja za uzdržavanje urbane jezgre. Kompanije za proizvodnju oružja svoje profite temelje na sukobima unutar civilizacije. Naučno tehnološki progres nije doprinio suzbijanju bolesti nego raznim oblicima pandemija gdje farmaceutske kompanije imaju najveću korist. Ratovi i vremenske nepogode utiču na nemogućnost pristupa resursnoj bazi ili na smanjenu veličinu segmenta resursne baze, što stvara nesrazmjer ponude i potražnje. Sve navedeno dovodi do: skretanja trgovine, opšteg rasta cijena, gladi i smanjenja stanovništva.

Razdoblje nakon Drugog svjetskog rata bilježi brzi ekonomski rast na temelju politike promicanja trgovine poljoprivrednim proizvodima, što je u mnogim dijelovima svijeta dovelo do negativnog uticaja na vanjski okoliš. U isto vrijeme je omogućen tehničko tehnološki progres i došlo je do rasta stanovništva. Nove tehnologije su omogućile standardizaciju potrošačke robe u količinama koje ranije nisu bile zamislive. Nove tehnologije otvaraju pitanje pored kontrolisanih manjkova ili viškova hrane gdje odlagati otpad. Nove tehnologije podupiru rastuću inflaciju.

2. SISTEMSKI RIZICI U EKONOMIJI DANAS - kontrola uspona i padova

Ovom naučnom kritikom nastoji se ukazati da potrošači XXI vijeka suočavaju se i suočavaće se sa poremećajima sličnim u XIV vijeku. Velika finansijska kriza 2007–2008. godine, dovela je do rasta cijena nafte, međunarodne finansijske špekulacije gdje je došlo do redistribucije vrijednosti sa jednih interesnih grupa na druge, volatilnosti valute, rasta cijene hrane, te opšteg rasta cijena (Zoellick, 2008; Fraser 2011: 1275–1279). Ono što je zabilježeno kao paradoks jeste da su se u tom period svjetske zalihe hrane povećale za 5% sa najproduktivnijom žetvom na svijetu glavnih žitarica, a u istom periodu cijene hrane su porasle (Food and Agriculture Organisation, 2008). Privredni ciklusi koji predstavljaju fluktuacije unutar privrede koja organizuje svoj rad u okviru preduzeća su uvijek prisutni i prolaze kroz svoje faze: depresija, oživljavanje, prosperitet, napetost i kriza. Međutim, ono što odstupa u odnosu na ranije cikluse jeste kroz sve faze ciklusa prisutna je rastuća inflacija i rastuća nezaposlenost što daje još jedan dokaz kontroli uspona i padova unutar civilizacije. Ranije je postojala zakonitost da cijene rastu u fazi prosperiteta, a opadaju u fazi depresije. Danas u vrijeme ekonomske krize cijene ne pokazuju tendenciju opadanja, nego u svim fazama privrednih ciklusa nastavljaju rast. Iz navedenog proizilazi da postoje novi faktori koji odlučujuće utiču na ponudu, potražnju, cijene i novac u cikličnom kretanju kapitalističke privrede (Ristić, Komazec i Ristić, 2016). Ti faktori su: monopoli, osnovnim granama proizvodnje vladaju oligopoli pri čemu je povećanje ili

spuštanje cijene rezultat dogovora koji oni postižu među sobom, rast prosječne profitne stope postiže se snižavanjem cijene rada, rast cijena gubi svoj konjunktorni karakter pretvarajući se u čisto inflacioni, novčani mehanizam odvaja se od svog regulatora zlata i postaje sredstvo u rukama države koja ga upotrebljava sve više izvan sfera novčano prometnih funkcija (Duvnjak, Simić, 2021: 54-60).

Kroz vijekove su infekcijske bolesti nanosile veliku štetu civilizaciji. Brisale su cijele populacije, a broj žrtava je bio mnogo veći nego u ratovima. Tokom tridesetogodišnjeg rata u Evropi (1618-1648) tifus, kuga i glad odnijeli su 10 miliona ljudi. Početkom Prvog svjetskog rata epidemija tifusa uzrokovala je milione smrti u Evropi. Ratovi, bolesti, klimatske promjene su sistemski rizici poslije kojih su uvijek određene interesne elite svojom individualnom percepcijom svijeta i uticajem moći oblikovale teorije i kontrolisale uzročno posljedične reakcije uspona i padova civilizacije. Ekonomska kriza usljed Covid 19 pandemije u prvim mjesecima pojave, zbog zatvorenosti privrede dovela je do hiperprodukcije roba i smanjenja zaposlenosti što je s jedne strane rezurtiralo propadanjem mikro preduzeća, a sa druge strane ekstraprofitima u djelatnostima informacione tehnologije, prehrambene industrije i naročito farmaceutske industrije. U drugoj godini pandemije došlo je do rasta cijena. Rast cijena, kao posljedica mješovite (potrošno-troškovne) inflacije koja se javlja u obliku strukturne inflacije uz zaostajanje nadnica za cijenama, u mnogim zemljama dovela je do stagflacije. Pojava pandemije, upotreba novih tehnologija i razvoj vakcina za svjetsku populaciju još jedan je dokaz kontrole sistemskih rizika. Nove tehnologije su omogućile veću dostupnost informacija i pokrenula istraživanja u cilju dokazivanja ili osporavanja teorija o stvaranju i kontroli sistemskih rizika. Nove tehnologije su omogućile i razvoj vakcina. Tako dva najveća investitora u istraživanje i razvoj vakcine protiv Covid 19 pandemije bile su Sjedinjene Američke Države i Njemačka. Ukupna ulaganja u istraživanje i razvoj iznosila su 5,9 milijardi američkih dolara do početka 2021. godine od čega najveći dio 98% predstavlja javno finansiranje. Koalicija za inovacije u pripremi za epidemiju (CEPI), Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Američke Države uložili su 1,7 milijardi USD za pomoć u stvaranju vakcine AstraZeneca-Oxford, a američka vlada uložila je 1,5 milijardi USD za vakcinu Johnson & Johnson. CEPI, Dolly Parton, Fond za istraživanje COVID-19 i Sjedinjene Američke Države uložili su 957 miliona USD za vakcinu Moderna, a Njemačka je uložila 957 milijuna USD za vakcinu Pfizer-BioNTech (Borges, Zeferino de Menezes, Crosbie 2022,30101-3113) .Među 100 najbogatijih kompanija na svijetu veliki broj predstavljaju farmaceutske kompanije među kojima se nalaze na 22 mjestu Johnson & Johnson sa \$394,59 B, zatim na 37 mjestu AstraZeneca sa 270,86 B i na 85 mjestu Pfizer sa 162,91B (Largest Companies by Market Cap 2024). Rastuća inflacija u period pandemije samo se nastavila početkom rata u Ukrajni 2022. godine i još uvijek traje, gdje iz raspodjele bruto društvenog proizvoda najviše pripadajućeg dijela imaju velike kompanije i država, a najmanje stanovništvo.

Neki autori su istraživali kako ratovi utiču na svjetsku privredu. Pojedini autori su u svojim istraživanjima između 1960 i 2002. godine uvidjeli da građanski rat štetno utiče na ekonomski rast i osnovna ekonomska načela (Kang i Meernik, 2005). Prema nekim autorima intezitet rata utiče na period oporavka i ekonomski rast (Collier, 1999). Prema nekim autorima (Nordhaus, 2002), utvrđeno je da bilo koji rat je izrazito skup, navodeći za primjer da trošak rata u Iraku i Sjedinjenih Američkih Država koji je trajao 10 godina iznosio je 100 milijardi dolara do 1,9 bilijona dolara. Neki autori (Glick i Taylor, 2010) ispitali su uticaj građanskog rata na bilateralnu trgovinu korištenjem podataka dostupnih od 1870. godine. Kako bi kontrolisali moguće učinke nepovoljne uzročnosti s drugim trgovinskim podsticajima, upotrijebili su gravitacijski model predviđanja uticaja građanskog rata na globalnu trgovinu. Njihova istraživanja su otkrila da su posljedice rata na trgovinu, nacionalni dohodak i zdravlje velike i dugotrajne. Povrati na investicije fizičkog kapitala ne rezultiraju značajnim pozitivnim vanjskim učincima. Jedan od primjera je rat u Bosni i Hercegovini, gdje apsolutni iznos neto

zvanične pomoći između 1992. i 2012. godine iznosio je 18.983.630.000 KM (Amidžić, Kurteš i Rajčević, 2016: 54), a politička i ekonomska nestabilnost su i dalje prisutne, te od početka rata do danas bilježi se deficit platnog bilansa. U strukturi zaposlenosti najveće učešće ima tercijarni i kvartarni sektor. Industrijski giganti su se ugasili i većina preduzeća su postala staništa za distribuciju inostranih roba. Velika je nezaposlenost i prisutna je migracija stanovništva.

Početkom rata u Ukrajini, Rusija je otkupila veliki dio akcija naftne industrije i gasa koje su poslije privatizacije prešle u vlasništvo britanskih i njemačkih kompanija. Rat u Ukrajini je doveo do skretanja trgovine nafte i naftnih derivata što je dovelo do opšteg porasta cijena na svjetskom tržištu. Rat u Ukrajini je doprinio povećanju izvoza oružja američkih i kineskih kompanija. U daljem tekstu će biti prikazan pregled deset najvećih proizvođača oružja čija je vrijednost izražena u bilionima američkih dolara.

Tabela 1: Deset najvećih kompanija za proizvodnju oružja u 2022. godini (SIPRI 2022)

Redni broj	Kompanija	Država	Vrijednost u Bilionima \$
1.	Lockheed Martin Corp.	Sjedinjene Američke Države	59390
2.	Raytheon Technologies	Sjedinjene Američke države	39570
3.	Northrop Grumman Corp.	Sjedinjene Američke Države	32300
4.	Boeing	Sjedinjene Američke Države	29300
5.	General Dynamics Corp	Sjedinjene Američke Države	28320
6.	BAE Systems	Velika Britanija	26900
7.	NORINCO	Kina	22060
8.	AVICf	Kina	20620
9.	CASC	Kina	19560
10.	Rostecg	Rusija	16810

Izvor SIPRI 2022 je predstavio 100 najvećih kompanija proizvođača oružja čija se vrijednost mjeri u bilionima američkih dolara. U radu je samo dat prikaz prvih deset. Od ukupno 100 navedenih kompanija 42 kompanije su iz Sjedinjenih Američkih država, 7 kompanija je iz Kine, 6 kompanija je iz Velike Britanije, 5 kompanija je iz Francuske, 4 kompanije su iz Njemačke i 2 kompanije su iz Rusije (SIPRI 2022). Ranije je navedena tvrdnja da kompanije za proizvodnju oružja svoje profite temelje na sukobima unutar civilizacije, tako da mnogim kompanijama mir na svim meridijanima nikad neće biti u interesu.

Ukrajina, posebno regija Donbas na istoku zemlje, bila je važno industrijsko središte SSSR-a, posebno za tešku industriju, sa značajnim rezervama uglja i proizvodnim kapacitetom čelika, naoružanja, helikoptera motora i raketnih bacača (Lawrence, 2022, 98-211). Kroz istoriju Rusija je nastala kao Kijevska Rusija (Lovrić 2021) (krajem IX do sredine XIII vijeka), kao kolijevka Bjelorusije, Rusije i Ukrajine (Malmenvall, 2016). S jedne strane, Rusija nastoji vratiti svoju prethodnu kontrolu u SSSR nad teškom industrijom Ukrajine i žitnih polja, dok s druge strane tu kontrolu žele da uspostave velike svjetske sile, tačnije unutar tih sila elita koja otkupljuje svjetska bogatstva kreirajući percepciju svijeta po svojim stavovima kroz izazivanje i kontrolu sistemskih rizika.

Rusija je najveći svjetski izvoznik pšenice sa oko 18% međunarodnog izvoza. Rusija i Ukrajina pokrivaju više od četvrtine, odnosno 25,4% svjetskog izvoza pšenice (podaci Opservatorija ekonomske složenosti OEC). Egipat, Tursak i Bangladeš kupuju više od polovine ruske pšenice. Ukrajina je najveći svjetski izvoznik sjemenih ulja. Prema istraživanju poljskog Centra za istočne studije iz decembra 2021. godine u Ukrajini je bilo oko 28-33 miliona hektara obradive površine, od čega su pojedinačni poljoprivrednici obrađivali 27% (Faktorgraf.hr

2022). Pet najvećih ukrajinskih agrobiznisa su: Kenel Holding (obrađuju oko 600 hiljada hektara zemljišta), Ukrlandfarming (oko 500 hiljada hektara), Agroprosperis (oko 470 hiljada hektara), Mironovsky Chleboprodukt (oko 370 hiljada hektara) i Astarta Holding (oko 230 hiljada hektara) (Faktorgraf.hr 2022). Postojala je tvrdnja koja je demantovana da su kineske i američke kompanije kupile 20 miliona hektara obradive površine Ukrajine, a odnosila se na to da je Kineska državna kompanija Xinjiang Production and Construction Corps 2013. godine potpisala ugovor sa ukrajinskom poljoprivrednom kompanijom KSG Agro prema kojem će Ukrajinci osigurati 100 hiljada hektara obradive zemlje te da se ta površina u budućnosti može proširiti do 3 miliona hektara i to na rok od 50 godina. Zatim, da su tri američke kompanije “Cargill”, “Dupont” i “Monsanto” u 2022. godini kupile 17 miliona hektara ukrajinskog poljoprivrednog zemljišta (Faktorgraf.hr 2022). Kao što je rečeno analizom XIV vijeka kretanje čovječanstva u pravcu napretka dovelo je do međusobnog nadmetanja u resursima. Da li su ili će inostrane kompanije pokupovati obradive površine Ukrajine što će u nekom budućem period doprinjeti rastu cijene hrane na svjetskom tržištu i produbljivanju siromaštva među građanstvom s jedne strane, a s druge strane, dovesti do maksimizacije profita elite koja će na bazi individualne percepcije svijeta, a na osnovama svoje moći, djelovati u pravcu izazivanja i kontrole sistemskih rizika (ratova, bolesti, klimatskih promjena) i definisanja teorija koje će graditi akademska zajednica, sa projekcijama oporavka, ekonomskog rasta, zaustavljanja inflacije, zaštite životne sredine, suzbijanja potencijalnih bolesti, dok se ne definišu novi porivi, usponi i padovi civilizacije.

U ranijem dijelu teksta su navedena istraživanja kako su neke civilizacije propadale zbog prevelike zavisnosti od trgovine. Teško je uspostaviti ravnotežu robnog bilansa ne samo u nerazvijenim, nego i razvijenim privredama svijeta. Saldo robnog bilansa je pokazatelj da li je potrebno pristupiti teorijama prilagođavanja jer suficit ili deficit su pokazatelji stanja nacionalne privrede. U daljem tekstu je dat pregled robnog bilansa pojedinih zemalja.

Tabela 2: Izvještaj Svjetske trgovine organizacije – statistika robnog bilansa (kalkulacija autora na bazi WTO izvještaja za odnosne godine)

Robni bilans u bilionima US\$									
Godina	2014			2015			2016		
	Izvoz	Uvoz	Saldo	Izvoz	Uvoz	Saldo	Izvoz	Uvoz	Saldo
SAD	1621	2413	-792	1505	2308	-803	1455	2251	-796
Kina	2342	1959	383	2275	1682	593	2098	1587	511
Njemačka	1508	1216	292	1329	1050	279	1340	1056	284
Italija	459	409	50	462	404	58	506	453	53
Velika Britanija	506	684	-178	460	626	-166	409	636	-230
Francuska	506	573	-67	501	573	-72	535	625	-90
Rusija	498	308	190	340	194	146	282	191	91
Ukrajina									
Robni bilans u bilionima US\$									
Godina	2021			2022			2023		
	Izvoz	Uvoz	Saldo	Izvoz	Uvoz	Saldo	Izvoz	Uvoz	Saldo
SAD	1754	2935	1181	2065	3376	1311	2020	3173	1153
Kina	3364	2689	675	3594	2716	878	3380	2557	823
Njemačka	1632	1420	212	1655	1571	84	1688	1463	225
Italija	610	558	52	657	689	-32	677	640	37
Velika Britanija	468	694	222	529	824	295	521	791	270

Francuska	585	714	-129	618	818	-200	648	786	-138
Rusija	494	304	190	532	240	292	424	304	120
Ukrajina	68	73	-5						

Iz pregleda robnog bilansa nekih od najvećih svjetskih izvoznika proizilazi da Kina ima kontinuiran suficit robnog bilansa sa rapidnim rastom. Posmatranjem puteva novca kroz analizu sistemskih rizika u XXI vijeku može se konstatovati da je Kina kroz te šokove uspjela da izvuče najviše koristi i da je svojom ekonomskom politikom osvojila svijet. Njemačka konstantno bilježi suficit, čija vrijednost je bila znatno manja 2022. godine u odnosu na ostale odnosno godine i to čak 2,5 do 3 puta manja. Italija konstantno bilježi suficit sa opadanjem vrijednosti, a jedina godina deficita robnog bilansa je bila 2022. godina. Rusija u svim godinama komparacije robnog bilansa bilježi rast, s tim da su vrijednosti bile najniže u 2016. i 2023. godini. Sjedinjene Američke Države imaju kontinuiran deficit robnog bilansa sa rapidnim rastom deficita, tako da su američkoj privredi potrebni novi modeli vanjske i unutrašnje ekonomske politike, kao i Velikoj Britaniji i Francuskoj koje bilježe deficit robnog bilansa u svim odnosnim godinama.

ZAKLJUČAK

Postmoderna učenja nemjerljivo su ojačala razumijevanje o tome kako individualne percepcije svijeta oblikovane njihovim pozadinama i njihovim moćima djeluju i utiču na teoriju koju gradi akademska nauka. Prisutna je neuravnoteženost središnjih ekonomija i periferije regija. Stanovništvo se koncentriše u gradove, a napuštenu periferiju otkupljuje elita koja svojim monopolističkim djelovanjem kontroliše uspone i padove civilizacije kroz sistemke rizike (ratove, bolesti, klimatske promjene). Agroindustrijske kompanije bogate se iskorištavanjem perifernih područja za uzdržavanje urbane jezgre. Kompanije za proizvodnju oružja svoje profite temelje na sukobima unutar civilizacije. Naučno tehnološki progres nije doprinio suzbijanju bolesti nego raznim oblicima pandemija gdje farmaceutske kompanije imaju najveću korist. Ratovi i vremenske nepogode utiču na nemogućnost pristupa resursnoj bazi ili na smanjenu veličinu segmenta resursne baze, što stvara nesrazmjer ponude i potražnje. Sve navedeno dovodi do: skretanja trgovine, opšteg rasta cijena, gladi i smanjenja stanovništva.

LITERATURA

1. Amidžić, S., Kurteš, S. i Rajčević, P. (2016). „Uticaj strane pomoći na privredni rast i konkurentnost zemlje.” *Poslovne studije*, 8(15-16), 43-60.
2. Borges LC, Zeferino de Menezes H. and Crosbie E. (2022). “More Pain, More Gain! The Delivery of COVID-19 Vaccines and the Pharmaceutical Industry's Role in Widening the Access Gap”. *International Journal of Health Policy and Management*, 11(12), 3101-3113.
3. Bintliff, J. (1997). “Regional survey, demography, and the rise of complex societies in the Ancient Aegean: core-periphery, Neo-Malthusian, and other interpretive models”. *Journal of Field Archaeology*, 24, 1-38.
4. Bintliff, J. (2002). “Time, process and catastrophism in the study of Mediterranean alluvial history: a review.” *World Archaeology*, 33, 417-435.
5. Collier, P. (1999). “On the Economic Consequences of Civil War.” *Oxford Economic Papers*, 51, 168-183.
6. Crosby, A. (1986). *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.

7. Duvnjak, V. i Simić, S. 2021., „COVID - 19 pandemija i stagflacija –opasnosti za preduzeća i privredu u cjelini.“ .Međunarodni naučni skup Nauka i praksa poslovnih studija.
8. Evan D. G. Fraser. (2011). “Can economic, land use and climatic stresses lead to famine, disease, warfare and death? Using Europe's calamitous 14th century as a parable for the modern age”. *Ecological Economics* 70,1269–1279.
9. Fraser, E., (2003). “Social vulnerability and ecological fragility: building bridges between social and natural sciences using the Irish Potato Famine as a case study”. *Conservation Ecology* 7, 9. <http://www.ecologyandsociety.org/vol7/iss2/art9/>.
10. Fraser, E. (2006). “Agro-ecosystem vulnerability. Using past famines to help understand adaptation to future problems in today's global agri-food system”. *Journal of Ecological Complexity*, 3, 328–335.
11. Frank, A.G. (2004). The development of underdevelopment. In: Wheeler, S., Beatley, T. (Eds.), *The Sustainable Urban Development Reader*. Routledge, New York, 38–41.
12. Faktograf.hr. (2022). “Američke kompanije i Kinezi nisu preuzele 20 miliona hektara obradive površine Ukrajine”. <https://faktograf.hr/2022/08/03/americke-korporacije-i-kinezi-nisu-preuzeli-20-milijuna-hektara-obradive-ukrajinske-zemlje/>
13. Goldstone, J., (1991). *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. University of California Press, Berkley.
14. Kang, S. i Meernik, J. (2005). "Civil War Destruction and the Prospects for Economic Growth." *The Journal of Politics*, 67(1), 88-109.
15. Lovrić, A. 2021. “Rusko-ukrajinski odnosi: od suživota u totalitarizmu do rata”. *Polemos*, 24(49),67-86.
16. Malmenvall, Simon. (2016). Razvoj cerkvene organizacije v Kijevski Rusiji do sredine 12. stoletja. *Bogoslovni vestnik*, 76 (3/4), 547—558.
17. Nawar Al-Saadi. (2023). “Russian-Ukrainian War's Effects on the World Economy.” *Journal of Exploratory Studies in Law and Management*. 10(1):8-21. <https://doi.org/10.34172/ijhpm.2022.6942>
18. Peter, L. (2022). “Russia’s War in Ukraine: State Patriotism or Economic Gain?.” *Journal of Global Faultlines*, Special issue: Envisaging a Socialism for the 21st century (November-December 2022), 9(2), 198-211.
19. Reuven, G. and Taylor, A. 2010. "Collateral Damage: Trade Disruption and the Economic Impact of War." *The Review of Economics and Statistics*, 92 (1), 102–127.
20. Rutter, J.B., (1975). “Ceramic evidence for northern intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period.” *American Journal of Archaeology*, 79, 17–32.
21. Reuven, G. and Taylor, A. (2010). "Collateral Damage: Trade Disruption and the Economic Impact of War." *The Review of Economics and Statistics*. 92 (1): 102–127.
22. Sipri. 2022. “The SIPRI Top 10 arms-producing and military services companies in the world”. Accessed 29.08.2024. <https://www.sipri.org/visualizations/2023/sipri-top-100-arms-producing-and-military-services-companies-world-2022>
23. Vermeule, E. (1964). *Greece in the Bronze Age*. The University of Chicago Press, Chicago.
24. Zoellick, R. (2008). “A Challenge of Economic Statecraft.” The World Bank.
25. Largest Companies by Market Cap. (2024). „Rank by market cap”. Accessed 29.08.2024. <https://companiesmarketcap.com/>
26. William D. Nordhaus. 2002. "The Economic Consequences of a War in Iraq." *NBER Working Papers*, 9361, 1-41.

KULTUROLOŠKE VRIJEDNOSTI U MENADŽMENTU

UDK 316.75:005.5

DOI: 10.7251/ZUPS2509141L

Stručni rad

Lolić Sladana,

Univerzitet za poslovne studije, Banjaluka, Bosna i Hercegovina

e-mail: lolics537@gmail.com

Rezime: Najvažnija karakteristika civilizacijskog dostignuća društva je kultura, Kulturološke vrijednosti su veoma bitan faktor odgoja i obrazovanja. Uloga kulturoloških vrijednosti u menadžmentu su veoma važne, jer utiču na formiranje čovjeka kao aktivnog člana društvene zajednice. Institucionalizacija kulturoloških vrijednosti utiče na usvajanje niza pravila i društvenih vrijednosti, ogleda se kroz znanje i sposobnosti kojima pojedinac ovlada u procesu osposobljavanja. Kulturološke vrijednosti su izraz društvenog sistema, one su osnova emancipacije čovjeka, veoma funkcionalan instrument preko koga se ostvaruje identitet pojedinca. Dobre tehnike kultrurološkog ponašanja donose uspjeh u poslovanju i upravljanju. Uspješno izvršavanje funkcija menadžmenta je rezultat primjene kulturoloških vrijednosti. Cilj ovog rada je istraživanjem odabranih aktualnih kulturoloških vrijednosti utvrditi prisutnost i primjerenost upotrebe takvih sadržaja u menadžmentu.

Gljučne riječi: *kultura, kulturološke vrijednosti, menadžment.*

CULTURAL VALUES IN MANAGEMENT

Summary: The most important characteristic of a society's civilizational achievement is culture. Cultural values are a very important factor in upbringing and education. The role of cultural values in management is very important, because they influence the formation of a person as an active member of the social community. The institutionalization of cultural values affects the adoption of a number of rules and social values, reflected in the knowledge and abilities that an individual acquires in the training process. Cultural values are an expression of the social system, they are the basis of human emancipation, a very functional instrument through which an individual's identity is realized. Good cultural behavior techniques bring success in business and management. The successful performance of management functions is the result of the application of cultural values. The goal of this work is to determine the presence and appropriateness of the use of such content in management by researching selected current cultural values.

Keywords: *culture, cultural values, management*

Ako se vremenom ne upravlja, ničim se drugim ne upravlja.

P. Drucker

UVOD

Kultura je složen pojam koji spaja razne sfere čovjekova života i sastoji se od niza elemenata: istorije, religije, vrijednosti, društvene organizacije i jezika. Kultura formira svakog pojedinca i igra ogromnu ulogu u njegovom učenju i odrastanju u socijalnoj zajednici. Kultura se ne stiče rođenjem ili genetskim nasljeđem, već je isključivo produkt odrastanja i sticanja znanja, običaja, vjerovanja i simbola u socijalnoj zajednici.

Primjenom aktuelnih kulturoloških vrijednosti u menadžmentu u vrijeme globalizacije, kada se susreću i isprepliću mnoge kulture, različiti kulturni obrasci odražavaju se na percepciju, vjerovanje i vrijednosti koje ljudi nose u sebi kao dio svog kulturnog identiteta oblikuje se menadžment u različitim kulturološkim i poslovnim sredinama.

1. KULTURA I KULTUROLOŠKE VRIJEDNOSTI

Novi modeli učenja predstavljaju nove kulturološke vrijednosti. Kulturološke vrijednosti su usklađene sa potrebama društva. Kultura se temelji se na prethodno utvrđenoj i analiziranoj činjenici kako se kultura ne prenosi genetskim kodom nego se isključivo uči kroz interakciju sa kulturnim elementima i čimbenicima počevši od obitelji u početnoj inicijalnoj fazi, pa nadalje kroz školu, prijatelje, akademije i ostale obrazovne institucije. „Kultura je nešto što se učimo, a isto tako trebamo naučiti odnosno razvijati kompetencije za život u multikulturnom okruženju stvarajući interkulturni dijalog“ (Mrnjauš, 2013: 309).

Kulturne vrijednosti, vjerovanja i percepcija koje se baštine u menadžmentu su kulturni obrasci poslovanja. Samovar i dr. (2007:75) su istakli neke od najvažnijih kulturnih obrazaca koji su prisutni u današnjem društvu.

1) Individualizam – unikatnost, posebnost i kao što sama riječ kaže individualnost svakog pojedinca.

2) Materijalizam – sastavni dio života svih pojedinaca posebice u kapitalističkom svijetu primjerice SAD-u, zapadnoj Europi i slično.

Amerikanci naglasak stavljaju na efikasnost, vrijeme, učinkovitost i profit, a ti su pojmovi u izravnoj vezi s materijalizmom.

3) Znanost i tehnologija – mnogi stručnjaci i autori smatraju da moderna društva i ljudska budućnost zapravo ovise o napretku znanosti i tehnologije, što potkrepljuju sve kvalitetniji životni standard i produženi životni vijek za koji su uvelike i jedino zaslužni napredak znanosti i tehnologije.

4) Napredak i promjena – jedino promjenom možemo generirati napredak i novu vrijednost, ali ipak u dosta zemalja se pokušava zadržati postojeće stanje što je duže moguće te se pokazuje inercija prema promjenama.

5) Rad i slobodno vrijeme – ovaj kulturni obrazac je stvarno različit od kulture do kulture i uveliko se mijenja kako se razvija nova tehnologija.

6) Natjecanje – važan element posebice američke kulture koja gaji jaki natjecateljski duh. Taj natjecateljski duh se očituje ne samo kroz poslovnu praksu, već i kroz sportska i obrazovna natjecanja, dok se pak s druge strane u azijskim zemljama mnogo manje ističe pojam natjecanja. Ovi kulturni obrasci značajno se razlikuju od kulture do kulture i od države do države, od menadžmenta do menadžmenta. Razumijevanjem različitih kulturoloških vrijednosti i transformacijom znanja organizacija ide ka razumijevanju zahtjeva pojedinih grupa unutar organizacije. To omogućava organizaciji da dizajnira program menadžmenta obrazovanja koji najbolje odgovara njenim zaposlenima u težnji da razviju efikasan sistem upravljanja. Zato je organizaciji je potrebno da prepozna različite potrebe, kulturološke vrijednosti i načine kreiranja kulture obrazovanja u cilju uspješnog menadžmenta svog intelektualnog kapitala.

2. KULTURA I MENADŽMENT

Efikasno poslovanje današnjih organizacija na globalnom tržištu pretpostavlja kvalitetan i efikasan menadžment utemeljen na poznavanju različitih kulturnih elemenata u izgradnji uspješnih poslovnih odnosa. Širenje poslovanja na globalnom tržištu, proširilo se otvaranjem prostora novim, kulturološkim vrijednostima i interkulturalnim identitetima, pri čemu uspostavljanje interakcije i poslovne saradnje između pripadnika različitih kultura radi ostvarivanja uspješnih poslovnih odnosa i postizanja konkurentnosti na globalnom tržištu pretpostavlja svijest menadžera o uticaju specifičnih dimenzija kulture društva na organizacijsko poslovno ponašanje (Bedeković, Lukačević, 2011:7).

Uspjeh u globalnom poslovanju u značajnoj mjeri zavisi o fleksibilnosti i primjerenoj reakciji menadžera na praksu i vrijednosti koje se značajno razlikuju od vlastitog poslovnog okruženja (Bedeković, Golub, 2011:60).

Pozitivan odnos menadžera prema vrijednostima organizacijske kulture koje su različite od onih na koje su navikli u vlastitom poslovnom okruženju zahtijeva njihovu otvorenost prema različitostima i vrijednostima, kao i mišljenjima i idejama koje proizlaze iz različitosti (Bedeković, Golub, 2011: 63).

Promovisanje kulturoloških vrijednosti, razumijevanja i izgradnja poslovanja u cilju unapređenja poslovne saradnje i efikasna poslovanje na globalnom tržištu podrazumijeva međusobno zbližavanje i poštovanje različitih kultura bez nasilja i skrivene eksplicitne dominacije.

Efikasnost poslovanja na međunarodnom nivou zavisi od vještine pronalaska kompletna rješenja i postizanje kompromisa u cilju prihvatanja zajedničkih rješenja koji su prihvatljivi pripadnicima različitih kultura uključenih u poslovne odnose na globalnom nivou tržište.

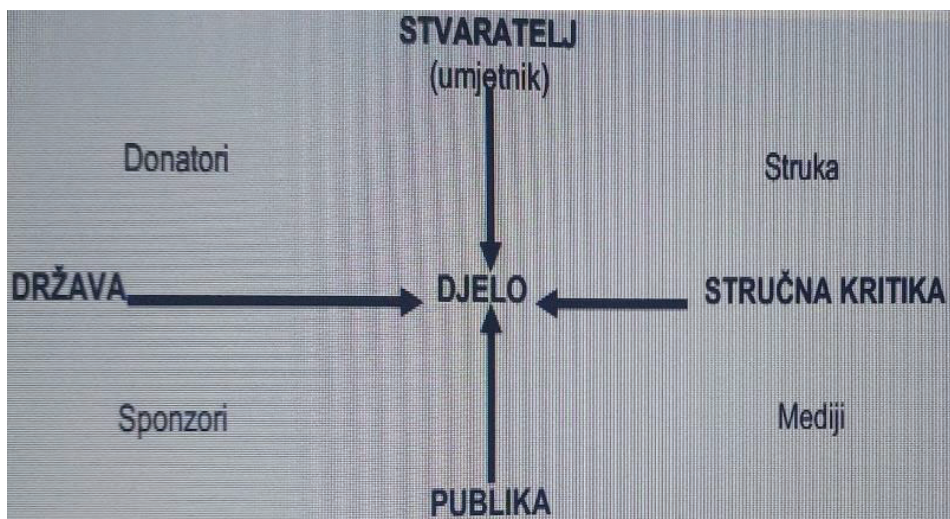
„Menadžment u kulturi je primjena znanja i tehnika menadžmenta u stvaranju (proizvodnji), promidžbi i potrošnji kulturnih proizvoda. Menadžment u kulturi pojavljuje se istupanjem kulture na tržište, te njegova uloga jača usporedno sa stvaranjem tržišta kulturnih proizvoda, odnosno sve snažnijom implementacijom kulture u tržište brojnih proizvoda i usluga.“ (Antolović, 2009, 25). Pod implementacijom kulture na tržište proizvoda i usluga podrazumijeva se to što npr. teško se može zamisliti putovanje bez kulturnog sadržaja ili uređenje kuće bez umjetničkih komada itd . Antolović govori kako je menadžment u kulturi ujedno i znanost i umijeće; znanost je po tome što ima svoje teorije, metode, načela, tehnike, a umijeće je kao što je to i svaka druga ljudska aktivnost. Menadžment u kulturi sastoji se od dvije glavne sastavnice-stvaratelj kao prva sastavnica , a druga sastavnica su znanja kojima bi menadžer trebao raspolagati. Menadžer u kulturnim institucijama mora imati znanja iz područja:

- Planiranja,
- Prikupljanja sredstava,
- Marketinga,
- Razvoja,
- Organizacije,
- Administracije,
- Produkcije,
- Upravljanja ljudskim potencijalima,
- Informacijske tehnologije,
- Upravljanja financijama. (Antolović, 2009: 27).

Menadžer u kulturi uz sva navedena znanja mora i redovno konzumirati kulturu te posjedovati znanja o raznim književnim, umjetničkim, glazbenim i drugim djelima kako bi ih znao dobro prezentirati ili uklopiti u neke druge projekte te tako prodati i ostvariti dobit. Menadžment, kao i svaka druga ljudska aktivnost je umijeće. Međutim, to umijeće nije samo pitanje talenta pojedinca, već njegovih znanja o menadžmentu i kulturi, odnosno o menadžmentu u

kulturi. Ako nauku razumijemo kao organizovano znanje, koje kao temeljnu karakteristiku ima razvoj tog znanja, onda moramo navesti da je upravljanje kulturom i nauka i umjetnost u isto vrijeme. Menadžment u kulturi shvaćen kao nauka ima svoje teorije, principe, tehnike i metode. Menadžment u kulturi, koji se smatra umjetnošću, povezan je sa sposobnošću pojedinca i njegovim teorijskim znanjem da implementira upravljačke funkcije u praksi, postižući određeni cilj u oblasti kulture.

Karakteristika kulturnih vrijednosti je da se ona u pravilu proizvodi, odnosno stvara. Kulturno stvaralaštvo prati struka, analizirajući pojedinačno djelo i stvaralačke cikluse, ocjenjujući domete tog stvaralaštva. U savremenom društvu, mediji imaju svoju nezamjenjivu ulogu, kao važni komunikacijski kanali, koji ne samo što uspješno spajaju stvaratelje u kulturi i njihovu publiku, već su odlučan činilac u kreiranju kulturne ponude i potražnje (slika 1).

1. Područje menadžmenta u kulturi (Antolović, 2009: 30).

U kulturnim ustanovama menadžment je veoma bitna stavka. Funkcije menadžmenta u kulturnim institucijama se može podijeliti na osnovne funkcije (planiranje, organiziranje, upravljanje ljudskim potencijalima, vođenje i kontrola) i na posebne funkcije (doprinos kulturi, poticanje kreativnosti i stvaralaštva i obrazovni karakter). Organizacija je jedna od najbitnijih funkcija menadžmenta jer omogućava ustanovi da posluje sa što većim uspjehom i smanjuje rizike koji svakodnevno prijete na tržištu. Djelatnosti u kulturi mogu se podijeliti na arhivsku građu, knjižničnu, pozorišnu, muzičko-scensku, filmsku i kinematografsku i muzejsko-galerijsku. Ipak, početna etapa uvijek treba biti istraživanje tržišta. Istraživanje može pobuditi ideje za novi proizvod, uticati na reakcije potrošača na nove proizvode, otkriva koje karakteriste proizvoda su poželjne, koji mediji i koje komunikacijske poruke su napogodiniji za promociju proizvoda itd. (Meler, 2005:105). Nakon istraživanja tržišta, potrebno ga je i segmentirati. Segmentacija tržišta služi kako bi se zadovoljile sve potrebe i želje potrošača, a pomaže u određivanju gdje će se proizvoditi koji proizvod, koliko proizvoda treba biti proizvedeno, za koga se proizvodi itd. Proučavanje ponašanja potrošača takođe pomaže u svim odlukama vezanim za proizvod ili uslugu. Jedan od najčešćih razloga zašto se kultura ne konzumira u onolikoj mjeri u kolikoj bi trebala je finansijski aspekt.

ZAKLJUČAK

Kulturološke vrijednosti u velikoj mjeri utiču na ishode poslovnih pregovora, razvoja i širenja poslovanja na globalnom tržištu, razvoj poslovne prakse u različitim društvima, kulturama, uspjeh menadžera i menadžmenta u uslovima globalnog poslovanja.

Efikasno poslovanje današnjih organizacija na globalnom tržištu, menadžment utemeljen na poznavanju različitih kulturnih elemenata, širenje poslovanja na globalnom tržištu se proširilo otvaranjem prostora novim kulturološkim vrijednostima i njihovoj primjeni. Njihova primjena je uticala na uspostavljanje interakcije i poslovne saradnje između pripadnika različitih kultura radi ostvarivanja uspješnih poslovnih odnosa i postizanja konkurentnosti na globalnom tržištu. Predstavljanjem različitih kulturoloških vrijednosti kulture i njihovih efekata u menadžmentu utvrdio se prisutnost i primjerenost upotrebe takvih sadržaja u menadžmentu.

Da bi kultura mogla odgovoriti na sve izazove koncepta menadžmenta znanja potreban je: visok nivo autonomije za pojedince; poštovanje vještina, znanja i talenta; smanjenje birokratskog ponašanja; nagrađivanje aktivnog dijeljenja znanja; podrška komunikaciji i koordinaciji kako između pojedinaca, tako i između grupa i timova, izgrađivanje klime povjerenja i poštovanja.

LITERATURA

1. Antolović, J. (2009) : *Menadžment u kulturi*. Zagreb: Hadrian .
2. Antolović, J.; Turkalj Podmanicki, M. (2010) : *Načela i smjernice za organizacije u kulturi*, Ekonomski vjesnik 23, 1 URL:
http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=87602 (pristup: 12. 9. 2024.)
3. Bedeković, V., (2010.) *Interkulturalni aspekti menadžmenta*, Virovitica: Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici, Virovitica
4. Bedeković, V. Golub, D., (2011), *Suvremeni menadžment u uvjetima globalnog poslovanja*, *Praktični menadžment: stručni časopis za teoriju i praksu menadžmenta*, God 2., Br. 2/2011., str. 57-63
5. Mrnjauš, K. (2013). *Interkulturalnost u praksi – socijalna distanca prema drugačijima*, Pedagogical Research, Vol. 10 No. 2, dostupno: <https://hrcak.srce.hr/129606> (Preuzeto 01.10. 2024.)
6. Meler, M. (2005): *Osnove marketinga*. Osijek : Ekonomski fakultet
7. Samovar, L.A., Porter, R.E., McDaniel, E.R. (2007). *Komunikacija između kultura*. Prijevod 6.izdanje. Tomason Wadsworth, 2007. Naklada Slap za djelo prevedeno na hrvatski jezik, 2013.

PRAVOVREMENO DONOŠENJE ODLUKA KAO POSLOVNA STRATEGIJA

UDK: 005.5:005.96

DOI: 10.7251/ZUPS2509147M

Stručni rad

Doc.dr **Jasminka Medić,**

Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka

Prof. Dr **Snježana Djokić,**

Visoka škola strukovnih studija za informacione tehnologije ITS Beograd

Prof. Dr **Marija Knežević,**

Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka

Apstrakt: Čovjek, kao misaono biće, idući ka željenom cilju, treba biti spreman da donosi pravovremene odluke, jer se od preuranjenih ili zakašnjelih odluka umanjuje njihov efekat. U pravo vrijeme donesena odluka štedi energiju i ostavlja prostora za dalje napredovanje, vezano i za privatni život i poslovne aktivnosti, koje se, kao posljedica dobre odluke, a u pravo vrijeme, odvijaju i komforno i kvalitetno. Poredeći efekte preuranjenih, pravovremenih i zakašnjelih odluka, biće izvedeni zaključci koji mogu biti samo polazna osnova svakom pojedincu ili organizaciji, u momentima kada se izazov nečeg novog nadje pred njima. Jedno je sigurno: brze promjene su naša stvarnost, one su poželjne i nije tragično donijeti čak i pogrešnu odluku, jer se ona može ispraviti. Mnogo veći problem je stagnirati, dugo se odlučivati ili ne donositi odluke. Menadžment je samo nova riječ za ponašanje pojedinca i organizacije, a postoji u praksi oduvijek, kao odgovornost i sposobnost pojedinca i grupe da vodi svoj lični život i aktivnosti grupe oko sebe u dobrom smjeru, to jest da donosi odluke koje imaju pozitivan efekat na kvalitet poslovanja i življenja. Biti menadžer svog života znči biti svjestan svojih sposobnosti, ali i slabosti, te istaći prve i druge prebaciti na ostale članove tima, obzirom da je savremeno odlučivanje uglavnom timskog karaktera. Ovo znači biti realan i u trenutku kad, svjestan sebe i svojih kapaciteta, uočimo priliku za napredak, i donosimo odluke, istovremeno svjesni opasnosti koje nas mogu osujetiti u provođenju tih odluka.

Ključne riječi: strategija, menadžment vremena, marketing, efektivnost i efikasnost poslovanja

THE EFFECTS OF TIMELY DECISION-MAKING

Abstract: Man, as a thinking being, going towards the desired goal, must be ready to make timely decisions, because premature or late decisions diminish their effect. A decision made at the right time saves energy and leaves room for further progress, related to private life and business activities, which, as a result of a good decision and at the right time, take place both comfortably and with quality. By comparing the effects of premature, timely and belated decisions, conclusions will be drawn, which can only be a starting point for each individual or organization, in moments when the challenge of something new is in front of them. One thing is certain, changes are desirable and it is not tragic to make even the wrong decision, because it can be corrected. A much bigger problem is to stagnate and not make decisions in private life as well as in work. Management is just a new word for the behavior of an individual and an organization, and it has always existed in practice, as the responsibility and ability of the individual and the community to lead their personal life and the activities of the group around them in the right direction, that is, to make decisions that have a positive effect on the quality of life. Being the manager of your life means being aware of your abilities, but also your weaknesses. And at the same time, be realistic at the moment when, aware of yourself and your capacities, when you see an opportunity for progress, you are at the same time aware of the dangers that can hinder you from implementing your decision.

Keywords: strategy, time management, marketing, business effectiveness and efficiency

UVOD

Mnogo je razloga zašto se odluke ne donose u pravom trenutku, kad bi se sigurno dobio najveći efekat. Jedan od ključnih razloga je odbijanje preuzimanja odgovornosti za ono što slijedi nakon donošenja odluke. Prosto je neshvatljivo da osobe nisu svjesne koliko gube time što odlažu donošenje odluka, a razlog je samo strah od preuzimanja odgovornosti za donošenje odluke. Ako smo već stava da je odbijanje prihvatanja odgovornosti jedan od razloga za nedonošenja odluka, onda da uputimo ciljnu grupu neodlučnih na ono što su predradnje donošenja odluka, da im ovaj tekst posluži kao prost vodič u narednom periodu. Postoji mnogo istraživanja i članaka sa direktnim uputama kako se pravovremenim odlučivanjem poboljšava radni učinak. Jedan od njih je i ovaj pokušaj grupe autorica, koje su ujedinile svoja znanja i iskustva donošenja odluke, posebno u oblasti menadžmenta i marketinga, gdje one imaju i najveću relevantnost, kao i najdalekosežnije posljedice, posebno ako nisu donešene pravovremeno ili nisu ni donešene, iz prostog straha što svako donošenje odluka podrazumijeva preuzimanje odgovornosti za njih i za praćenje njihovog provođenja. I ovaj članak će ispratiti usvojenu klasičnu proceduru, koja teoretski prethodi donošenju odluka. Posebnost ovog članka i vizija grupe autorica jeste da pokazuju da na odlučivanje u poslu značajan uticaj ima način donošenja odluka u privatnom životu, jer sve odluke koje se tiču jednog čovjeka, međusobno se prepliću i čine model ponašanja tog pojedinca, kako u privatnom životu, tako i u poslu, ali i u zajednici čiji smo članovi i akteri njenog života, razvoja i prilagođavanja sve bržim promjenama, kako prirodnog ambijenta, tako i društvenog, odnosno socijalnog.

1. Odlučivanje kao menadžerska funkcija

Donošenje odluka je ključna funkcija strateškog menadžmenta, jer se odlučivanje provlači kroz sve njegove faze. Kako živimo u vrijeme sve bržih promjena, menadžment treba da nađe adekvatan odgovor na te promjene i to u svakoj fazi i u svakom trenutku, vodeći brigu o eventualnim promjenama koje mogu promijeniti tok odlučivanja i njegov krajnji ishod. Svaka odluka bitno utiče na kvalitet poslovanja i odlučuje u podjeli preduzeća na: uspješna i ostala. Svaki menadžer, bez obzira da li je strateški ili operativni, treba polaziti od tri ključna elementa menadžmenta, a koji su u direktnoj korelaciji sa odlučivanjem. Najlakše izražena kao pitanja s kojima uspješan menadžer živi i pita sebe svakodnevno i kod svakog novog izazova ili poslovne, pa i životne prilike:

- *gdje se sada nalazimo?*
- *gdje želimo stići?*
- *kako stići do postavljenog cilja?*
- *na koji način, kojim putem i s kojim ljudima to možemo ostvariti?*¹

Kad menadžer ima odgovore na ova pitanja- što spade u strateški menadžment, onda on prelazi na operativni i traga za odgovorima na dalja pitanja koja se otvaraju: na koji način stići do cilja, kojim metodama, koje korake preduzimati i kojim redoslijedom, (agenda projekta) s kojim ljudima (timom) to možemo postići, koliko nam sredstava treba (finansijski menadžment) i kako doći do sredstava za taj cilj? Sve su ovo dijelovi menadžmenta, a naš cilj je naš projekat – (projektni menadžment).

Radić menadžment definiše kao „upravljanje, odnosno efikasan način poslovanja koji obuhvata osnovne menadžerske funkcije: planiranje, organizovanje, kadrovsko popunjavanje, vođenje i kontrolisanje“, što predstavlja osnovne vještine donosioca odluka, bilo poslovnih, ili bilo kojih drugih u životu. Donošenje odluka je kontinuiran i dinamičan proces, kakva je i stvarnost u kojoj živimo i poslujemo. Promjenu cijele strategije može izazvati promjena svake od varijabli

¹ Radić, Strategijski menadžment, str. 15,

iz okruženja. Promjenom svake varijable ili komponente mora se preispitati ili promijeniti cijeli koncept menadžmenta odlučivanja, jer on mora uvijek odgovarati stvarnom – trenutnom stanju okruženja. Zato strateški menadžment odlučivanja obavezno podrazumijeva sistemski pristup.²

Upravo sistemski pristup odlučivanju obavezuje menadžera odluka da radi timski, jer je skoro nemoguće da pojedinac, danas u složenom Svijetu, gdje je sve sa svačim povezano, može sve te promjenjive varijable iz okruženja držati svakog momenta u svojoj glavi i pratiti promjene u svakom segmentu koji može uticati na interesno polje poslovanja, a onda i na odluke. Ovo nije moguće ni u privatnom životu, te je potrebno da se pojedinac konsultuje, istražuje, poredi, da koristi metode scenarija i predviđanja ("šta ako..." metode) kako bi njegove odluke bile što trajnije, ako ne čvrste i konačne. Dakle, sistemski pristup je ono što teoretičari menadžmenta odlučivanja preporučuju, kada je u pitanju proces donošenja odluka.

2. Preuzimanje odgovornosti kao menadžerska osobina

Preuzimanje odgovornosti- to je odgovor na pitanje: "Što je proces donošenja odluka?"

A proces odlučivanja je proces u donošenju izbora i odabiru pravca djelovanja na temelju niza kriterija i dostupnih informacija. Odlučivanje uključuje prepoznavanje problema ili prilika, prikupljanje relevantnih informacija, razmatranje različitih opcija, procjenu opcija na temelju niza kriterija i odabir najbolje opcije na temelju procjene. Prvi korak procesa donošenja odluka je primjetiti promjenu, novinu, priliku ili situaciju na koju bismo mogli reagovati u nekom cilju; poslovnom, privatnom, društveno odgovornom ili humanom, u svakom slučaju u interesu društva, lokalne zajednice, ili preduzeća u kome smo menadžeri. Da bi odluka u vezi s nekom promjenom bila kvalitetna postoji ustaljena- klasična procedura skupljanja korisnih i relevantnih informacija koje su teoretičari postavili kao menadžerske korake:

- Prikupiti što više relevantnih podataka i informacija vezanih uz uočenu priliku, ili novu situaciju,
- Identifikovati što više mogućih opcija, puteva, načina rješenja ili smjerova djelovanja,
- Timski analizirati promjene, prilike i opcije, naglašavajući prednosti, mane, rizike i koristi sve opcije,
- Odabrati najbolju opciju, sa kojim se slaže većina, a to znači koja najbolje zadovoljava kriterije i vodi rješavanju problema ili okretanju prilike ili izazova korist,
- Izrada agende, raspodjela poslova u timu i pristupanju realizacije odluke- provođenje,
- Ocjena ishoda odlučivanja: procjena vrijednosti, traženja dobrobiti odlučivanja i preuzimanje odgovornosti za eventualne slabosti, manjkavosti, greške ili promijenjene okolnosti, koje u međuvremenu nastaju i, možda, traže revitalizaciju odluka i novo prilagođavanje.³

3. Odlučivanje kao poslovna strategija

Odmah se pred autore ovog rada postavlja pitanje, ili hipoteza:

Da li je donošenje odluka stvar pojedinca?

Ako jeste, teško je preuzeti odgovornost i malo ko će to prihvatiti, jer je odgovornost ozbiljna i sve ozbiljnija kako je organizacija veća i složenija.

Ako nije, onda je odgovornost na timu – kolektivna odgovornost, a poznato nam je iz prakse kako te odgovornosti, skoro uvijek, predstavljaju paravan za skrivanje pojedinačne

² <http://www.poslovni-info.eu/sadržaj/menadzment/strateski-menadzment> (preuzeto 17.02.2017)

³ <https://ahaslides.com/hr/blog/decision-making-examples/>

odgovornosti. Možemo analizirati svjež primjer klizišta u Hercegovini, i upozorenja raznih grupa da potkopavanje planine ima granice,⁴ preko kojih će se planina urušiti. Svi su to znali, ali su odlagali konačnu odluku, htijući da se produži eksploatacija nalazišta, vjerujući, procjenjujući ili samo želeći da se to ne desi za duže vrijeme. A eto desi se i to može biti primjer teme ovog rada – **važnost pravovremenosti donošenja odluka**. Kao poslovna strategija i kao alat menadžera, pravovremena odluka je, u ovom radu, razmatrana iz svih uglova, kroz teoriju i u praksi. Za donošenje odluka, pored poslovnog svijeta, u politici, u jedinicama lokalne samouprave i na državnom nivou, u našem sistemu su definisane i usvojene procedure, koje se u nekim sferama, kao što je politika, strogo poštuju i improvizacija nije dozvoljena.⁵ Pristupiti procesu odlučivanja znači da smo uočili izazov/priliku, da smo u posjedu nekih informacija vezanih za predmet odlučivanja, da intenzivno i kreativno razmišljamo o mogućim opcijama. U odlučivanju se često koristi metoda SWOT analize, kroz koju najbrže sagledavamo, prvo svoj lični potencijal u odnosu na slabosti, prilike i opasne situacije koje se mogu desiti, ako krenemo u avanturu zvanu “odlučivanje”. Svaki menadžer, bilo da je menadžer svog života pa treba donijeti važne životne odluke: karijera, mjesto stanovanja, životni partner i sl, ili je menadžer u nekoj organizaciji, na kraju će pristupiti analizi efekata odlučnog, da bi se u narednoj situaciji koristio metod *primjera dobre prakse*, da bi greške, propusti, nepravovremenost sl. mogli biti izbjegnuti. Tako menadžer odlučivanja postaje kompetentniji za donošenje novih odluka, jer svako iskustvo jača njegovo samopouzdanje, povećava hrabrost i spremnost na rizik, koji su nužni elementi procesa odlučivanja.

4. Pravovremeno donošenje odluka u različitim sektorima poslovanja

Da li se na isti način donose odluke u svim sferama života, ili je jedna vrsta odgovornosti donijeti poslovnu odluku, a sasvim druga vrsta odgovornosti donijeti odluku koja je privatnog karaktera.

Koliko način donošenja privatnih odluka utiče na način donošenja poslovnih odluka?

Pri tome, kao pomoćnu hipotezu dokazivaćemo da li odluke koje su vezane za lični život možda mogu biti izdvojene od svih drugih odluka koje su vezane za posao, politiku, javnu upravu, obrazovanje kao sistem, zdravstvo, privredu, turizam, humanitarni rad, diplomatiju.

I da ih nazovemo odlukama koje su vezane za poslovnu strategiju, jer se ne tiču samo pojedinca, nego trebaju biti posljedice misljenja pripadnika tima, grupe, članova lokalne zajednice, poslovne organizacije, udruženje, državne uprave. U **preduzetništvu** je za donošenje kvalitetnih odluka vrlo bitna uloga pojedinca, njegova preduzetnička vizija, harizma, ideja, jer preduzetništvo je nešto što polazi od pojedinca, koji uočava prilike, šanske, mogućnosti i onda stvara ideju, koju će uspješno razvijati u zavisnosti od okruženja. Uloga partnera, ostalih članova porodice, lokalne zajednice i finansijskih institucija je vrlo važna i često, pogotovo žene, odustaju od velikih poslovnih ideja, jer tu podršku ne dobiju, dok je dobiju muški članovi društva.⁶

Preduzetništvo je način rada pojedinca i organizacije, koje se može provoditi kroz proizvodnju, trgovinu, usluge...i svaki vid djelovanja je pokrenut sa ciljem ostvarivanja profita. Biti

⁴ Bitne su grupe koje su sa raznih stanovišta upozoravale: stanovnici sela ispod brda, ekolozi, lovci, šumski radnici, radnici na održavanju regionalnog puta, i nekoliko inspekcija. Doduše to nisu bili ni naučnici, ni menadžeri firme koja je iskopavala, ni lideri, te njihova upozorenja nisu dotakla interesnu sferu: da se još malo zaradi eksploatacijom prirode.

⁵ <http://ae.polj.uns.ac.rs/wp-content/uploads/2020/03/Menadzment-1.pdf>

⁶ Kad govorimo o preduzetništvu žena u BiH, naš stav je da nam braćni partneri mogu pomoći najviše time da nam ne pomažu, odnosno da nam ne koče i blokiraju ideje, jer mi živimo na Balkanu, a Balkan je, još uvijek, stanište muškog svijeta, koji se od djetinjstva favorizuje („imam dvoje djece i jednu curicu“), pa do sina koji nasljeđuje firme, vlasništvo nad zemljom od oca, koji je naslijedio od svoga oca, i kapital u većini testamenata, koji čekaju da se otvore, poslije smrti poslodavaca. Razlog: *oni čuvaju prezime porodice*.

informisan prije konkurenata, biti pripravan za početak aktivnosti, imati infrastrukturnu osnovu, to mogu oni preduzetnici koji dobro planiraju svoje aktivnosti, poznaju svoj kapacitet ali i slabosti i pripremaju se za start onog trena kad je optimalno. Kada je evidentna glad tržišta za onim što je predmet odluke preduzetnika. Ovdje je pravovremenost odlučujuća i mnoge ideje nisu realizovane, bilo zbog neodlučnosti vizionara, ili sporosti podrške, koja je nužna za realizaciju. A maksimalni efekti preduzetništva su evidenti uvijek kada je menadžer – vizionar bio spreman, brz i uporan da odluku donese pravovremeno: imam ideju, potrebne informacije, kadrovski potencijal i *odmah* krećem u ovaj posao, vidim da je moguće ostvariti profit, uz maksimalno oprezne poteze, jer postoje i rizici, vezani za ovu odluku. No, rizici me neće spriječiti da se upustim u posao. „... „za donošenje marketinških upravljačkih odluka i obezbjeđenje željene tržišne pozicije, neophodne su pravovremene, adekvatno pripremljene i efikasne informacije“⁷. Odluka da se započne posao nakon što se čekalo da se pokaže kako će proći onaj što je prije mene odlučio da na tržište ponudi ono čega nema, to je uglavnom zakašnjela odluka i ni blizu nema efekta, kao kod preduzetnika koji je prvi prepoznao priliku i krenuo u realizaciju odluke, spreman da se nosi sa svim rizicima koje će sresti na svom putu. I preuranjena odluka je rizična, jer može da iscrpi potencijale preduzetnika i da naknadni rezultati ne budu dovoljni da pokriju troškove koji su opteretili posao, dok se nije pojavila prva zarada.

U javnoj upravi je sistem donošenja odluka nešto drugačiji. Javna uprava je servis svakog građanina i funkcioniše na osnovu rasporedjivanja (trošenja) javnih sredstava, koja su vlasništvo svakog pojedinca, jer nastaju kao posljedica ubiranja poreza i taksi, i drugih izdvajanja iz zarada pojedinca, što znači da se jasno mora naglasiti da javna sredstva nisu ni državna ni opštinska. Država i opština su ustanovljeni da bi bili servis građana, a javna sredstva su sredstva građana. Putna infrastruktura, ulice, trotoari, škole i vrtići, zdravstvene ustanove i javna uprava kao mjesto gdje se stanovnici obraćaju da bi dobili razne potvrde ili verificovali svoj status građanina jedinice lokalne samouprave, sve je to na meti donošenja dobrih odluka menadžmenta. Jedan od aktuelnih primjera rada javne uprave, čijoj ekspanziji svjedočimo, jeste i donošenje odluka o pružanju javnih usluga kroz projekte *javno-privatnog partnerstva*⁸. Upravo ovdje dolazi do izražaja kako stručnost, tako i poštovanje procedura pravovremenog donošenja odluka. Radi se o sredstvima privatnih lica, koji detaljno prate kretanje njihovog novca (jer su preduzetnici!), a istovremeno se radi i o infrastrukturi jedinice lokalne samouprave, koja će, prema zakonu o javno-privatnom partnerstvu, zauvijek ostati vlasništvo jedinice lokalne samouprave, samo će određeni broj godina prihod, zarada pripadati i privatnom preduzetniku u lokalnoj zajednici u dogovorenom obimu. Ovdje se o pravovremenosti donošenja odluke brinu i privatno lice - investitor a i menadžment lokalne samouprave, i u svjetlu njihove zajedničke budnosti, uglavnom su odluke pravovremene⁹.

U politici je jedini način da se uzme učešća u donošenju zakona i propisa aktivno učešće u politici, a to znači : osnovati ili biti član političke partije, uvijek izaći na izbore i na osnovu izbornog rezultata uzeti učešća u kreiranju zakona i donošenju odluka koje su vezane za funkcionisanje države i lokalne zajednice. Drugog načina nema i svako ko misli da će neko drugi raditi za njegovu korist je u krivu. Bilo da se pojedinac nađe u poziciji, bilo da je u opoziciji, na tom mjestu može biti na jedini način aktivista društva u kome živi. Aktivno učešće u politici, učešće u izbornom procesu i participacija u izbornim rezultatima je i obaveza svakog građanina, a ta obaveza može uticati, ne samo na pravovremenost pripreme odluka, njihovog

⁷ Klinec, 2010., 116

⁸ Kužet i sar, 2012; 8-11.

⁹ Znamo iz medija kakve su posljedice zakašnjelih odluka u ovom partnerstvu, a njačešće su posljedica neažurnosti u savladavanju rizika i smetnji na putu realizacije projekta. Možemo navesti primjer gradnje autoputa i čestih problema oko porostora privatnih vlasništva koja tangiraju logistiku, i njačešće su uzrok zakašnjelih odluka, koje direktno povećavaju troškove, ili stvaraju nove potpuno nepredviđene troškove.

donošenja u pravo vrijeme, nego i krajnjih efekata svakog izbornog procesa, jer pojedinac nema kapacitet da utiče na donošenje političkih odluka prije nego prodje izbornu trku i ta trka proizvede nove izborne rezultate i pozicije ljudi za koje smo glasali. Ista situacija za pojedinca je i kada prođu izbori, a on nije učestvovao, a očekuje da će neki drugi riješavati njegove želje. Dakle, odluka da se uključi u politiku ima smisla ako je pravovremena, a to znači: biti dio političke partije, aktivno učestvovati u radu od najnižih nivoa pa prema vrhu političke organizacije, nametnuti se inovativnošću, marljivošću i odvaznošću i na samim izborima ostvariti rezultat koji se ne može zanemariti. Tek tada je pojedinac u prilici da aktivno uzme učešća u donošenju odluka koje će kreirati bolje životno i socijalno i radno okruženje, kao i da svojom aktivnošću poboljšava pravovremenost tih odluka.

U drugim životnim oblastima: kulturi, sportu, obrazovanju, turizmu, ekologiji, privredi, situacija je slična. Svjedočimo činjenici da je ovaj dio Balkana prebogat talentovanim ljudima, prirodnim bogatstvom i ljepotama prirode i rezultatima ljudskog kulturno-istorijskog stvaralaštva. Kao posledica toga, granicama bivše Jugoslavije kreću se razni menadžeri, koji su u stalnoj potrazi za idejama, prilikama, neostvarenim potencijalima i kvalitetom, koji može biti pretvoren u uspješne karijere, poslove ili biznise. Dječaci i djevojčice koji se radjaju u zemlji koja ima relativno zdrav vazduh, čistu zemlju, vodu i veliki broj sunčanih dana talentovani su, fizički i psihički su zdravi, nadareni za umjetnost, sport, nauku, kreativni su i to je razlog što često još u ranim djetinjim godinama budu meta menadžera, koji bi ih povelili iz roditeljskog doma, rodnog mjesta i države, da ga usmjere tako da svoj puni kapacitet razviju u drugom, profesionalno bolje uređenom i orijentisanom okruženju. Naravno, profit je motiv. I sad dolazi trenutak: preuranjena, pravovremena ili zakašnjela odluka. U ovakvim slučajevima smatra se da je sve individualno, da ne postoji formula za dobru odluku i da je svako „kovač svoje sreće“. Može se desiti da prirodne predispozicije i talenat ne idu u korak sa željom koja je prisutna u porodici i kod pojedinca. Po nekada se premlado dijete prepusti profesionalnom vođenju menadžera, koji ih pretjerano napregnu i potroše prerano. To jeste velika opasnost. Po nekada se predugo čeka da dijete može samo da donese odluku da fizički i mentalno sazri i onda se desi da se angažovao jednu sezonu prekasno, jer su pozicije za koje je bio idealan popunjene odlučnijim i spremnijim na rizik, a svakako mlađim potencijalom. Dešava se i odluka u pravom trenutku i to je ono što autorice ovog rada zagovaraju, jer za donošenje pravovremenih odluka je potrebna informisanost o: sebi i svom kapacitetu, o okruženju i potražnji, o onome šta je želja, a šta su mogućnosti.

SWOT analiza mjesta rođenja, porodice, zdravstvenog stanja, materijane podrške, potencijalnih donatora, menadžera...sagledati prilike i opasnosti iz svih uglova i donijeti odluku: *to je to, krećem sad ili odustajem i tražim nešto drugo!*

Ako je odluka : *odustajem*, onda se o njoj više ne raspravlja i ne troši se energija na pitanja da li sam pogriješio ili ne. Ako je odluka: *polazim*, onda se kreće u trenu kad je tlo čvrsto pod nogama i kad je osoba spremna puna nove ideje i elana da se suoči sa mnogo izazova idući ka postavljenom cilju. Više se ne preispituje, ne konsultuje, samo se traži podrška. Kulturno naslijeđe i obrazovna nadogradnja usmjeravaju pojedinca kako će živjeti u budućim vremenima. Da li u tradicionalnim odnosima ili u odnosima koji podržavaju istopolne veze i postojanje porodice na takav način, su ozbiljne odluke koje čekaju buduće generacije. Sve veće korištenje inovacija u svim oblastima života: u načinu obrazovanja, u ishrani, u slobodnom vremenu. To sve podiže jednog novog čovjeka, koji sagledava jasnije posledice svojih odluka. A opet, naglasiće autorice ovog teksta, duhovnost ostaje kao mentalni osnov za one trenutke kad čovjek zaista ne može da donese nikakvu odluku. Kad nastupi problem zbog pretrpanosti svijesti informacijama, koje ne mogu da se slože i da se svjesno donese odluka, poštujući naučeni način donošenja odluka.

U tekstu, koji je objavljen u okviru projekta¹⁰ *“Veštine preduzetništva”*: nalazimo tvrdnju da se vještina donošenja pravovremenih i kvalitetnih odluka može naučiti. Uglavnom se te vještine mogu naučiti i uspješno primjenjivati, jedino se ne smije zanemariti činjenica da se nekada može zaglaviti u prevelikom teoretisanju i u moru sakupljenih informacija o predmetu odlučivanja. Nekada zaista ne pobijedi svjesni dio čovjeka, nego podsvjesna snaga ili nesvjesni dio ličnosti...pa nakon što prođe, pojedinac se upita : „kako mi je ovo pošlo za rukom“¹¹?

Susrećemo se s primjerima **donošenja odluka u svakodnevnom životu**, od rutine, poput današnjeg outfita, stajlinga, što mogu jesti za večeru, do važnijih odluka: poput bili se bolje pokrenuo u industriji visoke tehnologije ili koji je marketinški plan učinkovitiji...¹² itd U privatnom životu potrebno je donijeti odluku vezanu za promjenu mjesta boravka, mjesta zaposlenja, odluku vezanu za potomstvo. Porodica, tradicija, okruženje i obrazovanje navode pojedinca, u svim životnim fazama da ide putem donošenja ili nedonošenja pravovremenih odluka. a kao posljedica svega toga, je ono što možemo nazvati: *kvalitet života pojedinca*¹³. Poželjno je (a možda i nije...možemo diskutovati o tome), da mjesto rođenja bude i mjesto gdje se stiče obrazovanje, dobije zaposlenje, formira porodica i gradi karijera. No, postoji mnogo razloga koji osujete tu tradicionalnu šemu i pred pojedincem se nadje izazov donošenja odluka protiv. Na Balkanu je tradicija da roditelji donose odluke o izboru srednje škole i dalje dok još djeca nisu okončala školovanje. Savremena djeca se često bune, po pitanju izbora zanimanja ili kada je u najavi promjena mjesta boravka, uglavnog zbog zaposlenja roditelja. Naši psiholozi govore da „*djeca nisu centar porodice, djeca su dio porodice*“. Dakle, promijeniti grad u toku školovanja djece, za porodicu jeste stresno, ali postoje načini da se to prevaziđe. Nakon završetka školovanja i zasnivanja radnog odnosa, ta djeca više nisu djeca i sami preuzimaju odgovornost za svoje buduće odluke. Ukoliko se nije dozvolilo da se odlukom o promjeni mjesta boravka, u toku školovanja, napravi trauma, može se smatrati da je to jedno pozitivno iskustvo u životu čovjeka, koji će biti svjestan gdje su mu korijeni, ali će donositi svoje odluke u skladu sa globalnim pomjeranjem na tržištu rada i promjenu neće doživljavati nikako drugačije nego kao korak naprijed, u bolje uslove življenja. Slična situacija je i sa ostalim oblastima privatnog života: vannastavne aktivnosti, bavljenje sportom, druženja, putovanja i sl. gdje dolaze do izražaja pravovremene odluke i gdje treba znati kada dijete usmjeravati da uzima život u svoje ruke, kad roditelji više trebaju da preuzimaju odgovornost za dalji tok života mladog čovjeka. Velika je lična i porodična odgovornost donošenje tih odluka i stavljanje mladog bića pred dilemu: *da li se držati tradicije ili svoje ambicije?*

Ukoliko se iznad tradicionalne vizije pojedinca izdigne ambicija, i to je potpuno u redu, ali su i ovdje osnovni elementi o kojima se treba voditi računa: lična sposobnost i slabost i ukazana prilika i opasnost koja je prisutna. Odluka da se zbog karijere zapostavi ili odloži formiranje porodice ima svoje i lice i naličje i ne postoji garancija ni za jednu donešenu odluku, da će nakon njenog provođenja u djelo sve biti idealno, odnosno da li je odluka bila pravovremena.

ZAKLJUČAK

Odlučivanje, kao poslovna strategija, izdiferencirano je kroz ustaljene procedure u menadžmentu, gdje postoje pravila koja treba da se nauče, usvoje i slijede. Na taj način se broj nepravovremenih i pogrešnih i preuranjenih ili zakašnjelih odluka može smanjiti, ali se ovo odnosi na javni sektor, potiku i globalne oblasti našeg življenja. No, kako je čovjek jedino

¹⁰ *“Veštine preduzetništva”*: Edukacija za primenu novih tehnologija i savremenih načina upravljanja biznisom”Sekretarijat za privredu

¹¹ Svima se delilo da sebe iznenadepozitivnim efektom pravovremene odluke, koja ima samo jednu važnu poruku: „*ko nije krenuo nije ni stigao*“.

¹² / <https://ahaslides.com/hr/blog/decision-making-examples/>

¹³

svjesno biće na Zemlji, najviše od njega samog zavisi koliko će biti spreman da uči, a i da osluškuje svoj instinkt, te da dozvoli inovacije u svom životu i da ih spoji sa svojom ličnom kreativnošću u svakom procesu donošenja važnih odluka. Od njega zavisi koliko će biti spreman da poštuje tradicionalnost vremena i prostora u kome živi i da iz te tradicionalnosti naše Balkanske porodice izvuče ono što je najbolje za njega i njegovu budućnost, makar to bilo i mjesto stanovanja, školovanja, vrijeme planiranja porodice i oblast, vrsta i mjesto svog karijernog ostvarenja. Pojedinač se obrazuje, uči, analizira i osluškuje svoje okruženje, posebno u pogledu privatnog života i stanja na tržištu svega: rada, karijere, menadžmenta i marketinga, te na osnovu tog svega gradi svoju životnu i poslovnu strategiju, čiji je najvažniji elemenat donošenje odluka, a onda i njihova pravovremenost. Svaki čovjek je menadžer svog privatnog života, a tek onda menadžer na nekoj poslovnoj i karijernoj poziciji.

Način donošenja odluka u privatnom životu se reflektuje na način donošenja odluka u poslovnom životu pojedinca. Pravovremenost je najvažnija osobina menadžmenta odlučivanja, kriznom menadžmenta, menadžmenta razvoja, što daje izuzetnu važnost ovoj tematici, što je bio početni cilj autorica ovog rada.

LITERATURA

1. Babić Z.(2012). Javno-privatno partnerstvo i revizija javnog sektora, Banja Luka, Centar za unapređenje korporativnog upravljanja, Banjaluka
2. Buković, V. (2014). Primena modela javno-privatnog partnerstva u Republici Srpskoj, Banja Luka: Anali poslovne ekonomije, br.10
3. Čanak N. (2006). Radovi na putu uspeha, Beograd: NTC
4. Đokić S, Vilić S. (2019). Marketing i internet marketing” Visoka škola za informacione tehnologije, ekonomiju i preduzetništvo, Trn
5. Đokić S.(2013). Osnove marketinga hrestomatija. Visoka škola Dositej, Trn, 2013. Visoka škola Dositej,Trn
6. Ferizović, M.; Radić, R. (2006). Strateški menadžment, Banja Luka: UPS, Fakultet za poslovne studije.
7. Klincov R. (2010). Marketing i odnosi s javnošću, Banja Luka: Univerzitet za poslovne studije Banja Luka
8. Knežević M. (2019). Sociologija menadžmenta, UPS, Banja Luka
9. Knežević, M. Djokić, A. i dr.(2016), Menadžment ljudskih resursa“, ITEP, Banjaluka
10. Lovre, I. (2015). Analiza efikasnosti u javnom sektoru, doktorska disertacija, Sremska Kamenica: Univerzitet Edukons.
11. Medić. J. (2018), Efekti primjene strateškog menadžmenta u javnoj upravi Republike Srpske, doktorska disertacija, UPS, Banja Luka
12. Medić, J. (2017), Beskonfliktnost u postizanju konkurentske prednosti – inovativna ekonomska strategija, Zbornik, Nauka i praksa poslovnih studija 1, UPS, Banja Luka,
13. Medić, J. Gaković, Ž. (2017), Socioekonomske tenzije kao posljedica razvojne strategije društva, Časopis Poslovne studije broj 17-18, UPS Banja Luka
<https://ahaslides.com/hr/blog/decision-making-examples/>
<http://ae.polj.uns.ac.rs/wp-content/uploads/2020/03/Menadzment-1.pdf>

OBLAST PRAVNIH NAUKA/LEGAL SCIENCES

PRIMJENA ZA RADNIKA POVOLJNIJEG PRAVA – FAVOR LABORATORIS U RADNOPRAVNIM ODNOSIMA

UDK: 658.3:349.2

DOI: 10.7251/ZUPS2509157U

Pregledni rad

Marinko Đ. Učur

E-mail : marinko.ucur051@gmail.com

Sažetak: Prava radnika na radu su neotuđiva prava. Uređuju se univerzalnim i ustavnim pravnim normama najvišeg ranga ali i drugim brojnim heteronomnim i autonomnim propisima. Država garantira i zaštićuje primjenu tih normi, a posebno zbog toga što je radnik najača strana u radnopravnim odnosima. To je, prvenstveno razlog što se u radno pravnoj teoriji i u zakonodavstvu javlja, uređuje i primjenjuje načelo primjene za radnika povoljnijeg prava (in favorem laboratoris). Sadržaj ovoga rada je objašnjenje pravne prirode toga načela, način njegovog reguliranja, realiziranja i zaštite.

Gljučne riječi: radnik, prava na radu, reguliranje, realiziranje, zaštita, primjena povoljnijeg prava

Abstract: The rights of workers at work are inalienable rights. They are governed by universal and constitutional legal norms of the highest rank, but also by other heteronomous and autonomous regulations. The state guarantees and protects the application of these norms, especially because the worker is the strongest party to labor relations. This is primarily because in the labor law theory and the legislation, the principle of application for a worker of a more favorable right, comes up, it regulates and applies. (in favorem laboratoris). The content of this paper is an explanation of the legal nature of this principle, its way of regulating, realizing and protecting it.

Keywords: worker, labor rights, regulation, realization, protection, application of more favorable rights

1. UVOD

U suvremenim radnopravnim odnosima, odnosno u njihovoj realizaciji u praksi (u kolektivnim, a pogotovo u individualnim radnim odnosima) javljaju se brojne dileme, otpori i sporovi koji ukazuju na svu složenost rada radnika – nesamostalnog rada (na tuđim sredstvima). To se odnosi na: reguliranje, realiziranje (ostvarivanje) i zaštitu prava (obveza i odgovornosti, kao nerazdvojnog dijela u sadržaju radnog odnosa). To ne treba razdvajati ali se, u teoriji naglašava reguliranje (uređivanje, normiranje, propisivanje) nesamostalnog rada, ali i „mjera“ intervencije države u radne odnose, u ugovornim i subordiniranim radnim odnosima. „Regulatorno - zaštitna funkcija države“ u radnim odnosima je potreba jer su radni odnosi posebni pravni odnosi među „neravnopravnim“ subjektima, koji zahtijevaju posebnosti i različitosti od drugih ugovornih odnosa. To se objašnjava: živim radom radnika za poslodavca (za drugoga i „u službi drugoga“); kao osnovni (glavni), profesionalni rad; rad u subordiniranim odnosima; rad za plaću; po nalogu i „organizaciji“ poslodavca; u zadanim uvjetima rada; režimu zaštite zdravlja i sigurnosti, pravima na radu i u vezi s radom (npr. zdravstveno i drugo osiguranje), zaštita radnika-osobe i zaštita prava na radu. Sve pravne norme, svi propisi o pojmovima, kategorijama, institucijama i radnim odnosima, koje se odnose na nesamostalni, subordinirani, onerozni živi rad mogu se smatrati predmetom izučavanja radnoga prava. Radni odnosi se uređuju, unapređuju (razvijaju) i zaštićuju na temelju načela suvremenog radnog prava (Tintić:1969:3).

Taj nesamostalan rad zahtijeva posebnu zaštitu radnika - osobe u radnom odnosu („nejačeg“ subjekta tog odnosa). To je individualni subjekt radnog odnosa sa svojim „radnim i stručnim sposobnostima“ koji radi kod poslodavca (fizičke ili pravne osobe) sa njegovim sredstvima proizvodnje ili rada. Zaštita je potrebna i zbog više - manje reguliranih a uvijek stvarnih (realnih) uvjeta rada, prvenstveno objektivne naravi (sredstva za proizvodnju, sredstva za rad), ali i njihove subjektivne naravi: fizičke, organizacijske socijalne i pravne.

U korist radnika u radnom odnosu (in favorem laboratoris) uređuje se i zaštićuje: zaštita na radu (zaštita zdravlja i sigurnost na radu); radno vrijeme i raspored radnog vremena; uvjeti i organizacija radnog mjesta i radnog okruženja (sredine, okoline); odmori, dopusti i drugo; trajanje radnog odnosa; plaća; kretanje u radnom odnosu i druga prava koja se posebno zaštićuju. Favor laboratoris, prvenstveno se odnosi na radnika u individualnim radnim odnosima i u normama materijalnoga radnog prava, ali u normama procesnog radnog prava (procesne radnje i rokovi u postupku ostvarivanja i zaštiti prava iz radnog odnosa) u različitim situacijama. Favor laboratoris može i treba biti uređeno i u heteronomnim i autonomnim normama radnog prava (zakonima, kolektivnim ugovorima i dr.).

Istina, to je dio „radničko - zaštitnog“ prava (zakonodavstva). To su „opće mjere“ zaštite radnika; zaštita uvjeta rada; zaštita osobe radnika; zaštita prava, sve u smislu in favorem laboratoris. Izučavanje toga načela, nalazimo i u sociologiji rada, psihologiji rada, medicine rada i u drugim naukama, što sve više potvrđuje potrebu da se o njemu piše, da bude regulirano, da se primjenjuje i dalje razvija uz posebnu zaštitu.

2. FAVOR LEGIS – FAVOR LABORATORIS – INSTITUCIJE RADNOG PRAVA I ODREĐENJA ZAKONA O RADU (Republike Hrvatske)

Prava, obveze i odgovornosti radnika u radnom odnosu posebno se reguliraju, na poseban način realiziraju (ostvaruju) i posebno zaštićuju (zaštita neostvarenog prava ili povrijeđenog prava). Prava na radu su neotuđiva. Predmet su izučavanja u radnom pravu, posebnoj pravnoj disciplini i drukčija su od drugih čovjekovih prava i obveza. U postupku zaštite javljaju se posebni subjekti, radnje i rokovi, sve do individualnih radnih sporova i zaštite pred Ustavnim sudom. Izrazitu specifičnost čine prava i obveze u pravu zaštite na radu. Posebna zaštita osobe u radnom odnosu ima svoj cilj i univerzalni okvir u najznačajnijim dokumentima univerzalnih prava o ljudskim slobodama i pravima. Iz njih, a u skladu s ustavom države, razvija se institucija, o određenim uvjetima i primjeni načela favor laboratoris, (laboratis).

Prilikom reguliranja (uređivanja, propisivanja) mora se imati navedeno načelo u vidu i, u pravilu, postavljati temelje i minimume, kako bi se drugim propisima dalo prilike (i „prava“) da tu „ljestvicu“ dižu u korist povoljnijeg prava radnika. To ne može niti smije biti protivno načelu ustavnosti i načelu zakonitosti što dovodi do neustavnosti, nezakonitosti, odnosno do ništetnosti takvih normi i takvih odnosa sve do konkretnog ugovora o radu, kao vrela prava.

Kada poslodavac koristi načelo (i pravo) in favorem laboratoris u ugovoru o radu onda je on tim više pravno vrelo.

Minimum prava radnika uređuje Zakon o radu i drugi zakoni.⁴ Odredbe tih propisa određuju sadržaj radnog odnosa, kao posebnog pravnog odnosa. Minimalna prava polaze od osnovnih prava subjekata radnog odnosa između poslodavca (bio on pravna i/ili fizička osoba) i radnika (uvijek fizičke osobe). To je osobno pravna veza, dvostrano obvezna u recipročnim odnosima: poslodavac organizira i daje rad i za obavljeni rad isplaćuje plaću, a radnik, po uputi poslodavca (i po zanatu) obavlja rad na mjestu i u vrijeme kako je poslodavac odredio, u skladu s pravnom normom (iz zakona i drugog propisa).

Ugovor o radu smatrat će se sklopljenim kada se poslodavac i radnik sporazumiju o bitnim elementima ugovora o radu, pa makar ga sklopile i ako su odsutne (dopisom, elektroničkim putem i slično). I kod sklapanja ugovora o radu može doći do primjene načela favor laboratoris,

jer Zakon o radu izričito propisuje: „Ako poslodavac s radnikom sklopi ugovor za obavljanje posla koji, s obzirom na narav i vrstu rada te ovlasti poslodavca, ima obilježja posla za koji se zasniva radni odnos, smatra se da je s radnikom sklopio ugovor o radu, osim ako poslodavac ne dokaže suprotno.“

Favorem laboratoris proizlazi iz odredbi Zakona o radu da izostanak pisanog oblika ne utječe na postojanje i valjanost ugovora o radu („smatra se da je s radnikom sklopio ugovor o radu na neodređeno vrijeme“ – članak 17. st. 7.). I prije zapošljavanja javlja se ovaj institut: jednakost spolova (oglašavanje potrebe za radnikom mora biti neutralno; zabrana poslodavcu da od radnika traži podatke koji nisu u neposrednoj vezi s radnim odnosom).

Ugovor o radu mora biti usklađen s normama zakona i autonomnim aktima kod poslodavca, ali poslodavac i radnik ne mogu slobodno ugovarati sadržaj radnog odnosa, već mogu ugovarati uvjete rada koji su za radnika povoljniji od onih koje propisuje (utvrđuje) Zakon o radu (ili drugi zakon: članak 9. st. 1.).

Nedostatak volje (dobrovoljnosti) radnika da sklopi ugovor o radu čini taj pravni posao ništetnim. Odredbe propisa koje štite radnika proizašle su iz potrebe zaštite slabije strane radnog odnosa jer je radnik u podređenom položaju prema poslodavcu (subordinacija je jedan od bitnih elemenata radnoga odnosa). To se očituje u pravu na otpremninu, otkazne rokove, postupke prije otkaza ugovora o radu, zaštiti radnika koji je privremeno ili trajno nesposoban za rad i slično. Rad radnika u radnom odnosu je nesamostalni rad. Zakonodavac intervenira u sadržaj ugovora o radu (u radni odnos) u cilju postizanja uravnoteženog odnosa između poslodavca i radnika. Glavno obilježje radnog odnosa je podređenost radnika poslodavcu (daje upute radniku kako i kada posao treba obaviti; radnik mu odgovara za rad (naknada štete i disciplinski odgovara i pravo poslodavca da nadzire radnika tokom rada).

Zakoni favorem laboratoris reguliraju i u teretu dokazivanja u pitanjima diskriminacije radnika ili osobe koja traži zaposlenje. Naime, to je nejača strana radnoga odnosa. Teret dokazivanja je na poslodavcu, ako se radi o sporu u vezi sa zaštitom dostojanstva radnika (uznemiravanje i spolno uznemiravanje).

Pravo iz radnog odnosa uređuje se općim i pojedinačnim pravnim aktima. Zakon o radu to precizira u odredbama članka 9. st. 3. To su i ugovor o radu, pravilnik o radu, sporazum sklopljen između radničkog vijeća i poslodavca, kolektivni ugovor i zakon, pa ako je neko pravo iz radnog odnosa različito uređeno jednim od tih akata „primjenjuje se za radnika najpovoljnije pravo, ako ovim ili drugim zakonom nije drukčije određeno.“ Tako, npr. ako je pravo na godišnji odmor različito uređeno zakonom i kolektivnim ugovorom, treba primijeniti onaj propis koji je za radnika najpovoljniji“ (Moslavac, 2010:14).

Zakon o radu uređuje i slobodu ugovaranja i njena ograničenja: „Poslodavac, radnik i radničko vijeće te sindikati i udruge poslodavca, mogu ugovoriti uvjete rada koji su za radnika povoljniji od uvjeta određenim ovim ili drugim zakonom“ (Zakon o radu Republike Hrvatske, članak 9 stav 1). „Sloboda ugovaranja povoljnijih uvjeta rada za radnika zakonskim je putem uređena gotovo apsolutno, gdje je prvenstveno dogovoru i sporazumu sudionika radnih odnosa prepušteno pregovaranje i ugovaranje još povoljnijih uvjeta rada od onih koji su prethodno normirani odgovarajućim zakonom. Usuglašavanjem volja radnika i poslodavca, izravno i neposredno ili putem njihovih predstavnika, omogućeno je uređivanje izvršavanja obveza iz radnog odnosa, u prvome redu, na način povoljniji za slabiju stranu toga odnosa. „Najpovoljnije“ može ako ih zakon izričito ovlašćuje (Moslavac, 2010:15).

Ima autora koji načelo „in favorem laboratoris“ (u korist radnika) vežu uz načelo neotuđivosti i zaštite prava iz radnog odnosa, koje „pripada temeljnim načelima svakog pravnog sustava i bitnim čimbenicima vladavine prava i funkcioniranja pravne države... Pri tome treba polaziti od osnovnog načela koje vrijedi u cijelom radnom pravu, a to je načelo „in favorem laboratoris“ (u korist radniku), po kojem se u svakom slučaju koji nije izričito uređen prinudnim normama primjenjuje pravno pravilo koje ide u korist radnika.“ (Herman,

Ćupurdija, 2011:72). Primjer za to je i faktički rad odnosno faktički radni odnos. Radnik može zasnovati radni odnos samo po postupku i na način utvrđen propisima, a ako radni odnos nije tako nastao i ako nisu „prisutni“ svi bitni elementi toga pravnog odnosa (prvenstveno dobrovoljnost) riječ je o faktičkom radnom odnosu. Bitno je da taj rad ima sadržaj redovitog (faktičkog) obavljanja posla radnika za poslodavca na određenom mjestu, u određeno vrijeme i pod „subordinacijom“ poslodavca. Temeljem toga rada radniku pripadaju sva prava na radu i u vezi s radom, kao da je zasnovan zakoniti radni odnos. „Odgovornost za propuste leži na poslodavcu.“ Poslodavac je dužan osigurati uvjete rada radnicima tako da ne budu izloženi uznemiravanju i spolnom uznemiravanju i zaštititi dostojanstvo radnika („postupak i mjere“ su na teret poslodavca, kao i „primanje i rješavanje pritužbi“ vezanih za diskriminaciju radnika). Teret dokazivanja je na poslodavcu (Zakon o radu RH, član 134).

3. ZAKON O RADU (Federacija BiH) I NAČELO IN FAVOREM LABORATORIS

U „Službenim novinama Federacije BiH“ 62/15 od 12.08.2015. objavljen je Zakon o radu (Federacija BiH). Pored drugih brojnih odredbi, sadrži i one koje se izravno ili neizravno odnose na primjenu (načela) povoljnijeg prava za radnika, odnosno in favorem laboratoris.

To se odnosi na ova pitanja:

- diskriminacija (izravna ili neizravna): članak 8;
- uznemiravanje i nasilje na radu: članak 9

„Odredbe ugovora o radu za koje se utvrdi da su diskriminirajuće ništavne su“ (članak 10. st. 2.); Izuzeci od „zabrane diskriminacije“ su „isključenje ili davanje prvenstva“ zbog posla i kada je u pitanju „posebna zaštita određenih kategorija radnika sukladno zakonu“ (članak 11). Osigurana je, zaštita u slučajevima diskriminacije, pa „ako radnik, odnosno osoba koja traži uposlenje u slučaju spora iznese činjenice koje opravdavaju sumnju da je poslodavac postupio suprotno odredbama ovoga zakona o zabrani diskriminacije, na poslodavcu je teret dokazivanja da nije bilo diskriminacije, odnosno, da postojeća razlika nije usmjerena na diskriminaciju već da ima svoje objektivno opravdanje“. Ako je sud utvrdio „opravdanost tužbenog zahtjeva“ „poslodavac je dužan radniku osigurati i uspostaviti ostvarivanje prava koja su mu uskraćena, te mu nadoknaditi štetu nastalu diskriminacijom“ (članak 12).

„Primjena najpovoljnijeg prava“: „Kolektivnim ugovorom, pravilnikom o radu ili ugovorom o radu mogu se utvrditi povoljnija prava od prava utvrđenih ovim zakonom“ (a nepovoljnija ne). „Ako je neko pravo iz radnog odnosa različito uređeno ovim zakonom, kolektivnim ugovorom, pravilnikom o radu ili ugovorom o radu, primjenjuje se za radnika najpovoljnije pravo.“ (članak 19).

- otkazni rok (sedam dana) ako se probni rok prekida prije roka na koji je ugovoren“ (članak 21. st. 1.)
- „Ugovor o radu koji ne sadrži podatak u pogledu trajanja smatrat će se ugovorom o radu na neodređeno vrijeme“ (članak 22. st. 2.). „Ako radnik izričito ili prešutno obnovi ugovor o radu na određeno vrijeme s istim poslodavcem, odnosno izričito ili prešutno zaključi s istim poslodavcem uzastopne ugovore o radu na određeno vrijeme na razdoblje dulje od tri godine bez prekida, takav ugovor smatrat će se ugovorom o radu na neodređeno vrijeme“ (članak 22. st. 4);
- „Ako poslodavac ne zaključi ugovor o radu s radnikom u pisanoj formi, a radnik obavlja poslove za poslodavca uz nadoknadu, smatra se da je zasnovan radni odnos na neodređeno vrijeme, ako poslodavac drukčije ne dokaže“ (članak 27. st. 3);
- „Rad izvan prostorija poslodavca ... može se zaključiti samo za poslove koji nisu opasni ili štetni po zdravlje radnika ili drugih osoba i ne ugrožavaju radnu okolinu, sukladno zakonu“ (članak 26. st. 3.);
- „Dostava radniku fotokopije prijave na obvezatno osiguranje“ (članak 28);

- „Podaci koji se ne mogu tražiti“ (članak 29);
- „Postupanje s osobnim podacima radnika“ (članak 29);
- „Puno i nepuno radno vrijeme“ (članak 36); „skraćivanje radnog vremena“ (članak 37); „inspekcija će zabraniti (prekovremeni) rad suprotno odredbama zakona“ (članak 38);
- prava na odmor i dopuste; zaštita posebnih kategorija radnika;
- sigurnost i zdravlje na radu (članak 55);
- zaštita maloljetnika (članak 57. i 58.); zaštita žena (članak 59.); „zabrana nejednakog postupanja“ (članak 60) i druga prava;
- zaštita privremeno bolesnih radnika i „radnika s promjenom radne sposobnosti“ (članak 72-74);
- odredbe o plaći;
- „izumi, tehnička unapređenja ... i naknada (članak 84);
- „Kolektivnim ugovorom ili pravilnikom o radu utvrđuju se uvjeti i način smanjenja ili oslobođenja radnika od obveze naknade štete“ (članak 92.);
- „neopravdani razlozi za otkaz“ (članak 98.);
- „otkaz radnika bez obveze poštivanja otkaznog roka“ (članak 99);
- „Ako poslodavac otkazuje ugovor o radu zbog ponašanja ili rada radnika, obavezan je omogućiti radniku da se očituje o elementima odgovornosti koja mu se stavlja na teret“ (članak 101.);
- „U slučaju spora zbog otkaza ugovora o radu, na poslodavcu je teret dokazivanja postojanja opravdanog razloga za otkaz ugovora o radu u smislu ...“ (poslovno uvjetovani otkaz i u slučaju da radnik nije u mogućnosti izvršavati „svoje obveze iz radnog odnosa“ (članak 96. st. 1. a) i b.); te izvanredni otkaz ugovora o radu (članak 97. st. 1. i 2.) – „Teret dokazivanja“ (članak 102);
- kraći otkazni rok za radnika (članak 105. st. 1.);
- „Prava radnika u slučaju nezakonitog otkaza“ (članak 106.);
- „Prenošenje ugovora o radu u slučaju promjene poslodavca“ (članak 117.);
- „Zaštita prava iz kolektivnog ugovora“ (članak 149.);
- „Zaštita radnika sudionika u štrajku“ (članak 157.); i drugi (to se vidi i iz kaznenih odredbi).

4. ZAKON O RADU (REPUBLIKE SRPSKE) I NAČELO IN FAVOREM LABORATORIS

U „Službenom glasniku Republike Srpske“ broj 1/16 objavljen je Zakon o radu Republike Srpske. Pored drugih odredbi „uređio“ je pitanja i odnose u vezi primjene povoljnijeg prava za radnika (in favorem laboratoris). Izravna (direktna, neposredna) odredba je u članu 9. – 11. koja regulira „međusobni odnos zakona, kolektivnog ugovora, pravilnika o radu i ugovora o radu“:

- „Kolektivni ugovor i pravilnik o radu (u daljem tekstu: opšti akti) i ugovor o radu ne mogu da sadrže odredbe kojima se radniku daju manja prava ili utvrđuju nepovoljniji uslovi rada od prava i uslova koji su utvrđeni zakonom. Opštim aktom i ugovorom o radu mogu da se utvrde druga, ili propišu povoljnija prava i povoljniji uslovi rada od onih utvrđenih ovim zakonom, osim ako to zakonom nije izričito zabranjeno“ (član 9.).

Bitno je da je navedenom odredbom utvrđeno da se autonomno može utvrditi i „druga“ prava osim ovih iz Zakona, kao i „povoljnija prava i povoljniji uslovi rada.“

Suprotne odredbe opšteg akta su nezakonite, a odredbe ugovora o radu „ništave su“ što utvrđuje nadležni sud „po zahtjevu zainteresirane strane“. To pravo ne zastarijeva, a „radnik ima pravo na naknadu štete koju je pretrpio zbog primjene ništavog ugovora o radu.“;

- Radnik ne može biti pozvan na odgovornost „ako postupka u skladu sa zakonom i kolektivnim ugovorom“ (član 13. st. 2.);
- zabrana diskriminacije (član 19.-22.);
- „Ugovor o radu, u kome nije naznačeno vrijeme trajanja ... smatra se ugovorom o radu na neodređeno vrijeme“ (član 33. st. 2.); Ako poslodavac ne zaključi s radnikom ugovor o radu „prije stupanja radnika na rad ... smatra se da je radnik zasnovao radni odnos na neodređeno vrijeme danom stupanja na rad“ (član 34.);
- „Ako je ugovor o radu na određeno vrijeme zaključen suprotno odredbama ovog zakona ili ako radnik ostane da radi kod poslodavca najmanje pet radnih dana po isteku vremena za koje je ugovor zaključen, smatra se da je radni odnos zasnovan na neodređeno vrijeme“ (član 39. st. 5.);
- Radni odnos sa nepunim radnim vremenom (član 41. - 43.);
- Radni odnos za obavljanje poslova van prostorija poslodavca (član 44. i 45.);
- Radni odnos sa kućnim pomoćnim osobljem (član 46. - 47.);
- Obrazovanje, stručno osposobljavanje i usavršavanje (na teret poslodavca): član 52. - 55. ;
- „Radno vrijeme po pozivu poslodavca“ (član 56. st. 4.);
- Skraćeno radno vrijeme smatra se punim radnim vremenom (članak 59);
- odmori i dopusti;
- „mjere i sredstva zaštite na radu“ (član 101.);
- „zaštita ličnih podataka“ (član 102.);
- posebna zaštita: mladih radnika, žena i materinstva, bolesnih radnika i invalida (član 103. - 118.);
- Plate, naknada plate i druga primanja (član 120. - 136.);
- Disciplinska odgovornost i odgovornost za štetu;
- „Izmjene sadržaja ugovora o radu“ (član 170. i 171.);
- „Prestanak radnog odnosa“
- „Radnik ima pravo da poslodavcu otkaze ugovor o radu, bez obveze navođenja razloga“ (član 178. st. 2.);
- „Postupak u slučaju otkaza ugovora o radu od strane poslodavca“ (član 180. - 190.);
- „Zaštita prava radnika“ (član 199. - 203.);
- Udruge i kolektivni ugovori
- druga „rješenja“ i odnosi koji se mogu „podvesti“ pod primjenu povoljnijeg prava za radnika.

5. HIJERARHIJA PROPISA U VEZI S PRIMJENOM NAČELA IN FAVOREM LABORATORIS

U pravu se hijerarhija propisa uči kao njihov rang i njihova pravna snaga. Ustav je „zakon nad zakonima“. Ustav je pisano pravo, propis, viši od zakona. Niži od zakona je podzakonski akt. Razlika među njima u formalnopravnom smislu određuje se prema dvije objektivne nomotehničke pretpostavke: prema nadležnosti donositelja (donosioca) i prema postupku po kome se donose. Postupak po kome se donosi Ustav složeniji je od postupka po kome se donosi zakon, a postupak za donošenje zakona je složeniji od postupka za donošenje podzakonskih (provedbenih) općih akata.

Razlika je u sadržaju u materijalnopravnom značenju. To određuje Ustav, zakon i podzakonski akt bez obzira na različiti postupak njihovog donošenja. U formi se izražava i pravna snaga propisa. Ona se uvijek u praksi potvrđuje (u životu) ili osporava. Kada je u pitanju hijerarhija pravnih akata, onda Ustav ima veću pravnu snagu od zakona. Odredbe normi (u sadržaju) Ustava su važnije i snažnije od normi u zakonu. To se odnosi i na načela „upisana“ u Ustav,

bez obzira što se mogu „ponoviti“ i u zakonu. Vrhovna državna vlast donosi zakone. To određuje Ustav. On je vrh piramide. Sadrži „najvažnije norme datog društva, odnosno političkog i državnog sistema“. Kada Ustav određuje zakonodavca onda on određuje i tko će vršiti nadzor i kontrolu ostvarivanja zakona. Svi se moraju podrediti zakonu. Niža norma mora biti u skladu s višom normom (Lukić, 1980). Manjkavost je ako se ne nađe „prava mjera“ što treba i kako napisati u Ustavu, u zakonu ili drugom propisu. Ustavotvorac unosi određene norme u Ustav da bi im osigurao veću pravnu snagu, „veću postojanost“ nego drugim pravnim normama. To garantira i postupak za donošenje Ustava, koji je sporiji, zahtjevniji i u kojemu sudjeluju subjekti „sposobni da odrede najvažnije pravne norme...“.

Odmah iza Ustava su zakonske norme. To im daje važnost (autoritet). Manje važne norme nalaze se u podzakonskim propisima. Zakonima se određuju prava građana (čovjeka kao pravnog subjekta). Pitanje „tehničkog ostavrenja“ prava propisanih zakonom spada u podzakonske akte. Prava i dužnosti čovjeka u različitim pravnim odnosima uređuju se zakonima, a „razrada detalja“ (načina ostvarivanja, razrada) ostvaruje se u podzakonskim aktima. Prava građana, položaj čovjeka u pravnim odnosima ne može se urediti u podzakonskim aktima. Podzakonskim aktima se omogućava realizacija prava i položaj čovjeka u određenim pravnim odnosima. Ustav ima sadržaj apstraktniji i općenitiji od sadržaja zakona. Njegove norme su obuhvatnije. Zakon je konkretniji, a podzakonski akt još „razrađeniji“ za onu oblast pravnih odnosa koje uređuje zakon na temelju kojega se donosi. On se mora držati sadržaja zakona (okvira kojega mu je zakon povjerio). To se uočava u postupku kontrole nad podzakonskim općim aktima i utvrđivanju suglasnosti nižeg akta s višim. Bez toga nema hijerarhije. To prate sudovi (prvenstveno Ustavni sud, Upravni sud, ali i drugi). Kontrola hijerarhije zapravo je kontrola ustavnosti i zakonitosti (Lukić, 1980:22).

Hijerarhija je određena nadležnostima donosioca propisa. U hijerarhiji propisa autonomni akti su poslije (iza) zakona. Međutim, u radnim odnosima ima pitanja koja se izvorno (originarno) uređuju kolektivnim ugovorom, pa će u tom slučaju taj najautoritativniji autonomni akt biti u rangu zakona. Ona proizlazi iz hijerarhije (ranga) društvenih ciljeva i prirodom potreba čije se zadovoljavanje definira kao cilj uređivanja određenih odnosa, prema društvenim vrijednostima i/ili korisnosti efekata u realizaciji ciljeva. Potrebe su osobne (lične), zajedničke, opće, a interesi posebni, parcijalni, konkretni, zajednički, opći, javni, neposredni, imovinski (materijalni), moralni, ekonomski, politički, trajni, kratkoročni, lokalni, interesi širih zajednica i drugih oblika klasifikacija, selekcija, hijerarhije i usklađenosti.

Kada je riječ o načelu in favorem laboratoris (primjene povoljnijeg prava za radnika) onda se „odstupa od općih pravnih načela po kojima pravilo višeg ranga derogira pravilo nižeg ranga, ali samo u slučajevima kada pravilo nižeg ranga ide u korist radnika.“ Zaštita „nejače“ strane u radnom odnosu manifestira se i u volji države u „strogim kaznenim odredbama (sankcijama) te opsegu obveza poslodavca koji podliježu inspeksijskom nadzoru“, ali i u „hitnosti postupka sudova u radnopravnim sporovima“ (Viković, 2010:174).¹⁴

5.1.Primjena najpovoljnijeg prava „isključuje“ hijerarhiju

Sloboda ugovaranja uvjeta rada na radu posebno je uređena (regulirana) u Zakonu o radu. Naime, u donošenju toga Zakona pošlo se od koncepcije da je to „opći zakon“ i da njime treba uraditi (propisati) samo „donju granicu zajamčenih prava radnika, pa se „poslodavcima, radnicima, radničkim vijećima, sindikatima i udrugama poslodavaca daje mogućnost uređenja uvjeta rada u režimu povoljnijem od onoga utvrđenog Zakonom“ (Zakon o zaštiti na radu – „N.N.“ 71/14., 118/14 članak 25. i članak 15.) .

„Poslodavac, udruge poslodavca i sindikati mogu kolektivnim ugovorom ugovoriti uvjete rada nepovoljnije od uvjeta određenih ovim Zakonom, samo ako je ovim ili drugim Zakonom to izričito propisano“ (članak 9. st. 2. Zakona o radu). Ta odredba je „in favorem zaštite radnika

kao slabije strane ugovornog odnosa, ugovaranje nepovoljnijih uvjeta rada moguće je samo ako to Zakon o radu ili poseban zakon *expressis verbis* dopuštaju“ (Zakon o radu (Republike Srpske) „Službeni glasnik Republike Srpske“ broj 1/16) . Zakon o radu je mogućnost ugovaranja nepovoljnijeg prava „sveo“ samo na kolektivni ugovor, a povoljnije pravo moguće je urediti ugovorom o radu, pravilnikom o radu, sporazumom sklopljenim između radničkog vijeća i poslodavca, kolektivnim ugovorom ili zakonom.

U pitanju je dodatna zaštita radnika u radnom odnosu kao nejače strane i subjekta u „subordiniranom položaju“ kroz načelo primjene za radnika najpovoljnijeg prava.

Primjena načela *in favorem laboratoris* nalazi se i u odredbama Zakona o zaštiti na radu i teretu dokazivanja na poslodavca da bi od sebe otklonio odgovornost za naknadu štete zbog ozljede na radu (odgovornost za štetu na radu i u vezi s radom – odgovornost poslodavca: članak 25. Zakona o zaštiti na radu). To je još preciznije propisano u odredbama članka 15. toga Zakona („Primjena za radnika najpovoljnijeg prava“). „Ovaj Zakon i njegovi provedbeni propisi propisuju minimalne zahtjeve zaštite na radu, ali ne utječu na primjenu povoljnije zaštite na radu, ako je ta povoljnija zaštita propisana zakonom, drugim propisom, odnosno kolektivnim ugovorom, sporazumom sklopljenim između radničkog vijeća i poslodavca ili ugovorom o radu“.¹⁷ U Zakonu o radu (Republike Srpske) ta pitanja i odnosi uređeni su u točki 3. „međusobni odnos zakona, kolektivnog ugovora, pravilnika o radu i ugovora o radu“ (članak 9. - 11.). Radi se o zabrani „davanja manjih prava“ nižim pravnim aktima (članak 9.) i primjeni povoljnijeg prava (članak 10.) i postupak (članak 11.).

5.2. „Teret dokazivanja“ i favorem laboratoris

Zakon o radu, u odredbama članka 135. st. 1. („Teret dokazivanja u radnim sporovima“) postavlja „opće“ pravilo: „U slučaju spora iz radnog odnosa, teret dokazivanja je na osobi koja smatra da joj je neko pravo iz radnog odnosa povrijeđeno, odnosno koja pokreće spor, ako ovim ili drugim zakonom nije drukčije određeno“. To je „opća“ odredba, koja ima i „izuzetke“. Teret dokazivanja je na poslodavcu, bez obzira što se radnik javlja kao tužitelj („osoba koja smatra da joj je neko pravo povrijeđeno, odnosno koja pokreće spor“) u ovim slučajevima:

1. spora oko stavljanja radnika u nepovoljniji položaj od drugih radnika radi obraćanja radnika zbog opravdane sumnje na korupciju ili u dobroj vjeri podnošenja prijave o toj sumnji osobama ili nadležnim tijelima državne vlasti, a što je dovelo do povrede nekog od prava radnika iz radnog odnosa (članak 135. st. 2.);
2. „u slučaju spora zbog otkaza ugovora o radu“ (ako je poslodavac otkazao ugovor o radu) „teret dokazivanja postojanja opravdanog razloga za otkaz...“; (članak 135. st. 3.);
3. „u slučaju spora u vezi s radnim vremenom, ako poslodavac ne vodi evidenciju na propisan način...“ (podatke o radnicima i radnom vremenu) – članak 5. st. 2. i članak 135. st. 4.

Zakon o radu (Republike Srpske) u odredbama članka 25. to uređuje i „veže“ za diskriminaciju (radnika koji traži zaposlenje, na uvjete predviđene u članku 22. i 23.) i u slučaju uznemiravanja i spolnog uznemiravanja (članak 24.).

6. ZAKLJUČAK

Načelo povoljnijeg (najpovoljnijeg) prava za radnika (in favorem laboratoris), uz druga osnovna načela demokratskog radnog prava ima veću pravnu snagu od pravne norme u radnom zakonodavstvu. Iako, su govori o povoljnijem pravu za radnika, to načelo nalazi svoju primjenu i prije nego što osoba stekne to svojstvo. To se odnosi na zaštitu i u fazi rada se vodi postupak zapošljavanja u kome se jednako štiti svaka osoba „kandidat za zasnivanje radnog odnosa“. Zabranjena je diskriminacija, odnosno „pravljenje razlika protupravno osoba koje su u

usporedivoj pravnoj situaciji, a za koje razlikovanje ne postoji na pravu utemeljeno opravdanje“. Prema jednakima se ne postupa jednako. Ustavna (najviša) pravna norma određuje „jednakost“ kao najvišu vrednotu ustavnog poretka i „temelj“ za tumačenje Ustava. Postupanje ne smije biti pravom zabranjeno. Radno pravo ima: samostalno ime, predmet i metodu stvaranja, primjene i zaštite. To zahtijeva da se i načelo povoljnijeg prava za radnika posebno (originalno) regulira, realizira i štiti. To su pravila posebnog postupka. Osoba u radnom odnosu se posebno štiti „u određenim granicama i u određenim uvjetima“. Mora se primjenjivati i štiti u svim odnosima koji čine sadržaj prava, obveza i odgovornosti subjekata radnog odnosa. In favorem laboratoris dolazi do izražaja u postojanju ugovora o radu i preferiranju rada na neodređeno vrijeme (bez obzira na „sirovost i surovost prakse“); u posebnoj zaštiti na radu i u zaštiti posebno zaštićenih osoba na radu; u zaštiti kretanja radnika; radnog vremena, odmora i dopusta; plaćama i naknadama; o evidencijama radnika; o rokovima ostvarivanja i zaštite prava radnika kao nejače strane u radnom odnosu. Naglašena je originalnost heteronomnog i autonomnog reguliranog prava na radu i značenje hijerarhije pravnih normi koje su povoljnije za radnika. To je zahtjev i prema svim subjektima koji realiziraju pravne norme radnopravnog karaktera.

LITERATURA

1. TINTIĆ, Nikola, Radno i socijalno pravo, Knjiga prva: Radni odnosi, Narodne novine, Zagreb, 1969. st. 3. i 4.
2. MOSLAVAC, Bruno, Osnove radnog prava za menadžere, Virovitica, 2010
3. HERMAN, Vilim i ČUPURDIJA, Milorad, Osnove radnog prava, Veleučilište Lavoslav Ružička u Vukovaru, Vukovar, 2011.
4. LUKIĆ, Radomir, Pojam Ustava. Ustav kao najviši pravni akt, Zbornik radova, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi sad, 1980 str. 17-25
5. Zakon o radu Republike Srpske
6. Zakon o radu Republike Hrvatske

MODALITETI UGOVORA O OSIGURANJU ŽIVOTA ZA SLUČAJ SMRTI¹

UDK 368.91:368.002

DOI: 10.7251/ZUPS2509167G

Pregledni rad

Dr **Danijela Glušac**

danijela.vps@gmail.com

Pravni fakultet, Univerzitet u Kragujevcu

Apstrakt: U savremenom svetu ugovor o osiguranju života zauzima značajno mesto, jer, po pravilu, uspešno kombinuje osiguranje i štednju. Pored klasičnih vrsta ugovora o osiguranju života za slučaj smrti, poseban doprinos ovog rada predstavlja istraživanje pojedinih, nedovoljno istraženih vrsta ugovora o osiguranju života za slučaj smrti. Dodatni cilj ovog istraživanja je prikazivanje različitih vrsta i modaliteta ugovora o osiguranju života za slučaj smrti u domaćoj i uporednoj praksi. Praktični cilj ovog istraživanja treba da posluži i poslovnoj praksi, naročito u delu sagledavanja pozitivnopravnih rešenja u oblasti osiguranja života, vrsta ugovora o osiguranju života za slučaj smrti, predloga za unapređenje istih i uvođenja novih proizvoda osiguranja života na tržište osiguranja u Republici Srbiji.

Ključne reči: *osiguranje, ugovor o osiguranju života za slučaj smrti, vrste ugovora*

MODALITIES OF LIFE INSURANCE CONTRACTS IN CASE OF DEATH

Abstract: In the modern world, life insurance contracts hold a significant position as life insurance contracts generally combine insurance and savings effectively. In addition to the traditional types of life insurance contracts in case of death, this paper makes a special contribution by exploring certain under-researched types of such contracts. The additional aim of this research is to present various types and modalities of life insurance contracts in case of death in both domestic and comparative practices. The practical goal of this research is to benefit business practice, particularly in terms of reviewing positive legal solutions in the field of life insurance, types of life insurance contracts in case of death, proposals for their improvement, and the introduction of new life insurance products into the insurance market in the Republic of Serbia.

Keywords: *insurance, life insurance contract in case of death, types of contracts*

UVOD

Prema savremenoj nomenklaturi iz Zakona o osiguranju -dalje u tekstu ZO, Službeni glasnik RS, br. 139/2014 i 44/2021, a u skladu sa direktivama o životnom osiguranju, usvojena je podela na životna i neživotna osiguranja i utvrđene su podvrste životnih i neživotnih osiguranja. Pod osiguranjem života podrazumevaju se klasična osiguranja kao što su: osiguranje života za slučaj doživljenja, osiguranje života za slučaj smrti, osiguranje života za slučaj smrti

¹ Rad je rezultat naučnoistraživačkog rada autora u okviru Programa istraživanja Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu za 2024. godinu, koji se finansira iz sredstava Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

i doživljenja i osiguranje života s povratom premije (ZO, član 8, tačka 1). S obzirom na to da je u zakonskoj podeli rentno osiguranje uvedeno kao posebna kategorija u odnosu na osiguranje života, proizlazi da je to posebna vrsta osiguranja u odnosu na osiguranje života (ZO, član 8, tačka 3). Potom, sve vrste osiguranja života se mogu zaključiti kao investiciona životna osiguranja (ZO, član 8, tačka 5). Zakon o osiguranju definiše i tontine osiguranje, a u nastavku rada ćemo pokušati da odgovorimo da li su tontine vrsta životnog ili vrsta uzajamnog osiguranja (ZO, član 8, tačka 6). Zakon kao oblike životnih osiguranja navodi osiguranje za slučaj venčanja i rođenja i osiguranja kapitalizacijom isplate (ZO, član 8, tačka 2), koje se zasniva na aktuarskim obračunima i u kome osiguranik kao zamenu za jednokratnu ili periodičnu uplatu premije prima isplate u određenoj visini u određenom periodu (ZO, član 8, tačka 7).

Prema riziku obuhvaćenim osiguranjem životna osiguranja se dele na:

- Osiguranje života za slučaj smrti
- Osiguranje života za slučaj doživljenja (određenog broja godina ili određenog događaja)
- Mešovito osiguranje života koje pokriva rizik smrti i doživljenja zajedno

Ugovor o osiguranju za slučaj smrti (engl. nem. *Lebensversicherung auf den Todesfall*) je najstarija vrsta osiguranja, kod kojeg se osiguravač obavezuje da isplati osiguranu svotu u slučaju smrti osiguranog lica, a ugovarač se obavezuje da plaća premiju osiguranja. Najznačajnija obeležja osiguranja za slučaj smrti su: 1. pokriva samo rizik smrti osiguranika; 2. radi se o osiguranju bez elemenata štednje; 3. radi se o pravom „riziko“ osiguranju; 4. najčešća svrha je dodatno sredstvo obezbeđenja za povrat kredita (Barbir, 2011: 38) i kao instrument zaštite porodice; 5. sa protekom vremena veća je verovatnoća nastupanja osiguranog slučaja; 6. otkup i kapitalizacija osiguranja nisu dozvoljeni. Kod osiguranja života za slučaj smrti rizik je *certus an* (svi ljudi umiru), ali se njegova neizvesnost ogleda u *incertus quando* (ne zna se kada će smrt nastupiti) (Čurković, 1996: 1027). Kod ovog osiguranja trajanje ugovora je vremenski ograničeno. Ako osigurano lice doživi ugovoreni rok, neće biti isplaćena osigurana svota i osiguravač zadržava uplaćene premije. S obzirom na to da riziko osiguranje života ne sadrži štednu komponentu, osiguravač isplaćuje samo ugovorenu osiguranu svotu, a ne i učešće u dobiti (Mrkšić, Uzelac, 2009: 164). Na osnovu razlikovanih obeležja, moguće je ustanoviti različite vrste ugovora o osiguranju života za slučaj smrti.

Varijante osiguranja života za slučaj smrti prema vremenskom trenutku nastupanja smrti

Prema načinu određivanja vremenskog trenutka u kom mora nastupiti smrt lica na čiji život se osiguranje odnosi, osiguranje života za slučaj smrti se deli na osiguranje za ceo život i osiguranje za slučaj smrti s određenim rokom trajanjem tzv. privremeno osiguranje.

Osiguranje na ceo život

Ova vrsta osiguranja kod koje je ugovor zaključen za ceo život (nem. *die lebenslängliche Todesfallversicherung*) je zapravo doživotno osiguranje za slučaj smrti. Kod ove vrste osiguranja osiguravač je dužan isplatiti osiguranu svotu bez obzira na to kad smrt nastupi. Iz tog razloga je kod ovog osiguranja premija viša nego kod „pravog riziko osiguranja života“. Moguće je ugovoriti jednokratno plaćanje premije, do ugovorenog trenutka (npr. penzionisanja) ili do kraja života. Glavna obeležja ovog modaliteta su fiksna osigurana svota, fiksna premija i mogućnost otkupa polise u toku trajanja osiguranja (Mrkšić, Petrović, Ivančević, 2006: 267). Najčešća primena ovog osiguranja u inostranstvu je plaćanje troškova sahrane ili finansiranje poreza na nasleđstvo (*Lebensversicherung: Informationen zu den verschiedenen Formen*). U uporednom pravu susrećemo i slučaj da se osiguravač obavezuje da

će platiti osiguranu svotu samo ako osigurano lice umre nakon što navrši 100 godina (Kurzendörfer, 2000: 9).

Osiguranje za slučaj smrti s određenim rokom trajanja, tzv. privremeno osiguranje
Kod osiguranja za slučaj smrti s određenim rokom trajanja (nem. *Risikolebensversicherung, temporäre Todesfallversicherung*) osigurana svota je plativa po smrti osiguranika, uz uslov da se smrt dogodila u ugovorenom vremenskom periodu. Ukoliko je u trenutku isteka ugovora osigurano lice još živo, obaveza osiguravača prestaje, a uplaćene premije osiguravač zadržava. Za razliku od osiguranja za ceo život koje ima elemente štednje, privremeno osiguranje života nema štedni karakter. Ono se zaključuje najčešće bez udela u dobiti, a premije su relativno male u odnosu na ugovorenu osiguranu svotu (Andrijanić, Klasić, 2002: 82). Jedna od „mana” ove vrste osiguranja za osiguranika je to što ako do isteka vremena navedenog u polisi ne nastupi smrt, osiguravač zadržava premije. Ova vrsta ugovora se još naziva i osiguranje izgubljenog kapitala ili osiguranje sa nepovratnim premijama (franc. *assurance à fonds perdus*) (Bagur, 2003: 48). Ovo osiguranje, po pravilu, služi za obezbeđenje kredita, za pokriće potraživanja poverioca, za zaštitu lica koja su uložila velika sredstva u posao (Mrkšić, Petrović, Ivančević, 2006: 267) ili za obezbeđenje dece tokom školovanja.

Kako bi se obezbedila dodatna zaštita u slučaju da se ne ostvari rizik, jer osigurano lice nije umrlo do utvrđenog datuma, predviđena je mogućnost unošenja klauzule o kontraosiguranju. Na ovaj način osiguravač se obavezuje da ugovaraču osiguranja ili njegovim naslednicima vrati iznos primljenih premija, umanjen za eventualne troškove osiguravača (Controassicurazione).

Varijante osiguranja života za slučaj smrti prema visini osigurane svote

Prema visini osigurane svote tokom ugovorenog perioda osiguranja života osiguranje za slučaj smrti deli se na osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa konstantnim osiguranim svotama, osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa opadajućim osiguranim svotama i osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa rastućim osiguranim svotama.

Osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa konstantnim osiguranim svotama

Osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa konstantnim osiguranim svotama (nem. *Risikolebensversicherung konstanter Versicherungssumme*) znači da iznos koji se isplaćuje u slučaju smrti ostaje isti tokom celog perioda. U tom smislu nema razlike da li osiguranik umre u prvoj godini ili nakon nekoliko godina. Ova varijanta se preporučuje radi obezbeđenja bliskih lica (Konstante Versicherungssumme). Ukoliko se u toku trajanja ugovora utvrdi da se potreba za nivoom osiguravajuće zaštite smanjila, moguće je odreći se dela osigurane svote – sa povoljnijim premijama (Risikolebensversicherung: Feste oder fallende Versicherungssumme?).

Osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa opadajućim osiguranim svotama

Kod osiguranja života za slučaj smrti osiguranika sa opadajućim osiguranim svotama (nem. *Risikolebensversicherung fallender Versicherungssumme*) svake godine se smanjuje osigurana svota za određeni iznos (linearno se smanjuje). Važno je znati da ovde svake godine pada samo osigurana svota dok premija koju treba platiti za životno osiguranje ostaje ista (Risikolebensversicherung mit gleichbleibendem Beitrag). Ovo je pogodna opcija za sve čije se finansijske obaveze vremenom smanjuju, npr. kada je u pitanju osiguranje života radi obezbeđenja kredita (Risikolebensversicherung: Das Wichtigste kurz erklärt). Ukoliko nastupi osigurani slučaj, osiguravač je u obavezi da korisniku osiguranja isplati ugovorenu osiguranu svotu koja je jednaka ostatku glavnice kredita prema anuitetnom planu koji je sastavni deo ugovora o osiguranju (Dopunski uslovi za osiguranje života samo za slučaj smrti osiguranika sa opadajućim osiguranim svotama, član 5, stav 1). Kod ove vrste osiguranja uobičajeno je da se premija ne plaća tokom celog trajanja ugovora, već tokom prve polovine ili tokom prve 2/3 trajanja osiguranja (Linear fallende Versicherungssumme).

Osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa rastućim osiguranim svotama

S obzirom na to da osiguranje života za slučaj smrti osiguranika sa rastućim osiguranim svotama (nem. *Risikolebensversicherung steigender Versicherungssumme*) predstavlja osiguranje sa većom dinamikom, osigurana svota se usklađuje naviše jednom godišnje u fiksnom procentu. Ova vrsta osiguranja ima za cilj da osigura zaštitu bližnjih, što odgovara razvoju životnog standarda osiguranog lica (Risikolebensversicherungen mit steigenden Versicherungssummen). Osiguravajuće društvo svake godine šalje obaveštenje osiguraniku o povećanju premije i povećanju osigurane svote. Novi lekarski pregled osiguranog lica nije potreban svake godine prilikom povećanja premije i osigurane svote. Ova varijanta osiguranja je pogodna za slučaj povećanja životnih troškova ili inflacije.

Drugi modaliteti osiguranja života za slučaj smrti

Drugi modaliteti osiguranja života za slučaj smrti su različite varijante postojećih oblika osiguranja života. Iz raznolike ponude osiguranja života za slučaj smrti izdvojili smo sledeće varijante: osiguranje za slučaj nadživljenja, osiguranje na dva života i riziko osiguranje života korisnika kredita.

Osiguranje za slučaj nadživljenja

Kod osiguranja za slučaj nadživljenja (nem. *Überlebensversicherung*) osiguravač će isplatiti osiguranu svotu za slučaj smrti osiguranika, samo ako korisnik nadživi osiguranika. Karakteristično za ovu vrstu osiguranja je da ako korisnik ne nadživi osiguranika, posle smrti osiguranika obaveza osiguravača ne postoji ni prema naslednicima ugovarača, ni prema naslednicima korisnika, i ugovor prestaje (Pak, 2012: 304). U ovom slučaju osiguravač zadržava plaćene premije. Ovo je vrsta osiguranja na ceo život, koje je zaključeno pod uslovom. Ovakav modalitet osiguranja je pogodno sredstvo zaštite dece sa posebnim potrebama i lica sa invaliditetom nakon smrti roditelja odnosno staratelja.

Osiguranje na dva života

Kod ove vrste osiguranja ugovor se zaključuje na život dva lica (nem. *Versicherung auf verbundenes Leben*), a osiguravač isplaćuje osiguranu svotu jednom osiguraniku za slučaj smrti drugog osiguranika. Postavlja se pitanje šta se dešava ako oba osiguranika izgube život istovremeno. Tada se osigurana svota isplaćuje korisniku, a ako korisnik nije određen, naslednicima. Ovde može da se ugovori i situacija da će osiguravač isplatiti osiguranu svotu i ako oba osiguranika dožive određeni trenutak. Tada je reč o mešovitom osiguranju života (Petrović-Tomić, 2019: 644). Ovu vrstu osiguranja mogu da zaključe kako npr. bračni partneri tako i poslovni partneri. Još jedna karakteristika ovog ugovora je da se ne može podeliti u dva zasebna ugovora. Može se ugovor o osiguranju (uz saglasnost drugog osiguranika) otkazati i tada prestaje ugovor o osiguranju. Iako neki smatraju da je ova vrsta osiguranja povoljnija, to nije uvek tako, jer ako je npr. jedan partner pušač, ne samo da on mora da plati znatno veću premiju od nepušača nego i premija postaje znatno veća za oboje (Den Partner richtig absichern).

Riziko osiguranje života korisnika kredita

Često se javlja i osiguranje života korisnika kredita (nem. *Risikolebensversicherung*) kao sredstvo obezbeđenja izvršenja obaveze iz ugovora o kreditu. Kao sredstvo obezbeđenja kredita služi i osiguranje sposobnosti vraćanja kredita. Ovim ugovorom garantuje se bonitet osiguranika i njegova platežna sposobnost (Petrović-Tomić, 2017: 93). Ugovorom o osiguranju sposobnosti vraćanja kredita osiguravač se obavezuje prema banci kao ugovaraču osiguranja

da će ispuniti obaveze korisnika kredita (osiguranika) iz ugovora o kreditu u slučaju da isti nije sposoban ispuniti zbog nastanka osiguranog slučaja koji dovodi do trajne ili privremene nesposobnosti vraćanja rate kredita (Belanić, 2012: 70).

Ova vrsta osiguranja života zauzima značajno mesto u portfelju osiguravajućih društva. Ekspanzija kreditnih aktivnosti u okruženju, ali i kod nas, dovela je do rasprostranjenosti riziko osiguranja života korisnika kredita (Mrkšić, Tomašević-Dražić, 2006: 178). Ugovorom o osiguranju života za slučaj smrti korisnika kredita, osiguravač preuzima obavezu da u slučaju smrti korisnika osiguranika (kreditnog dužnika u toku trajanja osiguranja), isplati korisniku osiguranja (banci) osiguranu svotu ili njen deo. U vezi sa ovom vrstom ugovora ističemo značaj Zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga (Službeni glasnik RS, br. 36/2011 i 139/2014) koji normira u pojedinim odredbama ugovor o osiguranju kao sredstvo obezbeđenja otplate kredita. Banci, koja je zaključila ugovor o kreditu sa osiguranikom u slučaju nastupanja osiguranog slučaja isplaćuje se osigurana svota odnosno njen deo. Sve iznad tog iznosa isplaćuje se licu koje je u polisi određeno za korisnika osiguranja. Ovaj ugovor ne štiti samo banku od rizika neizmirenja obaveze po osnovu kredita, već ima i ulogu finansijskog zaštitnika porodice osiguranika. Takvim ugovorom osigurava se samo rizik smrti osiguranika. Kod ove polise osiguranja kao korisnik u slučaju smrti osiguranika određuje se banka-davalac kredita u visini ostatka glavnog duga, a najviše do iznosa ugovorene osigurane svote. U toku trajanja osiguranja ugovarač osiguranja ne može da promeni korisnika osiguranja bez saglasnosti davaoca kredita (Posebni uslovi osiguranja života korisnika kredita LV 81102/00 *Grawe* osiguranja, član. 14). Ova polisa osiguranja služi kao instrument obezbeđenja kredita. Premija osiguranja zavisi od osigurane svote, pristupne starosti, trajanja osiguranja i načina plaćanja. Premije su kod ovog osiguranja niže, jer ono ne uključuje štednu komponentu (Osiguranje života korisnika kredita). Prema dinamici plaćanja premije, razlikuje se osiguranje kredita za slučaj smrti korisnika kredita sa jednokratnom uplatom premije i osiguranje sa godišnjom uplatom premije. Kod osiguranja života za slučaj smrti korisnika kredita sa jednokratnom uplatom premije ugovorena osigurana svota jednaka je visini odobrenog kredita i nepromenljiva je tokom trajanja osiguranja. Kod osiguranja života za slučaj smrti korisnika kredita sa godišnjom uplatom premije osigurana svota se menja tokom trajanja osiguranja u skladu sa anuitetnim planom otplate kredita (Mrkšić, Tomašević-Dražić, 2006: 181). Visina osigurane svote odgovara visini preostalog iznosa osnovnog duga kredita u skladu sa originalnim anuitetnim planom. U slučaju da je osigurana svota iznad tog iznosa u trenutku nastupanja osiguranog slučaja, razlika se isplaćuje imenovanim korisnicima (Životno osiguranje korisnika kredita – promenljiva rata premije). Premija u početku neznatno raste zato što se godine starosti povećaju, pa samim tim i verovatnoća smrtnosti, a i visina ostatka glavnog duga sporije opada u toku prve polovine perioda trajanja osiguranja (Mrkšić, Tomašević-Dražić, 2006: 182). Osigurana svota prati anuitetni plan otplate kredita, te i u drugoj polovini perioda trajanja osiguranja premija osiguranja opada (Životno osiguranje korisnika kredita – promenljiva rata premije). Kod ove vrste osiguranja nije moguće zahtevati otkup polise i izvršiti kapitalizaciju osiguranja. Ako korisnik osiguranja već ima zaključen ugovor o osiguranju života, nezavisno od ugovora o kreditu, on ima i mogućnost da polisulovira u korist banke, odnosno da ustupi pravo na isplatu osigurane svote. Banka može da odredi uslove pod kojima će prihvatiti polisulov, koja je izdata od strane nekog drugog osiguravajućeg društva (Glantić, 2020: 239). Vinkulacijom polise u korist banke obezbeđuje se banka za vraćanje odobrenog kredita u slučaju smrti korisnika kredita. Osim što štiti banku od rizika nepodmirenja obaveza po osnovu datog kredita, u slučaju smrti korisnika kredita, ova vrsta osiguranja ima značajnu ulogu i kao finansijski zaštitnik porodice nakon smrti osiguranika (Krnić, 2014: 195).

ZAKLJUČAK

S obzirom na to da je osiguranje života u neprekidnom procesu promena, u praksi se pored ustaljenih oblika ugovora o osiguranju života za slučaj smrti javljaju i nove vrste. Klasifikacija ugovora o osiguranju života za slučaj smrti prema različitim kriterijumima omogućava jasno definisanje prava i obaveza određene vrste ugovora. Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list SFRJ, br. 29/78, 39/85, 45/89 – odluka USJ i 57/89, Službeni list SRJ, br. 31/93, Službeni list SCG, br. 1/2003 – Ustavna povelja i Službeni glasnik RS, br. 18/2020 govori o samo jednoj vrsti osiguranja života za slučaj smrti upotrebljavajući izraz „na ceo život“. Možda bi trebalo u nekim budućim zakonskim rešenjima u opštim načelima o ugovoru o osiguranju života za slučaj smrti regulisati i neke druge vrste, kako bi se u praksi dalje razvijale kombinacije tih oblika. Zbog sve veće konkurentnosti osiguravajućih društava, sve je veći broj modaliteta ugovora o osiguranju života za slučaj smrti.

Zaključno, unapređenje pravnog okvira, edukacija građana o značaju osiguranja života za slučaj smrti i prilagođavanje savremenim potrebama mogu doprineti većoj dostupnosti i popularnosti ovih ugovora. Na taj način, osiguranje života za slučaj smrti ostaje ključni mehanizam zaštite pojedinaca i njihovih porodica, uz istovremeno jačanje poverenja u osiguravajući sektor.

LITERATURA

Andrijanić, I., Klasić, K. (2002). *Tehnike osiguranja i reosiguranja*. Zagreb: Ekonomski fakultet u Zagrebu.

Bagur, A. (2003). „L'assurance privée face à la dépendance“. *Retraite et société*, 2, 37-57.

Barbir, V. (2011). „Osiguranje života-osiguranje i štednja“. *Pravo i porezi*, 8, 36-43.

Belanić, L. (2012). „Ugovor o osiguranju sposobnosti vraćanja kredita prema uslovima osiguranja hrvatskih društava za osiguranje, kritika i prijedlozi reforme u poredbenom pravu“. *Evropska revija za pravo osiguranja*, 1, 70-78.

Controassicurazione. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa <https://www.6sicuro.it/glossario-assicurazioni/controassicurazione/>

Ćurković, M. (1996). „Ugovor o životnom osiguranju“. *Pravo u gospodarstvu*, 11/12, 1023-1026.

Den Partner richtig absichern. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa

<https://www.finanztip.de/risikolebensversicherung/verbundene-lebensversicherung/>

Dopunski uslovi za osiguranje života samo za slučaj smrti osiguranika sa opadajućim osiguranim svotama Wiener Städtische osiguranje a.d.o. od 27.1.2014. godine.

Glantić, M. (2020). „Osnovne karakteristike osiguranja života korisnika kredita“, *Pravo i privreda*, 3, 237-253.

Krunić, T. (2014). „Osiguranje života za slučaj smrti kao instrument osiguranja stambenih kredita“. U: *Zbornik radova s međunarodne znanstveno-stručne konferencije „Dani hrvatskog osiguranja“* (str. 189-197). Opatija: Hrvatski ured za osiguranje.

Konstante Versicherungssumme. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa

<https://durchblicker.at/lebensversicherung/ratgeber/konstante-versicherungssumme-lebensversicherung>

Kurzendorfer, V. (2000). *Einführung in die Lebensversicherung*. Karlsruhe: VVW GmbH.

Lebensversicherung: Informationen zu den verschiedenen Formen. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa <https://unternehmer.de/finanzen-steuern/44882-lebensversicherung-informationen-zu-den-verschiedenen-formen>

Linear fallende Versicherungssumme. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa

<https://durchblicker.at/lebensversicherung/ratgeber/linear-fallende-versicherungssumme-lebensversicherung>

Mrkšić, D., Uzelac, O. (2009). „Novi tip ugovora o riziko osiguranju života“. U: *Naknada štete, bezbednost saobraćaja i obavezno osiguranje* (str. 157-166), Zlatibor: Udruženje za odštetno pravo.

Mrkšić, D., Petrović, Z., Ivančević, K. (2006). *Pravo osiguranja*, Novi Sad: Privredna akademija.

Mrkšić, D., Tomašević-Dražić, G. (2006). „Polisa osiguranja života u funkciji dobijanja komercijalnih kredita“. U: *Savetovanje Osiguranje u susret procesu pridruživanja Srbije i Crne Gore Evropskoj uniji* (str. 178-184), Palić: Udruženje za pravo osiguranja Srbije i Crne Gore.

Osiguranje života korisnika kredita. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa

<https://www.triglav.rs/osiguranja/fizicka-lica/zivot/vise-o-zivotnom-osiguranju/zivotno-osiguranje-korisnika-kredita>

Pak, J. (2012). *Pravo osiguranja*, Beograd: Univerzitet Singidunum.

Petrović-Tomić, N. (2019). *Uvod u pravo osiguranja-prvi deo*. Beograd: Službeni glasnik.

Petrović-Tomić, N. (2017). „Ugovor o osiguranju sposobnosti vraćanja kredita“. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 91-112.

Posebni uslovi osiguranja života korisnika kredita LV 81102/00 Grawe osiguranja.

Risikolebensversicherung: Feste oder fallende Versicherungssumme? Preuzeto 12. oktobra 2024. sa <https://www.procontra-online.de/artikel/date/2020/10/risikolebensversicherung-feste-oder-fallende-versicherungssumme/>

Risikolebensversicherung mit gleichbleibendem Beitrag. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa <https://www.verti.de/lebensversicherung/risikolebensversicherung/gleichbleibender-beitrag/>

Risikolebensversicherung: Das Wichtigste kurz erklärt. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa <https://www.zurich.de/de-de/privatkunden/vorsorge-und-vermoegen/hinterbliebenenabsicherung/risikoleben-komfort>

Risikolebensversicherungen mit steigenden Versicherungssummen. Preuzeto 12. oktobra 2024. sa <https://www.risikolebensversicherung.com/wie-hoch-sollte-die-versicherungssumme-sein/>

Životno osiguranje korisnika kredita – promenljiva rata premije. Preuzeto 12. oktobra 2024. godine sa <https://www.ddor.rs/zivotno-osiguranje-korisnika-kredita-promenljiva-rata-premije/> Zakona o osiguranju, Službeni glasnik RS, br. 139/2014 i 44/2021

Zakon o obligacionim odnosima, Službeni list SFRJ, br. 29/78, 39/85, 45/89 - odluka USJ i 57/89, Službeni list SRJ, br. 31/93, Službeni list SCG, br. 1/2003 - Ustavna povelja i Službeni glasnik RS, br. 18/2020

UPRAVNA, KRIVIČNA I PREKRŠAJNA ZAŠTITA PRAVA RADNIKA IZ RADNIH ODNOSA

UDK 658.3:349.2

DOI: 10.7251/ZUPS2509175K

Pregledni rad

Mr.iur Sabahudin Kliko, Služba za zapošljavanje SBK/KSB Travnik–Jajce

E-mail: s.klikox@gmail.com

Služba za zapošljavanje SBK/KSB Travnik, BiH

Sažetak:

Jedno od osnovnih i najbitnijih prava građanina jeste pravo na rad. Pravo i obaveze radnika u procesu rada regulisano je zakonima i drugim relevantnim propisima u vezi sa radnim odnosom i radom. Aktuelna praksa ukazuje da se prava radnika iz radnog odnosa povređuju raznim radnjama koje imaju obilježja prekršaja i krivičnog djela. „Postoje dva osnova zaštite prava radnika: prvi ima opšti karakter, jer se odnosi na oblike zaštite prava zaposlenih; drugi ima posebni karakter, jer se odnosi samo na sudsku zaštitu prava zaposlenih i radi zaštite pojedinih prava iz radnog odnosa. Radnik može da se arbitraži za radne sporove, nadležnom sudu, sindikatu, inspekcijama i drugim organima, u skladu sa zakonom. Radniku se u pisanom obliku dostavlja svako rješenje o ostvarivanju obaveza i odgovornosti, sa obrazloženjem i poukom o pravnom lijeku.“ Radi zaštite pojedinačnih prava iz radnog odnosa, radnik može da se obrati arbitraži za radne sporove, nadležnom sudu, sindikatu, inspekcijским organima i drugim u skladu sa zakonom. Prema ovoj odredbi, zaštita koju pružaju arbitraža, sud, inspekcije, sindikat, i drugi organi, odnosi se isključivo na pojedinačna prava radnika iz radnog odnosa. Predmet zaštite mogu biti kolektivna prava zaposlenih. To naročito važi za arbitražnu, sindikalnu, pa i sudsku zaštitu. Pojedinačna prava zaposlenih su njihova individualna prava iz radnog odnosa, ustanovljena zakonom i kolektivnim ugovorom, odnosno opštim aktom.

U radu će se prezentirati, analizirati upravni, krivični i prekršajni aspekti zaštite prava radnika u radnom odnosu, sa akcentom na povrede prava koje nanose materijalnu štetu zaposlenom (neisplaćivanje plata, drugih primanja, utaja poreza i doprinosa i dr).

Ključne riječi: *Rad, pravo na rad, krivično djelo, prekršaj, porezi i doprinosi*

ADMINISTRATIVE, CRIMINAL AND OFFENSIVE PROTECTION OF EMPLOYEE RIGHTS FROM LABOR RELATIONS

Abstract:

One of the basic and essential rights of a citizen is the right to work. The rights and obligations of workers in the work process are regulated by laws and other relevant regulations regarding employment and work. Current practice indicates that the rights of workers from the employment relationship are violated by various actions that have the characteristics of misdemeanors and crimes."There are two bases for the protection of workers' rights: the first has a general character, because it refers to forms of protection of employees' rights; the second has a special character, because it refers only to the judicial protection of the rights of employees and for the protection of certain rights from the employment relationship. The worker can arbitrate labor disputes, to the competent court, trade union, inspections and other authorities, in accordance with the law. In order to protect individual rights from the employment relationship, the worker can turn to arbitration for labor disputes, the competent court, the trade union, inspection bodies and others in accordance with the law. According to this provision, the protection provided by arbitration, the court, inspections, the trade union, and other bodies, refers

exclusively to the individual rights of workers from the employment relationship. The subject of protection may be the collective rights of employees. This is especially true for arbitration, trade union, and even court protection. The individual rights of employees are their individual rights from the employment relationship, established by law and the collective agreement, that is, by a general act. The paper will present and analyze the administrative, criminal and misdemeanor aspects of the protection of the rights of workers in the employment relationship, with an emphasis on rights violations that cause material damage to the employee (non-payment of wages, other incomes, evasion of taxes and contributions, etc.).

Keywords: *Work, right to work, criminal offense, misdemeanor, taxes and contributions*

1. UVOD

Jedno od veoma bitnih Ustavnih prava i sloboda građana, radnika jeste pravo iz radnog odnosa. Zaštita radnog odnosa regulisana je nizom zakonskih i podzakonskih propisa. Cilj zaštite jeste da se sveukupna radna aktivnost uposlenika odvija skladno ustavnom i zakonskom konceptu, gdje se ostvaruju interesi radnika, kao i poslodavca.

„Postoje dva osnova zaštite prava radnika: prvi ima opšti karakter, jer se odnosi na oblike zaštite prava zaposlenih; drugi ima posebni karakter, jer se odnosi samo na sudsku zaštitu prava zaposlenih i radi zaštite pojedinih prava iz radnog odnosa. Radnik može da se arbitraži za radne sporove, nadležnom sudu, sindikatu, inspekcijama i drugim organima, u skladu sa zakonom. Radniku se u pisanom obliku dostavlja svako rješenje o ostvarivanju obaveza i odgovornosti, sa obrazloženjem i poukom o pravnom lijeku.“¹

Prema stavu 1, radi zaštite pojedinačnih prava iz radnog odnosa, radnik može da se obrati arbitraži za radne sporove, nadležnom sudu, sindikatu, inspeksijskim organima i drugim u skladu sa zakonom.

2. OBLICI ZAŠTITE PRAVA RADNIKA

Prema ovoj odredbi, zaštita koju pružaju arbitraža, sud, inspekcije, sindikat, i drugi organi, odnosi se isključivo na pojedinačna prava radnika iz radnog odnosa. Predmet zaštite mogu biti kolektivna prava zaposlenih. To naročito važi za arbitražnu, sindikalnu, pa i sudsku zaštitu. Pojedinačna prava zaposlenih su njihova individualna prava iz radnog odnosa, ustanovljena zakonom i kolektivnim ugovorom, odnosno opštim aktom.

„Kolektivna prava zaposlenih odnose se na njihove zajedničke interese povodom zaključivanja, promjene ili primjene kolektivnih ugovora. Iz ove odredbe proizlazi da postoji:

- arbitražna zaštita,
- sudska zaštita,
- sindikalna zaštita,
- inspeksijska zaštita i
- zaštita pred drugim organom.“²

U ovaj posljednji oblik spada i interna zaštita. Arbitražnu zaštitu pruža arbitraža za radne sporove. Ovaj organ obrazuju općinski, odnosno gradski sindikat, komora ili poslodavac, za teritoriju jedne ili više općina, grada ili kantona da:

- ✓ posreduje i pruža pomoć u sporazumnom rješavanju spora o zakonitosti konačnog rješenja o pravu, obavezi ili odgovornosti zaposlenog.

¹Zakon o radu FBiH, član 113.

²Z.Ivošević: *Zaštita prava zaposlenog*, Zbornik radova sa Savetovanja pravnika u Budvi, 1997. g., str. 83. do 97.

„Postupak arbitražom mogu pokrenuti: u sporu o pojedinačnom pravu–radnik, zatim i poslodavac, u sporu o kolektivnom pravu svaki učesnik definisan u zakonu kolektivnom ugovoru ili više njih zajedno, u oba spora još sindikat.

Učešće u zaključivanju kolektivnih ugovora.“³

Uloga sindikata je naročito značajna u kolektivnom pregovaranju u kome sindikat reprezentuje interese radnika, u njihovom suočavanju sa interesima poslodavca.

Sudska zaštita se javlja u dva slučaja:

1. Sudska zaštita povodom *zaključenja* kolektivnog ugovora

Ovi sporovi rješavaju se kombinovanom primjenom posebnih i opštih odredaba parničnog postupka.

2. Sudska zaštita povodom *primjene* kolektivnog ugovora

Rješavanje ovih sporova nije uređeno na poseban način i rješavaju se isključivo primjenom opštih odredaba parničnog postupka. Prema članu 49. Opšteg kolektivnog ugovora poslodavac je dužan da sindikatu omogućiti djelovanje u skladu sa zakonskom ulogom i zadacima. „On ima obavezu: da razmatra i zauzme stavove o pokrenutim inicijativama, zahtjevima i prijedlozima sindikata, a posebno po odlukama o pitanjima koja su od bitnog značaja za materijalni i socijalni položaj radnika i da dostavlja pozive sa materijalima rada prisustvovanja sjednicama na kojima se razmatraju njegova mišljenja, prijedlozi, inicijative i zahtjevi, odnosno na kojima se odlučuje o pojedinačnim pravima zaposlenih. Iz rečenog se vidi da se sindikalna zaštita uglavnom ostvaruje globalnom zaštitom radničkih interesa, mada se može odnositi i na zaštitu njihovih pojedinačnih prava, naročito u disciplinskom postupku i postupku pred arbitražom.“⁴ Inspeksijska zaštita je upravna zaštita koju pružaju inspeksijski organi. Ovi organi se obrazuju u okviru ministarstva za poslove rada kao njihovi područni organi. Oni vrše upravni nadzor nad primjenom zakona, drugih propisa, kolektivnih ugovora, opštih akata i ugovora o radu.

U vršenju inspeksijskog nadzora inspektor rada je ovlašten da rješenjem naredi poslodavcu, odnosno direktoru da u određenom roku ukloni utvrđene povrede propisa. Ako poslodavac ne postupi po ovom nalogu, inspektor u određenim slučajevima donosi rješenje o zabrani rada do 30 dana.

„Inspektor rada je ovlašten da odloži izvršenje konačnog rješenja, ako nađe da je njime očigledno povrijeđeno pravo zaposlenog. On to može učiniti samo ako je radnik protiv konačne odluke pokrenuo postupak sudske zaštite. Odlaganje može trajati najduže do pravnosnažnosti sudske odluke. Inspektor, u svakom konkretnom slučaju, ocjenjuje hoće li ili neće odložiti izvršenje konačne odluke poslodavca. On to može učiniti i kad je ta odluka već izvršena, s tim što u tom slučaju odlaže njeno dalje izvršenje, vraćanjem na rad, odnosno radno mjesto ili uspostavom ranijeg stanja. O odlaganju izvršenja inspektor odlučuje na zahtjev radnika.“⁵

Kad nađe da je konačnom odlukom poslodavca očigledno povrijeđeno pravo radnika koji je poveo radni spor, usvaja zahtjev i odlaže njeno izvršenje. Kad nađe da pravo radnika nije očigledno povrijeđeno, nije dužan donijeti rješenje o njegovom odbijanju. Takvu obavezu ima samo kad se zahtjev odnosi na odlaganje izvršenja rješenja o prestanku rada, otkazu ugovora o radu ili raspoređivanju na određeno radno mjesto. Tada rješenjem odbija zahtjev. „Rješenje inspektora se može pobijati žalbom, koja ne zadržava njegovo izvršenje“. Konačno rješenje inspekcije rada ne može se pobijati tužbom u upravnom sporu.

³Topalović Vesna, *Specijalistički rad: Ostvarivanje i zaštita prava iz radnog odnosa kroz kolektivno pregovaranje i konvencije MOR-a sa osvrtom na kolektivni ugovor*, Fakultet pravnih nauka Banja Luka, 2008.

⁴Marković Brana, *Transnacionalne korporacije, radnička klasa i strategija sindikata*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1981.

⁵Herman Vilim, Ćuprija Milorad, *Osnove radnog prava*, Pravni fakultet Osijek, 2011.

Očigledna povreda prava je pravni standard.

Ona postoji ako je vidljiva na prvi pogled i ne ostavlja nikakvu sumnju da je zakon, drugi propis, kolektivni ugovor, opšti akt ili ugovor o radu grubo narušen.“⁶

Nadzor nad primjenom posebnih propisa o radnim odnosima u javnim državnim organima vrši upravna inspekcija u okviru ministarstva za poslove uprave. Interna zaštita je zaštita pred drugostepenim organom poslodavca. Zato je i svrstana pred „drugim organima“ a ne onim koje je ova odredba imenovala. „Ona je ranije bila cjelovita, pošto je zaposleni svaku odluku sa kojom nije bio zadovoljan mogao pobijati prigovorom. Sada je interna zaštita svedena na postupak izricanja disciplinske mjere prestanka radnog odnosa, jer se jedino tada prvostepeno rješenje može pobijati prigovorom, tako da postaje konačno u drugom stepenu. U svim ostalim slučajevima rješenje o pravu, obavezi ili odgovornosti radnika postaje konačno u prvom stepenu. Dvostепенost je dakle gotovo potpuno ukinuta.“⁷

U mjeri u kojoj dvostепенost ipak postoji, postoji i interna zaštita.

Ona se inicira prigovorom o kome odlučuje upravni ili nadzorni odbor, a ako taj organ nije obrazovan ponovo direktor. U prvom slučaju, prigovor je devolutivan a u drugom, remonstrativan. U oba slučaja se podnosi u roku od 15 dana od dostavljanja prvostepene odluke. Iako nije izričito predviđeno, prigovor ima suspenzivno dejstvo, tako da odlaže izvršenje mjere prestanka radnog odnosa. On, međutim ne prekida zastarjelost vođenja disciplinskog postupka, pa ona teče do donošenja odluke o prigovoru.

Rok za donošenje ove odluke nije određen, ali opasnost od zastarjelosti stimuliše brzo odlučivanje. Kod izricanja disciplinske mjere prestanka radnog odnosa prema direktoru, internu zaštitu pruža organ koji direktor sam bira (disciplinska komisija), odnosno postavlja, jer se prigovor rukovodnim kanalom podnosi tom organu.

3. POSTUPAK I PROBLEMI U ZAPOSŁJAVANJU RADNIKA

Pristup službama za zapošljavanje u Bosni i Hercegovini je univerzalan, npr. svi oni koji traže posao ili čak žele isti zamijeniti, mogu se prijaviti u evidenciju. Registracija kod službi za zapošljavanje daje pristup određenom broju nezaposlenih lica i zdravstvenom osiguranju. Služba za zapošljavanje procjenjuje da je između 35 i 45 posto nezaposlenih evidentirano samo zbog pristupa zdravstvenom osiguranju, a da čak 50 procenata registriranih nezaposlenih osoba u stvari ne traži posao aktivno. Velik broj registriranih nezaposlenih lica koji iz toga proizlazi, a koji treba redovno obrađivati personal službe za zapošljavanje dovodi do lošeg, tačnije nepotpunog vršenja usluga, neadekvatne, neopravdane i često nestručne procjene višeslojne ugroženosti i nepostojanja usmjerenosti na najugroženije kategorije ili grupe koje su pod rizikom od isključenosti s tržišta rada. Izgleda da je trenutno osnovna funkcija službe za zapošljavanje u BiH registracija-birokratsko statističko evidentiranje nezaposlenih lica, provjera njihove podobnosti za naknade za nezaposlenost i zdravstveno osiguranje, te obezbjeđivanje osnovnih informacija o slobodnim radnim mjestima. Osoblje službi za zapošljavanje provodi većinu vremena u registraciji nezaposlenih lica, njihovom evidentiranju, izdavanju uvjerenja, i u davanju osnovnih informacija (60% radnog vremena u Federaciji BiH i RS, a 65% u BD).

Posredovanje u zapošljavanju, pojedinačno ili grupno prilagođeno savjetovanje i usmjeravanje, snimanje stanja zaposlenih i sistematsko prikupljanje, analiza i distribucija informacija o tržištu rada su funkcije koje ne izvršavaju u potpunosti službe za zapošljavanje u oba entiteta i u Distriktu Brčko, iz dugog niza opravdanih razloga.

⁶Enciklopedija leksikografskog zavoda, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969.

⁷B. Šunderić, Radni odnosi radnika na radu kod poslodavca, Beograd: Revija rada, br. 3, 2001.

U skladu sa zakonskom obavezom, javne službe za zapošljavanje su tokom 2020. i 2021. godine prioriteto morale obezbijediti finansijska sredstva za materijalnu i socijalnu sigurnost nezaposlenih osoba (novčanu naknadu za vrijeme privremene nezaposlenosti, uplatu zdravstvenog osiguranja), u cilju ublažavanja posljedica pandemije korona virusa Covid 19 na tržištu rada, te su u 2020. godini, zbog povećanja broja korisnika novčane naknade (za 34% na godišnjem nivou) privremeno obustavile realizaciju svih odobrenih mjera aktivne politike zapošljavanja za koje su sredstva bila obezbjeđena.

Nakon zakonom utvrđenih prioriteta, potrebno je realizovati mjere sufinansiranja zapošljavanja i obuke (radi spriječavanja dugotrajne nezaposlenosti, očuvanja i unaprijeđenja radnih sposobnosti nezaposlenih osoba) te samozapošljavanja ugroženih kategorija. Također, potrebno je razmotriti realizaciju mjere kojom bi se u ranoj fazi obuhvatili svi korisnici novčane naknade radi njihovog bržeg povrata na tržište rada, te nastaviti s podrškom kroz sufinansiranje samozapošljavanja, ali i obuke uz rad za konkretna radna mjesta u skladu s iskazanim potrebama poslodavaca.

Prvo i osnovno, službe za zapošljavanje rade u definisanom okviru Zakona. Zavod za zapošljavanje je najviša institucija za provedbu politike tržišta rada: kada ona nije koherentno izražena, tu je teško biti učinkovit posrednik između ponude i potražnje radne snage. Kao drugo, evidencija nezaposlenih lica koja je prenapuhana pojedincima koji u stvari uopšte ne traže zaposlenje i prevagom pomoćnog osoblja otežavaju vođenje svakodnevnih poslova i praćenje radnog statusa registriranih nezaposlenih lica koji su to uistinu. Smanjenje broja aktivno evidentiranih nezaposlenih lica, pomjeranje ravnoteže s pomoćnog na osnovno osoblje, bolje praćenje aktivnosti pretrage među registriranim nezaposlenim licima i raspoloživost samouslužnog sistema informisanja, kao i aktivniji pristup u snimanju potreba poslodavaca poboljšali bi djelotvornost službe zapošljavanja u oba entiteta i BD. Konačno, prihodovni sistem zasnovan na nepredvidljivim varijablama poput trendova u neto/bruto plaćama i broja registriranih poslodavaca u jako iscjepkanom i dvostrukom tržištu rada čini koherentno vršenje tih usluga još komplikovanim i nesvrishodnim.

Iako su provedeni podaci koje prikuplja služba za zapošljavanje dosta sveobuhvatni, njihova obrada i analiza ne pruža dovoljno informacija o karakteristikama i determinantama onih koji traže posao, što je važno za utvrđivanje višestruke ugroženosti koja se često okuplja na pojedincu, a time i utvrđivanje izgleda na tržištu rada koje klijenti eventualno imaju, kao i remedijalnu akciju koja bi se preduzela u cilju rješavanja tih ugroženosti na tržištu rada. S obzirom na kratko vrijeme koje se posvećuje inicijalnom razgovoru (prilikom prve prijave na evidenciju, nekih 10-15 minuta za svakog novoregistriranog nezaposlenog), ne vrši se propisna procjena sposobnosti klijenta. Obrazovno postignuće kroz obavezno i redovno školovanje koristi se kao sredstvo za utvrđivanje nivoa kvalificiranosti evidentiranih lica.

Nema stručnog "profiliranja" i razdvajanja tražilaca posla, iako bi se elektronski sistemi registracije (ERC)–različiti u oba entiteta, mogli unaprijediti, s tim da je onaj kod Zavoda za zapošljavanje u RS nešto napredniji i svrsishodniji nego trenutni u službama za zapošljavanje u FBiH–mogli bi koristiti kao dobra osnova za izgradnju stepenovanog sistema za utvrđivanje i obradu tražilaca posla koji su ugroženi dugoročnom nezaposlenošću i ako bi bio korišten isti bazni program u cijeloj Bosni i Hercegovini. Upotreba informaciono-komunikacijske tehnologije je još u razvoju i nema redovno ažurirane baze podataka slobodnih radnih mjesta, kao ni tražilaca zaposlenja.

Svim segmentima rada (npr. registraciji n/l, savjetovanju, mjerama aktivacije i angažmana, cjeloživotnom obrazovanju ili osposobljavanju nezaposlenih osoba, procesima prekvalifikacije, materijalnih obezbjeđenja, programu zapošljavanja ili samozapošljavanja) trebalo bi se pridati više pažnje, u cilju unaprijeđivanja, efikasnosti i djelotvornosti službe, kao i u cilju rješavanja trenutno postojeće nesposobnosti službe da vrši ciljano provjeravanje najugroženijih kategorija i grupa među nezaposlenima i njihovoj socijalnoj uključenosti.

Strategije razvoja kadrovskih resursa kod zaposlenog osoblja u službama za zapošljavanje u dva entiteta se uveliko razlikuju. U Federaciji BiH, Federalni zavod za zapošljavanje je još 2006. osmislio sveobuhvatan program za racionalizaciju savremenih praksi savjetovanja i usmjeravanja, uključujući neke sitne elemente profiliranja tražilaca posla. U Zavodu za zapošljavanje RS, savjetnici se većinom pripremaju obukom na radnom mjestu-kroz sistem direktne finansijske pomoći za nastavak školovanja svojim službenicima, koji su većinom sa SSS. Za Zavod za zapošljavanje RS, usavršavanje i obrazovanje zaposlenog osoblja predstavlja jedan od glavnih prioriteta.

Veliki broj institucija za rad i zapošljavanje, nepostojanje uniformnosti upravnih struktura kao i neadekvatno utvrđene obaveze izvještavanja u oblasti rada i zapošljavanja čine prikupljanje i analizu informacija o tržištu rada skoro nemogućim zadatkom. Nesposobnost sistema da adekvatno obavlja tu osnovnu funkciju ima negativnog utjecaja na osmišljavanje politika i programa na tržištu rada i zapošljavanja oba entiteta. Nekako je paradoks to da službe za zapošljavanje u BiH troše većinu svojih resursa i radnog vremena za klasičnu registraciju nezaposlenih lica, a da nisu u stanju jednom mjesečno iznijeti uporedive, precizne i pouzdane statističke informacije o broju i protoku nezaposlenih lica.

Kako se količina i lepeza upravnih i informacija vezanih za tržište rada bude proširivala, bit će neophodno da državne, entitetske i Zavod za zapošljavanje iz BD-a razviju posebnu sposobnost sistematizacije postojećih informacija vezanih za tržište rada u oblicima pogodnijim za korištenje od strane klijenata, uključujući pružanje podataka kojima se pomaže u utvrđivanju ugroženijih grupa. Zavod za zapošljavanje RS već vodi dvije vrste evidencije, tj. jednu za one koji aktivno traže posao, evidentirana nezaposlena lica i jednu za one koji se registriraju iz drugih razloga (npr. zdravstveno osiguranje, dječji dodatak, naknada za demobilisane borbe, neformalnog obrazovanja)-lice koje nije aktivno u traženju ikakvog zaposlenja. Još uvijek je izazov u smislu poređenja podataka koji dolaze iz službenih evidencija koje prikupljaju službe za zapošljavanje u dva Entiteta BiH. Agencija, Zavodi i Službe bi trebale organizovati i predstavljati svoje podatke na djelotvorniji način (posebno u smislu razlaganja podataka po kategorijama nezaposlenih lica, po spolu, radnom stažu/iskustvu, obrazovanju, dobnim grupama, ostvarenim zakonskim pravima, učešću u odbrani, obukama,...).

Neophodno bi bilo u sadašnjim uslovima u sastavu Zavoda ili službi za zapošljavanje osnovati Centar za obuku, dokvalifikacije i prekvalifikacije, posebno za radnike koji su bili angažovani u privatnom sektoru, koji bi bio organizovan i osposobljen na način da obučava radnike u skladu sa izraženim potrebama tržišta rada.

4. PRIJEDLOZI I PREPORUKE U VEZI SA ZAPOSŁJAVANJEM RADNIKA

S obzirom da preko 1/3 poslodavaca nije zadovoljno kvalifikacijama, predznanjem, iskustvom i vještinama radnika evidentiranih u službama za zapošljavanje neophodno je uspostaviti stručnu saradnju sa poslovnim subjektima kako bi se provela dodatna istraživanja kojima bi se otkrili detaljniji razlozi njihova nezadovoljstva. U tom kontekstu, korisne su i provedene kvantitativne studije, ali kvalitativne studije u formi studije slučaja osigurale bi bolje razumijevanje samog konteksta i načina poboljšanja kvalifikacija, znanja i vještina radnika. Neohodno je integrirati-povezati tržište rada i sistemske javne i privatne obrazovne politike na svim nivoima. Neophodno je obrazovanje direktno povezati sa tržištem rada, provesti reformu obrazovanja kroz efikasan sistem profesionalne orijentacije i karijernog savjetovanja.

Primjer: Praktična nastava učenika svih razreda srednje stručne škole u proizvodnim procesima koji bi tekao po novoutvrđenom principu: 1. razred dva radna dana praktičnog rada od čega jedan dan u učionici za praktičnu nastavu, a drugi direktno u radnim procesima poslodavca sa obaveznom primjenom mjera zaštite na radu, 2. razred dva radna dana praktičnog rada, 3. razred tri radna dana praktičnog rada kod poslodavaca,... čime bi se u potpunosti pospješila

slika i kompetencije budućih radnika evidentiranih u službama za zapošljavanje i isto bi olakšalo njihov budući radni angažman i trajno zaposlenje (sistem obrazovanja koji je nekada davno imao ŠUP-Škola učenika u privredi). Nekvalitetan i zastarjeli sadržaj obrazovnih kvalifikacijskih programa je kao takav jedinstven u okruženju, jer u udžbenicima i metodama nastave nedostaju fokusi na ključne kompetencije, prezentacije i praktične životne vještine. Većina poslodavaca je čak iskazala punu spremnost da taj praktični rad učenika plati kroz vid participirajuće novčane naknade do 300,00 KM za učenike završnih razreda srednje škole. Institucionalno i sistemski, kroz socijalni dijalog i izradu pravnog okvira, stvarati bolje uslove za radnike u svim djelatnostima, posebno u kontekstu zaključivanja ugovora o radu i uvođenja principa „fleksigurnosti“ u oblast zapošljavanja i radnih odnosa, kroz klauzulu obaveznog obrazovanja kroz nadogradnju, doškolovanje ili prekvalifikacije uvođenjem savremenih nastavnih planova i programa gdje je maksimalna pažnja posvećena praktičnoj nastavi i razvoju sistema nadogradnje obrazovanja odraslih.

Preporuka 1.

Na bazi iskazane spremnosti poslodavaca za organizovanjem praktične nastave za učenike i studente, na lokalnom nivou inicirati pokretanje lokalnih partnerstava i jačanje dijaloga između službi za zapošljavanje, poslodavaca i obrazovnih ustanova, na kojima bi se dogovarala praktična rješenja na lokalnom ili kantonalnom nivou u vezi upisne politike srednjih škola, nastavnih planova i programa, organizovanja i dužine praktične nastave i obuke odraslih – organizovanje obuke, prekvalifikacije/dokvalifikacije odraslih u poslovnim subjektima, kao i druga pitanja vezana za cjeloživotno obrazovanje i tržište rada. Od ukupnog broja poslodavaca koji nisu zadovoljni kvalitetom sadašnjih kvalifikacija, znanja i vještina radnika, najveći procent poslodavaca (>73%) smatra da radnici imaju nedostatak praktičnog znanja i rada tokom redovnog obrazovanja, dok je na drugom mjestu mišljenje da stečene kvalifikacije – zanimanja, time i kompetencije ne odgovaraju potrebama poslodavaca (54%), čime smo dobili direktne pokazatelje da je neophodno pod hitno i potpuno mijenjati obrazovne profile budućih generacija učenika srednjih stručnih škola. Institucionalno i sistemski, kroz socijalni dijalog i izradu pravnog okvira, ubrzati reforme u vezi porezne politike i poreznog rasterećenja rada (smanjenim obaveznim doprinosima na 33%, poreza na dohodak na 5%, kolektivnim pregovaranjem određivanje minimalne plaće od 850-1200 KM i minimalne satnice od >6,50 KM, i dr.) sve u cilju postizanja veće konkurentnosti i zapošljavanja.

Preporuka 2.

Razvijati i planski jačati sistemsko stipendiranje učenika i studenata u oblasti deficitarnih zanimanja na svim nivoima. Poslodavci se moraju mnogo više aktivirati i uključivati u redovni obrazovni sistem, time da na početku svake školske godine ponude stipendiranje određenom broju učenika koje bi nakon završene srednje škole ugovorno zaposlili u svojim privrednim društvima i preduzećima u vremenskom periodu do 3 godine, time bi sebi obezbijedili mladu, sposobnu i perspektivnu radnu snagu i stručne radnike na duži vremenski period, od kojih bi određeni procentualni dio bio primljen u stalni radni odnos. Strateški, odgovarajućim zakonskim rješenjima, poticajnim projektima i olakšicama stvarati povoljnije uslove poslovanja na tržištu, kako bi se veći fokus prebacivao na djelatnosti s novim tehnologijama koje i u svijetu postaju sve značajnije (posebno djelatnost informacionih tehnologija i komunikacija, metalnoj, ali i u prehrambeno prerađivačkoj industriji) i stimulisanje aktivne potražnje za stručnom i visokosofisticiranom radnom snagom od strane poslodavaca. Neophodno je sagledati i dublje analizirati trenutnu situaciju zbog čega je sveprisutan nedostatak stručnih radnika određenog obrazovnog profila i na koji način to usporava razvoj poslodavaca, za iste nadležno Ministarstvo obrazovanje hitno odobriti i povećati upisnu kvotu.

Preporuka 3.

Kontinuirano širiti i usavršavati materijalne i ljudske kapacitete obrazovnih ustanova kako bi se poboljšale performanse u prenosu potrebnih znanja i vještina, te smanjio nedostatak radnika konkretnog stručnog profila kod poslodavaca. Obrazovni sistem koji je od 1990. godine zasnovan samo i jedino na segregaciji, nepotizmu, diskriminaciji po svim (nacio) osnovama i direktnoj podjeli djece od najranije dobi, negativno utječe na opći i svaki drugo kvalitet obrazovnog procesa, te direktno negativno utječe na mentalno zdravlje svakog djeteta i budućeg radnika. U saradnji sa Ministarstvom obrazovanja, mladih, nauke, kulture i sporta neophodno je usavršiti, opremiti i adekvatno popuniti, u svakoj srednjoj školi učionice za praktičnu nastavu sa neophodnom opremom, uređajima, sredstvima, novim strojevima ili repromaterijalom. Posvetiti posebnu pažnju mladim inženjerima-zaposlenim u struci, koji bi prenijeli na učenike svoje znanje i umijeće direktno iz proizvodnih hala naših renomiranih preduzeća. Na osnovu iskazanih potreba poslodavaca u okviru ovog istraživanja (kako sa aspekta potražnje za radnicima određenih zanimanja tako i sa aspekta traženih znanja i vještina) javne službe za zapošljavanje treba da iniciraju i predvide što intenzivniji kontakt s poslodavcima u cilju promptnog djelovanja i efikasnog posredovanja u zapošljavanju radnika sa odgovarajućim zanimanjima za kojima su poslodavci iskazali potrebu ili je bezuspješno iskazuju već godinama. U skladu s iskazanim potrebama, prilagođavati sve mjere aktivne politike zapošljavanja, posebno mjeru fokusiranu na obuku uz rad na radnom mjestu u situacijama kada potrebnih radnika s traženim zanimanjima nemamo na evidencijama nezaposlenih osoba. Posebno je potrebno iskoristiti potencijal prisutan među poslodavcima po pitanju zapošljavanja osoba s invaliditetom, žrtava nasilja, Roma, žena, demobilisanih boraca, starijih radnika, šticećenika domova za nezbrinutu djecu i mladih i drugih specifičnih kategorija nezaposlenih osoba.

Preporuka 4.

Za nezaposlene osobe s nižim ili suficitarnim netraženim kvalifikacijama putem javnih službi za zapošljavanje, u saradnji s obrazovnim ustanovama, javnim i privatnim i poslovnim subjektima, hitno realizovati nove aktuelne programe osposobljavanja, prekvalifikacije, stručnog usavršavanja i obrazovanja odraslih u cilju poboljšanja njihove zapošljivosti i u skladu sa svakodnevnim potrebama tržišta rada. Oblast uređenja radnih prava potrebno je u potpunosti uskladiti sa pravnom stečevinom Evropske unije, time osigurati fleksibilnost radnih odnosa, uz istovremeno garantovanje socijalne sigurnosti u slučaju prestanka radnog odnosa – održiva sveobuhvatna fleksigurnost. Osigurati bolje i preciznije provođenje pravne legislative u cilju spriječavanja sivog tržišta (rad „na crno“), diskriminacije na tržištu rada, posebno imajući u vidu da 45% poslodavaca iskazuje mogućnost ili potrebe za zapošljavanje žena.

Preporuka 5

Uspostaviti saradnju između obrazovnih ustanova i poslovne zajednice, kako bi se identifikovali nedostaci u stručnim znanjima kod već zaposlene radne snage i time se direktnim neposrednim zahvatima unaprijedili, dopunili ili modernizovali nastavni planovi i programi srednjih škola.

Znanja i vještine koje nedostaju kandidatima prilikom apliciranja za radno mjesto kod poslodavaca, većina anketiranih poslodavaca je iznijela ovakve nedostatke:

Tehnička–stručna znanja i vještine 42,5%

Informatička znanja i vještine 34,8%

Poznavanje stranih jezika 38,6%

Upravljanje projektima 40,9%

Organizacijske, analitičke i planske vještine 39,4%

Socijalne vještine (komunikativnost, timski rad, pregovaranje, empatičnost) 37,3%
Samoinicijativa i kreativnost 36,7%.

Preporuka 6.

Na kantonalnom ili općinskom nivou inicirati pokretanje partnerstva za zapošljavanje i jačanje stručnog dijaloga između kantonalnih vlada, općinskih organa uprave, javnih službi za zapošljavanje, poslodavaca i obrazovnih ustanova javnog i privatnog karaktera, na kojima bi se dogovarala sva buduća rješenja na kantonalnom i općinskom nivou u vezi sa projektima podrške zapošljavanju, poticajnim mjerama, saradnjom na međunarodnim projektima u oblasti zapošljavanja i obuke odraslih, upisnom politikom novih potrebnih obrazovnih profila, nastavnim planovima i programima, organizovanjem praktične nastave u poslovnim subjektima i drugim pitanjima vezanim za obrazovanje i tržište rada.

Preporuka 7

Javne službe za zapošljavanje treba da kontinuirano unaprijeđuju programe poticaja i mjere koji će moći pomoći poslodavcima prilikom uvođenja novih tehnologija, automatizacije i digitalizacije u procesu rada i s tim povezanom potrebom za dodatnom obukom i osposobljavanjem postojećih i prijemom novih radnika. Potrebno je prije svakog uvođenja novih aktivnih mjera-poticaja zapošljavanju, unaprijed obavijestiti sve zainteresovane poslodavce s područja općine ili kantona.

Za potencijalno otvaranje novih djelatnosti potrebno je stvarati uslove za što jednostavnije, brže, jeftinije i lakše pokretanje samostalnog biznisa, sa što manje zastoja, sa što manje dokumentacije koju zainteresovani moraju odmah dostaviti pri registraciji (da se dokumentacija za koju se vode javne-službene evidencije prikuplja službenim birokratskim putem) i time stvaranje uslova bržeg ekonomskog rasta i poslovanja, posebno mladih poduzetnika.

Preporuka 8

Novčana naknada u Federaciji BiH trebala bi se isplaćivati po novom principu kompenzacije za izgubljena primanja, a nikako po dosadašnjem principu pružanja osnovne zaštite u slučaju nezaposlenosti kroz jednaku stopu za sve koji se prijavljuju nakon prestanka radnog odnosa. To znači da bi se visina novčane naknade trebala utvrđivati prema neto plaći radnika ostvarenoj u posljednja tri mjeseca rada za puno radno vrijeme ako je to povoljnije za nezaposleno lice, a ne po prosječnoj neto plaći u Federaciji BiH. Za pola radnog vremena ili srazmjerno radno vrijeme novčana naknada bi se trebala utvrđivati na osnovu neto plaće u posljednjih šest mjeseci.

Preporuka 9

Visinu novčane naknade trebalo bi povećavati sa sadašnjih 40% prosječne plaće kako bismo izbjegli situaciju da većina nezaposlenih lica zbog niskih primanja automatski spada u „kategoriju siromašnih“. Ovim bi se postiglo smanjenje rada u neformalnom sektoru, kao i evidentiranim nezaposlenim licima obezbjedila dostojanstvenija materijalna sigurnost dok se ponovo ne vrate na tržište rada, jer će imati vremena za adekvatnu dokvalifikaciju i traženje drugog zaposlenja. Kako primanje novčane naknade ne bi djelovalo destimulativno na traženje zaposlenja korisnika, potrebno je što veći broj nezaposlenih korisnika naknade prioritetno uključiti u različite programe za poticaj zapošljavanju i obuke za što bi se isplaćivala posebna novčana sredstva.

Preporuka 10

Neophodno bi bilo razdvojiti neuplaćivane obavezne doprinose za slučaj nezaposlenosti od ostvarivanja prava na novčanu naknadu. To znači da bi svaka nezaposlena osoba koja ispunjava postavljene kriterije u smislu dužine zaposlenja i staža imala pravo ostvariti naknadu bez obzira da li je poslodavac za nju uplaćivao doprinose ili nije, jer je to svakako izričita zakonska obaveza poslodavca, a ne radnika. Potrebno bi bilo uspostaviti funkcionalni sistem praćenja uplate doprinosa u svim kantonalnim službama kako bi se redovno mogla pratiti uplata obaveznih doprinosa i u slučaju neuplaćivanja ili neredovnih uplata na vrijeme djelovati prema takvim poslodavcima.

Preporuka 11

Zdravstveno osiguranje

Izmjestiti administriranje zdravstvenog osiguranja iz službi za zapošljavanje, ne sa namjerom, da nezaposlena lica ostanu bez prava na zdravstveno osiguranje, već, da se uvede posebni sistem koji neće uslovljavati pristup zdravstvenom osiguranju evidencijom u službi za zapošljavanje. Zdravstveno osiguranje treba moći ostvariti svaki građanin bez obzira na njegov status na tržištu rada. Također, primjena ovog načina bi uveliko rasteretila kantonalne službe za zapošljavanje koje bi te resurse mogli iskoristi za jačanje kapaciteta i razvoj ove važne institucije.

5. ZAKLJUČAK:

Na osnovu prezentovanih zakonskih, podzakonskih odredbi i preporuka može se zaključiti da problematika zapošljavanja i zaštite prava radnika u Bosni i Hercegovini je na dosta relativnom nivou. Naime, i dalje su prisutni problemi u vezi sa objektivnim, ali posebno subjektivnim aspektima u vezi sa predmetnim pitanjem.

Stoga je neophodno skladno istaknutim preporukama raditi na poboljšanju sveukupnog ambijenta u vezi zapošljavanja radnika, kao i zaštite njihovih osnovnih prava, uz obaveznu radnika da poštuju odredbe u vezi sa zakonom propisanim obavezama i odgovornostima u, na i pri radu.

LITERATURA

1. Bikić A., Obligaciono pravo, Sarajevo 2007. godine
2. Bilić A. i Buklijaš B., Međunarodno radno pravo, Split 2006. godine
3. Bodiroga Vukobrat N., Izazovi novih tehnologija na radnom mjestu, Rijeka 2009. godine
4. Brajić V., Radno pravo, P.Š. Beograd, 1991. godine
5. Brković R., Radno pravo u uslovima tranzicije, Kragujevac 2003. godine
6. Čolović V., Stečajno pravo, Banja Luka 2010. godine
7. Dedić S. i Jasminka Gradašćević–Sijerčić, Radno pravo, 2. izdanje, Sarajevo 2003. godine
8. Dedić S., Socijalno pravo, 3. izdanje, Sarajevo 2010. godine
9. Dedić S. i Jasminka Gradašćević–Sijerčić, Temelji međunarodnog radnog prava, Sarajevo 2000. godine
10. Deković M., Komentar zakona o radu, Sarajevo 1999. godine
11. Hergensten M., Europsko pravo, Rijeka 2003. godine
12. Jovanović P., Radno pravo, Novi Sad 1998. godine
13. Mandić M., Radno pravo, Banja Luka 2007. godine
14. Misita N., Osnovi prava Evropske unije, Sarajevo 2007. godine
15. Popović T., Radno pravo, NIU Službeni list SFRJ, Beograd, 1980. godine
16. Pranjić S., Sredstva za rješavanje kolektivnih radnih sporova, Sarajevo 2001. godine

17. Tadić M., Upravno i radno pravo prema programu pravosudnog ispita, Sarajevo 2010. godine
18. Tajić H., Radno pravo u Bosni i Hercegovini, 2. izdanje, Sarajevo 2004. godine
19. Učur M, Radno pravo, Rijeka, Express digitalni tisak, 2001. god.
20. Vulin A, Radno pravo, Banja Luka 2009. godine
21. Zelenika Ratko, Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela, 4. izdanje, Rijeka 2000. godine
22. Žepić B, Radno i socijalno pravo, G.L. Split 2001. godine
23. Živanović M. i Komljenović B, Radno i socijalno pravo, Banja Luka 2006. godine
24. Udruženje sudija Republike Srpske, Savjetovanje iz građanske oblasti u BiH (Zbornik radova), Jahorina 2009. godine
25. Visoko sudsko i tužilačko vijeće Bosne i Hercegovine, Modul 2, Radno zakonodavstvo Bosne i Hercegovine, Radni odnosi u praksi, Sarajevo 2007. godine
26. Zelenika Ratko, Znanost o znanosti, 5. izdanje, Rijeka 2004. godine
27. Zelenika Ratko, Znanje–temelj društva blagostanja, Rijeka 2007. godine
28. Okružni sud u Banja Luci, Bilten broj 2-3-4, Banja Luka 2006. godine
29. Ratifikovane Konvencije i Preporuke MOR–a, Službeni glasnik BiH
30. Zakoni o radu u Federaciji BiH, Republici Srpskoj i Brčko Distriktu BiH.

KRIVIČNO DJELO SILOVANJA U UNSKO-SANSKOM KANTONU

UDK 343.541:343.9 (497.6)
DOI: 10.7251/ZUPS2509187V

Kratko ili prethodno saopštenje

Milijan Vasić, ma. iur.

Opštinski sud u Bihaću

milijanvasic1408@icloud.com

Sažetak: Kroz ovaj rad nastojimo prikazati položaj žrtve krivičnog djela silovanja u Unsko-sanskom kantonu, izdižući konkretnu temu iznad svakog oblika tabua. Kroz ovaj rad ćemo pokušati odgovoriti i na pitanja: da li na području kantona postoje žrtve krivičnog djela silovanja, koja dobna struktura je izvršioca i žrtve, da li su žrtve žene ili kod ovog krivičnog djela postoje žrtve – muškarci. Bitno je ukazati i da se znatan pomak može napraviti u pogledu demistifikacije „šutnje žrtve“, npr. putem TV nastupa, seminara, otvorenih debata na okruglim stolovima, predavanjima u školama relevantnih stručnjaka i sl. Cilj rada je da se sa kriminološkog aspekta sagleda ova problematika i određenom pravnom analizom stanja u Unsko-sanskom kantonu, ukaže na položaj žrtve krivičnog djela silovanja, te da se kroz rad ukaže na što bolja zakonska rješenja, prijedloge koji bi zakonodavcu u određenom smislu mogli poslužiti kao podloga ka, prvenstveno, što boljoj zaštiti svake pojedinačne žrtve ovog krivičnog djela, a tako u cjelini i društva u Unsko-sanskom kantonu.

Ključne riječi: *silovanje, krivično djelo, izvršilac, žrtva.*

THE CRIMINAL OFFENSE OF RAPE IN THE UNA-SANA CANTON

Summary: Through this work, we try to show the position of the victim of the criminal act of rape in the Una-Sana Canton, elevating a specific topic above any form of taboo. Through this work, we will try to answer the following questions: are there victims of the criminal act of rape in the canton, what is the age structure of the perpetrators and victims, are the victims female or are there male victims of this crime. It is important to point out that significant progress can be made in terms of demystifying the "silent victim", e.g. through TV performances, seminars, open debates at round tables, lectures in schools by relevant experts, etc. The author's goal of the work is to look at this problem from a criminological aspect and, through a certain legal analysis of the situation in the Una-Sana Canton, to point out the position of the victim of the criminal act of rape, and to point out through the work the best possible legal solutions, proposals that could, in a certain sense, help the legislator as a basis for, primarily, the best possible protection of each individual victim of this criminal act, and thus society as a whole in the Una-Sana Canton.

Keywords: rape, criminal offense, perpetrator, victim.

KRIVIČNO DJELO SILOVANJA KROZ ISTORIJU, KRATAK OSVRT

Kada pojam krivičnog djela silovanja posmatramo istorijski, činjenica je da je od najranije prvobitne društvene zajednice postojalo krivično djelo silovanja, koje je tada kažnjavano iz razloga „smanjenja tržišne vrijednosti djevojke“. Zanimljivo je da se u početku krivičnim djelom silovanja rušio ugled i čast porodice silovane djevojke. Mogućnost da se učinilac krivičnog djela silovanja uopšte kazni, kao osnovni, polazni uslov bila je „nevinost djevojke“, a učinilac je mogao i da ostane nekažnjen zbog ovog krivičnog djela, ukoliko se radilo o ženi lakog morala, bez stalnog mjesta prebivališta.

Silovali su mnogi, čak i grčki Bogovi. Naročito veliki gromovnik, Zevs. U koje se sve likove i životinje nije pretvarao, samo da ostvari svoju namjeru. Čuveni je mit kada se pretvorio u labuda kada je Ledu, ženu spartanskog kralja Tindareja seksualno zloupotrijebio. Iz toga čina se rodila Helena, zbog kojeg je i izbio Trojanski rat (balkansaljazeera). Kroz istoriju, uočavamo da se krivično djelo silovanja, kažnjavalo i smrtnom kaznom, to je Hamurabijev zakonik¹, u kome se naglašavala generalna prevencija – s obzirom da se učinilac javno vezivao konopcem za ruke i noge i bacan u rijeku. Smrtna kazna kao oblik kažnjavanja za krivično djelo silovanja zadržala se i u Starom Rimu. Međutim i u njemu je bila propisana mogućnost, da se žena koja je silovana uda za učinitelja, ako su bili istog društvenog staleža. Ovako iskazano rješenje pravdano je egzistencijalnim pitanjem za ženu, jer se smatralo da je činom silovanja ženi oštećena „društvena vrijednost“, otežana udaja slobodnim prirodnim izborom. Međutim, sa druge strane, u tom slučaju se nije uzela u obzir vrlo teška posljedica takve odluke, tj. da se u stvari žena koja je silovana izlagala viktimizaciji (kažnjavanju), na način da je cio život ostajala da živi sa silovateljem. U srednjem vijeku se, s druge strane, sumnjalo da uopšte do silovanja može doći ukoliko je žena pružala otpor učiniocu. Učiniocu krivičnog djela silovanja se nije propisivala smrtna kazna, nego teška robija do 12 godina nošenjem okova. Rodna diskriminacija, kod krivičnog djela silovanja, se prvi put briše u francuskom Krivičnom zakonu iz 1810. godine, na način da se i kao žrtve i kao učinioци mogu pojaviti oba pola i muškarci i žene.

Usaglašavanjem našeg krivičnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini, sa evropskim pravnim standardima, vremenom se ukida kako polna tako i bračna diskriminacija. Kada je u pitanju krivičnog djela silovanja i kod nas postoje određeni društveni stereotipi, tabui, veliki teret koji izaziva stid kod žrtve, zbog komentara sredine, te je potrebno zajedničnim naporom pravne teorije i sudske prakse da se radi na njihovom razbijanju. U tom smislu, trebamo znati da i žena može, takođe, biti učinilac ovog krivičnog djela. U tom smislu navedemo jedan teoretski primjer (fikciji) kako bismo bolje razumjeli ovu mogućnost, npr. kada profesorica zavede u seksualnom činu maloljetnog učenika. Konkretno, ukoliko bismo izdvojili takvu svojevrsnu fikciju, te ukoliko bi čak i došlo do ejakulacije zbog seksualnog uzbuđenja maloljetnika, a gdje svakako izostaje, kao jedno od dvoaktnih radnji krivičnog djela silovanja, radnja prinude, ipak bi se mogao ovakav seksualni akt punoljetne osobe nad maloljetnom osobom smatrati krivičnim djelom silovanja koje je učinila upravo žena, a sama žrtva (oštećena osoba) je osoba muškog pola. Iz navedenih razloga, neophodno je da se za krivično djelo silovanja, bez obzira ko je učinilac a ko žrtva, izriču strožije kazne, dale mnogo više od propisanog zakonskog minimuma.

KRIVIČNO DJELO SILOVANJA U ZAKONODAVSTVU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE, ODNOSNO UNSKO-SANSKOG KANTONA

Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine KZ F BiH krivično djelo silovanja propisuje u glavi XIX naslovljena kao Krivična djela protiv spolne slobode i morala. U odredbi člana 203, kaže da: „Ko drugu osobu upotrebom sile ili prijetnje da će izravno napasti na njezin život ili tijelo ili na život ili tijelo njoj bliske osobe prisili na spolni odnošaj ili s njim izjednačenu spolnu radnju, kaznit će se kaznom zatvora od jedne do deset godina.“ Treba ukazati da, kada je u pitanju krivično djelo silovanja, veliki broj krivičnih djela ostaju „tamna brojka“ kriminaliteta na području Unsko-sanskog kantona, jer sami učinioци krivičnog djela silovanja, mogu imati

¹ *Hamurabijev zakonik* je zakonik naroda Staroga istoka. Babilonski kralj Hamurabi (1792.- 1750. g. pr. n.e.) ga je dao uklesati na kamenu stelu od diorita visine 2,62 m i objaviti narodu pri kraju svoje duge vladavine. Na vrhu stele prikazan je kralj kako stoji pred bogom Šamašom, zaštitnikom pravde, koji ga je pri sastavljanju propisa nadahnuo božanskom mudrošću. Zakonik sadrži 282 propisa od kojih dio nije sačuvan u cjelosti. Stelu su u Suzi otkrili francuski arheolozi 1901. godine.

više žrtava prije nego budu prijavljeni i procesuirani pred sudom (Vasić, 2019:87). Jedan od razloga je svakako i taj što za oštećenu osobu (žrtvu) krivičnog djela silovanja, progovoriti da je doživjela samo krivično djelo, još uvijek sa sobom nosi određenu stigmatu sramote, koju uzrokuje takav stav društvene zajednice. U našem okruženju se, na žrtvu krivičnog djela silovanja gleda sa jednom vrstom žaljenja, iako bi trebala da, upravo i najviše od društvene zajednice da dobije nedvosmisleni potporu, jasnu podršku, ohrabrenje kako za što hitnije prijavljivanje učinilaca ovih krivičnih djela, tako i potporu pri samom oporavku od preživljenog krivičnog djela silovanja. Najbitniji doprinosi društvene zajednice u kojoj žrtva krivičnog djela silovanja živi, bio bi upravo da se doprinese stabilnoj odluci žrtave da obavežno, čim prije (odmah) prijavi učinitelja. S druge strane, bitan je i doprinos naučne zajednice kroz konstantan uticaj na zakonodavca, kroz npr. naučne radove, se pojača zakonska zaštita žrtve. Bitno za posttraumatski period oporavka žrtve, jeste da se u toku sudskog procesa, nastoji izricanje kazne zatvora u dužem trajanju, a u zakonom propisanom intervalu, tj. što bliže zakonskom maksimumu, budući da se često izriču kazne zatvora bliže zakonskom minimumu.

KZ F BiH u članu 203, pored osnovnog oblika krivičnog djela silovanja, propisuje tri kvalifikovana oblika ovoga krivičnog djela. Teži oblik učinio je onaj ko krivično djelo silovanja učini na naročito okrutan ili naročito ponižavajući način ili ako je istom prilikom prema istoj žrtvi učinjeno više spolnih odnosa, ili s njim izjednačenih krivično spolnih radnji od više učinitelja, a za što je propisana kazna zatvora od tri do 15 godina. Drugi teži oblik krivičnog djela silovanja postoji ukoliko je prouzrokovana smrt silovane osobe, ili je ona teško tjelesno ozlijeđena, ili joj je teško narušeno zdravlje, ili je silovana osoba ostala u drugom stanju, učinitelj će se tada kazniti kaznom zatvora najmanje tri godine. Treći teži oblik ovog krivičnog djela postoji ukoliko je silovanje učinjeno iz mržnje, a učinitelju prijeti kazna zatvora od tri do 15 godina, te ako je ovo krivično djelo učinjeno prema maloljetniku i ukoliko su nastale teže povrede ili smrt maloljetne silovane osobe, kazna zatvora je propisana od najmanje pet godina. Kod kvalifikovanih oblika krivičnog djela silovanja, zakonodavac uglavnom nije propisao zakonski maksimum kazne zatvora. Upravo ovakav kazneni okvir, sudu daje mogućnost izricanja kazni zatvora bližih zakonskom maksimumu, što svakako zavisi od konkretnog predmeta krivičnog djela silovanja. Posmatrano na ovaj način, može se ocijeniti pohvalnim propisana kaznena politika, te da zavisno od svakog konkretnog predmeta, sudovi u kantonu bi trebali uvijek imati na umu da je zakonom propisana kao maksimalna kazna zatvora 20 godina.

Na ovaj način, pooštavajući kaznenu politiku, zakonodavac je išao ka usklađivanju krivičnog zakonodavstva Federacije BiH sa Istambulskom konvencijom (Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici od 11. maja 2011.), te zauzeo rigorozniji stav kada je u pitanju mogućnost kažnjavanja svakog konkretnog kvalifikovanog oblika krivičnog djela silovanja na teritoriji F BiH, tj. na području Unsko-sanskog kantona. Usklađivanje krivičnog zakonodavstva na području Federacije BiH sa međunarodnim i EU standardima, pozitivan je iskorak koji je napravljen potpisivanjem Istambulske konvencije, a koja se od 2013. godine direktno primjenjuje u BiH, te i na području Unsko-sanskog kantona. U odredbi člana 36 Istambulska konvencija propisuje kažnjavanje za sljedeće oblike nasilja:

1. vaginalna, analna ili oralna penetracija seksualne prirode na tijelu drugog lica bez njegovog/njenog pristanka, korištenjem bilo kojeg dijela tijela ili predmeta,
2. druge seksualne radnje s licem bez njegovog/njenog pristanka,
3. navođenje drugog lica na pokušaj seksualnih radnji s trećim licem bez njegovog/njenog pristanka.

Odnos prema oštećenoj osobi (žrtvi) i njena zaštita na području Unsko-sanskog kantona

Kada govorimo o krivičnom djelu silovanja, potrebno je žrtvi prioritarno pružiti jak osjećaj satisfakcije, zadovoljavajući tretman kroz cio krivični postupak (pred policijom, tužilaštvom i u toku postupka suđenja pred sudom), izbjegavajući svaki višestruki vid viktimizacije, praćene kombinacijom fizičkog, psihičkog i seksualnog nasilja. Oštećenoj osobi krivičnim djelom silovanja, povrijeđeno je, pored prava slobode izbora seksualne prirode, i njena časti, dostojanstvo, iz koga razloga je važna pravovremena, brza reakcija policijskih i pravosudnih organa, što dovodi do pružanja žrtvi brze i što adekvatnije pravde.

Na području Unsko-sanskog kantona, svaka žrtva krivičnog djela silovanja aktivno učestvuje tokom sudskog postupka, njenim saslušavanjem na glavnom pretresu, zatim postavljanjem imovinsko-pravnog zahtjeva u vidu svojevrstne adekvatne satisfakcije za pretrpljeni napad. U kantonu se pojam žrtve propisuje kroz pojam oštećene osobe. U međunarodnom materijalnom i procesnom zakonodavstvu, primjetno je da je pojam žrtve krivičnog djela silovanja poboljšan donošenjem Direktive evropskog parlamenta i Vijeća o uspostavi minimalnih standarda za prava, podršku i zaštitu žrtava krivičnog djela. U Direktivi, žrtva se definiše kao fizička osoba koja je pretrpjela štetu, fizičku ali i društvenu povredu, emotivno stradanje, ekonomski gubitak, koji je direktno uzrokovan krivičnim djelom (Priručnik za postupanje u slučajevima rodnozasnovanog seksualnog nasilja nad ženama i djecom za policiju, tužitelje i sudije, 2018). Direktiva je obavezujuća u primjeni zemalja članica EU, kada su u pitanju krivična djela, a s obzirom da je BiH u pregovorima o pristupanju EU, i u obavezi je uskladiti svoje krivično zakonodavstvo sa EU standardima, inkorporiranjem sadržaja navedene Direktive u svoj zakonodavni sistem, poboljšaće se i sam odnos prema žrtvama krivičnog djela silovanja na području BiH. Kada je u pitanju imovinsko-pravni zahtjev žrtava krivičnog djela silovanja na području Unsko-sanskog kantona, primjetno je da ga oštećene osobe postavljaju. Treba istaći da ono što žrtve dobijaju, skoro u 99% slučajeva osuđujućih odluka na području kantona je upućivanje oštećene osobe sa navedenim zahtjevom na parnični postupak.

Time se žrtva upućuje na još jedan vid ponovne viktimizacije, izlaganju u parničnom postupku kroz sve dokazne materijalne ponovnom svjedočenju. Bolja praksa bi bila ubuduće, a istovremeno i preporuka, da kad su u pitanju krivična djela silovanja, treba u svakom konkretnom krivičnom postupku nastojati što češće, provoditi potrebna vještačenja u toku glavnog pretresa, na osnovu čega bi postupajući sud u krivičnom postupku, žrtvi dosuđivao adekvatnu naknadu u pogledu postavljenog imovinsko-pravnog zahtjeva. Time bi se svaka žrtva zaštitila od ponovne viktimizacije², stresa i psihički specifične traume, prilikom parničnog postupka.

RADNJA IZVRŠENJA KRIVIČNOG DJELA SILOVANJA

Kada govorimo o grupi krivičnih djela u KZ F BiH pod nazivom Krivična djela protiv spolne slobode i morala, onda se radi o krivičnim djelima kod kojih se napada ne samo na polni moral, nego se napada istovremeno i na slobodu odlučivanja pojedinca o njegovom polnom životu. Ovim krivičnim djelima se vrijeđa polni moral, ali i moralna shvatanja određene sredine, te kako svi pripadnici jedne društvene zajednice imaju npr. slobodu odlučivanja, slobodu glasanja, tako trebaju imati i slobodu na polni slobodan izbor.

Silovanje je krivično djelo protiv polnog slobode, čija radnja izvršenja se sastoji u prinudi na vršenje obljube. prinuda se vrši upotrebom sile ili prijetnje da će se napasti na život tog lica, ili njemu nekog bliskog lica, s ciljem slamanja otpora i ostvarivanja seksualnog čina (Vasić,

² U dijelu ovog rada biće riječi i o sudskoj praksi na području kantona, čime se nastoji ukazati na statistiku imovinsko-pravnih zahtjeva, koji su u gotovo svim osuđujućim presudama, takvi da se oštećena osoba upućuje da u parnici ostvari svoj eventualni imovinsko-pravni zahtjev.

2019:88). Krivično djelo silovanja može se izvršiti samo činjenjem, tj. preduzimanjem sile ili prijetnje, te je očigledno da se radi o dvoaktnom krivičnom djelu. Ono se sastoji od obljube (sama po sebi nije kažnjiva protivpravna radnja), ali koja, kada se preduzima izražavanjem jasne prijetnje, tek se od tog momenta ostavljuje potreban krivično-pravni aspekt kažnjivosti, prijetnja da će se napasti na tijelo ili život silovane osobe, ili njoj nekog bliskog lica, te koja je takvog intenziteta da se slama svaki vid otpora silovane osobe. Krivično djelo silovanja postoji i kada se na opisani način preduzima i sa obljubom izjednačena polna radnja. Postoje dvije su vrste sile, koja se primjenjuje kod izvršenja ovog krivičnog djela, fizička (*vis absoluta*) i psihička, verbalna prijetnja (*vis compulsiva*).

Krivično djelo je svršeno sa početkom prodiranja muškog polnog organa u polni organ ženske osobe ili s njim izjednačen otvor druge osobe (muškog pola). Pošto se krivično djelo sastoji u prinudi na obljubu pokušaj počinje sa početkom upotrebe sile, ali pošto je potrebno uvlačenje uda (mada i djelimično) sve do ovog momenta postoji samo pokušaj (Tahović, 1961:172). Kada uporedimo današnje naše krivično zakonodavstvo, ovako postavljen teoretski pravni okvir inkriminacije kod krivičnog djela silovanja, njegovog pokušaja, isto važi i pored obljube preduzetih radnji koje su s njom izjednačene.

U sudskoj praksi, na području USK, sudovi se susreću sa krivičnim djelima silovanja koja su izvršena i silom i prijetnjom, npr. na navedeni način: „...došao do kuće u kojoj je živjela oštećena kao podstanar, nakon što je ušao u dvorište, zatekao je istu da stoji u dvorištu, pa je bez ikakvog povoda, počeo da je verbalno vrijeđa i napada sa riječima da ne dira cvijeće sa groba njegove bake, te je prišao istoj i sa svojom rukom počeo je udarati u predjelu glave, lica i tijela, a potom vući po dvorištu, od kojih udaraca je oštećena pala na tlo ispred ulaza u kuću, udarivši glavom o tlo i dok je ležala na tlu, oštećena je glasno zvala „upomoć“, braneći se sa drvenim štapom, koji je imala kod sebe, te s namjerom da izvrši obljubu nad oštećenom, optuženi je nasilno uzeo štap iz njenih ruku i odbacio ga, a potom držeći je jednom svojom rukom, svukao sa nje garderobu – gaćice, nakon čega je i sa sebe skinuo trenerku i crni šaršav do koljena i čvrsto držeći i stiskajući oštećenu za njene ruke i pored njenog opiranja i odgurivanja, kao i glasnog zvanja „upomoć“, legao na nju i sa svojim polnim organom ušao u njen polni organ, te je na taj način nasilno izvršio spolni odnošaj sa istom, nanijevši joj tom prilikom lake tjelesne povrede u vidu nagnječenja – razderne rane čeonog regije, dvije nagnječno razderne rane potiljačne regije, tri krvna podliva na lijevoj nadlaktici, oguljotinu u predjelu lijevog ramena, krvni podliv desne nadlaktice, krvni podliv desne zadnjične regije i dva krvna podliva sa unutrašnje strane desne nadkoljenice i razderotine u predjelu vestibuluma i karunkule vanjskog spolovila, a nakon izvršenog spolnog odnošaja, podigao se i udaljio u pravcu porodične kuće, ostavljajući oštećenu uznemirenu i u strahu sa nanesenim tjelesnim povredama“ (Opštinski sud u Sanskom Mostu, 22 0 K 040263 17 K od 17.12.2018. godine).¹

U navedenom konkretnom primjeru krivično djelo silovanja, nalazi se opis svih zakonom propisanih radnji izvršenja, te prijetnja vrijeđanjem, zatim fizička sila kojim se sveukupno slamao otpor žrtve, te ukazujemo kroz konkretan primjer iz sudske prakse, da se ovo krivično djelo može izvršiti samo sa direktnim umišljajem usmjeren na zadovoljavanje polnih nagona prisilnom obljubom, dakle, učinilac je svjestan da je za slamanje otpora žrtve potrebna sila, koju i manifestuje kao *vis absoluta* ili/i *vis compulsiva*. Međutim, u ovom radu nastojim do nglasimo da nije uvijek potrebna vidljiva fizička sila, odnosno da je postojala sila koja je slomila otpor žrtve, a da ona nije vidljiva spolja. Ovaj stav je izrazio i M. Škulić (Škulić, 2017:404), koji kaže da čak i nedostatak spermatozoida u brisu oštećene ili tjelesnih povreda na tijelu, ne mora biti jedini dokaz da bi se posumnjalo na iskaz oštećene da je učinilac nad njom izvršio prisilnu obljubu.

Postojanje vidljivih tragova otpora žrtve, može da zavisi npr. od uzrasta žrtve. Otpor koji može da pruži npr. dijete, maloljetnik, ženska osoba sitnije građe, tj. gdje je za slamanje otpora ovakve osobe potrebna sila manjeg intenziteta, pa čak i verbalna prijetnja je dovoljna da se

slomi njen otpor. Prijetnja treba biti neposredna, ne neka buduća, dakle, ozbiljno ostvariva, odmah nakon odbijanja prisilne oblube.

Otpor žrtve u vezi sa radnjom izvršenja krivičnog djela silovanja

U pogledu svijesti učinioca krivičnog djela, krivično djelo silovanja može se izvršiti samo sa umišljajem, kako sa direktnim umišljajem, tj. da je učinitelj krivičnog djela bio svjestan sile ili prijetnje koju usmjerava ka žrtvi, te svjestan da žrtva ne pristaje na seksualni odnos, ali i sa eventualnim umišljajem, tj. da je učinitelj krivičnog djela bio svjestan da žrtva ne pristaje na seksualni odnos, pa čak i ne pruža otpor, ali je ipak radnju izvršenja seksualnog napada ostvario.

Kako bismo stepen otpora žrtve mogli pravilno cijiniti, kod krivičnog djela silovanja, a s obzirom da ne postoji neki unaprijed određen šablon koji bi razjasnio i riješio, koji je to stepen otpora minimalno potreban da žrtva iskaže, sud će u konkretnom slučaju cijeni sve objektivne i subjektivne okolnosti. Sud će cijiniti svaki dokaz pojedinačno i zajedno sa drugim dokazima u spisu predmeta, da bi utvrdio stepen otpora žrtve i u skladu sa istim ocijenio stepen krivnje samog učinioca krivičnog djela. Kod ovog krivičnog djela, kao sila se može javiti i određena omamljujuća sredstva (npr. droga za silovanje), određene hipnoze žrtve, navođenje na prekomjerno konzumiranje alkohola, sve s ciljem da bi se olakšalo izvršenje krivičnog djela silovanja, odnosno slomio otpor žrtve.

Pravosudni organi, policija, tužilaštva i sudovi, kod krivičnog djela silovanja, kao bitnu činjenicu posebno cijiniti iskaz oštećene osobe. Sud često iz iskaza žrtve može dobiti jasnu predstavu, da li je bilo pristanka kod polnog odnosa ili nije, kada je žrtva e jasno rekla „Ne“. Sve što je nakon izgovorenog „Ne“ uslijedilo, mora se jasno razumijevati kao krivično djelo protiv polne slobode. Određena specifičnost kod krivičnog djela silovanja jeste i ta što uglavnom ne postoje neposredni svjedoci, već uglavnom su sami učinilac i žrtva, gdje upravo iskaz oštećene osobe, pred sudom predstavlja i najodlučniji dokaz.

Danas, u XXI vijeku, svaka odrasla osoba zdravog razuma, mora znati da izgovoreno „Ne“ uvijek i jedino znači upravo to – jasno Ne. Ukoliko je do krivičnog djela silovanja, i pored protivljenja, ipak došlo, tada se učiniocu, prilikom odmjerenja krivično-pravne sankcije ne bi trebale iznalaziti i navoditi uglavnom nikakve olakšavajuće okolnosti. Posebno bi bilo nedopustivo u sudskoj presudi navesti da je, npr. učinilac otac maloljetnog djeteta, mlađe životne dobi, starije životne dobi, nezaposlen itd., jer upravo izrečena kazna zatvora u dužem trajanju omogućava prevashodno zaštitu društva u cjelini (generalnu prevenciju). Posmatrano na području kantona, teritorijalno manje jedinice, zadržavanje svakog učinioca krivičnog djela silovanja na dužem izdržavanju kazne, svojevrsan je vid i povjerenja u sigurnost i zaštitu svih žitelja konkretnog mjesta.

Kada se pogleda kaznena politika na području USK-a, možemo reći da je ona zadovoljavajuća, s obzirom da od traženih prvostepenih presuda, prilikom izrade ovog rada, dobili smo ukupno šest, i to od: Opštinskog suda u Bihaću dvije presude, Opštinskog suda u Cazinu tri presude i Opštinskog suda u Sanskom Mostu jednu presudu, dok prvostepeni sudovi u Velikoj Kladuši i Bosanskoj Krupi nisu nam dostavili tražene pravosnažne presude. Analizom dostavljenih presuda, utvrdili smo da nijedan sud nije za krivično djelo silovanja izrekao kaznu zatvora ispod zakonskog minimuma. Samo je u jednoj presudi Opštinski sud u Cazinu (Opštinski sud u Cazinu, 20 0 K 048105 17 K od 20.10.2020. godine). bio izrekao kaznu zatvora učiniocu krivičnog djela silovanja u zakonskom minimumu, tj 1 (jednu) godinu, a koju presudu je Kantonalni sud u Bihaću (Kantonalni sud u Bihaću, 20 0 K 048105 20 Kž od 26.11.2020. godine), po žalbi KT USK Bihać, preinačio navedenu presudu, tako što je izrekao kaznu zatora od 2 (dvije) godine. Upravo se u ovom konkretnom predmetu može ilustrirati primjer davanja značaja olakšavajućim okolnostima učiniocu krivičnog djela, prilikom izricanja krivično-

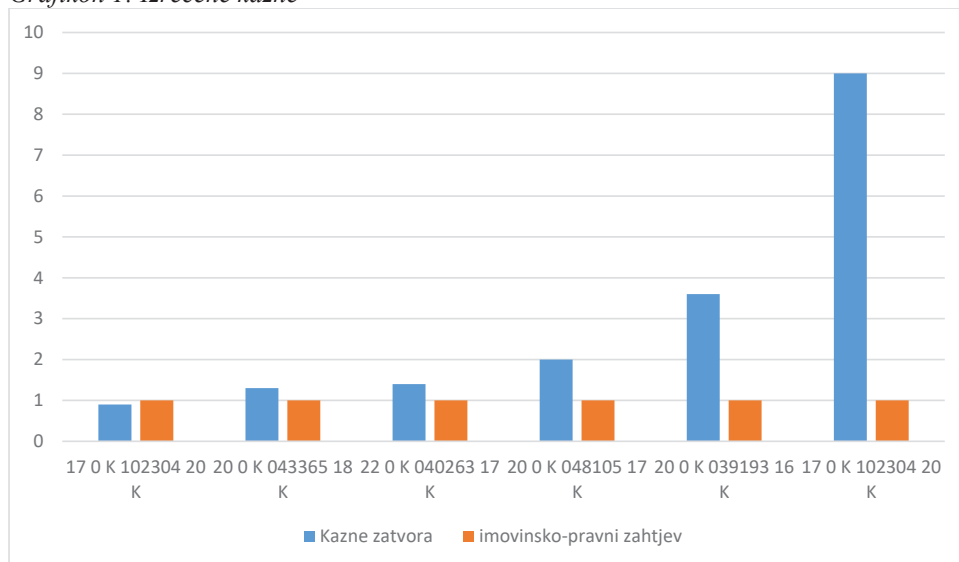
pravne sankcije, s obzirom na činjenični opis krivičnog djela iz optužnice: „...dana 24.04.2015. godine između 12,00 i 14,00 sati, u mjestu xxxx, općina xxxx u neposrednoj blizini xxxx, upravljajući svojim vozilom marke VW Golf 2 u kojem se nalazila i njegova djevojka sa kojom se upoznao putem društvene mreže zaustavio vozilo na livadi nakon čega su izašli iz vozila da bi osumnjičeni sa zadnjeg sjedišta uzeo pokrivač (deku), koju je spustio na zemlju pored auta, te pozva xxxx da sa njim sjedne da razgovaraju, što je ona učinila da bi nakon toga osumnjičeni počeo da dira o grudima, na što je ona negodovala, te odgurivala ga od sebe govoreći mu da ne želi da s njim ima seksualne odnose, s obzirom da do tada nije imala ni momka, nakon čega je osumnjičeni upotrebom fizičke snage povukao oštećenu za noge prema sebi, te neobraćajući pažnju na njene molbe da je pusti da to ne želi izvršio spolni odnošaj nad njom, pri tom joj ponavljajući da o ovome nikom ne smije reći ni riječ...Dakle, upotrebom sile i prijetnje prisilio drugu osobu na spolni odnošaj...“. Prilikom preinačenja navedene presude, Kantonalni sud u Bihaću je našao za osnovan dio žalbe KT USK Bihać, posebno u dijelu da je prvostepeni sud olakšavajuće okolnosti na strani optuženog (priznanje, mlađa životna dob, da je sada roditelj 2 djece, ranija neosuđivanost), precijenio, dao im preveliki značaj, kada je u pitanju konkretno izvršeno krivično djelo silovanja. U ovom radu posebno i naglašavamo dio presude drugostepenog suda u kome se navodi: „...To prije svega kada se ima u vidu drskost, upornost i bezobzirnost prilikom poduzimanja radnji izvršenja od strane optuženog, kao i njegove planske aktivnosti prije kontakta sa oštećenom, obzirom da je već unapred u autu imao pripremljenu deku na kojoj je počinio predmetno krivično djelo. Na to ukazuje i činjenica da se radilo o prvom kontaktu i susretu optuženog i oštećene, da je dogovor bio da idu na kafu, da optuženi nije odustao od svoje namjere i nakon što je oštećena dovezena od strane oca na mjesto gdje je dogovoren susret, te je otac oštećene razgovarao sa optuženim i rekao mu da oštećenu vrati kući...“. Upravo reakcijom drugostepenog suda u žalbenom postupku, optuženom je izrečena kazna zatvora od 2 (dvije) godine, koja prema ocjeni višeg suda odgovara stepenu krivične odgovornosti učinioaca, da se olakšavajuće okolnosti ne trebaju precjenjivati. Želimo da ukažemo, da je svaka izrečena kazna zatvora u dužem trajanju iznad zakonskog minimuma kod krivičnog djela silovanja, neophodna kao pokazatelj postignute svrha kažnjavanja (generalna prevencija). Na takav način će se još bolje učvrstiti odvratajući stav prema potencijalnim učiniocima ovog krivičnog djela, ili ponavljanja od strane istih učinilaca. Što se tiče specijalne prevencije, ona zavisi od mnogo faktora, kako od ličnosti samog učinioaca, resocijalizirajućeg tretmana tokom izdržavanja same kazne zatvora, te nikada sa sigurnošću i ne možemo reći, koliki prevaspitni uticaj će neka izrečena kazna zatvora imati na svakog konkretnog učinioaca. Međutim, nužnost sankcionisanja kroz njegovu osudu upravo kaznom zatvora u dužem vremenskom trajanju, mogla bi se uzeti za jedan od mogućih načina rješavanja pojave ovakvog vida inkriminacije u Unsko-sanskom kantonu.

KRIVIČNO DJELO SILOVANJA U SUDSKOJ PRAKSI NA PODRUČJU UNSKO-SANSKOG KANTONA

Nakon analiziranja prikupljenih podataka, od strane prvostepenih sudova i Kantonalnog tužilaštva Unsko-sanskog kantona, primijeti se da u periodu šest godina (2015 – 2020) vrlo je mali broj donesenih presuda za krivično djelo silovanja. Od prikupljenih šest presuda, u jednoj je presudi je izrečena uslovna osuda za krivično djelo silovanja u pokušaju. U ostalih pet presuda izrečene su kazne zatvora iznad zakonskog minimuma, dok je u jednoj presudi za 4 krivična djela silovanja koje je izvršio isti učinilac, sud je utvrdio za svako od njih kaznu zatvora u trajanju od 2 (dvije) godine i 4 (četiri) mjeseca, te izrekao jedinstvenu kaznu zatvora od 9 (devet) godina. Ova izrečena kazna je, prema podacima prikupljenim na području kantona i najstrožija kazna zatvora izrečena za krivičnog djela silovanja. Uu svih šest presuda, oštećena

osoba je sa imovinsko-pravnim zahtjevom je upućena na parnični postupak, sve detaljnije prikazano na grafikonu broj 1.

Grafikon 1: Izrečene kazne

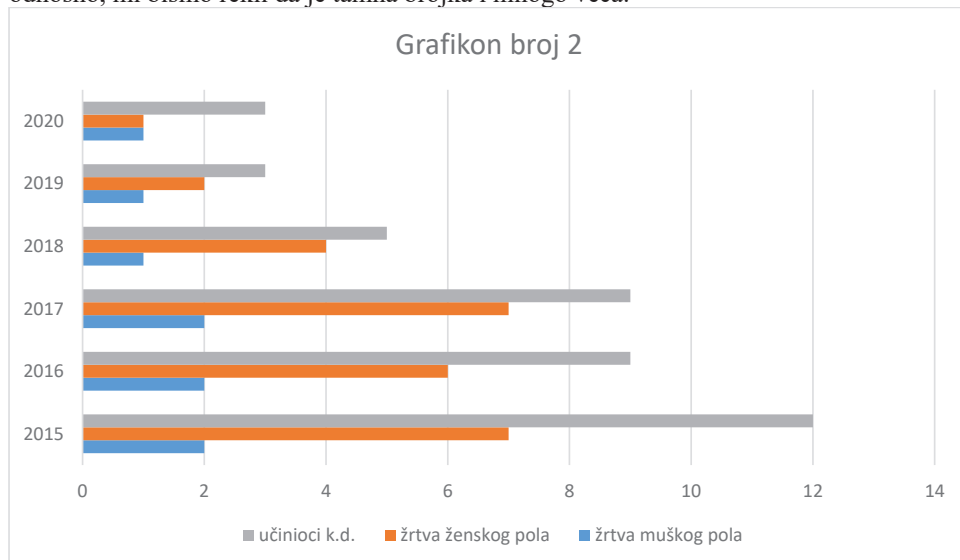

Iz navedenih presuda zaključuje se da su svi učinitelji (osuđeni) osobe muškog pola, a oštećene (žrtve) ženskog pola. Kada je u pitanju presuda za krivično djelo silovanja u pokušaju, bitno je napomenuti, da je učinitelju izrečena, prema našem mišljenju, adekvatna krivično-pravna sankcija, jer je izostala radnja izvršenja krivičnog djela silovanja, te se shvrha mogla postići, kako generalna tako prije svega specijalna prevencija kod učinioaca, uslovnim rokom provjeravanja od 2 (dvije) godina, iako je sila i prijetnja primijenjena³.

Od strane KT USK Bihać, za istraživani period od 1.1.2015. godine do 31.12.2020. godine, dobili smo podatke, da je za pet posmatranih godina bilo ukupno 37 tužilačkih predmeta, formiranih protiv 42 osumnjičena lica, da se u tri predmeta radilo o po dva osumnjičena

³ Opštinski sud u Bihaću, 17 0 K 096131 19 K: „...kriv je, što je, dana 09.06.2017. godine oko 21,20 sati, u Bihaću, u ulici Bašlučka bb, došao kući C.R., s kojom se prethodno dogovorio putem face-booka da će je posjetiti, a koju je od ranije poznao jer je ista roditelj njegove supruge i znao je da živi sama, pa kada ga je C.R. pustila u kuću u kojoj se nalazila sa O.H., a nakon što je O.H. ubrzo napustila kuću i kada su ostali sami, rekao je C.R. da sjedne pored njega, a kada je ova to odbila, sjeo je pored nje na ugaonu garnituru i snažno je obgrlio sa obje ruke i rekao joj da će je ugristi, te se ista, shvativši njegovu namjeru, usprotivila na način da se istrgnula iz njegovog naručja i pokušala ustati u čemu ju je optuženici spriječio, pa ju je uzeo u naručje i snažno bacio na ugaonu garnituru, kojom prilikom je oštećena zadobila povrede u predjelu desne nadlaktice i lijeve natkoljenice i rekao joj „sad ćeš vidjeti“, pa je u namjeri da sa C.R. ima spolni odnos, otkopčao rajfešlus na svojim hlačama i istu rukom uhvatio u predjelu međunožja, a kada se oštećena uspjela osloboditi i kada je ustala sa ugaone garniture i stala na drugi kraj iste, optuženici joj je rekao „budeš li vrištala...“, pa je oštećena iz straha skočila sa garniture i potrcala prema kupatilu u namjeri da se u istom zaključa, ali ju je osumnjičeni u tome spriječio tako što ju je sustigao i onemogućio joj da zatvori vrata kupatila koja je podbočio svojom rukom, te ušao u kupatilo u kojem se oštećena sakrila između tuš kabine i umivaonika, a nakon što je vidio da je ista vidno uznemirena i uplašena, rekao joj je da se smiri, pozvao je da izade iz kupatila i odustao od svoje namjere, te napustio kuću. Dakle, drugu osobu upotrebom sile i prijetnje da će izravno napasti na njezin život pokušao prisiliti na spolni odnos...”

učinioca krivičnog djela silovanja, u jednom tri osumnjičena, a da je u ostalih 32 predmeta se radilo sa po jednim osumnjičenim licem. Dalje, sva prijavljena lica kao suspekti učinioci krivičnog djela silovanja su muškog pola, dok se kao oštećena lica pojavljuju 9 muških i 28 ženskih. Time se potvrđuje i naša teza s početka našeg rada, da oštećena osoba kod krivičnog djela silovanja može da bude i muškog pola, iako je to uglavnom smatrano za nemoguće, odnosno, mi bismo rekli da je tamna brojka i mnogo veća.

Iz podataka dobijenih iz KT USK Bihać, a prikazanih u Grafikonu broj 2., jasno se da zaključiti da je mnogo veći broj prijavljenih krivičnih djela silovanja od izrečenih pravosnažnih presuda od strane sudova, te da po svim posmatranim godinama, bilo je određen broj muških žrtava krivičnog djela, a da su u većem broju žrtve ženskog pola, a da se generalno smanjivao broj prijave s godinama, tako da je 2020. godine u odnosu na 2015. godinu, bilo manje 7 predmeta i manje 9 prijavljenih osumnjičenih lica, što bi se moglo pripisati određenom doprinosu pravosuđa u Unsko-sanskom kantonu, da se specijalnom, ali i generalnom prevencijom utiče na sve stanovnike kantona, da ne čine ova krivična djela. Možemo istaći da je i veliki broj krivičnih djela silovanja na području kantona koji nikada ne budu prijavljeni, određena „tamna brojka“, a niti je došlo do kažnjavanja učinitelja krivična djela silovanja. Sigurni smo da je prisutna velika šutnja među žrtvama i danas.

ZAKLJUČAK

Važno je ukazati na potrebu da se pri sankcionisanju krivičnih djela silovanja, u krivičnim osuđujućim presudama, a nakon što se na glavnom pretresu izvedu dokazi, da se u svakoj konkretnoj osuđujućoj krivičnoj presudi dosudi eventualno postavljeni imovinsko-pravnog zahtjev oštećenoj osobi. Time bi žrtva izbjegla ponovnu viktimizaciju, u parničnom postupku prilikom svjedočenja na određene okolnosti, dakle, kada god je to moguće, potrebno bi bilo izbjegavati dvostruku viktimizaciju žrtve. Smatramo, da svaki prvostepeni sudija u krivičnom predmetu ima sasvim dovoljno osnova, dokaza i stvorenog uvjerenja, da se upusti i u raspravljanje u pogledu postavljenog imovinsko-pravnog zahtjeva, odnosno, sasvim je realno da se u krivičnom postupku taj zahtjev i dosudi. Skrenuli bismo pažnju i na seksualnu konotaciju skoro svakog segmenta naših života. Česta je pojava npr. reklamiranja sportskih kladionica, sa oskudno odjevenim ili pak potpuno razodjevenim ženskim, ali i muškom

modelima na bilbordima na javnim mjestima. Takođe, prisutna je i seksualizacija masmedija, reklame hrane i pića, sladoleda, muškim i ženskim modelima prenatraglašenih oblina, što u prvom dojmu potiče na pretjeran i neumjesan hedonizam, u baš svakoj prilici. Na „svakom koraku“ se ljudsko tijelo tragetira kao objekat zadovoljstva, seksualno eksplicitni sadržaji su lako dostupni djeci i maloljetnicima. Vrlo često u dnevnoj štampi, određenih dnevnih novina, na njihovoj prvoj ili drugoj unutrašnjoj strani se nalazi eksplicitna fotografija nage žene, sa citatom nevezanim za bilo šta što bi dnevna štampa trebala da prezentuje (npr. „kod mene može i bez popusta“, „vruće mi je“ i sl.) Potrebno je sistemski urediti ovo područje neizostavnom reakcijom zakonodavca, urediti javni prostor koji je gore opisan i dostupan svima, propisati sankcije za one koji se ne pridržavaju propisanog načina poslovanja, oglašavanja, a u cilju, između ostalog, preventivnog uticaja i zaštite društva od seksualnih konotacija bilo koje vrste. Potrebna je bolja i adekvatna obrazovno-sistemska reakcija na mlade, kroz sistem školstva u smislu zaštite seksualno-reproduktivnog zdravlja. Informisanost i podizanje svijesti o zaštiti žrtava krivičnog djela silovanja, moguć je i kroz određen TV program edukativnog karaktera, Tv emisije, tematska predavanja, okrugli stolovi u organizaciji određenih udruženja koja podržavaju zaštitu žena, zaštitu žrtava uopšte, reklamnih kampanja, bilbordima u svakom gradu Kantona, s ciljem da se što bolje utiče na društvenu osviještenost, zaštitu mladih, zaštitu njihovog polnog integriteta, te poruka žrtvama krivičnog djela silovanja da nisu same, izopštene, već da su dobro došle u društvo i zaštićene od istog

LITERATURA

- Babić, M. i Marković, I. (2011). *Krivično pravo: Opšti dio*. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Jovašević, D. i Ikanović, V. (2012). *Krivično pravo Republike Srpske; Opšti deo*. Banja Luka: Panevropski Univerzitet „Apeiron“.
- Stojanović, Z. (2015). *Krivično pravo: Posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga Beograd.
- Lazarević, Lj. (2000). *Krivično pravo Jugoslavije: Opšti deo*. Beograd: savremena administracija.
- Tahović, J. (1961). *Krivično pravo: Posebni deo*. Beograd: Savremena administracija.
- Škulić, M. (2017). *Krivično djelo silovanja i krivičnom pravu Srbije. Crimen (VIII)*, broj 13, str. 394 – 441.
- Vasić, M. (2019). *Krivično djelo silovanja u Republici Srpskoj. Anali Pravnog fakulteta u Zenici*, broj 24 (13), str. 85 – 96.
- Priručnik za postupanje u slučajevima rodnozasnovanog seksualnog nasilja nad ženama i djecom za policiju, tužitelje i sudije. (2018). *Udruženje „Zemlja djece BiH*. Tuzla.
- Konvencija Vijeća Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici od 11. maja 2011. godine, a koju je Bosna i Hercegovina potpisala 2013. godine.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije BiH, broj: 36/03, 21/04 – ispr., 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16 i 75/17.
- <https://balkans.aljazeera.net/blogs/2017/5/29/silovanje-sadisticki-zlocin-kroz-historiju>
- Presuda Opštinskog suda u Bihaću, br. 17 0 K 096131 19 K od 28.4.2021. godine.
- Presuda Opštinskog suda u Bihaću, 17 0 K 102304 20 K od 19.2.2020. godine.
- Presuda Opštinskog suda u Sanskom Mostu, 22 0 K 040263 17 K od 17.12.2018. godine.
- Presuda Opštinskog suda u Cazinu, 20 0 K 048105 17 K od 20.10.2020. godine.
- Presuda Kantonalnog suda u Bihaću, 20 0 K 048105 20 Kž od 26.11.2020. godine.
- Presuda Opštinskog suda u Cazinu, 20 0 K 039193 16 K od 8.3.2021. godine.
- Presuda Opštinskog suda u Cazinu, 20 0 K 043365 18 K od 20.5.2019. godine.

OBLAST TURIZMA I HOTELIJERSTVA
/TOURISM AND HOTEL MANAGEMENT

UPRAVLJANJE AGROTURIZMOM U BOSNI I HERCEGOVINI STANJE I PERSPEKTIVE

UDK338.48:63 (497.6)

DOI: 10.7251/ZUPS2509199D

Originalni rad

Mirjana Delić-Jović^{1*}

Fakultet za ekologiju Univerzitet za poslovne studije Banjaluka, Jovana Dučića 23a Banjaluka

Aleksandra Vujko²

Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment Univerzitet Singidunum, Danijelova 32 Beograd

Biljana Radenović Kozić¹

Fakultet za primjenjenu ekonomiju Univerzitet za poslovne studije Banjaluka, Jovana Dučića 23a Banjaluka

mdelicjovic@yahoo.com

Sažetak: Zajednička poljoprivredna politika i nacionalne politike ruralnog razvoja posvećuju sve veću pažnju agroturizmu. Ovaj oblik turizma u Bosni i Hercegovini još uvijek nije dovoljno razvijen, niti integrisan u turističku ponudu. Agroturizam predstavlja šansu za revitalizaciju ruralnih područja u Bosni i Hercegovini, ali i razvoj preduzetništva na poljoprivrednim gazdinstvima. Tako je cilj, ovog rada, analizirati trenutno stanje, provesti anketno istraživanje o stanju i perspektivama razvoja ovog oblika ruralnog turizma, kao i komparirati dobijene rezultate sa drugim državama, te kroz zaključke dati smjernice i doprinos pozicioniranju i konkurentnosti agroturizma na području Bosne i Hercegovine. Metode korišćene u radu su metode analize i sinteze, te metode dedukcije i komparacije uz prikupljanje, grafički i tabelarni prikaz podataka provedenog anketnog istraživanja na uzorku od 215 ispitanika, tokom 2023. godine. Iz rezultata provedenog anketnog istraživanja vidljivo je da je 87,7% ispitanika odgovorilo da agroturizam nije dovoljno razvijen u Bosni i Hercegovini, te 85,2% njih smatra da bi agroturizam unaprijedio razvoj ruralnih područja, međutim, u značajno nižim procentima smatraju dovoljnom podršku lokalne zajednice za unaprjeđenje agroturizma (12,8%). Vidljivi su niži procenti i u djelu istraživanja koje se odnosi na raspoloživost ljudskim resursima u ruralnim područjima (25,4%), ali i na zadovoljstvo marketing strategijom (12,2%). Pregledom SWOT analize kao slabosti, posebno se ističu: loš marketing, amaterski menadžment, nizak nivo organske proizvodnje, te nedostatak zvanične statistike na državom nivou. Ipak, gastronomska ponuda, kulturni događaji, korišćenje pomoći EU fondova i interesno udruživanje prepoznate su kao šanse razvoja.

Prema dostupnim i obrađenim podacima o stanju agroturizma, ne može se tvrditi da ovaj oblik ruralnog turizma može biti mjera razvoja ruralnih područja u Bosni i Hercegovini, bez strategijskog upravljanja u budućnosti. Potrebno je značajnije raditi na unaprjeđenju i upravljanju mjerama, kako bi se mogla očekivati ekonomska opravdanost i vidljivost uopšte. Niz aktivnosti, detektovane su kao neophodne, a to su: povećanje obima organske proizvodnje, podizanje svijesti ruralnog stanovništva o mogućnostima bavljenja agroturizmom, podizanje menadžmenta na viši nivo, unaprjeđenje marketinga i promocije, interesno udruživanje između proizvođača i gazdinstava, saradnja sa lokalnim zajednicama i drugi, svakako uz poštivanje održivosti i zaštite životne sredine.

Ključne riječi: *agroturizam, poljoprivredna gazdinstva, ruralni turizam*

MANAGEMENT OF AGRITOURISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA CURRENT STATE AND PERSPECTIVES

Abstract: The Common Agricultural Policy and national rural development policies are paying increasing attention to agritourism. This form of tourism in Bosnia and Herzegovina is still not sufficiently developed, nor integrated into the tourist offer. Agritourism represents a chance for the revitalization of rural areas in Bosnia and Herzegovina, as well as the development of entrepreneurship on agricultural farms. Thus, the aim of this paper is to analyze the current state, conduct a survey on the state and perspectives of the development of this form of rural tourism, as well as to compare the obtained results with other countries, and through conclusions give guidelines and contribute to the positioning and competitiveness of agritourism in the area of Bosnia and Herzegovina. The methods used in the paper are methods of analysis and synthesis, as well as methods of deduction and comparison, along with the collection, graphical and tabular presentation of data from a conducted survey on a sample of 215 respondents, during 2023. From the results of the conducted survey, it is evident that 87.7% of respondents answered that agritourism is not sufficiently developed in Bosnia and Herzegovina, and 85.2% of them believe that agritourism would enhance the development of rural areas. However, a significantly lower percentage of respondents consider the support of the local community for the enhancement of agritourism to be sufficient (12.8%). Lower percentages are also visible in the part of the research related to the availability of human resources in rural areas (25.4%), as well as satisfaction with the marketing strategy (12.2%). By reviewing the SWOT analysis, the weaknesses, in particular, stand out: poor marketing, amateur management, low level of organic production, and lack of official statistics at the state level. However, gastronomic offerings, cultural events, use of EU fund assistance, and interest association are recognized as opportunities for development. According to the available and processed data on the state of agritourism, it cannot be claimed that this form of rural tourism can be a measure of the development of rural areas in Bosnia and Herzegovina, without strategic management in the future. It is necessary to work more significantly on the improvement and management of measures, in order to expect economic justification and visibility in general. A series of activities have been detected as necessary, which are: increasing the volume of organic production, raising the awareness of rural population about the possibilities of engaging in agritourism, raising management to a higher level, improving marketing and promotion, interest association between producers and farms, cooperation with local communities and others, certainly respecting sustainability and environmental protection.

Keywords: *agritourism, agricultural farms, rural tourism*

UVOD

U razvijenim evropskim zemljama Zajednička poljoprivredna politika, ali i nacionalne strategije ruralnog razvoja posvećuju sve veću pažnju grani agroturizma. Agroturizam počinje da se razvija još od 1951. godine. Naime, te godine u selu *Chandal à la Javie* u Provansi u Francuskoj, senator *Emile Aubert* pokrenuo je pilot projekat organizacije turističkih usluga na seoskim turističkim domaćinstvima, čiji je cilj bio očuvanje seoskih sredina, zaustavljanje iseljavanja stanovništva iz ruralnih područja, stvaranje novih mogućnosti za zaradu kroz turističke usluge i ponovno oživljavanje lokalne poljoprivredne proizvodnje.

Prema zvaničnim podacima u Bosni i Hercegovini ovaj oblik turizma još uvijek nije dovoljno razvijen, niti integrisan u turističku ponudu. Prema iskustvima i dobrim praksama evropskih zemalja agroturizam predstavlja šansu za revitalizaciju ruralnih područja u zemljama kao što je Bosna i Hercegovina, ali i za razvoj preduzetništva na poljoprivrednim gazdinstvima.

Analizirajući savremenu turističku potražnju, izdvajaju se posebne potrebe za razvoj agroturizma u ruralnim područjima kroz niz zahtjeva, kao što su: zahtjevi za ekološki kvalitetnom i zdravstveno-rekreativnom funkcijom receptivnih prostora, zahtjevi za “zelenim” destinacijama, neurbanizovanim i zaštićenim prirodnim resursima, kao i područjima sa značajnim kulturno-istorijskim obilježjima itd. Neophodnom se nameće i saradnja poljoprivrednih gazdinstava sa lokalnom zajednicom, te zajedničko planiranje događaja i manifestacija, kroz koje bi se dobio cjeloviti turistički proizvod. Na ovaj način se jača agroturizam u lokalnim zajednicama, te povećava konkurentnost tih zajednica.

Posebno značajnim se smatra povećanje obima organske proizvodnje, podizanje svijesti ruralnog stanovništva o mogućnostima bavljenja agroturizmom, podizanje menadžmenta na viši nivo, unaprjeđenje marketinga i promocije, interesno udruživanje između proizvođača i gazdinstava, svakako uz poštivanje održivosti i zaštite životne sredine.

Cilj ovog rada je analizirati trenutno stanje, provesti anketno istraživanje o stanju i perspektivama razvoja ovog oblika ruralnog turizma, kao i komparirati dobijene rezultate sa drugim državama, te kroz zaključke dati smjernice i doprinos pozicioniranju i konkurentnosti agroturizma na području Bosne i Hercegovine.

MATERIJAL I METODE RADA

Metode korišćene u radu su metode analize i sinteze, te metode dedukcije i komparacije uz prikupljanje, grafički i tabelarni prikaz podataka provedenog anketnog istraživanja. Istraživanje je provedeno na uzorku od 215 ispitanika, tokom 2023. godine, na području Bosne i Hercegovine.

Broj ispitanika prikazan je prema polu i starosnoj dobi, ali i stepenu obrazovanja. Dobijeni podaci su naknadno obrađeni u MS Excel-u, te komparirani sa validnim literaturnim izvorima. Prema dobijenim rezultatima istraživanja urađena je SWOT analiza, koja daje jasniju sliku o stanju i perspektivanja agroturizma u Bosni i Hercegovini

PREGLED LITERATURE

Pojam agroturizam različito definišu različiti autori. Jedinstvena definicija ne postoji, ali najčešće se spominje kao vrsta selektivnog oblika turizma - ruralnog (seoskog) turizma. Pojam „selektivni turizam“ u regionalnoj naučno stručnoj literaturi javlja se početkom 90-ih godina dvadesetog vijeka, u krugu zadarske humanističke škole izučavanja turizma (*Jadrešić, 1991.*), ali slično i kod drugih autora (*Šergo i Tomčić, 1998.*). Paralelno s pojmom selektivni turizam javljaju se pojmovi koji ga mjenjaju, kao što su „selektivne turističke vrste“ ili „selektivne vrste turizma“ (*Luković, 2008.*). *McGehee i Kim, (2004.)* definišu agroturizam kao dio ruralnog turizma koji je vezan uz poljoprivrednu proizvodnju, a obuhvata aktivnosti na poljoprivrednim gazdinstvima, edukaciju, dnevne posjete i slično. Ovi autori, “*Farm tourism*”, definišu kao podvrstu agroturizma sa smještajem turista na poljoprivrednom gazdinstvu, gastronomskim ponudama sa gazdinstva, te aktivnostima vezanim uz gazdinstvo, kao i učešće u poljoprivrednim djelatnostima.

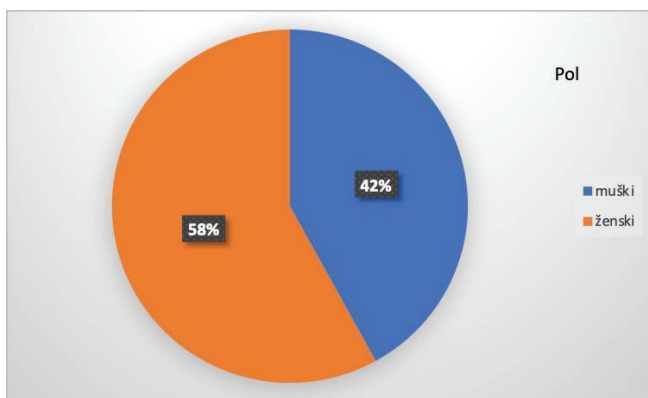
Clemens (2004.) u svom istraživanju ističe mogućnost ostvarivanje dodatnog profita na poljoprivrednim gazdinstvima sa relativno malim obradivim površinama, kroz različite aktivnosti, između ostalih i agroturizam. (*Siti-Hajar et. al., 2015.*) u svom istraživanju na temu agroturizma navode da diversifikacija poljoprivrednih aktivnosti u agroturizmu ima uticaj na povećanje prihoda na poljoprivrednim gazdinstvima, te da zbog potrebe poljoprivrednika za usvajanjem novih znanja i vještina agroturizam ima pozitivan efekat i na identitet samih proizvođača. U saglasnosti sa prethodnim su i rezultati studije (*Kline et al., 2015.*) u kojima se ističe da agroturizam može donijeti brojne koristi vlasnicima poljoprivrednih gazdinstava.

Ipak, neki autori smatraju da iako zajednička poljoprivredna politika i nacionalne poljoprivredne strategije, odnosno politike ruralnog razvoja posvećuju sve veću pažnju agroturizmu, ova vrsta turizma još uvijek nije dovoljno valorizovana kroz turističku ponudu (Vogt, 2013.) Na temelju toga može se zaključiti da je agroturizam ključan faktor jačanja konkurentnosti određenih lokalnih područja.

REZULTATI RADA SA DISKUSIJOM

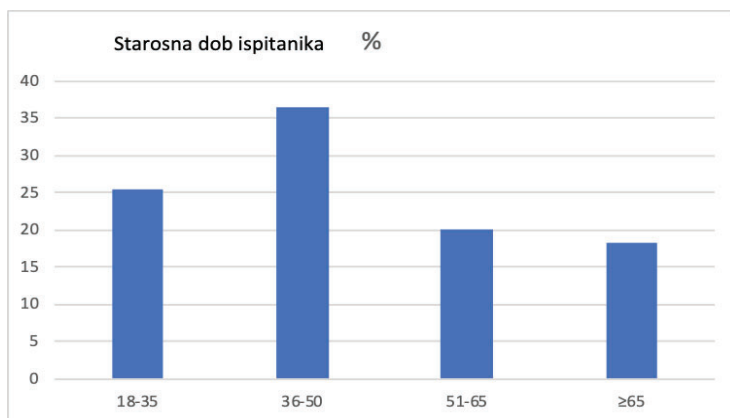
1.1. Rezultati anketnog istraživanja

Ukoliko se agroturizam u Bosni i Hercegovini smatra potencijalom za stvaranje novih usluga i povezivanje turizma s poljoprivredom, potrebno je ispitati trenutnu turističku ponudu. Prilikom ocjenjivanja agroturističke ponude potrebno je uzeti u obzir socijalnu, ekonomsku i ekološku pozadinu lokalne zajednice (Lun i sar., 2016) na kojoj se pruža usluga agroturizma. Obzirom da se agroturizam smatra šansom za revitalizaciju ruralnih područja u Bosni i Hercegovini bilo je potrebno analizirati trenutno stanje u ovoj oblasti. U provedenom istraživanju 215 ispitanika prema polu prikazano je u grafikonu 1.

Grafikon 1: Broj ispitanika prema polu

Pregledom grafikona 1 je vidljivo da je učešće ispitanika prema polu bilo 58% žena i 42% muškaraca. Starosna dob anketiranih ispitanika prikazana je u grafikonu 2.

Grafikon 2: Starosna dob ispitanika u %

Pregledom grafikona 2 uočljivo je da se starosna dob anketiranih kretala od 18,2% starosne dobi iznad 65 godina do 36,4% dobi između 36 i 50 godina, dok je učešće ispitanika dobi između 18 i 35 godina iznosilo 25,5%, a dobi između 51 i 65 godina 19,9%. U Tabeli 1 dat je prikaz stepena obrazovanja ispitanika.

Tabela 1: Stepen obrazovanja ispitanika

Stepen obrazovanja ispitanika	%
OŠ	9,2
SSS	44,4
VSS	27,1
Magisterij /doktorat	19,3

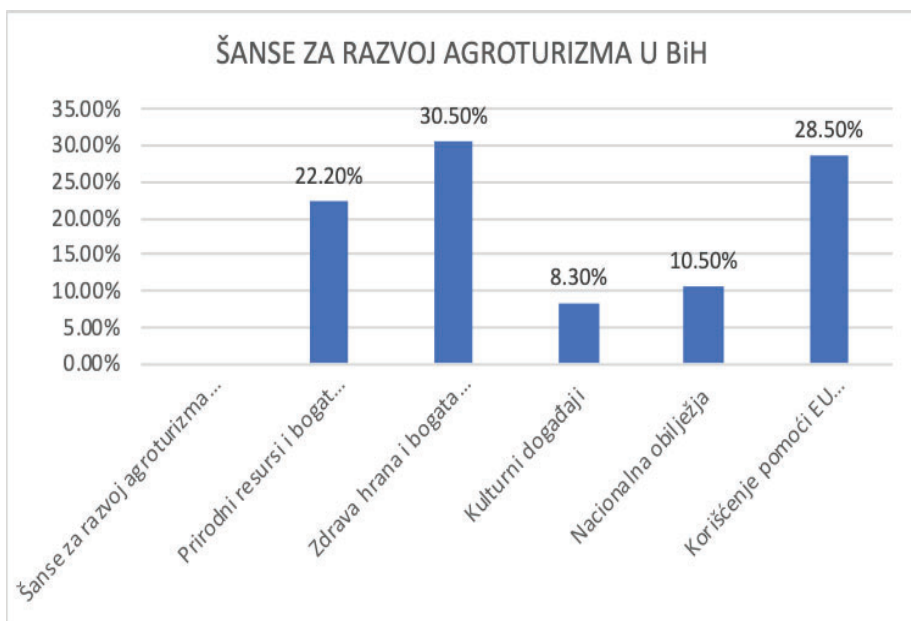
Iz tabele 1 je vidljivo da najniži procenat ispitanika ima završenu osnovnu školu (9,2%), dok je najviši procenat onih sa srednjom stručnom spremom (44,4%). U tabeli 2 dat je dio rezultata ankete, te su pozitivni tj. negativni odgovori prikazani u procentima.

Tabela 2: Rezultati ankete o stanju i raspoloživim resursima

Da li je agroturizam dovoljno razvijen u BiH	DA 12,3%	NE 87,7%
Da li bi agroturizam unaprijedio razvoj ruralnih područja	DA 85,2%	NE 14,8%
Da li imamo dovoljno razvijenu poljoprivredu proizvodnju za ovaj vid turizma	DA 73,3%	NE 26,7%
Da li raspoložemo smještajnim kapacitetima za smještaj u ruralnim područjima	DA 45,6%	NE 54,4%
Da li možemo prirodnim resursima u BiH zadovoljiti potrebe agroturističkog proizvoda	DA 75,8%	NE 24,2%
Da li imamo dovoljnu podršku lokalne zajednice za unaprjeđenje agroturizma	DA 12,8%	NE 87,2%
Da li imamo ljudske resurse u ruralnim područjima za angažman	DA 25,4%	NE 74,6%
Da li imamo povoljnu marketing strategiju	DA 12,2%	NE 87,8%
Da li imamo dostupne informacije o EU fondovima pomoći i razvoju	DA 42%	NE 58%
Da li imamo zadovoljavajuću edukaciju ruralnog stanovništva o mogućnostima i razvoju agroturizma	DA 30%	NE 70%

Iz rezultata provedenog anketnog istraživanja vidljivo je da je 87,7% ispitanika odgovorilo da agroturizam nije dovoljno razvijen u Bosni i Hercegovini, te 85,2% njih smatra da bi agroturizam unaprijedio razvoj ruralnih područja, međutim, u značajno nižim procentima smatraju dovoljnom podršku lokalne zajednice za unaprjeđenje agroturizma (12,8%). Vidljivi su niži procenti i u djelu istraživanja koje se odnosi na raspoloživost ljudskim resursima u ruralnim područjima (25,4%), ali i na zadovoljstvo marketing strategijom (12,2%). U pogledu razvijenosti poljoprivredne proizvodnje, čak 73,3% smatra da obim proizvodnje može da odgovara turističkom paketu u oblasti agroturizma. U pogledu mišljenja o raspoloživosti smještajnim kapacitetima rezultati su približno jednaki. Preko 75% ispitanika je stava da raspolažemo prorodnim resursima za razvoj ovog oblika turizma, međutim 70% smatra da ruralno stanovništvo nije dovoljno edukovano o razvojnim šansama koje ovaj oblik turizma donosi. Na pitanje, da li imamo dostupne informacije o EU fondovima pomoći i razvoju, 42% ispitanika je odgovorilo pozitivno, a 58% negativno. Razlog ovome je vjerovatno nedovoljna informisanost i edukacija stanovništva u ruralnim područjima.

Rezultati ankete koji se odnose na pitanja o razvojnim šansama ovog oblika turizma u Bosni i Hercegovini prikazani su u grafikonu 3.

Grafikon 3: Rezultati ankete o razvojnim šansama

Iz rezultata je vidljivo da ispitanici najvećom šansom razvoja (30,5%) smatraju zdravu hranu u ruralnim područjima, ali i bogatstvo nacionalne gastronomske ponude u Bosni i Hercegovini. Korišćenje pomoći porijeklom iz EU fondova, takođe, se smatra značajnom šansom za razvoj (28,5%), kao i obilje prirodnih resursa i raznolikost biodiverziteta (22,2%). Međutim, najmanje značaja ispitanici pridaju kulturnim događajima (8,3%) i nacionalnim obilježjima kroz kulturno-istorijsko nasleđe (10,5%), što ne govori u prilog evropskim praksama.

U tabeli 3 prikazana je SWOT analiza, izrađena prema identifikovanim pokazateljima.

Tabela 3: SWOT analiza

SNAGE	SLABOSTI
Prirodni resursi i bogat biodiverzitet	Nerazvijena infrastruktura ruralnih područja
Nekontaminirana životna sredina	Loš marketing
Povoljan klimat	Amaterski menadžment
Dovoljno razvijena poljoprivredna proizvodnja	Nizak nivo organske proizvodnje
Zdrava hrana	Nizak nivo svijesti stanovništva o mogućnostima agroturizma
Nacionalna obilježja	Nizak nivo edukacije ruralnog stanovništva
	Ne postoji zvanična statistika
ŠANSE	PRIJETNJE
Gastronomska punuda	Pretjerana urbanizacija
Kulturni događaji	Demografska slika ruralnih područja
Korišćenje pomoći EU fondova	Nepovezivanje između registrovanih gazdinstava
Interesno udruživanje	Fluktuacija kadrova
Razvoj preduzetništva a posebno ženskog preduzetništva u ruralnim područjima.	

Pregledom SWOT analize kao slabosti, posebno se ističu: loš marketing, amaterski menadžment, nizak nivo organske proizvodnje, te nizak nivo svijesti stanovništva o mogućnostima agroturizma. Među prijetnjama su identifikovane pojave kao što su: prenatrpanost urbanizacija, nepovoljna demografska slika ruralnih područja, kao i izražena fluktuacija potencijalnih kadrova u ovoj oblasti. Ipak, gastronomska punuda, kulturni događaji, korišćenje pomoći EU fondova i interesno udruživanje prepoznate su kao šanse razvoja, a kao trenutne raspoložive snage izdvajaju se: zdrava hrana, obilje prirodnih resursa i raznolikost biodiverziteta, te bogato kulturno-istorijsko nasleđe Bosne i Hercegovine.

1.2.Stanje u evropskom ruralnom prostoru

Europska politika ruralnog razvoja imala je značajnu ulogu u razvoju agroturizma, na nekoliko načina, u prvom redu kroz programe ruralnog razvoja dostupne zemljama članicama Evropske Unije i značajne pretpostupne programe kao što su SAPARD i IPARD a koju su namjenjeni zemljama u procesu pristupanja EU (*Grgić i sar., 2015.*), svakako i kroz različite inicijative. Obzirom da je pomoć poljoprivredi ograničena sporazumima sa Svjetskom trgovinskom organizacijom (*World Trade Organisation*) EU je razvila programe podrške koji podstiču poljoprivredne proizvođače da zarađuju i nepoljoprivrednim, dopunskim aktivnostima, jedna od njih je svakako i agroturizam. Austrija predstavlja najpoznatiji primjer korištenja ruralnog turizma kao “alata” u funkciji razvoja ruralnih područja predstavlja. Pedesetih godina dvadesetog vijeka alpski prostor Austrije je imao nerazvijenu infrastrukturu, i niske prihode ruralnog stanovništva, uglavnom poljoprivrednih proizvođača. Austrijska planinska (alpska) poljoprivredna proizvodnja gubila je konkurentnost, a stanovništvo je počelo napuštati to

područje. Kao odgovor na tu situaciju u sklopu nacionalne strategije za popravljjanje demografske slike područja, ruralni prostor Alpa počeo je razvijati nepoljoprivredne djelatnosti u ruralnom prostoru. Austrija je postala jedna od vodećih evropskih zemalja u agroturizmu sa tradicijom. Kao razvoj agroturizma identifikovan je „*eko-socijalni model*“ koji je uvelo austrijsko Ministarstvo poljoprivrede 1988. godine. Turizam na farmama ima udio od 1/6 u ukupnim noćenjima u Austriji. Prosječan boravak gostiju iznosi devet dana. Agroturističke usluge pruža 15.500 poljoprivrednih gazdinstava. Najvažnija organizacija za agroturizam Austrije je „*Urlaub am Bauernhof*“ (*Farm Holidays*), osnovana 1991. kao nacionalna organizacija koja se bavi promocijom, politikom kvaliteta i edukacijom.

Pregledom relevantne literature može se zaključiti da je agroturizam najbrže rastući oblik turizma u Italiji. Ovaj tip turizma najviše se razvio u središnjoj Italiji, u regijama Toskana i Umbrija. Procjenjuje se da je 2000. godine u Italiji bilo registrirano ukupno 9.314 agroturističkih domaćinstava i to uglavnom u Toskani i Bolzanu. Toskana je vodeća regija u Italiji sa 32% svih smještajnih jedinica u ruralnom turizmu, a ujedno i prva talijanska regija koja je prepoznala važnost integriranog ruralnog razvoja, te je tako već 1985. godine ustanovljen prvi regionalni zakon o bavljenju agroturističkom djelatnošću, koji je za cilj imao razviti potpuniju turističku ponudu te spriječiti depopulaciju područja. Komparirajući razvoj u evropskom ruralnom prostoru i u Bosni i Hercegovini, može se zaključiti da se ulaže u unaprjeđenje agroturizma na našim prostorima, te da se prepoznaje potencijal za stvaranje novih usluga i povezivanje turizma sa poljoprivredom. To svakako predstavlja i šansu za opstanak poljoprivrednih gazdinstava, jer se nude integrisane usluge (*Puška i sar., 2020.*). Međutim, sa sigurnošću možemo tvrditi da je potrebno još dodatnog rada na unaprjeđenju i promociji agroturizma u Bosni i Hercegovini.

ZAKLJUČAK

Prema dostupnim i obrađenim podacima o stanju agroturizma, ne može se tvrditi da ovaj oblik ruralnog turizma može predstavljati mjeru razvoja ruralnih područja u Bosni i Hercegovini, bez strategijskog upravljanja u budućnosti. Potrebno je značajnije raditi na unaprjeđenju i upravljanju mjerama, kako bi se mogla očekivati ekonomska opravdanost i vidljivost uopšte. Niz aktivnosti, detektovane su kao neophodne, a to su: povećanje obima organske proizvodnje, podizanje svijesti ruralnog stanovništva o mogućnostima bavljenja agroturizmom, podizanje menadžmenta na viši nivo, unaprjeđenje marketinga i promocije, interesno udruživanje između proizvođača i gazdinstava, saradnja sa lokalnim zajednicama, svakako uz poštivanje održivosti i zaštite životne sredine. Potreba i preporuka je i masovnije brendiranje proizvoda, kao što su: organska hrana, ljekovito bilje, autohtone vrste proizvoda, zanatski proizvodi i slično. Nakon analize i komparacije sa evropskim ruralnim prostorom, možemo tvrditi da bi razvoj i jačanje agroturizma doprinjelo konkurentnosti ruralnih područja Bosne i Hercegovine, te da bi po uzoru na razvijene zemlje moglo da predstavlja i mjeru depopulacije ruralnih sredina, koja je u porastu.

LITERATURA

1. Clemens, R. (2004.). “Keeping Farmers on the Land: Agritourism in the European Union”, http://www.card.iastate.edu/iowa_ag_review/summer_04/article4.aspx, pristupljeno 10.03.2024.
2. Grgić, I., Zrakić, Magdalena., Gudelj-Velaga., Anamarija (2015.). “Agroturizam u Republici Hrvatskoj i nekim državama Europske Unije”. *Agritourism in Croatia and some eu countries, Agronomski glasnik* 1-2, ISSN 002-1954.

https://scholar.google.com.my/citations?view_op=view_citation&hl=en&user=kJY9ZsMAAAAJ&citation_for_view=kJY9ZsMAAAAJ:roLk4NBRz8UC

3. Jadrešić, V. (1991.). "Selektivni turizam pouzdano sredstvo za revitalizaciju prostorno-ekološke i kulturne baštine Hrvatske". *Turizam: međunarodni znanstveno-stručni časopis*, br. 2., 35-38.
4. Kline, C., Barbieri, C., LaPan, C. (2015.). "The Influence of Agritourism on Niche Meats Loyalty and Purchasing". *Journal of Travel Research*, 55(5), 643-658. doi:10.1177/0047287514563336.
5. Luković T. (2008.). "Selektivni turizam, hir ili znanstveno-istraživačka potreba". *Acta Turistica Nova*, Vol.2 No.: 51-74.
6. McGehee, N., Kim, K. (2004). "Motivation for agri-tourism entrepreneurship". *Journal of Travel Research*. Vol. 43, 161-170. pristupljeno 05.08.2024.
7. Puška, A., Maksimović, A., Grgić, Z., Šakić Bobić, B. (2020.). "Unaprjeđenje konkurentnosti agro turizma u Bosni i Hercegovini pomoću modela za podršku odlučivanja". UDK / UDC: 338.48-53:63(497.6) *Ekonomika misao i praksa*. Br. 1. (227-246).
8. Šergo, Z., Tomčić, Z. (1998.). "Kreiranje turističkih potreba u selektivnom turizmu". *Međunarodni kongres „Hotelska kuća“ 98. Hotel u turističkoj destinaciji*, Zbornik radova, Opatija 1998.
9. Siti-hajar, Z., Fadzilah, M.S., Muzzamir, M., A.H. Norhaslin (2015). "Entrepreneurial knowledge and hospitality awereness of agro-tourism in Theory and Pracitce on Hospitality and Tourism Research" https://books.google.hr/books?id=61fLBQAAQBAJ&pg=PA275&lpg=PA275&dq=Entrepreneurial+knowledge+and+hospitality+awareness+of+agrotourism&source=bl&ots=wVUxws6tmq&sig=_F6-szUHR8TXM5VYg2yNmVwdV2A&hl=hr&sa=X&ved=0CCMQ6AEwAGoVChMlivCEgOX7xwIVylgsCh3f0gAb#v=onepage&q=Entrepreneurial%20knowledge%20and%20hospitality%20awareness%20of%20agro-tourism&f=false, pristupljeno 25.8.2024.
10. Vogt, L. (2013.). "The economic side of agrotourism: business performance and competitive factors". *Economia Agro-Alimentare*, No. 3, 77-102.

OBLAST EKOLOGIJE/ECOLOGY

UPRAVLJANJE KONTROLOM PROIZVODNOSTI STANJE I PERSPEKTIVE U REPUBLICI SRPSKOJ

UDK 637.1:330.341 (497.6 RS)

DOI: 10.7251/ZUPS2509211D

Originalni rad

Prof.dr Mirjana Delić-Jović^{1*}

Veterinarsko - stočarski centar Banjaluka Knjaza Miloša 21 Banjaluka

Mr.sc. Stojan Marinković¹

Veterinarsko - stočarski centar Banjaluka Knjaza Miloša 21 Banjaluka

MSc. Aleksandar Marić²

Udruženje poljoprivrednih proizvođača – mljekara Republike Srpske Knjaza Miloša 21 Banjaluka

Dr.sc. Miljan Erbez²

Udruženje poljoprivrednih proizvođača – mljekara Republike Srpske, Knjaza Miloša 21 Banjaluka

mdelicjovic@yahoo.com

Sažetak: Proizvodnja mlijeka predstavlja značajan segment u ukupnoj animalnoj proizvodnji u Republici Srpskoj, ekonomski i proizvodno. U radu su prikazani podaci o proizvodnji mlijeka za period od 2022. do 2024. godine u Republici Srpskoj, u standardnoj laktaciji (305 dana godišnje), za 15 opština: Bijeljina, Modriča, Šamac, Petrovo, Nevesinje, Gradiška, Pelagićevo, Prnjavor, Stanari, Mrkonjić Grad, Teslić, Derventa, Kozarska Dubica, Doboj i Banja Luka. Broj kontrolisanih grla u navedenom periodu i za navedene regije je 1173. Kontrola proizvodnosti je vršena u Laboratoriji za kontrolu proizvodnosti Veterinarsko-stočarskog centra Banjaluka u saradnji sa Udruženjem poljoprivrednih proizvođača – mljekara Republike Srpske. Kontrola proizvodnosti u smislu kontrole mliječnosti vršena je prema AT4 metodi, uz trajanje kontrolnog razdoblja između dvaju uzastopnih kontrola od prosječno četiri sedmice. Navedena metoda podrazumjeva utvrđivanje količine i sastava mlijeka u dvije muže na dnevnom nivou, jedan mjesec ujutru, sledeći naveče. Nakon toga se izračunava dnevna količina i sastav i to 11 puta tokom godine. Podaci korišćeni u ovom istraživanju vode porijeklo iz elektronske matične knjige navedenog Udruženja. Ovako dobijeni podaci su naknadno obrađeni u MS Excel-u, te komparirani sa validnim literaturnim izvorima. Takođe, određen je nutritivni i energetski status grla, a prikazan grafički kao odnos koncentracije (udjela) masti i proteina u mlijeku. Iz rezultata rada je vidljivo da se prosječna laktacija kod grla u kontroli proizvodnosti u razdoblju 2022. - 2024. kretala u rasponu od 4930.67 do 9466.00 litara u zavisnosti od posmatrane opštine u Republici Srpskoj.

Ključne riječi: proizvodnja mlijeka, kontrola proizvodnosti, mliječna mast, protein, Republika Srpska

MANAGEMENT OF PRODUCTION CONTROL: STATUS AND PERSPECTIVES IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Abstract: Milk production represents a significant segment of overall animal production in the Republic of Srpska, both economically and in terms of output. This paper presents data on milk production for the period from 2022 to 2024 in the Republic of Srpska, during standard lactation (305 days per year), across 15 municipalities: Bijeljina, Modriča, Šamac, Petrovo, Nevesinje, Gradiška, Pelagićevo, Prnjavor, Stanari, Mrkonjić Grad, Teslić, Derventa, Kozarska Dubica, Doboj, and Banja Luka. The number of controlled animals in the specified period and for the mentioned regions was 1,173. The production control was conducted at the Laboratory for Productivity Control at the Veterinary and Livestock Center in Banja Luka, in cooperation with the Association of Agricultural

Producers – Dairy Producers of the Republic of Srpska (hereinafter: the Association). Productivity control, specifically in terms of milk yield, was carried out according to the AT4 method, with the control period between two consecutive checks averaging four weeks. This method involves determining the quantity and composition of milk during two daily milkings, one in the morning one month and in the evening the next. The daily quantity and composition are then calculated 11 times throughout the year. The data used in this research were derived from the Association's electronic register. The collected data were processed using MS Excel and compared with valid literature sources. Additionally, the nutritional and energy status of the animals was determined and graphically represented as the ratio of fat to protein concentration in the milk. The results of the study indicate that the average lactation in animals under productivity control during the 2022-2024 period ranged from 4,930.67 to 9,466.00 liters, depending on the observed municipality in the Republic of Srpska.

Keywords: *milk production, productivity control, milk fat, protein, Republic of Srpska*

UVOD

Prema analizi stanja na tržištu mlijeka i mliječnih proizvoda u Bosni i Hercegovini za 2023. godinu, Ministarstva spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine (BiH), primarna proizvodnja mlijeka je strateška grana poljoprivrede u Republici Srpskoj, ali i Federaciji BiH i Brčko distriktu, te predstavlja osnov razvoja ovog sektora. Proizvodnja sirovog mlijeka i mliječnih proizvoda predstavlja veliki socijalni oslonac i sigurnost prihoda stanovnika ruralnih područja. Prema istoj analizi, oko 9.000 poljoprivrednih proizvođača u BiH proizvodi mlijeko za tržište, čime se iz ove proizvodnje u cjelosti ili čak u potpunosti ostvaruju osnovni prihodi poljoprivrednih domaćinstva. Mljekarska industrija u BiH raspolaže sa oko 20 mljekara od kojih 11 izvozi svoje proizvode na evropsko tržište, te tako ostvaruje godišnji prihod veći od 500 miliona KM i zapošljava oko 2.000 radnika (*Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, 2024.*). Ipak, prema Glavić i sar., (2021.) Bosna i Hercegovina je jedna od rijetkih evropskih zemalja koja, uprkos pogodnim uslovima za govedarsku proizvodnju, ne proizvodi dovoljne količine mlijeka za svoje potrebe. U procesu proizvodnje mlijeka kontrola proizvodnosti predstavlja mjeru koja daje jasnu sliku o zdravstvenom statusu grla, genetskom potencijalu, kvalitetu mlijeka, ali nutritivnom i energetsom statusu grla. Pored toga rezultati ovih kontrola pokazuju potencijal svakog mliječnog grla i pružaju smjernice farmeru prilikom odabira potomstva, što predstavlja osnov u pogledu selekcije. Na godišnjem nivou kontrola se radi jedanput mjesečno i to 11 mjeseci tokom godine. Na osnovu dobijenih rezultata farmeri dobijaju određene preporuke i smjernice o daljem upravljanju stadom, te ostvaruju prava na značajniji podsticaj kod resornog ministarstva u odnosu na one koji nisu u sistemu kontrole proizvodnosti.

Obzirom da, važeća zakonska legislativa u Republici Srpskoj propisuje referentne vrijednosti parametara koje treba da zadovoljava svježe sirovo mlijeko, namijenjeno otkupu, oni se u okviru sistema kontrole proizvodnosti analiziraju, te daju informacije o kvalitetu i higijenskoj ispravnosti mlijeka.

MATERIJAL I METODE RADA

Podaci o proizvodnji mlijeka prikupljeni su u periodu od 2022. do 2024. godine u Republici Srpskoj, u standardnoj laktaciji, odnosno tokom 305 dana godišnje, na području 15 opština: Bijeljina, Modriča, Šamac, Petrovo, Nevesinje, Gradiška, Pelagićevo, Prnjavor, Stanari, Mrkonjić Grad, Teslić, Derventa, Kozarska Dubica, Doboj i Banja Luka. Broj kontrolisanih grla u navedenom periodu i za navedene regije je 1173. Kontrola proizvodnosti je vršena u Laboratoriji za kontrolu proizvodnosti Veterinarsko-stočarskog centra Banjaluka u saradnji sa Udruženjem poljoprivrednih proizvođača-mljekara Republike Srpske. Laboratorijske analize

su se odnosile na devet parametara i to: mast, proteini, ukupni proteini, laktoza, suva materija, suva materija bez masti, tačka mržnjenja, urea i somatske ćelije. Kontrola proizvodnosti u smislu kvaliteta mlijeka vršena je prema AT4 metodi, uz trajanje kontrolnog razdoblja između dvaju uzastopnih kontrola od prosječno četiri sedmice. Navedena metoda podrazumjeva utvrđivanje količine i sastava mlijeka u dvije muže na dnevnom nivou, jedan mjesec ujutru, sledeći naveče. Nakon toga je izračunata dnevna količina i sastav i to 11 puta tokom godine. Podaci korišćeni u ovom istraživanju vode porijeklo iz elektronske matične knjige navedenog Udruženja. Ovako dobijeni podaci su naknadno obrađeni u MS Excel-u, te prikazani grafički.

PREGLED LITERATURE

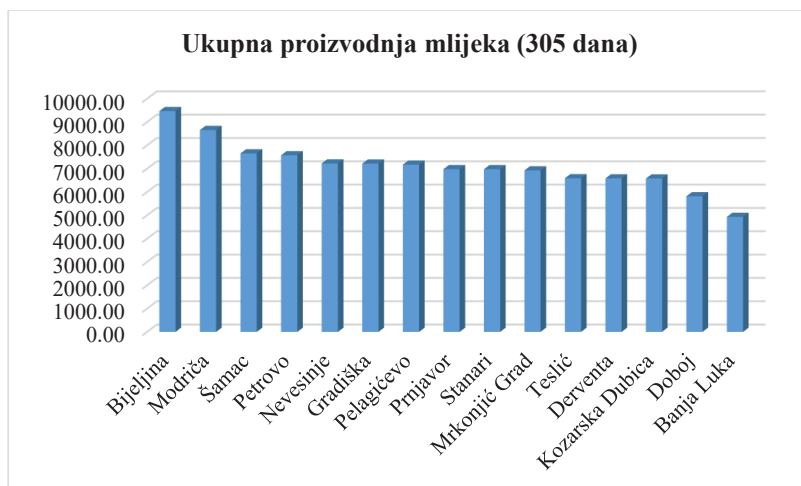
Prema analizi stanja na tržištu mlijeka i mliječnih proizvoda ministarstva spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine za 2023. godinu, iako se broj muznih grla smanjio za 29 000 grla ili 14% u periodu od 2019 do 2023. godine, povećanje produktivnosti odnosno unaprijeđenje mliječnosti muznih grla od 3.455 litara po grlu uticalo je na stabilnost proizvodnje od 600 miliona litara se pravilnim upravljanjem i kontinuiranim monitoringom može povećati produktivnost grla, te tako kompenzovati čak i manja brojnost grla (*Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, 2024.*). Prema (*Uremović, 2004.*) troškovi ishrane u proizvodnoj cijeni mlijeka iznose oko 50% ukupnih troškova, te smatra da praćenje kontrole proizvodnosti mlijeka sa svim njenim parametrima, može da utiče na redukciju troškova ishrane, što direktno utiče na ekonomičnost proizvodnje mlijeka.

U cilju poboljšanja kvaliteta ali i povećanja količine proizvedenog mlijeka neophodna je odgovarajuća ishrana i pravilano upravljanje mliječnim stadom. Ishrana utiče i na imunitet i zdravlje jedinke i mliječne žlijezde. Sa ekonomskog aspekta, ishrana ima značajnu ulogu, jer u proizvodnji na nju otpada oko 65% do 75% u završnoj cijeni finalnog proizvoda (*Domaćinović, 2008.*). U pogledu ukupne količine proizvedenog mlijeka, prema podacima Ministarstva spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine količina sirovog mlijeka koju su proizvođači isporučili mljekarama u 2023. godini u BiH je iznosila 260.214 tona i veća je za 3% u odnosu na prethodnu godinu. Uvoz mlijeka i mliječnih proizvoda na tržište BiH u 2023. godini je iznosio 229 miliona KM i neznatno je veći u poređenju sa prethodnom godinom za 2%. Dok je uvoz stagnirao, izvoz mlijeka i mliječnih proizvoda je zabilježio rast od 15%. Spoljnotrgovinski bilans mlijeka i mliječnih proizvoda bio je negativan, s tim da je u toku 2023. godine manji je za 10%. Stopa pokrivenost uvoza izvozom mlijeka i mliječnih proizvoda u 2023. godini je iznosila 56% i veća je za 5%. Najznačajniji trgovinski partneri Bosne i Hercegovine u spoljnotrgovinskoj razmjeni mlijeka i mliječnih proizvoda su zemlje Evropske unije i CEFTA. U prosjeku se oko 79% mlijeka i mliječnih proizvoda iz Bosne i Hercegovine plasira u CEFTA-u i oko 20% na tržište Evropske unije. Što se tiče uvoza mlijeka i mliječnih proizvoda na prvom mjestu je Evropska unija iz koje se u Bosnu i Hercegovinu uvozi u prosjeku oko 87% ovih proizvoda i oko 13% iz CEFTA. Znatno manji procenat mlijeka i mliječnih proizvoda se uvozi i izvozi na treća tržišta. Oko 90% mlijeka i mliječnih proizvoda se na tržište BiH uveze iz Njemačke, Hrvatske, Mađarske, Srbije, Slovenije i Austrije. U prosjeku oko 93% ukupnog izvoza mlijeka i mliječnih proizvoda se plasira na tržište pet zemalja i to Crnu Goru, Hrvatsku, Sjevernu Makedoniju, Srbiju i Kosovo (*Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, 2024.*).

REZULTATI RADA SA DISKUSIJOM

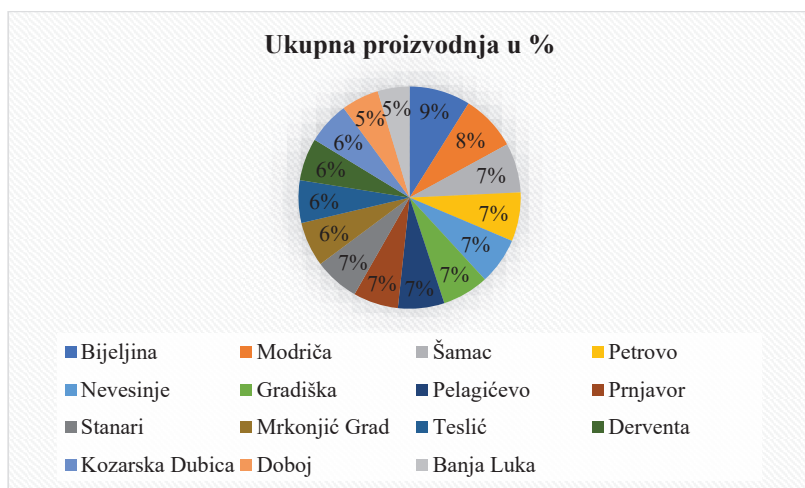
Kontrola proizvodnosti predstavlja proces koji uključuje čitav niz organizacija i pojedinaca, koji sinhronizovanim djelovanjem doprinose uzgojno-seleksijskom radu ali i upravljanju ekonomski opravdanom proizvodnjom mlijeka u Republici Srpskoj, uz potreban nivo

higijenske ispravnosti. Prvi među njima su uzgajivači, proizvođači mlijeka, članovi Udruženja poljoprivrednih proizvođača-mljekara Republike Srpske. Njihov broj u analiziranom periodu je iznosio 98. Zatim, kontrolni asistenti, njih oko 70, ispred Resora za pružanje stručnih usluga u poljoprivredi, resornog ministarstva, čija je uloga uzorkovanje, te propisno dostavljanje uzoraka na analizu u ovlašćenu laboratoriju, kao i zaključivanje laktacija na terenu. Važnu ulogu u procesu ima Laboratorija za kontrolu proizvodnosti Veterinarsko-stočarskog centra Banjaluka, kao ovlašćena laboratorija za analizu svježeg sirovog mlijeka, koja vrši hemijske analize mlijeka. Na kraju, neizostavna organizacija je Udruženje poljoprivrednih proizvođača-mljekara Republike Srpske zaduženo za vođenje matične evidencije, obuku farmara za vođenje matičnih knjiga, unošenje zaključenih laktacija i izdavanja dokumenata. (Erbez i Marić, 2024.). U grafikonu 1 dat je prikaz ukupne proizvodnje mlijeka u standardnoj laktaciji, dakle u intervalu od 305 dana godišnje, prosječno za period od 2022. do 2024. godine.

Grafikon 1: Ukupna proizvodnja mlijeka u standardnoj laktaciji za period od 2022. do 2024. godine

Pregledom Grafikona 1 vidljivo je da je tokom trogodišnjeg posmatranog razdoblja najviša ostvarena proizvodnja bila na području Bijeljine i to sa prosjekom od 9466.00 litara, sledeća po proizvodnji je Modriča sa prosjekom od 8655.97 litara. Dosta ujednačena proizvodnja je zabilježena na području Opština Šamac, Petrovo, Nevesinje, Gradiška i Pelagićevo, a kretala se u rasponu od 7653,54 do 7169,80 litara. Prosječna proizvodnja od preko 6000 litara (6978,17-6576,41) evedintirana je na području Opština Prnjavor, Stanari, Mrkonjić Grad, Teslić, Derventa i Kozarska Dubica. Iz grafikona je uočljivo da je najniža proizvodnja ostvarena na području Opštine Doboj (5813.65) i Opštine Banjaluka, 4930,67 litara u analiziranom periodu. Procentualno, po opštinama proizvodnja je prikazna u grafikonu 2.

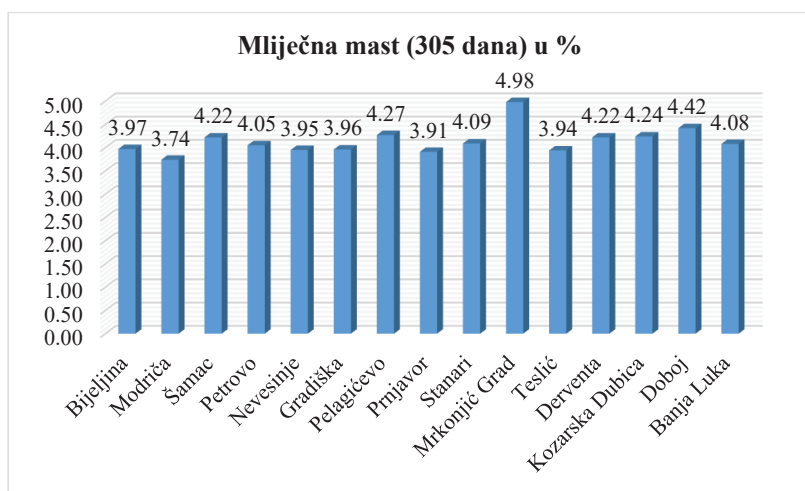

Grafikon 2: Prosječni udio proizvodnje mlijeka po opštinama u periodu od 2022. do 2024. godine

Pregledom Grafikona 2, potvrđuje se da je najviša ostvarena proizvodnja zabilježena na području Opštine Bjeljina, a da se procentualni udio proizvodnje na posmatranim opštinama kretao od 5 do 9%, u odnosu na ukupnu praćenu proizvodnju mlijeka.

U našem istraživanju praćene su i prosječne vrjednosti mliječne masti u mlijeku, tokom analiziranog, trogodišnjeg razdoblja.

Poznato je da na koncentraciju mliječne masti značajno utiču rasa, sastav obroka, starost grla i faza laktacije. Treba uzeti u obzir i period godine u kome se vrši uzorkovanje. Ipak, poseban uticaj na količinu mliječne masti ima ishrana, odnosno, količina sirovih vlakana, tj. celuloze u obroku, jer je poznato da je sirćetna kiselina, koja nastaje kao međuprodukt razlaganja celuloze prekursor mliječne masti (Kampl, 2005, Šamanc i sar., 2006). U grafikonu 3 prikazan je udio mliječne masti u mlijeku, prosječno izražen za trogodišnji period, na analiziranim opštinama.

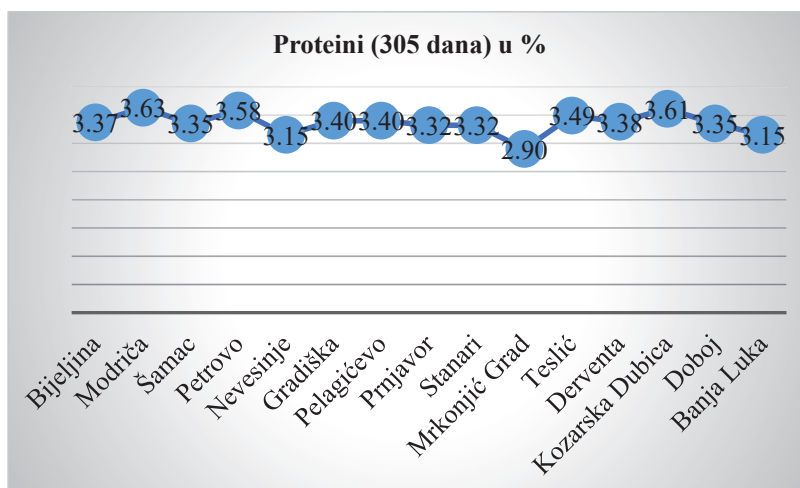
Grafikon 3: Udio mliječne masti izražen u procentima tokom standardne laktacije

Iz grafikona 3 je uočljivo da se prosječan udio mliječne masti u mlijeku tokom trogodišnjeg analiziranog perioda, a na 15 opština kretao u rasponu od najniže 3,74% (Modriča) do najviše 4,98% (Mrkonjić grad). Pored navedenih, udio mliječne masti do 4% zabilježen je na području opština Bijeljina, Nevesinje, Gradiška, Prnjavor i Teslić, dok je vrijednost iznad 4% evidentirana u opštinama Šamac, Petrovo, Pelagićevo, Stanari, Derventa, Kozarska Dubica, Doboj i Banja Luka.

Obzirom da važeća zakonska legislativa propisuje donju granicu mliječne masti od 3,2% (*Pravilnik o kvalitetu svježeg sirovog mlijeka, 2015.*) možemo tvrditi da je mlijeko u svim posmatranim opštinama zadovoljavalo ovaj kriterijum. Primjetno je da je u nekim opštinama sadržaj mliječne masti visok, međutim, obzirom da na sadržaj masti utiče više faktora, kao što je: rasa, faza laktacije, starost grla, sezona i ishrana kao posebno značajna, za precizne tvrdnje u tom pogledu, potrebne su dalje analize svih nabrojanih faktora, što ostaje otvoreno pitanje za buduća istraživanja.

Sadržaj mliječne masti u upravljanju proizvodnjom ima poseban značaj, jer je ona parametar na osnovu kojeg se vrši balansiranje obroka za muzna grla, prema principima nauke o ishrani domaćih životinja i predstavlja osnovu za izračunavanje potreba u hranjivim materijama (*Grubić i Adramović, 2003.*). Prethodno navedeno, govori u prilog značaju kontrole proizvodnosti i redovne laboratorijske analize ključnih parametara u procesu proizvodnje.

Zajedno sa mliječnom masti, proteini u mlijeku predstavljaju najvažnije organske sastojke mlijeka. Sadržaj proteina se koristi kao parametar za formiranje otkupne cijene mlijeka (*Orešnik, 2009.*). U grafikonu 4 prikazan je udio proteina u mlijeku, prosječno izražen za trogodišnji period, na analiziranim opštinama.

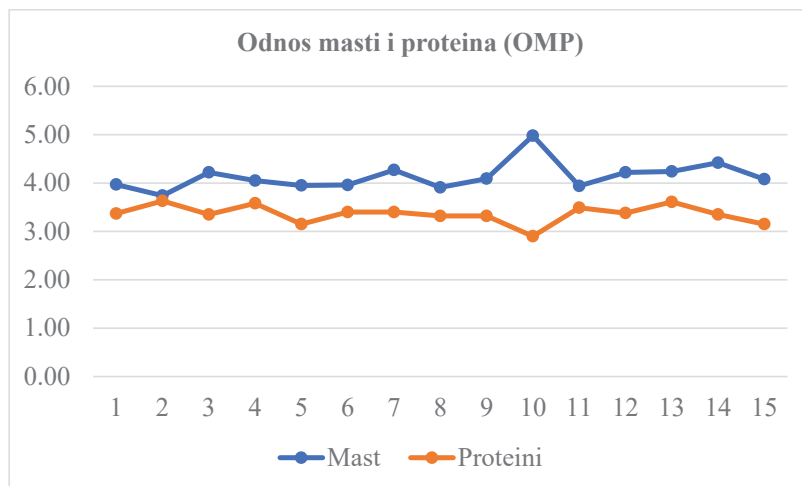
Grafikon 4: Udio proteina izražen u procentima tokom standardne laktacije

Prema važećem Pravilniku o kvalitetu svježeg sirovog mlijeka Republike Srpske (*Pravilnik o kvalitetu svježeg sirovog mlijeka, 2015.*) sirovo mlijeko treba da sadrži najmanje 3,0% proteina. Pregledom grafikona 4 vidljivo je da su se vrijednosti u analiziranom period kretale u rasponu od najniže 2,9% (Mrkonjić Grad) do najviše 3,63% (Modriča). U ostalim opštinama vrijednosti su se kretale iznad 3%. Razlog za sadržaj proteina ispod donje granice od 3%, kao što je utvrđeno na području opštine Mrkonjić Grad, može da se tumači sa više aspekata. Moguće je da je u većoj mjeri u ishrani bilo zastupljeno hranivo, koje je uticalo na iskorišćavanje proteina iz obroka, te su ove analize zapravo osnovna smjernica za balansiranje obroka. Međutim, moguć je i niz drugih faktora, kao što su: genotip, starost grla, sezona, faza laktacije i

zdravstveni status grla (Savić, 2021.). Ipak, obzirom da je u istoj opštini zabilježen i visok sadržaj mliječne masti u mlijeku (4,98%), koji obično prati nizak sadržaj proteina u mlijeku, vjerovatno je razlog deficit energije u obroku.

Obzirom da proteini u mlijeku zajedno sa laktozom (mliječnim šećerom) čine najveći dio bezmasnog ostatka suve materije (suva materija bez masti), čiji sadržaj u mlijeku upravo zavisi od sadržaja proteina u mlijeku, a koji takođe, varira u zavisnosti od niza faktora (Stojanović i Katić, 2011.) jasno je koliko je značajan optimalan udio proteina u mlijeku i redovna analiza ovog parametra, za adekvatno upravljanje proizvodnjom.

U radu je određen i nutritivni i energetski status grla a prikazan grafički kao odnos koncentracije (udjela) masti i proteina u mlijeku, Grafikon 5.

Grafikon 5: Grafički prikaz odnosa koncentracije mliječne masti i proteina u mlijeku tokom standardne laktacije

Da bi grla bila adekvatno snabdjevena energijom optimalne vrijednosti mliječne masti treba su u rasponu 3,5-4,5%, dok se kao kritična vrijednost za proteine uzima njihov udio u mlijeku od 3,2% (Savić, 2021.). Iz rezultata istraživanja Šamanc i sar., (2006.) vidljivo je da je potrebna koncentracija proteina iznad 3,2%, dok su u pogledu masti preporuke u saglasnosti sa prethodnima. Kako aktuelna legislativa u Republici Srpskoj upravo kao donju granicu sadržaja proteina uzima 3,2%, i ovdje je važno istaći značaj praćenja hemijskih parametara sirovog mlijeka, a u cilju određivanja nutritivnog i energetskog statusa, te korekcije i balansiranja obroka. U pogledu određivanja nutritivnog i energetskog statusa grla, ukoliko se utvrde povišene vrijednosti mliječne masti, a niske proteina u mlijeku, to implicira na nedostatak energije u obroku i lipomobilizaciju (mobilizaciju tjelesnih rezervi energije). Niske vrijednosti masti u kombinaciji sa niskim udjelom proteina u mlijeku, ukazuju na nedostatak energije i proteina u obroku ili na loše izbalansiran obrok, odnosno na manjak celuloze, što može da dovede do acidoze buraga. Sa druge strane visok udio masti i proteina u mlijeku ukazuju na višak energije i proteina u obroku, što, takođe, zahtjeva intervenciju, jer može doći do povećanja tjelesne mase, ali i ketoze na početku naredne laktacije. Na višak energije i proteina u obroku, ukazuje i nizak udio masti sa visokim udjelom proteina (Savić, 2021.).

Iz svega gore navedenog može se zaključiti da su grla u trogodišnjem periodu, u analiziranim opštinama, uglavnom imala prihvatljiv nutritivni i energetski status. Značajnija odstupanja su zabilježena na području opštine Mrkonjić Grad, gdje su evidentirani visok sadržaj masti i nizak proteina u sirovom mlijeku, što ukazuje na nedostatak energije u obroku, ali i potrebu za

intervencijom, jer iskorišćavanje komponenti obroka, kao i korekcija energetskeg statusa grla direktno utiče na utiče na produkciju mlijeka, te tako i na ekonomičnost proizvodnje.

ZAKLJUČAK

Iz analize podataka o proizvodnji mlijeka u Republici Srpskoj, za period od 2022. do 2024. godine, u standardnoj laktaciji, za 1173 kontrolisana grla na 15 opština, može se zaključiti da je ostvarena visoka prosječna proizvodnja, koja se kretala od najniže na području Opštine Banjaluka (4930,67 litara), do najviše na području Opštine Bijeljina i to sa prosjekom od 9466.00 litara.

Prosječan udio mliječne masti u svježem sirovom mlijeku kretao u rasponu od najniže 3,74% (Modriča) do najviše 4,98% (Mrkonjić grad). Utvrđene vrijednosti sadržaja proteina u mlijeku bile su, najniža 2,9% (Mrkonjić Grad) i najviša 3,63% (Modriča).

Može se zaključiti da su grla u trogodišnjem periodu, uglavnom imala prihvatljiv nutritivni i energetske status. Značajnija odstupanja su zabilježena na području opštine Mrkonjić Grad, gdje visok sadržaj masti i nizak proteina u sirovom mlijeku, ukazuje na nedostatak energije u obroku.

Preporuka je redovan monitoring hemijskih parametara mlijeka, ali i pravovremena i adekvatna intervencija, jer se planskim upravljanjem može povećati iskorišćavanje komponenti obroka, kao i produktivnost grla, a smanjiti troškovi proizvodnje.

LITERATURA

1. Glavić, M., Zenunović, A., Mujačić, R. (2021.): Analiza sektora mljekarstva u Bosni i Hercegovini, <https://www.researchgate.net/publication/358497980> Pristupljeno: 12.09.2024.
2. Erbez, M., Marić, A. (2024.): Izvještaj o radu Organizacije za uzgoj za 2023. godinu, Udruženje poljoprivrednih proizvođača-mljekara Republike Srpske.
3. Uremović, Z. (2004.): Govedarstvo. Hrvatska mljekarska udruga Zagreb.
4. Council Directive 92/46/EEC of 16 June 1992 laying down the health rules for the production and placing on the market of raw milk, heat-treated milk and milk-based product <http://data.europa.eu/eli/dir/1992/46/ojs>.
5. Ministarstvo spoljne trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine. (2024.): Analiza stanja na tržištu mlijeka i mliječnih proizvoda u Bosni i Hercegovini za 2023. godinu, <http://www.mvteo.gov.ba/?lang=bs>. Pristupljeno: 15.08.2024.
6. Kampl, B. (2005.): Pokazatelji energetskeg deficita mlečnih krava u mleku i njihovo korišćenje u programu zdravstvene preventive i intenziviranja proizvodnje i reprodukcije, Zbornik radova IV simpozijuma „Ishrana, reprodukcija i zaštita zdravlja goveda – Etiopatogeneza i dijagnostika poremećaja metabolizma reprodukcije goveda“, Subotica, 27. septembar – 01. oktobar, 2005., 261-267.
7. Šamanc, H., Kirovski, Danijela, Dimitrijević, B., Vujanac, I., Damjanović, Z., Polovina, M. (2006.): Procena energetskeg statusa krava u laktaciji određivanjem organskih sastojaka mleka, Veterinarski glasnik, 60, 5-6, 283-297.
8. Grubić, G.A., Adamović, M. (2003.): Ishrana visokoproizvodnih krava. Beograd, Institut PKB Agroekonomik.
9. Orešnik, A. (2009.): Uticaj ishrane na proizvodnju i sastav mleka. zdravstveno stanje i plodnost visokomlečnih krava, Zbornik radova XI regionalnog savetovanja iz kliničke patologije i terapije životinja „Clinica Veterinaria 2009“, Subotica, 19.-21. jun, 2009, 27-36.

10. Pravilnik o kvalitetu svježeg sirovog mlijeka i uslovima za rad ovlašćene laboratorije. (2025.): Službeni glasnik Republike Srpske, broj: 81/15.
11. Stojanović, I., Katić, V. (2011.): Higijena mlijeka, Veterinarska komora Srbije, Beograd.
12. Savić, I. (2021.): Procjena nutritivnog statusa krava na osnovu rezultata analize hemijskog sastava mlijeka. Poljoprivredni fakultet Univerzitet u Banjoj Luci, ISBN 978-99938-93-74-5.
13. Domaćinović, M., Z. Antunović, P. M., M. Šperanda, D. Kralik, M. Đidara, K. Zmaić. (2008.): Proizvodnja mlijeka. Naklada. Osijek.

EKOLOŠKI I PRAVNI ASPEKTI NACIONALNOG PARKA "UNA", NA GRANICI BOSNE I HERCEGOVINE I HRVATSKE

UDK 719:502 (497.6 Bihać)
DOI: 10.7251/ZUPS2509221M

Pregledni rad

Prof.dr. Mile Matijević,
Internacionalni univerzitet Travnik

Mr. Amarildo Mulić,
Nacionalni park „Una“Bihać

Apstrakt: Nacionalni park Una zauzima živopisno područje na području državne granice između Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Nacionalni park Una, sa svojim ekološkim i turističkim kapacitetima, osniva se i posluje u skladu sa Zakonom o Nacionalnom parku. Međutim, ukupna perspektivna funkcionalnost turističkih i ekoloških kapaciteta u zoni nacionalnog parka u velikoj mjeri zavisi od važeće zakonske regulative Bosne i Hercegovine i Hrvatske, koja reguliše pojedina pitanja u okviru djelatnosti nacionalnog parka. Budući da postoji zajednički interes za razvoj turističkih i ekoloških kapaciteta, dok međunarodni položaj države ipak određuje određene uslove, pravce razvoja. Ovaj rad sagledava aktuelnu pravno turističku i ekološku dimenziju u ovoj oblasti, fokusirajući se na neka praktična i konkretna aktuelna pravna pitanja i probleme, koji sprečavaju brži razvoj i funkcionalnost Nacionalnog parka Una. Cjelokupna aktivnost se usmjerava ka povećanju realnih mogućnosti unapredjenja ukupnih ekoloških i turističkih potencijala Nacionalnog parka „Una“, a time i ekološko, turističke privrede Bosne i Hercegovine.

Ključne riječi: Nacionalni park Una, Zakon o nacionalnom parku, ekologija, turizam, saradnja, privredni kapacitet, razvoj.

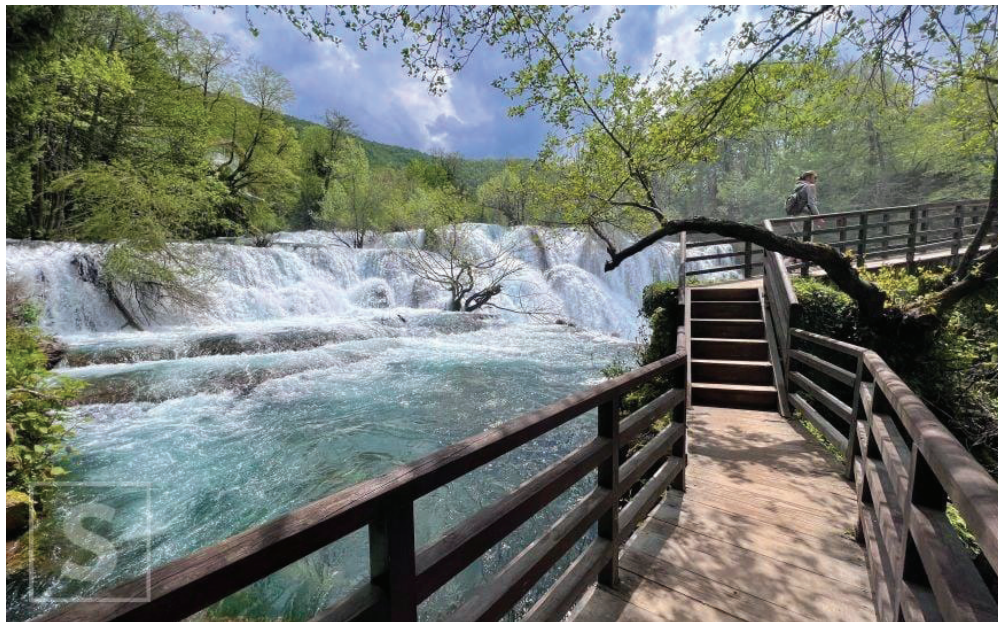
Abstract: The Una National Park occupies a picturesque area on the state border between Bosnia and Herzegovina and Croatia. The Una National Park, with its ecological and touristic capacities, is established and operates in accordance with the National Park Law. However, the overall prospective functionality of tourist and ecological capacities in the national park zone largely depends on the current legislation of Bosnia and Herzegovina and Croatia, which regulates certain issues within the national park's activities. Since there is a common interest in the development of tourist and ecological capacities, while the international position of the country still determines certain conditions and directions of development. This paper examines the current legal tourism and ecological dimension in this area, focusing on some practical and concrete current legal issues and problems, which prevent faster development and functionality of the Una National Park. The entire activity is directed towards increasing the real possibilities of improving the overall ecological and touristic potential of the National Park "Una", and thus the ecological and touristic economy of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Una National Park, National Park Act, ecology, tourism, cooperation, economic capacity, development.

„Ovaj rad posvećujemo djevojci sa Une“

UVOD

U latinskoj poslovice „Nomen est omen“ (ime je značenje) rijeka čiji naziv potječe iz istog jezika zaslužuje taj naziv¹. Ona većim dijelom toka prolazi kroz sjeverozapadnu Bosnu, poznatiju kao Krajina, a vrelo je smješteno u susjednoj Hrvatskoj. Drevni Rimljani su joj, prolazeći kroz ovaj prostor u kojem je živjelo ilirsko pleme Japoda, dali naziv Una (Jedna, Jedina).

Rijeka Una je duga 212 kilometara i nastaje iz kraškog vrela kod mjesta Donja Suvaja u Hrvatskoj. U samom vrelu se ronilo do 248 metara dubine, a zanimljivo je da se nikada nije došlo do njegovog dna. Una ima jedno od pet najdubljih vrela na svijetu. Ono je još 1968. godine proglašeno „hidrološkim spomenikom prirode“ zbog svoje specifične dubine, reljefa te interesantne flore i faune. Vrelo nastaje kao posljedica kretanja vodene pare ka većim visinama jer je lakša od zraka, a zbog toga i voda se kreće u istom smjeru. Voda izlazi na površinu zajedno sa vodenom parom koja je nastala na dubinama na kojima je temperatura mnogo viša pa se čini kao da voda vri (vrelo). Svakako, voda na vrelu je daleko od neke koju bismo proglasili toplom. Najveće blagodati prirode države štite na način da se proglase „nacionalnim parkovima“ ili „parkovima prirode“. U Bosni i Hercegovini se nalaze četiri nacionalna parka: Kozara, Sutjeska, Drina i Una. Kada se neki prirodni ambijent proglasi nacionalnim parkom, to znači da je to „zaštićeni prostor posebne ljepote i dobre prirodne očuvanosti, u kojem obitavaju biljke i životinje te gdje su ljudske aktivnosti ograničene“. Jasno je da, osim ekološkog osjećaja zaštite prirode, takvi elementi zakonodavno štite i brane prirodu te dodatno onemogućavaju da se ona devastira antropogenim djelovanjem. Una je kroz vjekove bila inspiracija mnogima koji su živjeli na području Bihaća i njegove okoline. Svojom ljepotom očarala je sve one koji bi je vidjeli, urezavši dubok trag na njihovim dušama. Hiljadu i jedna

¹ Osim agrarnog i prometnog značaja koje Una ima kroz cijelu prošlost za ljude koji su živjeli blizu nje, u moderno doba igra i veoma značajnu ulogu u turističkoj privredi regije. Rijeka Una je duga 212 kilometara i nastaje iz kraškog vrela kod mjesta Donja Suvaja u Hrvatskoj¹

priča o njoj, jednostavno nije dovoljna. Uvijek ostane još nešto da se kaže. I stalno tako²... Za Unu se vezuju brojne legende od kojih su se neke sačuvala i do današnjih dana. Prema jednoj takvoj, na području današnjeg Bihaća je postojalo ogromno jezero oko kojeg su se naselila drevna plemena. Kao prilog tome, austrougarski izvori su zabilježili kazivanja starih mještana Bihaća o postojanju željeznih halki po okolnim brdima i planinama, koje su služile za vezivanje čamaca ili brodova kojima su se služili ta drevna plemena.

Martin Brod je naselje u kojem se nalazi najatraktivniji dio Nacionalnog parka Una. Za ovo naselje se vezuje jedna ljubavna legenda koja govori o nastanku imena ovog naselja. "Davno nekad živjela je djevojka po imenu Marta, koja se zaljubila u jednog mladića. Njih dvoje su se potajno sastajali na ušću gdje se pritoka Unac ulijeva u Unu. Ona je u tim svojim prelazima ka momku prošla kroz neke oluje i došla do njega. Međutim, u međuvremenu dok su oni proveli nekoliko sati zajedno, voda je nadošla i kada se vraća u prijelazu preko tih slapova struja ju je dohvatila i ona se ugušila. Po njoj je Martin Brod dobio ime. Dakle, Unac bi po toj legendi bio muška pritoka ženske rijeke", kaže Hazim Alagić, sanitarno-ekološki inženjer u penziji. Djevojka sa Une je simbol ljepote ove rijeke, a ideja za njenom izradom krenula je od pokojnog Boška Marjanovića, utemeljitelja Unskih smaragda, koji je bio zadržan njenom ljepotom³. "Djevojka sa Une je dobro izabrana kao simbol figura, da brendira Unu i Unske smaragde. Onako u prirodnoj ljepoti, više kao da je isklesana od majke prirode oslobođena je svih političkih i ideoloških formi, te kao takva predstavlja jednu vrstu iskazivanja slobode žene, afirmaciju žene, pa i do razine feminizma. Kao takva ne izaziva niske pobude, niti reakcije. Figura tijela je stilizovana u jedan reljef, okamljena ljepota. Kada je nakon posljednjeg rata novim ideološko-političkim matricama zasmetala, srušena je podmetanjem eksploziva, na sreću bez većih oštećenja. I opet je podignuta sa zemlje, čvrsto stoji, gotovo podignutih ruku, simbolizujući pobjedu nad vandalskim činom rušenja. Na novom mjestu, vjerovatno privremenom, dok se ne vrati uz prvotne pejzaže Une", kaže Rešad Behić.

Hidroenergetski potencijal Une

Površina sliva Une, koji se nalazi u dvije države, iznosi 9.300 km², a rijeka nastaje na visini od 520 metara. U gornjem dijelu toka je planinska i brza rijeka, a u donjem ravničarska sa slabim padom. Ušće u Savu je na 90 metara nadmorske visine kod mjesta Gradina Donja, a s druge strane je mjesto Jasenovac. S prosječnim padom većim od dva metra po kilometru i srednjim proticajem od 202 m³/s Una ima izrazit hidroenergetski potencijal. Uprkos tome, prirodne ljepote toka i njenog sliva, koje bi bile narušene te činjenica da je ona „nacionalni park“, hidroenergetski potencijal treba ostati samo to – potencijal. Petrološka osnova ovog prostora je iznimno zanimljiva. Riječ je o zoni vanjskih Dinarida koji su uglavnom građeni od vodopropusnog krečnjaka. Kraški proces je odradio svoj dio posla i formirao prekrasnu morfologiju specifičnih oblika reljefa.

U samom riječnom toku najinteresantniji su slapovi: Martinbrodski, Štrbački buk, Kostelski buk te Dvoslap i Troslap kod Lohova. Pad poprečnog profila toka, koji nastaje jer voda razgradi površinski krečnjak, omogućava prekrasan prizor vodenog bogatstva u svom punom sjaju. Una ima i svoj „ljubavni“ dio. Sedimentacija materijala je omogućila nastanak pet otoka koji iz ptičje perspektive liče na srce. Dobili su ime prema Ilirima koji su ovdje živjeli prije više od 2.000 godina – Japodima. Najduže pritoke Une su: Sana, Unac, Klokot i Krušnica, a brojni gradovi i naseljena mjesta su nastali duž njenog riječnog toka. Koliko je značaj rijeke govori i podatak da se i kanton zove Unsko-sanski. Sve ove činjenice su bile dovoljne da se Una

² **Fahrudin Vojić** Published On 20 May 2017 20 May 2017/Ažurirano: 22 May 2017 05:41 PM (GMT+2)

³ Autor ove statue i jednog od simbola Bihaća je akademik Vladimir Herljević, koji je na ovaj način želio uvijekovječiti ljepotu Une.

proglasi nacionalnim parkom⁴ 2008. godine, a ona je jedna od rijetkih koja ima i svoj dan – 17. maj⁵.

Ljepota prirode Une privlači brojne turiste, a najviše ih se okupi u periodu Unske regate. U julu ove godine je bila 50. jubilara regata koja obuhvaća međunarodnu sportsku manifestaciju utrke kajaka, raftera i čamaca dolinom Une u tri etape. Osim agrarnog i prometnog značaja koje Una ima kroz cijelu prošlost za ljude koji su živjeli blizu nje, u moderno doba igra i veoma značajnu ulogu u turističkoj privredi regije. Stanovništvo Unu tretira uz visoku ekološku svijest, što joj daje odliku veoma čiste rijeke u periodu globalnog vodenog zagađenja. Druga polovina XX stoljeća je obilježena drugom industrijskom revolucijom koja je zahtijevala energiju. Zbog toga je posljednjeg dana 1954. godine puštena u promet Hidroelektrana „Slapovi na Uni“ sa četiri agregata i godišnjom proizvodnjom energije od 167 GWh. Veoma je niska i iskoristila je prirodni pad rijeke koji tu na malom prostoru iznosi 10 metara. „Slapovi na Uni“ je jedina hidroelektrana ovog slivnog prostora. Unska pruga jedinstveni privredno turistički potencijal na granici Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Unska pruga se prostire od Bosanskog Novog/Novog Grada u BiH do Knina u Hrvatskoj duga je ukupno 178 kilometara. Najveći dio nalazi se u Bosni i Hercegovini i to onaj kojim upravljaju Željeznice FBiH 99,8 kilometara dok dio koji je pod upravom Željeznica bh. entiteta RS iznosi 19,6 kilometara, a ostatak od oko 59 kilometara pod upravom je HŽ-a. U predratnom periodu Unska pruga je bila izuzetno ekonomski eksploatisana kroz prevoz putnika, robe. U posleratnom periodu pruga nije u funkciji izuzev povremenih vozova/vlakova, koji na pojedinim dionicama prevoze robu. Problem u funkcionisanju pruge je mnogostruk, a značajno se problematizuje zbog čestog prelaska granice.

⁴ Zakon o nacionalnom parku „Una“

⁵ Stanovništvo Unu tretira uz visoku ekološku svijest, što joj daje odliku veoma čiste rijeke u periodu globalnog vodenog zagađenja (Damir Šagolj / Reuters)

Mještani brane Unu/Ne dirajte Unu dobićete bunu !

Proteklih četvrt stoljeća je obilježen gradnjom brojnih „mini“ hidrocentrala širom Bosne i Hercegovine. Kod gradnje ovih objekata mijenja se korito toka i voda ujezerava, odnosno pravi se vještačka akumulacija čiji je zadatak da nadoknadi vodu kada je nizak nivo vode u rijekama. Tako su nastala brojna jezera u Bosni i Hercegovini prije više od pola stoljeća, od Jablaničkog do Buškog te od Ramskog do Višegradskog. Na ovaj način se devastira prirodni prostor te uništava flora i fauna područja. Treba napomenuti da ujezerena voda ima drugačije odlike od tekućice te se značajno razlikuju brzina zagrijavanja i isparavanja i živi svijet u jezerima i rijekama. U posljednje vrijeme javila se jedna tendencija tzv. pregradjivanja tokova rijeka, kroz izgradnju „malih hidrocentrala“. Nažalost, takvu situaciju je doživjela i naša ljepotica, naša Una. Na samom izvoru rijeke, drznili su se izvjesni moćnici, da pretvore prirodni resurs, ljepotu, vrijednost u momentalni profit, biznis⁶. Cijela prošlost industrije kroz posljednja dva stoljeća zahtijeva stalnu proizvodnju dodatne energije, ali takve aktivnosti ne smiju ići nauštrb kvalitete prirodne sredine. S obzirom na činjenicu da graditelji nemaju dokument „Ocjena prihvatljivosti zahvata u Ekološkoj mreži 2000“, gradnja je obustavljena. Upravo taj dokument govori o potencijalnom negativnom utjecaju u prirodi koje može imati gradnja hidroelektrane. Nedavno je u gornjem toku Une iznenadila aktivnost potencijalne gradnje hidrocentrale na samom vrelu rijeke. Dominirale su slike bagera koji su „čistili“ prirodu od šumskog fonda te samim tim mijenjali okoliš prostora. Ovo djelovanje je izazvalo reakciju javnosti, a inspekcija je utvrdila krajem jula da investitor hidrocentrale „Una – mlin“ ne posjeduje svu dokumentaciju⁷. Kako rijeka una faktički izvire u Hrvatskoj, ali većim dijelom toka nalazi se na prostoru Bosne i Hercegovine, postavlja se pitanje o brizi o ovoj jedinstvenoj ljepotici. U pravnom smislu riječi obe susjedne države su nadležne da štite rijeku. Međutim, pokazalo se da država Hrvatska nije pretjerano zainteresovana za zaštitu Une, već od samog izvora. Zbog čega je takva situacija, nije dovoljno razmješnjeno, vjerovatno ćemo vremenom saznati bližu istinu. Ovih dana dešava se situacija da mještani fizički brane nastavak gradnje, a sve nekako podsjeća na film *Avatar*, u kojem autohtoni stanovnici pokušavaju zaštititi svoju prirodu od „ekonomskih investitora“. Da bi se realizovali radovi ovog tipa, mora se odgovoriti na brojna pitanja, a činjenica da vrelo Une ima odličan hidropotencijal, ne smije biti jedina koja se uzima u obzir. Deforestacija, onečišćenje vode, uništavanje areala flore i faune te kvaliteta života ljudi koji žive u datom prostoru moraju biti preči od potencijalne zarade koju donosi proizvodnja energije. Potencijalni hidrocid kojem svjedočimo na rijeci Uni nas uvijek treba vratiti na poslovicu da nismo naslijedili prirodu od svojih predaka, nego smo je posudili od naše djece. Srećom, konačno je nadležno Ministarstvo donijelo odluku o obustavi dalje gradnje mini hidrocentrale⁸. Ostaje gorka istina da se neko, zbog nečega drznuo i na ovu ljepoticu, na sami izvor, tok, ekološki, turistički biser.

U pravnom smislu sigurno da država Bosna i Hercegovina nemože ćutati, biti neutralna, iako je izvor na području druge države, ali već vrlo brzo u zoni sela Suvaja, Begluci, Una prelazi u

⁶ Za koncesione radove koji su faktički bili otpočeli, ne postoji potrebna dokumentacija, odobrenje. Što je posebno začuđujuće da nadležni državni organi veoma sporo reaguju, tek poslije protesta građana, aktivista.

⁷ Nakon višednevnih protesta građana, aktivista za zaštitu Une, nadležno Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine oglasilo je ništavim ranje izdate dozvole za izgradnju male hidroelektrane „Una-mlin“ jer je utvrdilo da izvršenje građevinske dozvole nije moguće. Ključni nedostatak u procedurama je neposjedovanje obavezne „procjene uticaja na okoliš“, zbog čega je definitivno obustavljena gradnja.

⁸ U postupku nadzora izdavanja lokacijske dozvole, izmjene i dopune lokacijske dozvole, građevinske dozvole te rješenja o promjeni imena investitora utvrđeno je da su navedeni upravni akti pravomoćni te da su protekli rokovi za njihovo poništavanje i ukidanje, a koji su propisani odredbama čl. 131. st. 2. Zakona o općem upravnom postupku. Stoga, ovo Ministarstvo nema mogućnosti poništavanja i ukidanja navedenih upravnih akata. Međutim, ako se u kaznenom postupku utvrdi da su navedeni akti izdani kao posljedica kaznenog djela, po službenoj dužnosti može se pokrenuti obnova postupka prema odredbama članka 123. stavka 2. vka 1. Zakona o općem upravnom postupku.

Bosnu i Hercegovinu i putuje nizvodno ka Martin Brodu⁹, tom prelijepom mjestu, sa slapovima, pa dalje ka Štrbačkom buku, i tako sve do ušća u Savu, Dunav, ka Crnom Moru.

Postoji još jedna pravno ekološki problem na rijeci Uni u zoni Štrbačkog buka, gdje je i najveći slap (25 metara). Naime, izvjesni pojedinac je na veoma diskutabilan način „zaposjeo“ Hrvatski dio Štrbačkog buka, gdje je faktički nemoguće prići, boraviti u predvinom ambijentu. Opština Donji Lapac kojoj pripada Štrbački buk na Hrvatskoj teritoriji, ne veoma inertna, faktički nezainterosovana da taj „ekološko turistički biser“ stavi u razvojnu funkciju. Uzurpirano područje prilaza slapu, održava se na sveukupnu situaciju na Štrbačkom buku, gdje bi se mogao turizam razvijati na sasvim drugačiji način uz turističko ekološku saradnju dvije države, dvije opštine/općine.

Prije skoro 10 godina bio je pokušaj pregrađivanja Une, Unca u Martin Broda. Neki „NN“ veliki koncesionar „nudio je značajan novac“ da se izgradi mini hidro centrala. Međutim, građani Martin broda uz građane opštine, Nacionalnog parka Una tu ideju su osporili, blokirali. Nadležni organ Opštine je donio očekivanu odluku i prekinuo aktivnost na uništenju ljepotice, Une¹⁰. Kako se rijeka Una nalazi na samoj granici dviju susjednih država (Bosne i Hercegovine i Hrvatske), pravna regulativa sveukupnih djelatnosti u zoni rijeke Une je regulisana nizom zakonskih i podzakonskih propisa. Bosna i Hercegovina je Zakonom o Nacionalnom parku Una utvrdila sve bitne pravne karakteristike u vezi rijeke Une i njene bliže okoline. Posebno se to odnosi na aktivnost u vezi mogućeg ugrožavanja rijeke, raznim radnjama koje mogu nanijeti

⁹Bičakčić i ruski smaragdi žele hidrocentrale u Nacionalnom parku Proizvodnju paprika ostavio je po strani. Edhem Bičakčić ponovo je u strujnom kolu. S misterioznim ruskim partnerom koji je uložio 1.900 maraka želi graditi mini hidrocentrale na Uni. Martin Brod je mjesna zajednica grada Bihaća. No, daleko je stanovnicima Martin Broda matični grad. Pedesetak kilometara. Treba dijelom voziti makadamom. Decenijama čekaju asfaltiranje puta. Voza, glavne veze za Bihać, više nema, Unska pruga ne radi, pusta je željeznička stanica u Martin Brodu koja je nekada zapošljavala 150 ljudi, petinu od sadašnjih 750 stanovnika. 21/07/2015 12:11 | Objavio: neoluckyBIHAĆ

¹⁰ Vijećnici grada Bihaća stavili su van snage odluku o saglasnosti za gradnju malih hidrocentrala na rijeci Uni, koju su samo prije sedam dana izglasali. Nakon pritiska javnosti, te građanskih protesta, odluka je suspendovana. No, je li ovo kraj bitke za Unu? Jednoglasnu odluku dizanjem ruku „za“ i „protiv“ pozdravili su građani uzvicima ispod prozora gradske uprave uz parolu „Ne dirajte Unu imat ćete bunu“ koja je uplašila lokalne vlasti.

štetu rijeci i neposrednoj okolini. I dalje je aktuelan problem odlaganja nuklearnog otpada na području držve Hrvatske a u neposrednoj blizini rijeke une u zoni Novog Grada/Bosanskog Novog. Postoje razne studije, analize sa veoma oprečnim ocjenama u vezi mogućeg uticaja na životnu sredinu, a posebno rijeku Unu. Neophodno je da obe države kroz referentne aktivnosti, dobrosusjedsku saradnju riješe ovo pitanje, bez pretenzija da je to pitanje samo jedne države. Međutim u tom kontekstu evidentno je kršenje postojećih propisa a posebno u vezi sa gradnjom objekata u neposrednoj blizini, na samoj obali Une. Takvim radnjama se ugrožava slobodan pristup rijeci, kao i biljni i životinjski svijet.

Poseban problem za aktivniji i brži razvoj turizma na području Bosne i Hercegovine, kao i Hrvatske predstavlja granica na pragu „Evropske unije“ zbog čega se brojne aktivnosti onemogućavaju (malogranični promet, uspostavljanje veoma atraktivne Unske pruge¹¹, i druge aktinosti). Višegodišnja migrantska ruta ide upravo preko Une, ka Hrvatskoj, zbog čega je granica veoma „tvrda“, što takođe osporava, usporava bilo kakve intenzivnije pravne i druge saglasnosti, tolerancije u cilju razvoja turizma u zoni rijeke Une.

ZAKLJUČAK:

U radu je prezentirana ekološko turistička veličina i potencijal rijeke Une. Sveukupna aktivnost, razvoj turističkih, ekoloških potencijala rijeke Une i Nacionalnog parka Una vezan je za relevantne pravne propise koji regulišu sveukupnost funkcionisanja Nacionalnog paraka i njegovih resursa. Zbog potrebe očuvanja vrijednosti ove rijeke, obaveza nadležnih organa, ali i šire društvene, naučne zajednice je da kroz sve relevantne pravno ekološke, turističke i druge mjere štitimo od bilo kakvih, a posebno kriminogenih radnji koje mogu nanijeti i dugoročne štetne posljedice. Aktuelni problemi u vidu raznih oblika ugrožavanja rijeke Une, njenih vrijednosti ukazuju da postoji tendencija tzv. komercijalizacije svih kapaciteta, pa i ovih koji su jedinstveni, a nenadoknadivi. Zbog toga je potrebno kroz sve, prije svega zakonske, a onda političke, sociološke, medijske aktivnosti promovisati vrijednost Une, Nacionalnog parka Una, i njenih resursa. Posebno je značajno da se naučnoj relevantnoj aktivnosti da snaga i odgovornost da kroz naučne, stručne radove, analize istaknu sve karakteristike, aktuelnosti u vezi sa rijekom Unom. Jer, ako bi se ugrozila Una u bilo kome svome dijelu toka od izvora do ušća, to bi bio nenadoknativ gubitak, „ekocid“, sa trajnim štetnim posljedicama. Postavlja se realno pitanje, šta će se događati u budućnosti, ako se ekološka svijest, prva regulativa ne bude razvijala skladno stvarnom interesu za zaštitu rijeka, okoliša, biodiverzietta. Zbog toga je neophodno na sve raspoložive načine, a posebno kroz unapređenje efikasnog zakonodavnog okvira u zaštiti ekoloških kapaciteta prevenirati sve oblike potencijalnog ugrožavanja ovih prirodnih blagodeti, vrijednosti.

¹¹ Unska pruga prolazi kroz dvije države, ukupne je dužine 177 kilometara i nalazi se u nadležnosti tri poduzeća Željeznica FBiH, RS i Hrvatske. Nekad je tom prugom dnevno prolazilo stotine vozova. Danas gotovo pustim dijelom, desetljećima izvan funkcije, od Bihaća do Martin Broda, jednom godišnje, putuju zaljubljenici u Unu i Unsku prugu, posebnim vozom/vlakom, dijelovima potpuno nepristupačnim drugim prijevoznim sredstvima, koja je 99% neiskorištena, promovirajući resurse koje imamo, trudeći se da ih opet stavimo u funkciju, da svijetu pokažemo ljepotu Une.

Literatura:

1. Matijević M, Fakultet pravnih nauka, Univerzitet poslovne studije Banja Luka, Smlatić Š, savjetnik načelnika općine Bihać, “Nacionalni park Una na granici Evropske unije Bosne i Hercegovine kao ekološki izazov”, Naučna konferencija, MUP Republike Srpske, Trebinje, 2014.
2. Nadarević Dž. Uslovljenost jačanja turističkih kapaciteta nacionalnog parka „Una“ (marketinški i pravni aspekti), Magistarski rad, Univerzitet za poslovne studije Banja Luka, 2016.
3. Zakon o Nacionalnom parku Una
4. Ko pokušava privatizovati Štrbački buk ?, autor čl. 05. 08. 2024. 16,02
5. Kamenolom prijeti Nacionalnom parku na zapadu BiH, 30. april 2024. G. Katić
6. Napad iz Hrvatske na rijeku Unu, građani ogorčeni.
7. Trgovska gora: Opasnost od nuklearnog otpada za..., Radio Slobodna Evropa
8. Građani 13 opština u slivu rijeke Une u strahu su zbog gradnje odlagališta za radioaktivni **otpad** na Trgovskoj gori u Hrvatskoj.
9. Trgovska gora između BiH i Hrvatske, Opasnost od nuklearnog otpada za 250.000 ljudi u narednih 30 god. Adnan Čomor, Mahir Sijamija February 9, 2022

INFORMATIČKA OBLAST/INFORMATION TECHNOLOGY

INFORMATIČKA PISMENOST LJUDI SREDNJE DOBI: IZAZOVI I PRILIKE U DIGITALNOM DOBU

UDK 004.5:316.42-053.85
DOI: 10.7251/ZUPS2509231B

Pregledni rad

Nataša Buzadžija

Univerzitet za poslovne studije, Fakultet za informacione tehnologije i dizajn, Banja Luka, BiH

Sažetak: Ovaj rad ima za cilj istraživanje koncepta informatičke pismenosti među ljudima srednje dobi, identifikujući izazove sa kojima se ljudi srednje dobi susreću, istražujući mogućnosti unaprijeđivanja njihovih vještina, te razmatrajući perspektive razvoja u kontekstu digitalnog društva. S obzirom na sveprisutnost informacionih tehnologija, informatička pismenost danas predstavlja ključnu vještinu koja omogućava pojedincima pristup informacijama, komunikaciju, uspješno obavljanje svakodnevnih zadataka putem digitalnih tehnologija. Ljudi srednje dobi, definisani su kao osobe u dobi od 45 do 65 godina, suočavaju se sa specifičnim izazovima u usvajanju digitalnih vještina zbog brzog tehnološkog napretka i nedostatka formalne obuke u njihovoj mladosti. Povećanje informatičke pismenosti među ljudima srednje dobi ključno je za njihov profesionalni razvoj, socijalnu uključenost i prilagođavanje modernom društvu. Implementacija ciljanih edukativnih programa, mentorstvo i finansijska podrška mogu značajno doprinijeti unapređenju digitalnih vještina ove populacije. Kroz ove mjere, sredovječna populacija može bolje iskoristiti prednosti digitalne ere, poboljšavajući tako kvalitet svog života i doprinoseći razvoju društva u cjelini.

Ključne riječi: informatička pismenost, srednja dob, digitalne vještine

INFORMATION LITERACY OF MIDDLE-AGED PEOPLE: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN THE DIGITAL AGE

Abstract: This paper aims to explore the concept of information literacy among middle-aged people, identifying the challenges they face, investigating opportunities for enhancing their skills, and considering development perspectives in the context of the digital society. Given the ubiquity of information technologies, information literacy is now a crucial skill that enables individuals to access information, communicate, and successfully perform everyday tasks through digital technologies. Middle-aged people, defined as individuals aged 45 to 65, face specific challenges in acquiring digital skills due to rapid technological advancements and the lack of formal training in their youth. Increasing information literacy among middle-aged people is essential for their professional development, social inclusion, and adaptation to modern society. The implementation of targeted educational programs, mentorship, and financial support can significantly contribute to the improvement of digital skills in this population. Through these measures, the middle-aged population can better harness the benefits of the digital era, thereby improving their quality of life and contributing to the development of society as a whole.

Key words: information literacy, middle age, digital skills

UVOD

U savremenom digitalnom dobu, informatička pismenost postaje važna disciplina za sve generacije, a posebno za ljude srednje dobi koji se suočavaju sa brzim tehnološkim promjenama tokom svog profesionalnog, ali i ličnog razvoja. Tehnološki razvoj nije samo promijenio način na koji komuniciramo, radimo i pristupamo informacijama, već je uveo i nove izazove za one koji nisu odrasli u digitalnom okruženju. Za ljude srednje dobi, digitalna tranzicija često predstavlja izazov, jer od njih zahtijeva brzo prilagođavanje, usvajanje novih vještina i promjenu ustaljenih obrazaca ponašanja. Razvoj visokotehnoloških proizvoda, poput pametnih uređaja, značajno utiče na povećanje društvenog blagostanja, održivosti i razvoja, te se ovi proizvodi sve više integrišu u svakodnevni život, javne i privatne institucije. Uspjeh ovog procesa ne zavisi samo od tehnološkog napretka, već i od sposobnosti pojedinaca da se prilagode i pravilno koriste ove tehnologije.

Informatička pismenost, definisana kao sposobnost pronalaženja, ocjenjivanja, korišćenja i kreiranja informacija putem digitalnih alata, predstavlja osnovu za uspješno funkcionisanje u savremenom društvu. Ona nije samo skup vještina čitanja ili pisanja, već proces usvajanja novog obrasca ponašanja i prilagođavanja inovacijama koje donosi savremeno doba. U suštini, informatička pismenost je vještina snalaženja u digitalnom svijetu, koja uključuje ne samo tehničko znanje o korišćenju računara, interneta i aplikacija, već i kritičko razmišljanje o informacijama kojima se pristupa. Osnovne komponente informatičke pismenosti uključuju poznavanje digitalnih tehnologija, razumijevanje njihovih mogućnosti i rizika, kao i sposobnost bezbjednog i odgovornog ponašanja u onlajn okruženju. Pored tehničkih aspekata, ona obuhvata i socijalne vještine, kao što su efikasna digitalna komunikacija i saradnja u virtuelnim sredinama. Kroz razvijanje informatičke pismenosti, pojedinci ne samo da stiču osnovne tehnološke vještine, već postaju sposobni da efikasno koriste informacije za donošenje odluka, rješavanje problema i unaprijeđenje sopstvenog znanja, što je od suštinskog značaja u digitalno orijentisanom društvu.

Iako je ova vještina neophodna za sve generacije, ljudi srednje dobi suočavaju se sa specifičnim preprekama u njenom sticanju i primjeni. Informatička pismenost je ključna za razumijevanje, prilagođavanje i korišćenje digitalnih tehnologija, a njena važnost je dodatno naglašena u kontekstu ubrzanja globalizacije, promjena u politikama urbanizacije i potrebe za produktivnim, aktivnim načinom života. Manjak formalne IT edukacije, nedostatak samopouzdanja u korišćenju digitalnih alata, kao i brzina kojom se tehnologija razvija, predstavljaju samo neke od izazova sa kojima se ljudi srednje dobi susreću. Cilj rada je istražiti nivo informatičke pismenosti kod ljudi srednje dobi, identifikovati glavne izazove sa kojima se suočavaju, kao i ukazati na mogućnosti i strategije za unaprijeđenje njihovih digitalnih vještina. Uzimajući u obzir brojne društvene, ekonomske i obrazovne faktore, ovaj rad teži da pruži konkretne preporuke za unaprijeđenje informatičke pismenosti, čime se doprinosi lakšoj integraciji ove populacione grupe u savremeno digitalno društvo.

TEORIJSKI OKVIR I DEFINICIJE

Informatička pismenost: Definicija i karakteristike

Informatička pismenost može se definisati kao skup vještina koje omogućavaju pojedincu da efikasno pristupi, procijeni, koristi i upravlja informacijama u digitalnom okruženju. Ona obuhvata ne samo tehničke sposobnosti, kao što su korišćenje računara, interneta i različitih softverskih aplikacija, već i sposobnost kritičkog razmišljanja, prepoznavanja relevantnih informacija i razumijevanja kako tehnologija utiče na društvene procese. Informatička pismenost uključuje i razvijanje kompetencija vezanih za bezbjednost na internetu, privatnost

i etičko ponašanje u digitalnom svijetu, što je ključno u eri masovnih podataka i digitalne komunikacije.

Prema UNESCO-u (2020), informatička pismenost je ključna za razvoj pojedinaca u digitalno vođenim ekonomijama i društvima, gdje su informacije postale osnovni resurs. Kao takva, ona se mora sagledati u širem kontekstu cjeloživotnog učenja i digitalne integracije. Ona ne podrazumijeva samo sticanje tehničkih vještina u radu s tehnologijom, već i sposobnost da se ove vještine primjenjuju na svakodnevne situacije, pri čemu se razvijaju i socijalne i komunikacijske vještine neophodne za uspješno učešće u digitalnim zajednicama.

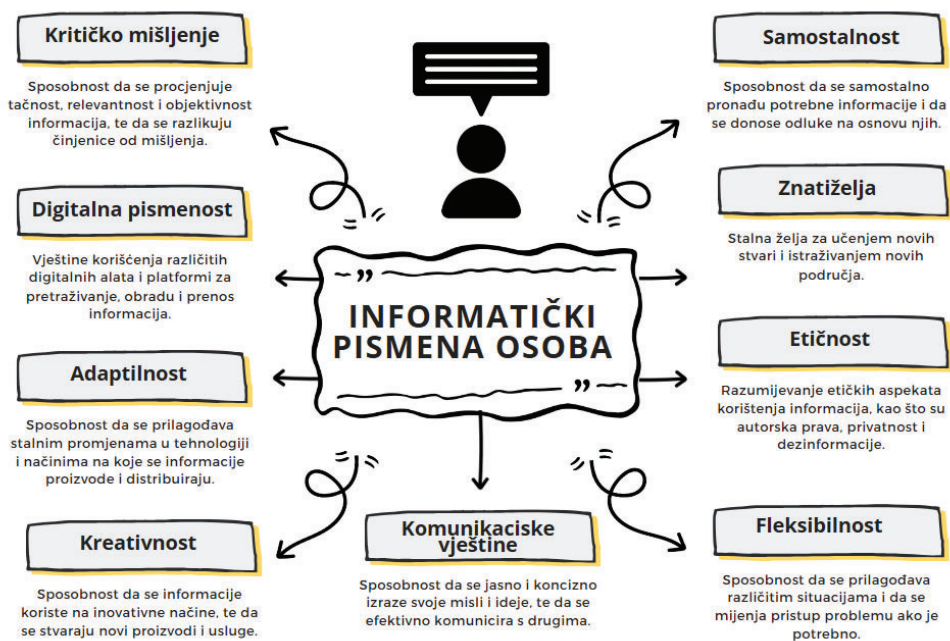
Jedan od najvažnijih aspekata informatičke pismenosti je način na koji pojedinci koriste, pristupaju i obrađuju informacije u savremenom digitalnom okruženju. Prema Bruceu (1994), informaciono-pismena osoba posjeduje sedam ključnih karakteristika koje definišu njenu sposobnost interakcije sa informacijama. Prvo, ona se angažuje u nezavisnom i samostalnom učenju, što je ključno u svijetu u kojem se informacije i tehnologije neprestano mijenjaju. Dalje, koristi raznovrsne procese informacija kako bi efikasno pretraživala, analizirala i primjenjivala podatke, uz upotrebu različitih informacionih tehnologija i sistema, čime poboljšava svoju sposobnost da prati i koristi digitalne alate. Pored tehničkih vještina, informaciono-pismena osoba internalizuje vrijednosti koje promovišu odgovorno i etičko korišćenje informacija, prepoznajući značaj informacija za društveni i profesionalni razvoj. Takođe, posjeduje solidno poznavanje svijeta informacija, uključujući strukturu, organizaciju i distribuciju informacija na globalnom nivou. Kritički pristup informacijama je još jedna bitna karakteristika, jer omogućava pojedincu da prepozna relevantne, tačne i pouzdane izvore u preopterećenom digitalnom prostoru. Konačno, ova osoba razvija lični informacioni stil, koji joj olakšava interakciju sa svijetom informacija i omogućava efikasno snalaženje u različitim situacijama, bilo profesionalnim ili privatnim. Sve ove karakteristike zajedno čine osnovu informatičke pismenosti, koja je važna za uspjeh u digitalnom dobu.

Slično prethodno navedenim karakteristikama, Rader (1991a, 1991b) ističe da informaciono pismeni građanin mora posjedovati niz sposobnosti koje mu omogućavaju da se efikasno snalazi u savremenom informacionom i tehnološkom okruženju. Prema Raderu, informaciono pismeni pojedinci treba da budu sposobni da pribave i koriste informacije koje su važne za bilo koju situaciju, bilo da se nalaze unutar ili izvan formalnih institucija, kako na lokalnom, tako i na globalnom nivou. Ova sposobnost postaje veoma važna u svijetu koji se brzo mijenja, gdje informacija i tehnologija imaju direktan uticaj na kvalitet života. Informaciono pismeni građanin će biti spreman za preživljavanje i uspjeh u tehnološkom okruženju, što je presudno za održavanje produktivnog, zdravog i zadovoljavajućeg života u demokratskom društvu. Uz to, sposoban je da se efikasno nosi s dinamičnim i promjenljivim okruženjem, osiguravajući ne samo svoju budućnost već i prosperitet za naredne generacije. Ovi pojedinci takođe mogu pronalaziti relevantne informacije za rješavanje ličnih i profesionalnih problema, čime doprinose sopstvenom razvoju i razvoju šire zajednice. Pored svega, informaciono pismeni građani posjeduju vještine pisanja i rada na računaru, što im omogućava da se angažuju u digitalnim procesima i učinkovito koriste tehnologiju u svakodnevnom životu. Na ovaj način, oni ne samo da povećavaju svoju produktivnost, već aktivno doprinose društvu kroz informisanje i odgovorno ponašanje, te postaju ključni akteri u globalnom informacionom društvu. Drugi termini koji se koriste za opisivanje ovih širokih sposobnosti uključuju "digitalnu pismenost", koja naglašava ne samo korišćenje digitalnih informacija, već i trajnu vrijednost znanja i vještina u kontekstu savremenog informacionog društva.

Ukupno gledano, najbolje je razumjeti informatičku pismenost kao koncept koji prevazilazi jednostavno poboljšane računarske vještine. U svijetlu složenosti savremenog informatičkog okruženja, posebno u kontekstu novih informacionih tehnologija koji se generišu prelaskom na pretežno digitalni prostor, potrebna je kompleksna i široka forma pismenosti. Ova forma pismenosti mora obuhvatiti različite vještine, ali se ne može ograničiti isključivo na njih.

Takođe, ne može se vezati za specifične tehnologije ili skupove tehnologija. Razumijevanje, značenje i kontekst informacija moraju biti centralni elementi ovog procesa. Ova perspektiva implicira da obuka za informatičku pismenost mora biti prilagođena različitim kontekstima i da se mora odvijati kroz različite oblike, kako bi se efikasno odgovorilo na izazove modernog društva. U narednim dijelovima rada, ilustrovaćemo ovu tačku kroz istraživanje, koja će dodatno osvijetliti važnost prilagođavanja obuke i pristupa informatičkoj pismenosti potrebama različitih grupa ljudi srednje dobi.

Na slici 1 smo prikazali niz ključnih karakteristika koje posjeduje informaciono pismena koje joj omogućavaju da se uspješno nosi s ogromnim količinama informacija i da ih koristi na efikasan način.

Slika 1: Informatički pismena osoba u promjenljivom informacionom društvu.

Digitalna pismenost kao prošireni koncept

Iako se često koriste sinonimno, informatička i digitalna pismenost se razlikuju u određenim aspektima. Digitalna pismenost je širi koncept koji obuhvata ne samo tehničko znanje i korišćenje digitalnih alata, već i sposobnost kritičkog tumačenja i stvaranja sadržaja u digitalnim medijima. Ona uključuje razumijevanje kako funkcionišu digitalni ekosistemi, od društvenih mreža do elektronskog poslovanja, i zahtijeva sposobnost upravljanja digitalnim identitetom i informacijama. Digitalna pismenost se fokusira na sposobnost pojedinaca da efikasno pretražuju, koriste i analiziraju informacije koje su dostupne u različitim digitalnim formatima, uz razumijevanje kako ovi formati utiču na proces učenja i komunikacije. Osim toga, pojam "medijalnost" se sve više koristi kako bi se ukazalo na sposobnost rukovanja informacijama u različitim medijima, uzimajući u obzir individualne osobine i stilove učenja. Digitalna pismenost podrazumijeva i sposobnost aktivnog učešća u digitalnoj kulturi i ekonomiji, što uključuje stvaranje novih digitalnih sadržaja, učešće u onlajn zajednicama i primjenu tehnoloških rješenja u različitim oblastima života. Sa ubrzanim napretkom tehnologije i

digitalizacije, digitalna pismenost postaje sve važnija, jer omogućava pojedincima da se prilagode novim radnim uslovima, društvenim interakcijama i svakodnevnim obavezama koje sve više zavise od tehnologije.

Specifičnosti ljudi srednje dobi i digitalne tranzicije

Ljudi srednje dobi, definisani kao osobe između 45 i 65 godina, predstavljaju specifičnu demografsku grupu koja se suočava sa izazovima u sticanju digitalnih vještina. Ova grupa često nije imala priliku da kroz formalno obrazovanje stekne digitalne kompetencije, što ih stavlja u nepovoljan položaj u odnosu na mlađe generacije koje su odrasle uz tehnologiju. Pored toga, ljudi srednje dobi mogu doživjeti tehnofobiju, osjećaj preopterećenosti informacijama, kao i manjak samopouzdanja u korišćenju novih tehnologija. Pored izazova vezanih za sticanje digitalnih vještina, sajber bezbjednost predstavlja dodatnu brigu za ljude srednje dobi. Ova demografska grupa često je izložena riziku od sajber napada, jer nedostatak iskustva u korišćenju tehnologija može dovesti do lakšeg pada u zamke poput phishing prevara, krađe identiteta ili zlonamjernog softvera. S obzirom na to da mnogi pripadnici ove starosne grupe koriste internet za online bankarstvo, komunikaciju ili e-trgovinu, neophodno je razvijati svijest o osnovnim principima sajber bezbjednosti, kao što su prepoznavanje lažnih e-poruka, korišćenje jakih lozinki i ažuriranje softvera. Edukacija o sajber bezbjednosti treba biti važan dio programa digitalne inkluzije, kako bi ljudi srednje dobi mogli samouvjereno i bezbjedno koristiti tehnologiju u svakodnevnom životu.

Sa druge strane, radno aktivne osobe u ovoj starosnoj grupi sve više moraju da se prilagode digitalizaciji radnih mjesta, što zahtijeva od njih ne samo sticanje tehničkih vještina, već i spremnost za cjeloživotno učenje i usvajanje novih modela ponašanja u digitalnom okruženju. Globalizacija, ubrzani tehnološki napredak i promjene u urbanizaciji dodatno naglašavaju potrebu za razvijanjem digitalnih vještina, jer ljudi srednje dobi sve češće dolaze u situacije u kojima su digitalne vještine ključne za profesionalni i lični razvoj.

METODOLOGIJA

Cilj i hipoteze istraživanja

Cilj istraživanja je ispitati nivo informatičke pismenosti kod ljudi srednje dobi, identifikovati ključne izazove s kojima se suočavaju u digitalnom dobu, te prepoznati prilike za poboljšanje njihovih vještina korišćenja informacija i tehnologija. Takođe, istraživanje nastoji da utvrdi kako obuka u oblasti informatičke pismenosti može doprinijeti povećanju sposobnosti ove populacije za prilagođavanje digitalnim tehnologijama u svakodnevnom životu i na radnom mjestu.

H1: Postoji razlika u nivou informatičke pismenosti između različitih grupa ljudi srednje dobi.

H2: Ljudi srednje dobi imaju visoku svijest o važnosti informatičke pismenosti.

H3: Ljudi srednje dobi se suočavaju sa izazovima u procesu prilagođavanja digitalnim tehnologijama.

H4: Različiti faktori utiču na informatičku pismenost kod ljudi srednje dobi.

H5: Ljudi srednje dobi pokazuju visok nivo motivacije za usvajanje novih digitalnih vještina.

H6: Edukacija i obuka mogu poboljšati nivo informatičke pismenosti.

Istraživačka pitanja

1. Kakvi su trenutni nivoi informatičke pismenosti među ljudima srednje dobi?
2. Koji su ključni izazovi s kojima se ljudi srednje dobi suočavaju u procesu prilagođavanja digitalnim tehnologijama?
3. Na koji način edukacija i obuka mogu poboljšati nivo informatičke pismenosti kod ljudi srednje dobi?

4. Kako različiti faktori, poput obrazovanja, pristupa tehnologiji i radnog iskustva, utiču na informatičku pismenost ljudi srednje dobi?
5. Koje prilike postoje za unaprijeđenje informatičke pismenosti kod ove populacije, i kako mogu biti implementirane u praksi?

Karakteristike uzorka

Uzorak u istraživanju informatičke pismenosti ljudi srednje dobi obuhvata različite demografske i profesionalne osobine. Uzorak se sastoji od osoba dobi od 45 do 65 godina, koje su u fazi prilagođavanja savremenim digitalnim tehnologijama. U cilju sveobuhvatne analize, uzorak uključuje ravnoteženu zastupljenost ispitanika različitih polova, što omogućava sveobuhvatno istraživanje pristupa i korišćenja informacija i tehnologija. Obrazovni nivo ispitanika varira od srednjoškolskog do visokoškolskog. Ispitanici dolaze iz različitih industrijskih sektora, kao što su proizvodnja, trgovina i usluge.

Za prikupljanje podataka korišćen je upitnik posebno napravljen za ovo istraživanje. Iako ne postoji jedinstven okvir za procjenu informatičke pismenosti, izjave su formulisane u skladu sa Evropskim okvirom kompetencija 3.0, koji je razvila Evropska komisija za standardizaciju. Ovaj okvir se fokusira na različite dimenzije kompetencija, uključujući znanje, vještine i stavove, koje pojedinci treba da razviju kako bi se prilagodili brzim promjenama u tehnologiji i radnim procesima.

U okviru ovog modela, informatička pismenost se ne posmatra samo kao osnovna vještina korišćenja računara i softvera, već kao širi koncept koji obuhvata sposobnost pristupa, evaluacije i korišćenja informacija iz različitih izvora, kao i kritičkog razmišljanja o tim informacijama.

Ovaj okvir se koristi kao referentna osnova za kreiranje obrazovnih programa i obuka, sa ciljem unaprijeđenja kompetencija koje su neophodne za efikasno snalaženje u digitalnom okruženju. U istraživanju o informatičkoj pismenosti ljudi srednje dobi, izjave su formulisane u skladu sa ovim okvirom kako bi se osiguralo da obuhvate relevantne aspekte pismenosti potrebne za adaptaciju na savremene tehnologije i informacione sisteme. Ovakav pristup omogućava da bolje razumijemo nivo informatičke pismenosti kod ispitanika i identifikujemo područja koja zahtijevaju dodatnu obuku i podršku.

Upitnik se sastoji 12 varijabli za procjenu informatičke pismenosti, pri čemu su ispitanici izražavali stepen saglasnosti na Likertovoj skali na slijedeći način: 1 - uopšte se ne slažem, 2 – djelimično se ne slažem, 3 – neutralan/na sam, 4 – djelimično se slažem, 5 – u potpunosti se slažem.

Podaci su prikupljeni od zaposlenih u malim i srednjim preduzećima koji aktivno rade na teritoriji Bosne i Hercegovine. Ankete su poslate ciljnoj grupi putem e-pošte sa linkom na web-bazirani anketni upitnik.

Istraživanje u Bosni i Hercegovini obuhvatilo je uzorak od 100 ispitanika – ljudi srednje dobi koji se susreću sa digitalnim tehnologijama kako u poslovnom svijetu tako i u privatnom životu. Analiza podataka sprovedena je u SPSS-u (statistički paket za društvene nauke). Prvo je izvršena analiza pouzdanosti, prezentujući vrijednost alfa koeficijenta Cronbach-a. Zatim je sprovedena deskriptivna statistička analiza, koja je uključivala računanje aritmetičke sredine i standardne devijacije za svaku stavku posebno, kako bi se utvrdio nivo informatičke pismenosti ispitanika.

ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

U prvoj fazi istraživanja sprovedena je analiza pouzdanosti, pri čemu je Cronbach-ov alfa koeficijent iznosio 0,93, što ukazuje na izuzetno visoku unutrašnju konzistentnost afirmacija korišćenih u ovom istraživanju. Ovaj rezultat sugerise da instrumenti na Likertovoj skali od 1 do 5, korišćeni za procjenu informatičke pismenosti, posjeduju dovoljnu koherentnost da pruže validne i pouzdane informacije o stavovima ispitanika.

U narednom koraku izvršena je deskriptivna statistička analiza, koja je omogućila donošenje zaključaka o nivou saglasnosti ispitanika sa definisanim stavkama. Na osnovu dobijenih rezultata, evidentno je da je najniži stepen saglasnosti identifikovan u slučaju varijable "Lako se snalazim u korišćenju različitih softverskih platformi" (3,37), kao i kod "Znam kako da koristim napredne funkcije aplikacija za rješavanje problema" (3,34). Ovi nalazi ukazuju na mogućnost da ispitanici nisu dovoljno informisani o ovim konceptima ili da se ne osjećaju kompetentnima da ih koriste, što može ukazivati na potrebu za dodatnom edukacijom i obukom u relevantnim oblastima.

S obzirom na to, najviši nivo saglasnosti zabilježen je kada se uzme u obzir varijabla "Smatram da je važno kontinuirano unaprijeđivati svoje digitalne vještine" (4,34) i "Motivisan/a sam da naučim nove digitalne vještine koje mogu unaprijediti moj rad" (4,06). Ovi rezultati sugerisu da ispitanici prepoznaju značaj informatičke pismenosti i vjerovatno smatraju da su dostupne informacije relevantne i korisne za njihov svakodnevni život. Pored toga, ispitanici iskazuju visok nivo svjesnosti o "Mogućim bezbjednosnim prijetnjama" (3,40), što dodatno ukazuje na njihovu brigu o zaštiti svojih digitalnih podataka i sigurnosti.

Standardna devijacija predstavlja mjeru disperzije podataka oko srednje vrijednosti i ukazuje na to koliko su odgovori ispitanika različiti. Na primjer, varijabla "Znam kako da koristim napredne funkcije aplikacija za rješavanje problema" ima standardnu devijaciju od 1,35, što nam govori da su odgovori ispitanika prilično varijabilni, odnosno da postoji širok spektar percepcija o ovoj temi među ispitanicima. S druge strane, varijabla "Smatram da je važno kontinuirano unaprijeđivati svoje digitalne vještine" ima standardnu devijaciju od 1,03, što ukazuje na veću saglasnost među ispitanicima u vezi sa ovom izjavom, odnosno da većina ispitanika dijeli slično uvjerenje o važnosti kontinuiranog usavršavanja.

Tabela 8: Informatička pismenost ljudi srednje dobi - Deskriptivna statistika

Varijabla	Srednja vrijednost	Standardna devijacija	Minimum	Maksimum
Razumijem osnovne funkcije računara i operativnih sistema.	3,71	1,34	1	5
Mogu samostalno koristiti osnovne softverske alate (npr. tekst procesor, tabele).	3,63	1,42	1	5
Imam dovoljno znanja da se snalazim u okruženju digitalnih tehnologija i aplikacija.	3,60	1,14	2	5
Mogu efikasno pretraživati informacije putem interneta koristeći pretraživače i baze podataka.	4,00	1,06	2	5
Znam kako da procijenim tačnost i pouzdanost izvora informacija na internetu.	3,40	1,12	1	5
Koristim različite izvore informacija kako bih došao/la do potpunijih saznanja o nekoj temi.	3,94	1,19	1	5
Lako se snalazim u korišćenju različitih softverskih platformi i aplikacija.	3,37	1,06	1	5

Varijabla	Srednja vrijednost	Standardna devijacija	Minimum	Maksimum
Znam kako da koristim napredne funkcije aplikacija za rješavanje problema u svom poslu.	3,34	1,35	1	5
Brzo se prilagođavam novim informacionim sistemima koji se uvode na radnom mjestu.	3,60	1,19	1	5
Smatram da je važno kontinuirano unaprijeđivati svoje digitalne vještine.	4,34	1,03	1	5
Motivisan/a sam da naučim nove digitalne vještine koje mogu unaprijediti moj rad.	4,06	1,14	1	5
Redovno tražim nove mogućnosti za edukaciju i obuku u oblasti digitalnih tehnologija.	3,37	1,03	1	5

Izvor: Autor

Zaključno, rezultati ovog istraživanja ukazuju na značajnu potrebu za implementacijom dodatnih obrazovnih programa i obuka koje će omogućiti ispitanicima da unaprijede svoje vještine korišćenja digitalnih alata i platformi, kao i da poboljšaju svoje razumijevanje različitih modela usluga u oblasti informacionih tehnologija. Ovaj pristup bi mogao doprinijeti njihovoj većoj samostalnosti i efikasnosti u korišćenju digitalnih tehnologija, čime bi se dodatno osnažile njihova informatička pismenost i sposobnosti u savremenom digitalnom okruženju.

DISKUSIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Rezultati ovog istraživanja pružaju dragocjene uvide u nivo informatičke pismenosti među ispitanicima srednje dobi, kao i u njihove stavove prema digitalnim tehnologijama. Analiza pouzdanosti pokazala je visoku unutrašnju konzistentnost sa Cronbach-ovim alfa koeficijentom od 0,93, što nam je potvrdilo validnost korišćenih tvrdnji u istraživanju i sugerise na to da su pitanja napravljena da obuhvate različite aspekte informatičke pismenosti. Deskriptivna statistička analiza je otkrila da su ispitanici postigli različite prosječne ocjene za specifične aspekte informatičke pismenosti, pri čemu varijabla "Mogu efikasno pretraživati informacije putem interneta" ima prosječnu ocjenu od 4,00, ukazujući na to da ispitanici smatraju da posjeduju vještine pretraživanja informacija, dok varijabla "Znam kako da koristim napredne funkcije aplikacija za rješavanje problema" pokazuje standardnu devijaciju od 1,35, što ukazuje na varijabilnost u njihovom razumijevanju i vještinama u vezi sa naprednim funkcijama. Ovi rezultati potvrđuju hipotezu da postoje razlike u nivou informatičke pismenosti među različitim grupama ljudima srednje dobi.

Ključni izazovi identifikovani u ovom istraživanju uključuju nedostatak znanja o različitim modelima usluga i korišćenja naprednih aplikacija, što može otežati prilagođavanje savremenim tehnologijama. Ovo podržava hipotezu da se ljudi srednje dobi suočavaju sa izazovima u procesu prilagođavanja digitalnim tehnologijama. Pored toga, istraživanje je pokazalo da faktori kao što su obrazovanje, pristup tehnologiji i radno iskustvo značajno utiču na nivo informatičke pismenosti, sa ispitanicima sa višim nivoom obrazovanja koji pokazuju veću samostalnost u korišćenju softverskih alata. Ovi nalazi potvrđuju hipotezu da različiti faktori utiču na informatičku pismenost kod ljudi srednje dobi. Rezultati sugerisu da bi obrazovni programi fokusirani na jačanje digitalnih vještina, kao i organizovanje obuka i seminara u zajednici, mogli značajno poboljšati nivo informatičke pismenosti kod ljudi srednje dobi. Ovaj rezultat podržava hipotezu da edukacija i obuka mogu poboljšati nivo informatičke pismenosti. Implementacija programa obuke koji se fokusiraju na praktične vještine i realne scenarije korišćenja tehnologije može povećati samopouzdanje ispitanika u korišćenju

digitalnih alata, a korišćenje digitalnih resursa i online platformi može dodatno olakšati edukaciju ove populacije.

Teorijski osvrt na istraživanje oslanja se na postojeće modele informatičke pismenosti, koji obuhvataju širok spektar vještina i znanja potrebnih za efikasno korišćenje tehnologija. Ovo istraživanje potvrđuje teorije koje govore da se informatička pismenost ne može posmatrati samo kao tehnološka kompetencija, već i kao sveobuhvatan skup stavova, ponašanja i znanja. Povezivanje obrazovnih teorija, kao što su Teorija socijalnog učenja (Bandura, 1977) i Teorija prihvatanja tehnologije (Davis, 1989), ukazuje na to da su praktične obuke i pozitivne percepcije prema tehnologiji ključni za unaprijeđenje informatičke pismenosti. Kroz razumijevanje ovih teorijskih okvira, istraživanje dodatno osvjetljava kompleksnost odnosa između digitalnih vještina i prilagođavanja tehnologijama, naglašavajući potrebu za holističkim pristupom obrazovanju u ovoj oblasti.

ZAKLJUČAK

Vršeno istraživanje o složenosti informatičke pismenosti među ljudima srednje dobi, ističe značajan jaz između postojećih vještina potrebnih za efikasno angažovanje u savremenom digitalnom okruženju. Iako su ispitanici pokazali osnovne digitalne vještine, rezultati ukazuju na nedovoljno razumijevanje naprednih funkcija aplikacija i koncepta, što ukazuje na potrebu za ciljanom edukacijom. Analizom literature, utvrdili smo ključne izazove sa kojima se ova populacija suočava, uključujući nedostatak informacija i svjesnosti o značaju digitalnih vještina. Takođe, istraživanje ukazuje na to da faktori kao što su obrazovanje, pristup tehnologiji i radno iskustvo igraju važnu ulogu u oblikovanju nivoa informatičke pismenosti, što je u skladu s teorijskim okvirima o digitalnoj pismenosti i socijalnoj inkluziji. Ovo istraživanje naglašava važnost razvijanja specifičnih obrazovnih programa koji će odrediti individualne potrebe ispitanika, kao i implementaciju praktičnih obuka koje će omogućiti efikasno korišćenje digitalnih alata u svakodnevnom životu. S obzirom na dobijene rezultate, buduća istraživanja trebaju se fokusirati na evaluaciju efektivnosti obrazovnih intervencija i strategija za unaprijeđenje informatičke pismenosti, kako bi se osiguralo da se ljudi srednje dobi adekvatno integrišu u digitalno društvo, čime se potencijalno smanjuje digitalna podjela i povećava opšta dobrobit ove populacije. Izražena motivacija ispitanika za sticanje novih digitalnih vještina, ukazuje na potrebu za daljim razvojem personaliziranih programa obuke. Ova motivacija potvrđuje teoriju učenja prema kojoj pojedinci usvajaju vještine kada percipiraju korisnost i relevantnost informacija za njihov svakodnevni život i rad kurseva, prilagođena specifičnim potrebama i alatima koji se koriste u svakodnevnim radnim zadacima, može dodatno povećati motivaciju polaznika i poboljšati rezultate obuke. Ispitanici su izrazili visok i nivo svjesnosti o mogućim bezbjednosnim prijetnjama (3,40), što naglašava važnost uključivanja modula o sajber bezbjednosti u ove kurseve. Ovo je u skladu sa savremenim istraživanjima koja ukazuju na to da je digitalna sigurnost ključni element informatičke pismenosti u savremenom dobu. Polaznici bi kroz kurseve ili obukama na radnom mjestu stekli osnovna znanja o zaštiti podataka, sigurnom korišćenju interneta i prepoznavanju sigurnosnih prijetnji. Ova komponenta bi trebala obuhvatiti osnovne mjere zaštite podataka, prepoznavanje sajber napada, upotrebu sigurnih lozinki i osiguranje privatnosti prilikom korišćenja digitalnih platformi. Polaznici bi kroz ovaj modul razvili vještine ne samo za tehničku primjenu, već i za zaštitu svojih ličnih i poslovnih podataka, čime bi povećali sigurnost u radu s tehnologijama. Uvođenje redovnih radionica o aktuelnim prijetnjama na internetu dodatno bi osnažilo ovu komponentu obuke.

Takođe, fleksibilne mogućnosti učenja, koje bi obuhvatale onlajn i hibridne modele, pokazale bi se kao korisne za polaznike s obzirom na njihove profesionalne i privatne obaveze. Ovi modeli omogućavaju učenje u skladu sa individualnim rasporedima, što je u skladu s potrebom

za cjeloživotnim učenjem u digitalnom društvu. Povezivanje obuke sa stvarnim radnim zadacima predstavlja ključni element za povećanje relevantnosti kurseva. Praktično orijentisani kursevi koji omogućavaju direktnu primjenu naučenih vještina mogu značajno doprinijeti većoj angažovanosti polaznika i uspješnijem sticanju novih znanja. Na osnovu ovih uvida, predlaže se izvođenje obuka kako bi se zadovoljile specifične potrebe polaznika programa obuke. Ove smjernice omogućavaju ne samo unapređenje tehničkih vještina, već i razvoj svijesti o sigurnosti i praktičnu primjenu digitalnih alata u svakodnevnom radu.

LITERATURA

1. Bruce, C. (1994). Portrait of an information literate person. *HERDSA News*, 16(3), 9–11.
2. Rader, H. (1991a). Bibliographic instruction or information literacy. *College and Research Libraries News*, 51(1), 18–20.
3. Rader, H. (1991b). Information literacy: A revolution in the library. *RQ*, 31(Fall), 25–29.
4. Association of College and Research Libraries IS Research and Scholarship Committee (2003). ACRL Research agenda: Research agenda for library instruction and information literacy. *Library and Information Science Research*, 25, 479–487.
5. Anhar, J., Darmayanti, R., & Usmiyatun, U. (2023). Pengaruh Kompetensi Guru Agama Islam Terhadap Implementasi Manajemen Sumber Daya Manusia Di Madrasah Tsanawiyah. *Assyfa Journal of Islamic Studies*, 1(1), 13–23.
6. Arif, V. R., Afnan, M., Usmiyatun, U., & Lestari, C. Y. (2023). Development of Social Studies Animation Video (S2AV) Teaching Materials on the Material" Plurality of Indonesian Society" for Junior High School Students. *Assyfa Learning Journal*, 1, 1–11.
7. UNESCO. (2020). Media and Information Literacy, a critical approach to literacy in the digital world (<https://www.unesco.org/en/articles/media-and-information-literacy-critical-approach-literacy-digital-world>).
8. Fraillon, J., Ainley, J., Schulz, W., Friedman, T., & Gebhardt, E. (2014). Preparing for life in a digital age: The IEA International Computer and Information Literacy Study international report. Springer Open.
9. Katz, I. R. (2007). Testing information literacy in digital environments: ETS's iSkills assessment. *Information technology and Libraries*, 26(3), 3-12.
10. Van Deursen, A. J., & Van Dijk, J. A. (2010). *Internet Skills: Essential Skills for Internet Use. Informatics & Computer Science*, 1(1), 29-44.
11. Dunleavy, P., & Becker, S. (2018). The impact of the digital divide on adults: Insights and implications. *Computers in Human Behavior*, 88, 20-29.
12. Lifelong Learning Council Queensland. (2016). The importance of digital literacy for older adults. *Queensland Government*.
13. Lloyd, A., & Williamson, K. (2008). Towards an understanding of information literacy in context: Implications for research. *Journal of Librarianship and information Science*, 40(1), 3-12.
14. Bennett, S., & Maton, K. (2010). Beyond the 'digital natives' debate: Towards a more nuanced understanding of students' technology experiences. *Journal of Computer Assisted Learning*, 26(5), 321-331.
15. Weller, M. (2011). The digital scholar: How technology is transforming scholarly practice. *Bloomsbury Academic*.
16. Hwang, G.-J., & Chang, C.-Y. (2011). The role of context-aware ubiquitous learning environments in education. *Educational Technology & Society*, 14(2), 29-40.
17. Helsper, E. J. (2012). A corresponding fields approach to the digital divide: A study of internet access and usage among older adults. *Ageing and Society*, 32(5), 871-887.
18. Van Dijk, J. (2020). The digital divide. *The information society*, 36(2), 117-129.

19. Coyle, K., & Meier, A. (2020). Ageing and digital inequality: A study of digital literacy among older adults. *Ageing & Society*, 40(9), 1979-1999.
20. Bawden, D., & Robinson, L. (2012). Introduction to information science. *Facet Publishing*.
21. Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall
22. Davis, F. D. (1989). "Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology." *MIS Quarterly*, 13(3), 319-340.

ZAŠTITA KRIPTOVALUTA

UDK: 336.74:004.738.5
DOI: 10.7251/ZUPS2509243J

Stručni rad

Rajko Jelisavac

rajko.jelisavac@gmail.com

Apstrakt: Nagli razvoj interneta i tehnologije omogućio je i trgovinu preko interneta. Kriptovalute koje su alternativa tradicionalnom novcu zadnjih desetak godina omogućile su određenom broju ljudi brzu i laku zaradu. Veliki investitori i kompanije su predviđali brzi pad vrijednosti kriptovaluta i raspad tog tržišta. Na veliko čuđenje stručnjaka kriptovalute postoje i danas i koriste se kao platno sredstvo. Predviđanje rasta i pada vrijednosti na tržištu je nemoguće pratiti. Korisnici kriptovalute koriste "ključeve" kojim dokazuju vlasništvo, potrošnju, i prodaju kriptovaluta. Uočeno je kako se blockchain tehnologija može koristiti i u druge svrhe, kao što su primjena u bankama, državnoj upravi, zdravstvu, obrazovanju i elektronsko glasanje. Ovaj rad razmatra primarni razvoj unutar akademskih studija u vezi sa sadašnjim scenarijem kriptovalute, kratak pregled kriptovalute i zaštitu kriptovalute.

Ključne riječi: kriptovalute, blockchain tehnologija, kriptografija, internet, bezbjednost i zaštita

CRYPTOCURRENCY PROTECTION

Abstract: The rapid development of the Internet and technology has also enabled trade over the Internet. Cryptocurrencies, which have replaced traditional money for the past ten years, have enabled a certain number of people to make quick and easy money. Big investors and companies predict a rapid decline in the value of cryptocurrencies and the collapse of that market. To the great surprise of experts, cryptocurrencies still exist today and are used as a means of payment. Predicting the rise and fall of market value is impossible to track. Cryptocurrency users use "keys" to prove ownership, consumption, and sale of cryptocurrency. It has been observed that blockchain technology can be used for other purposes as well, such as being applied in banking, state administration, healthcare, education and electronic voting. This paper reviews the primary developments within academic studies regarding the current scenario of cryptocurrency, a brief overview of cryptocurrency and cryptocurrency protection.

Keywords: cryptocurrencies, blockchain technology, cryptography, internet, security and protection

1. UVOD

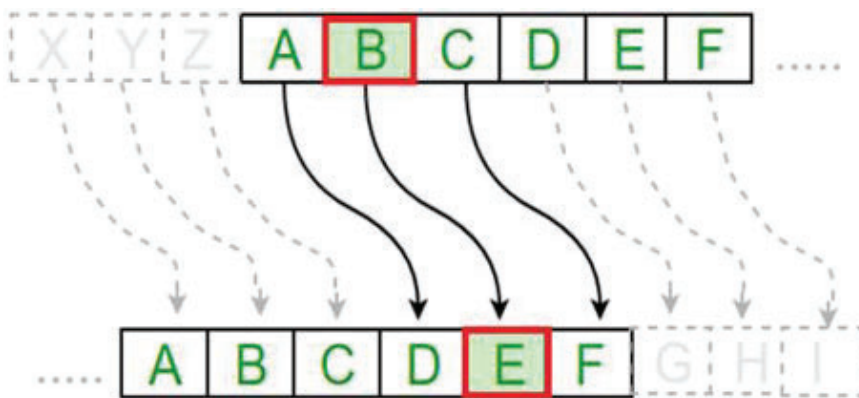
Kriptovalute kao novi izvor izvršavanja transakcija i razmjene robe su digitalni zapis smješten u digitalnom obliku. Blockchain nudi inovativan pristup pohranjivanju informacija, izvršavanju transakcija, obavljanju funkcija i uspostavljanju povjerenja u otvorenom okruženju. Mnogi smatraju blockchain tehnološkim otkrićem u kriptografiji i sajber-sigurnosti, sa slučajevima upotrebe u rasponu od globalno raspoređenih sistema kriptovaluta poput bitcoina, do pametnih ugovora, pametnih mreža preko Interneta stvari. Svrha ovog rada je upoznavanje ljudi o sigurnosti ili nesigurnosti ulaganja u kriptovalute i uticaj kriptovaluta na tržište iz razloga sve veće primjene IT tehnologija u svakodnevnom životu.

2. RAZVOJ INTERNETA

Internet je napravio revoluciju u svijetu računarstva i komunikacije na neviđene načine. Pronalazak telegrafa, telefona i kompjutera postavio je osnovu za ovu neviđenu integraciju mogućnosti. Istovremeno, Internet je sredstvo globalnog emitovanja, mehanizam za širenje informacija i medij za saradnju i interakciju između pojedinaca i njihovih računara, bez obzira na njihovu geografsku lokaciju. Internet je jedan od najuspješnijih primjera održivog ulaganja i posvećenosti istraživanju i razvoju informacijske infrastrukture. [1] Počevši od ranog istraživanja komutacije paketa, vlada, industrija i akademska zajednica su se udružili da razviju i implementiraju ovu uzbudljivu novu tehnologiju.

3. RAZVOJ KRIPTOGRAFIJE

Kriptografija je polje za čuvanje informacija u tajnosti i pružanje zaštite podataka od neželjenog pristupa, kao i od bilo kakve manipulacije, lažnog predstavljanja i krivotvorenja. Istorijski gledano, kriptografiju su uglavnom koristile vojne, tajne službe i obavještajne agencije kao zaštitu od curenja povjerljivih informacija. Najranija poznata upotreba kriptografije datira se iz 1900. godine prije nove ere u vrijeme Starog kraljevstva Egipta u obliku nestandardnih hijeroglifa. Hijeroglifi su bili tajni oblik komunikacije koji su Egipćani koristili da komuniciraju jedni sa drugima. [2] Ovaj tajni tekst bio je poznat samo kraljevim pisarima koji su u njihovo ime prenosili poruke. Stari Grci su bili dobro poznati po upotrebi šifri. Cezarova šifra ili šifra pomeranja jedna je od najranijih i najjednostavnijih poznatih kriptografskih tehnika. To je oblik zamjenskog koda gdje se svaki znak u riječi zamjenjuje fiksnim brojem pozicija. [3]

Slika 1. Primjer Cezarove šifre

Današnja komunikacija podataka je moderna tehnologija koja sadrži moćan kompjuterski procesor za razmjenu informacija. Ljudi su sve više ovisni o tehnologiji pametnih telefona. To je zbog potrebe da naši multimedijalni dokumenti budu zaštićeni od neovlaštenih osoba. Dakle, svakodnevna upotreba kriptografije u našem životu se izuzetno povećava.

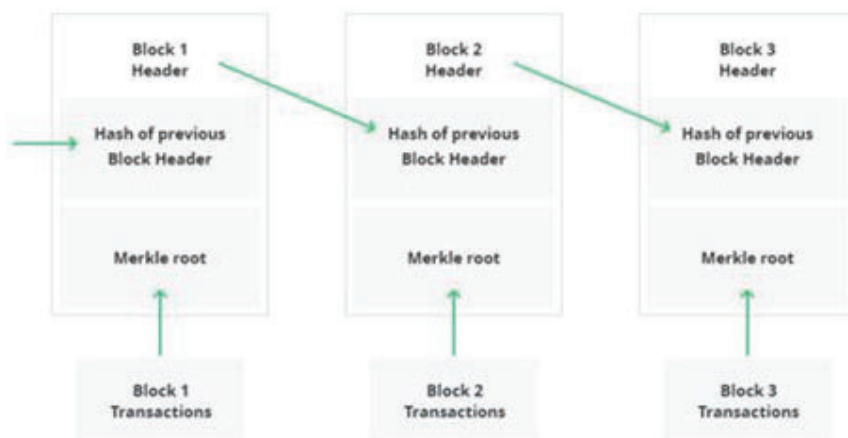
4. BLOCKCHAIN TEHNOLOGIJA

Zahvaljujući kriptovalutama, blockchain tehnologija je nedavno postala fokus interesovanja kako naučnika tako i javnosti. Kriptovalute funkcionišu kroz „Blockchain“, decentralizovanu i sigurnu elektronsku monetarnu platformu koja obavlja transakcije, prikuplja informacije i

čuva ih. Danas je kriptovaluta tema u trendu kako u industriji tako i u akademskim krugovima. Bitcoin, prva i najuspješnija kriptovaluta, doživjela je ogroman uspjeh.

Zbog pažljivo dizajnirane strukture za pohranu podataka, transakcije u bitcoin mreži mogu se odvijati bez intervencije treće strane, a osnovna tehnologija koja se koristi za izgradnju bitcoina je Blockchain, koji je prvi put predložen 2008. i implementiran 2009. godine. Bez ikakvih banaka ili posrednika, blockchain se može koristiti za različite financijske usluge kao što su digitalna sredstva, doznake i online plaćanja. Uopšteno, blockchain sadrži bazu podataka transakcija (sekvenca blokova) koja je otporna na neovlašteno korišćenje, objedinjene kroz veliki broj čvorova blockchain mreže. [4]

Slika 2 prikazuje ulančanu blok strukturu Blockchain dizajna sa blok poljima. [5]

Slika 2. Blockchain struktura

Blockchain koncept i tehnologija se sada koriste za više od proizvodnje i transakcija bitcoina. Njegova sigurnost, privatnost, sljedivost, inherentno porijeklo podataka i kvaliteta vremenskog žigosanja doveli su do njegovog usvajanja izvan njegovih izvornih područja primjene. S obzirom na potencijal blockchaina, sada skoro svi koji imaju poduzetnički duh i razumiju blockchain pokušavaju osmisлити neku primjenu blockchaina u društvu i poslu. Desetine hiljada aplikacija su u razvoju.

5. PREDNOSTI I NEDOSTACI KRIPTOVALUTA

Kriptovaluta je nova obećavajuća tehnologija koja može promijeniti cijeli finansijski sistem. Međutim, većina ljudi u svijetu nema dovoljno znanja o kriptovaluti i njenim prednostima i nedostacima u njihovom životu. [6] Diskutovane su i argumentovane glavne karakteristike kriptovalute u vidu njenih prednosti: dostupnost, brzina, decentralizacija, sigurnost, te nedostaci: nepouzdanost, nepovjerenje korisnika, nemogućnost otkazivanja transakcija, upotreba za činjenje nezakonitih radnji.

Neke od glavnih prednosti kriptovaluta koje se mogu izdvojiti :

- **Zaštita od inflacije** - Inflacija je uzrokovala da mnoge valute s vremenom opadaju. Gotovo svaka kriptovaluta, u trenutku lansiranja, pušta se u prodaju sa fiksnim iznosom. Izvorni kod određuje količinu bilo kojeg novčića. Postoji samo 21 milion bitcoina puštenih u svijet. Dakle, kako se potražnja povećava, njena vrijednost će rasti što će pratiti tržište i dugoročno spriječiti inflaciju.

- **Privatnost i sigurnost** – Privatnost i sigurnost oduvijek su bili glavna briga za kriptovalute. Blockchain knjiga temelji se na različitim matematičkim zagonetkama, koje je teško dekodirati. To čini kriptovalutu sigurnijom od običnih elektronskih transakcija. Kriptovalute, za bolju sigurnost i privatnost, koriste pseudonime koji nisu povezani s bilo kojim korisnikom, računom ili pohranjenim podacima koji bi mogli biti povezani sa profilom.
- **Razmjena valuta se može obaviti jednostavno** – Kriptovaluta se može kupiti u mnogim valutama kao što su američki dolar, evropski euro, britanska funta, indijska rupija ili japanski jen. Uz pomoć različitih novčanika i mjenjačnica za kriptovalute, jedna valuta se može pretvoriti u drugu trgovanjem kriptovalutama, preko različitih novčanika i uz minimalne naknade za transakcije.
- **Isplativ način transakcije** – Jedna od glavnih upotreba kriptovaluta je slanje novca preko granica. Uz pomoć kriptovalute, naknade za transakcije koje plaća korisnik su smanjene na zanemarljiv ili nula iznos. To čini tako što uklanja potrebu da treća lica, poput VISA ili PayPal, verifikuju transakciju. Ovo uklanja potrebu za plaćanjem dodatnih transakcijskih naknada.
- **Brz način prenosa sredstava** - Kriptovalute su se uvijek držale kao optimalno rješenje za transakcije. Transakcije u kriptovalutama su veoma brze. To je zato što provjera zahtjeva vrlo malo vremena za obradu jer postoji vrlo malo prepreka koje treba preći. [7]

Neke od mana kriptovaluta koje se mogu izdvojiti:

- **Može se koristiti za nezakonite transakcije** – Budući da su privatnost i sigurnost transakcija kriptovalutama visoke, teško je pronaći bilo kojeg korisnika po adresi novčanika ili pratiti njegove podatke. Bitcoin je korišten kao način razmjene novca u mnogim ilegalnim poslovima u prošlosti, kao što je kupovina droge na dark webu. Neki koriste i kriptovalute za konverziju svog nezakonito stečenog novca preko čistog posrednika, kako bi sakrili njegov izvor.
- **Gubitak podataka može uzrokovati finansijske gubitke.**
- **Podložan hakerskim napadima** – Iako su kriptovalute vrlo sigurne, berze nisu toliko sigurne. Većina berzi pohranjuje podatke o novčaniku korisnika kako bi ispravno koristili njihov korisnički ID. Ove podatke hakeri mogu ukrasti, dajući im pristup velikom broju naloga. Nakon što dobiju pristup, hakeri mogu lako prenijeti sredstva sa tih računa. Neke berze, poput Bitfinexa ili Mt Goxa, hakovane su proteklih godina, a bitcoin je ukraden u hiljadama i milionima američkih dolara. Većina razmjena je danas vrlo sigurna, ali uvijek postoji potencijal za još jedan hak. [10]

6. NAČIN ZAŠTITE KRIPTOVALUTA

- Mnogi investitori kupuju popularnu digitalnu valutu poput bitcoina ili ethera na berzi, samo da bi zadržali valutu na toj platformi. Digitalne berze poduzimaju sigurnosne mjere kako bi spriječile krađe, ali nisu imune na hakove. Jedan od najboljih načina za zaštitu investicije je osiguranje novčanika. Postoje dvije osnovne vrste novčanika za kriptovalute, a to su "hladni novčanici" i "online novčanici". "Hladni novčanik" je sigurnija opcija. [8]
- Hladni novčanici izgledaju kao USB diskovi i djeluju kao fizička prodavnica za tokene ili novčiće. Budući da nisu povezani na mrežu, hladni novčanici se ne mogu hakovati online. Svaki hardverski novčanik dolazi sa privatnim ključem: kod sličan lozinki kojia dešifruje novčanik, dajući pristup novčićima ili tokenima koje čuva. Kao i hladni novčanici, online novčanici obično imaju privatne ključeve koji se ne mogu vratiti ako nedostaju, tako da je apsolutno neophodno privatni ključ sačuvati na sigurnoj lokaciji.

Korisnici poduzimaju razne mjere kako bi zaštitili svoje ključeve – čuvaju ih u sefovima ili ih šifruju kao grafičke datoteke. [9]

- Papirni novčanici su posebna vrsta online novčanika, a web platforme kao što su BitAddress i WalletGenerator ih generišu. Ove aplikacije stvaraju bitcoin adrese i privatne ključeve koji se mogu štampati. Nakon štampanja ključa papirnog novčanika, on se uklanja iz online novčanika i sa mreže. CryptoHex novčanik je korak ispred u procesu ispisivanja ključnih informacija na metalnu traku. Desktop novčanici su još jedna opcija. Ne postoji direktan interfejs između njih i interneta. Ali, postoje virusi koji su napravljeni da preuzimaju informacije za ove novčanike sa desktop računara, tako da takvi novčanici nisu sigurni kao gore navedene opcije.
- Stručnjaci za zaštitu i sigurnost kriptovaluta savjetuju da ne treba držati bilo kakvu digitalnu valutu na berzi iz dva razloga. Prvi, ako je berza hakovana može se izgubiti vlasništvo. Drugi, ako se odustane od razmjene.

7. ZAKLJUČAK

Kada su se finansije i tehnologija spojile, svet nauke i svet finansija su počeli da se pomjeraju prema novom fokusu. Uporedo sa blockchain tehnologijom, započeo je proces formiranja i uključivanja nekih valuta, "kriptovalute" čija je volatilnost brza kao i promjena tehnologije i njihova evolucija zajedno sa sistemom. Kriptovalute funkcionišu kao elektronski zapisi i pohranjeni su elektronskim novčanicima na posebnim internet stranicama za te usluge. Primjena blockchain tehnologije te realizacija direktnih umjesto centralizovanih transakcija može uveliko uvesti promjene u ekonomiji.

8. LITERATURA:

- [1] Phan, Duy & Hien, Do & Pham, Van-Hau. (2020). A survey on Blockchain-based applications for reforming data protection, privacy and security
- [2] IJTSRD Sukesha Subhash Patil | Prof Y. L. Puranik. International Journal of Trend in Scientific Research and Development
- [3] :K Suresh Kumar et al 2020 IOP Conf. Ser.: Mater. Sci. Eng. 981 022001
- [4] Flamur Bunjakul, Olivera Gjorgieva-Trajkovska2, Emilija Miteva-Kacarski3, CRYPTOCURRENCIES –ADVANTAGES AND DISADVANTAGES
- [5]Bailis, P. & Song,H (2017).ResearchforPractice:Cryptocurrencies,Blockchains,andSmartContracts;HardwareforDeepLearning.Communications of the ACM,60 (5),
- [6] Bansal, S. (2018). Advantages and Disadvantages of Cryptocurrency. LawStreet Journal.
- [7] Rui Zhang, Rui Xue, and Ling Liu. 2019. Security and Privacy on Blockchain
- [8] Rahman et al., J Telecommun Syst Manage 2016, 5:3, Development of Cryptography-Based Secure Messaging System
- [9] Shanaev, S., Sharma, S., Ghimire, B., & Shuraeva, A. (2020).BLOCKCHAIN AND CRYPTOCURRENCIES.
- [10] GeeksforGeeks. A CS portal for geeks. <https://www.geeksforgeeks.org/>

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

33(082)
34(082)
502/504(082)
004(082)

**МЕЂУНАРОДНИ научни скуп Наука и пракса
пословних студија (9 ; 2024 ; Бања Лука)**

Nauka i praksa poslovnih studija : zbornik radova sa 9.
Međunarodnog naučnog skupa, Banja Luka, [2024] / [organizator]
Univerzitet za poslovne studije ; [glavni i odgovorni urednik Biljana
Rađenović Kozić ; urednik i predsjednik organizacionog odbora
Dijana Grahovac]. - Banja Luka : Univerzitet za poslovne studije,
2025 (Banja Luka : Markos). - 247 стр. : илустр. ; 25 cm

Тираж 50. - Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-99955-95-38-8

COBISS.RS-ID 142375169